

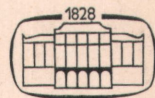
NÉPI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA—

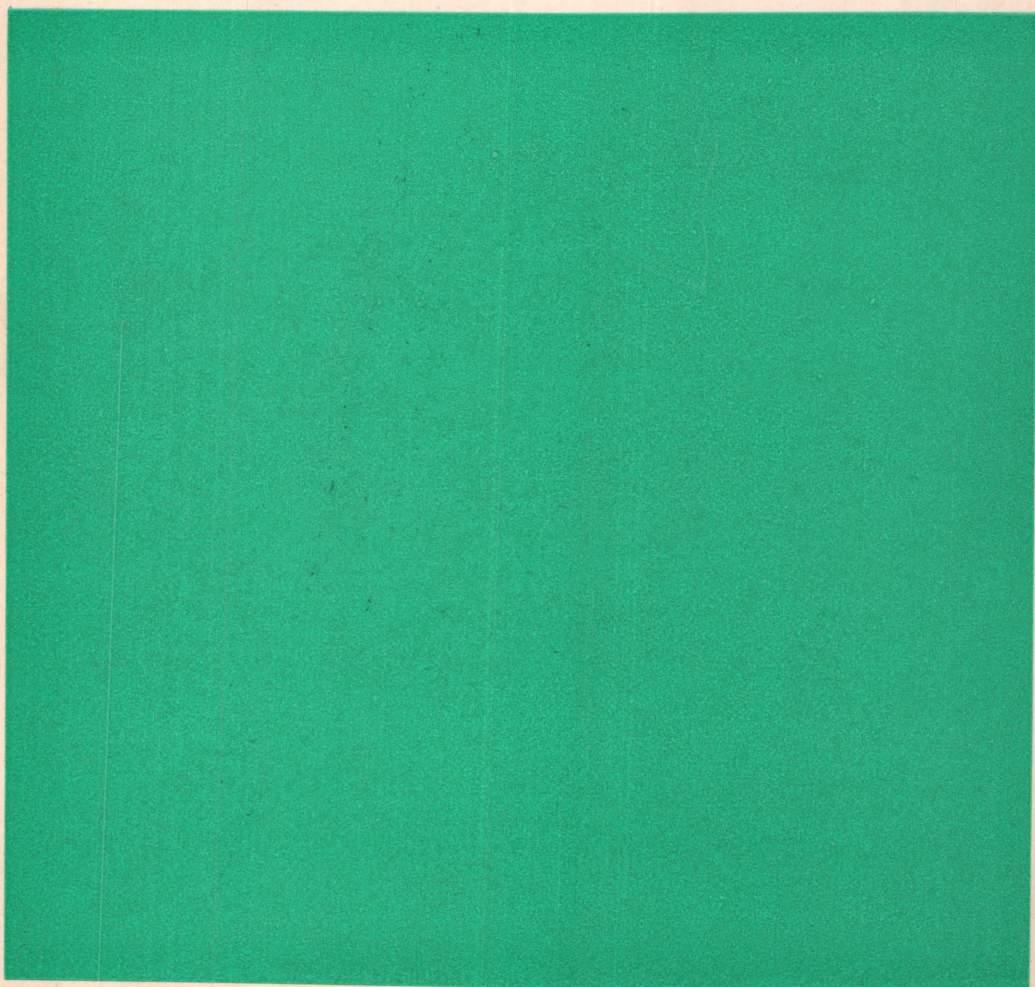
ÉVKÖNYVE

NÉPI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve VII.

Főszerkesztő
Ortutay Gyula

A kötet magyarországi nemzetiségek és szomszédos országokban élő magyarok néprajzáról szóló tanulmányokat ad közre. A nemzetiségek népi kultúrája viszonylagos zárttságuk és gyakori peremhelyzetük miatt régies és értékes elemeket őriz. Ugyanakkor a műveltségbeli kölcsönhatások egyik legfontosabb közvetítője is. Ezért régóta megkülönböztetett figyelemmel fordul feléje a néprajztudomány.

Magyar nyelven először olvasható ebben a kötetben összefoglaló értékelés a magyarországi németek és délszlávok etnikai csoportjairól, származásukról és földrajzi elhelyezkedésükről. Tanulmányok foglalkoznak a magyarországi szlovákok, szerbek, románok életmódjával, szokásaival és folklórájával. Egy tudományos dolgozat a kétnyelvű népköltési szövegek kérdéseit veti föl. Más szerzők különböző témák feldolgozásával a romániai magyar néprajzi csoportok kultúráját kutatják. Tanulmány olvasható a moldvai csángók kendermunkájáról, a mezőségi táncokról, egy Szamos menti község balladatudásáról, a bán-sági magyarok életmódjáról. Hányatott történeti múltjuk és értékes néphagyományuk foglalkoztatja a Tolnában és Baranyában letelepült bukovinai székelyek kutatóját.

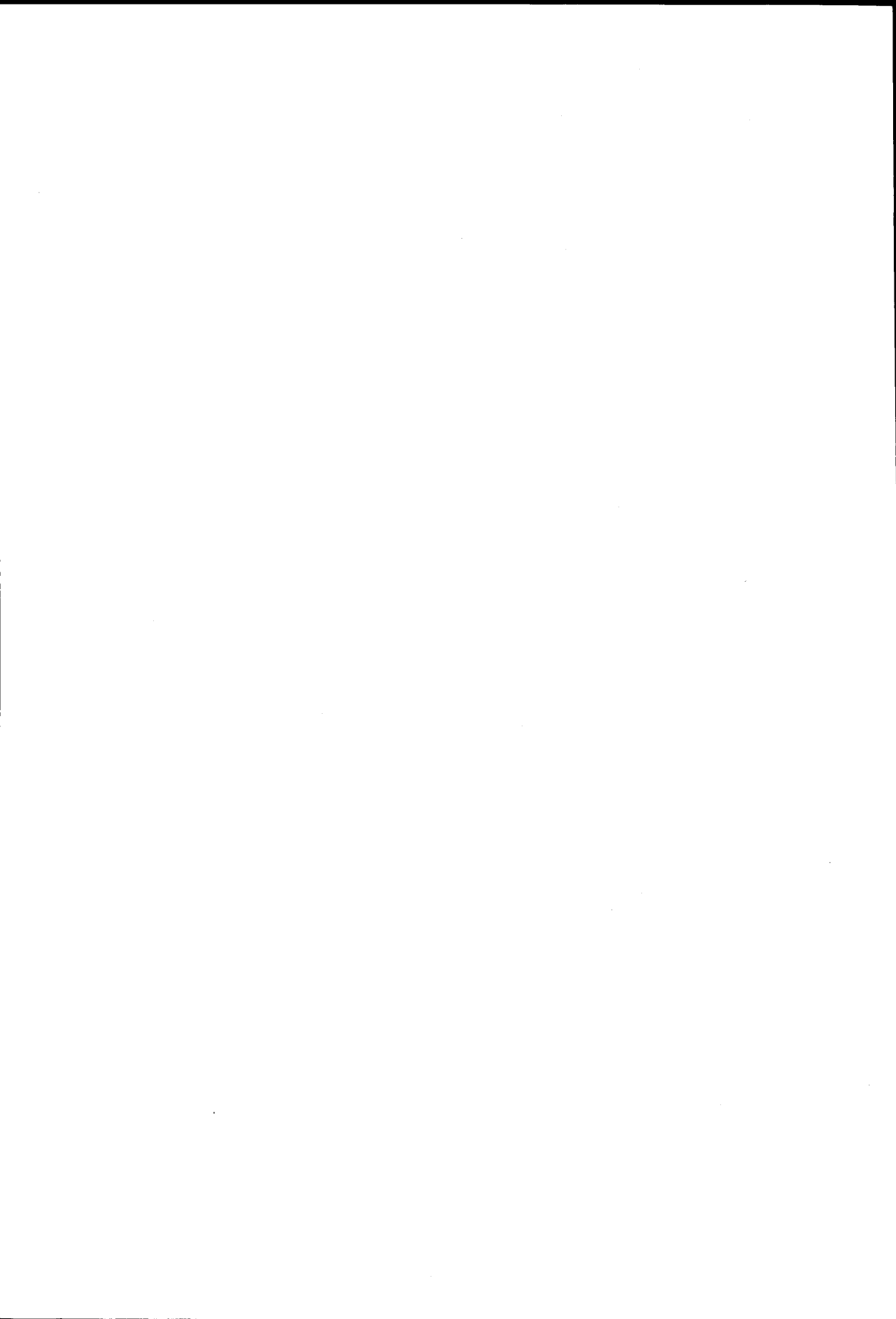

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA -- NÉPI TÁRSADALOM

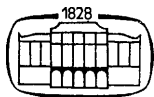

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE VII.

FŐSZERKESZTŐ
ORTUTAY GYULA

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1973

Szerkesztette

DIÓSZEGI VILMOS

Összeállították

ISTVÁNOVITS MÁRTON

és

KÓSA LÁSZLÓ

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973

Printed in Hungary

TARTALOM

ANDRÁSFALVY BERTALAN: A bukovinai székelyek kultúrájáról	7
BARABÁS JENŐ: A székely ház alaprajzi fejlődéséről	25
FARAGÓ JÓZSEF: „A vitéz és kegyes” magyardécei népballadája	41
HALÁSZ PÉTER: A moldvai magyarok kendermunkája	55
HUTTERER MIKLÓS: A magyarországi német népcsoport	93
IMRE SAMU: Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok	119
KISS MÁRIA: A Buda környéki szerbek halotti emlékünnepei	137
KOVÁCS ÁGNES: Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvi prózai népköltési szövegekben	161
KRUPA ANDRÁS: Az emberrel kapcsolatos szlovák népi hiedelmek Békéscsabán, Tótkomlóson és Csanádalbertin	181
MANGA JÁNOS: Magyarországi szlovákok	211
MARTIN GYÖRGY: Legényes, verbunk, lassú magyar (Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához)	251
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Az anyagi kultúra alakulása néhány délalföldi (bánsági) magyar faluban	291
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén	327
SAROSÁCS GYÖRGY: Magyarország délszláv nemzetiségei	369
UJVÁRY ZOLTÁN: Turkajárás az erdélyi és a magyarországi románok körében	391

A BUKOVINAI SZÉKELYEK KULTÚRÁJÁRÓL

A török kiűzése óta a legnagyobb népmozgást a második világháború indította el Magyarországon. Ez a sokak számára tragikus megpróbáltatásokat hozó belső népvándorlás a bukovinai székelyek 1941-es Bácskába való telepítésével kezdődött el. Az akkor Magyarországhoz visszacsatolt területen 30 kisebb-nagyobb faluban telepítették le a volt 5 bukovinai székely falu népét, Istensegíts, Fogadisten, Józseffalva, Hadikfalva és Andrásfalva lakosságát. Az első háború után felosztott magyar nagybirtokokra telepített szerb önkéntesek, dobrovoljacok házait és gazdaságait kapták meg itt, ezért a háború végén szinte mindenüket hátrahagyva kellett menekülniök. Közel egy éves dunántúli bolyongás után, 1945-ben Tolna, Baranya és Bács megye 37 kitelepítésre ítélt német falujában, összesen mintegy 17 000 volt bukovinai székely kapott új otthonot.

A zömében az 1764-es mádэфalvi veszedelemkor Moldvába kifutott, majd 1777 és 1785 között onnan, az akkor gyér lakosságú Bukovinába átcsalogatott és letelepített székely népcsoport történetével már többen foglalkoztak.¹ Ebben a rövid tanulmányomban csak népi műveltségük három sajátos kérdésével kívánok foglalkozni.

*

A bukovinai népsziget, elszakadva a magyar nyelvt erület nagyobb, összetartozó tömbjének szellemi vérkeringésétől, idegen környezetben szívósan megőrzött néphagyománya méltán keltette fel a néprajztudomány fokozott érdeklődését. Kodály Zoltán 1914-ben járta végig a bukovinai magyar falvakat. Az itt feljegyzett népdalokat gyűjteménye legértékesebb részének tartotta, amit az is bizonyít, hogy híres daljátékában, a *Székelyfonóban* feldolgozott dallamok nagyobb része innen származik. ORTUTAY Gyula a hazatelepítés hírére, 1940 novemberében, majd 1941 májusában, a Magyar-ságtudományi Intézet igazgatóságának benyújtott memorandumában

¹ Fontosabb munkák: SZÁDECZKY LAJOS, 1908, SÁNTA ALAJOS, 1942, KIS-VÁRDAY GYULA, 1933, BELÉNYESY MÁRTA, 1958. SEBESTYÉN Adám, 1972.

ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy ezzel „... a magyar néprajztudományak részint alkalma lenne a csángókkal szembeni mulasztásait pótolni, részint eddig elképzelhetetlen kutatási lehetőségek nyílnak számunkra a néprajz legérdekesebb területein”. „Ugyanis a bukovinai magyarság hazatelepítése egyedülálló alkalmat ad a magyar néprajz tudományának olyan megfigyelésekre, amelyekre eddig nem adódott, s ezután is aligha adódik mód. Nemcsak a bukovinai magyarság külön fejlődött népi műveltségét rögzítheti meg a kutatás, hanem éveken keresztül végzendő megfigyelésekkel olyan általánosabb etnológiai érdekű törvényszerűségeket is kutatni, mint az etnikai csoportok találkozása, hatásátvétel, kiegyenlítődé, hatásátsugárzás.”²

Visszatekintve az azóta eltelt 30 esztendőre, megállapíthatjuk, hogy a tervnek csak az első része valósulhatott meg. A magyar néprajz elsősorban a bukovinai székelység műveltségállományának, hagyományos, telepítés előtti állapotának felgyűjtésére összpontosította erejét. Szervezett gyűjtőcsoportok sokoldalú gyűjtőmunkájára — mint azt annak idején az idézett terv is javasolta — csak rövid időre, elsősorban a táncművelés területén, a negyvenes évek végén került sor. A Néptudományi Intézet felelősével ennek vége szakadt. Az egyes szakterületek kutatói ezután többnyire egyedül, a maguk érdeklődése és elgondolása szerint gyűjtötték és dolgozták fel adataikat. Az így összeszedett néprajzi anyag hatalmasnak nevezhető, különösen a népzene, népmese, néphit, népszokások, táncaik tekintetében. A néprajz minden szakágát igen értékes anyaggal gazdagító bukovinai műveltség legfőbb sajátosságának e népcsoport konzervativizmusát, különleges hagyományőrzését tekintjük, e konzervativizmus okát felületesen a termelőerők és a társadalmi fejlődés elmaradottságában és az idegen környezetben keressük. Gyakran emlegetünk kulturális elzártságot és maradiságot is. A maradiság és a hagyományőrzés ugyanannak a magatartásnak dicsérő vagy elmarasztaló értékelése. A bukovinai székelységgel kapcsolatban mindkét kifejezéssel találkozunk. Az államigazgatás és a társadalmi szervek vezetői gyakran emlegetik a székelyek maradiságát, elmaradottságát, s ez az előítélet közvéleményt is alakított ki, elsősorban a székelyekkel együtt élő más népcsoportok körében, mely nemegyszer adminisztratív intézkedésekben is tükröződik. A hagyományőrzés szívósságát elsősorban a néprajzkutatók és a népi műveltség értékei iránt lelkesedők dicsérték. Mindkét értékelés szubjektív, érzelmi szálakkal át- és átszőtt, az egyik vagy másik mellett való állásfoglalás már nem tartozik a tudomány körébe. Annál inkább tárgya egy népcsoport mai helyzetének, érzelmi atmoszférá-

² ORTUTAY GYULA, 1947, 50—52.

jának³ leírása, felderítése: a fentebb említett értékítéletek meglétének, következményeinek és hatásának felmérése, mert ez nemcsak egy népcsoport műveltségét határozza meg, hanem egyéni magatartásokban, viselkedésekben is tükröződik. Mindenekelőtt el kell ismernünk azt, hogy a hagyományörzés nem hasonlítható a múltban egyszer elindított test tehetetlenségéhez, tétlenségéhez. Azok a megnyilatkozások, magatartásmódok, melyekre a hagyomány az egyéneket kötelezi, teremtő, cselekvő állásfogalások, kulturális teljesítmények sokkal inkább azok, mint a hagyományok egyszerű felhagyása, gyakran hamisan haladásnak nevezett lerombolása. MARÓT Károly fejtegetései szerint nincs értelmetlenül, gépiesen, tehetetlenül öröklődő „holt” hagyomány, „survival”, hanem csak az van, az figyelhető meg, amit az ember cselekvően újjáéleszt, ami mellett állást foglal, s ez inkább nevezhető „revival”-nak, megújított, feltámasztott hagyománynak.⁴ Például, egy évenként megismétlődő betlehemes játékhoz az évenként rendszerint változó szereplők hosszú és nehéz felkészülése szükséges.

Először azzal a hagyományos renddel foglalkozom, mely a népdalok éneklésében mutatkozott meg a bukovinai székelyek körében. Az itt nyert tanulások részben segítik értelmezni a magyar nyelvterület többi részén már csak az öregek emlékezetéből leírt folklór anyagot is. Hasonló vizsgáldásokat először a gyimesi és moldvai csángók keserveivel kapcsolatosan KALLÓS Zoltán végzett.⁵

*

KODÁLY Zoltán 1937-ben a népzenei anyag pusztá feljegyzésén túlmenő, korszerűbb kutatások, zenei falumonográfiák elkészítésének szükségét hangsúlyozta. VARGYAS Lajos Áj falu zenei életéről írt munkájában olvassuk: „A népi társadalom nem lehet el zene nélkül. Egész életét átszövi a zene, akár bizonyos kötött énekes szokások formájában, akár állandó spontán dalolással, énekléssel . . . ez azt bizonyítja, hogy az egészséges embernek rendkívül sok zenére van szüksége az életben, hogy kiélje érzelmeit, hogy érzelmi és értelmi élete egyensúlyban maradjon.”⁶ Sajnos, a bukovinai székely közösségekről az ájhoz hasonló zenei monográfiák nem készültek, bár az összegyűjtött anyag rendkívül nagy. Egy-egy kimagasló tudású népdalénekes teljes daltudását felgyűjtötték ugyan, de hasonló személyiségvizsgálatok csak a népmesegyűjtés területén jutottak el a megjelenésig.⁷ Összehasonlítva a bukovinai székelyek népdalkultúráját az Áj faluban

³ ORTUTAY GYULA, 1947, 55.

⁴ MARÓT KÁROLY 1945.

⁵ KALLÓS ZOLTÁN, 1960.

⁶ VARGYAS LAJOS, 1941, 65.

⁷ DÉGH LINDA, 1959.

pontosabban megismert eredményekkel, azt látjuk, hogy a székelyek dallya sokkal régieebb. Nemcsak az ún. régi stílushoz tartozó dallamok többségét jelenti ez, hanem az előadás módját is. Ájban már sem az öregek-nél, sem a fiataloknál nem volt meg a díszítésekkel gazdag, hajlításos elő-adásmód. VARGYAS Lajos Ájban az ún. új stílusú dallamvilágot figyelhette meg teljes virágjában, mely szótagoló, egyszerű, díszítésmentes előadásmód-dal párosult. Áj zenei életében a dalok szerepe is egyszerűsödött. Eltekintve az egyházi énekek szigorúbb helyhez és időhöz való kötődöttségétől, s néhány, a monográfia írása idején már a felhagyás állapotában levő kará-csonyi szokáshoz kapcsolódó daltól, VARGYAS Lajos már csak egyetlen szigorúan alkalomhoz kötött dalt talált, a menyasszony-búcsúztatót. Az áji dalkincs egyszerűen dalolásra, főként csoportos dalolásra való anyagot jelentett már csak, az egyes dalokat már nem lehetett szerep, alkalomhoz kötődés szerint műfajokra osztani. Az idősebb bukovinai székely nemzedéknél a zene még szorosan nemcsak alkalomhoz, érzelmi állapothoz, igényhez, hanem még sok esetben személyhez is kötött. Ennek megfelelően a dal (szöveg, dallam és előadás elválaszthatatlan együttese) „érzelmi tar-talma, lírai hőfoka” magasabb.⁸ Számukra a zene nemcsak pusztá szóra-kozás, hanem még több; különböző, sajátos és nehéz életbeli helyzet, alka-lom, egyéni életben fontos fordulat átélését, áthidalását jelentő szellemi felszerelés. Szinte mindenkinek, elsősorban asszonyoknak, volt egy „keser-ve”, egy, a saját sorsáról szóló dala, melyet nemegyszer teljesen az énekes saját találmányának, alkotásának is tekint, illetve tekint a közösség is. Mikor az egyént a sors, a bánat, a szenvedés különös súllyal nyomja, „ami-kor legtöbb a bánat”, akkor éneklik. A szorongató bánatot a keserves költői képei fokozzák, a magáncs ember megindultságát nemegyszer a kitörő sírásig mélyítik. Ebben az alaktalan, kifejezés igényével felindult bánat-feszültség mintegy kisül, és végbemegy az arisztotelészi katarzis, mely bizonyos megtisztulást, megnyugvást jelent. „Mikor kiénekeltem magam, úgy érztem, miha valakinek megpanaszoktam lenne...” — idézi KALLÓS Zoltán egyik adatközlője vallomásából.⁹ A „keserves” tehát egyéni funkciót tölt be, a bánatos ember rendszerint csak magának énekli, egyedül. A keservesek szövegei mégsem egyetlen, tényleges, egyedi életsorsot idéz-nek fel, költői képei, megdöbbenő hasonlatai nemcsak egyetlen sorsot jellemezhetnek.

Az andrásfalvi születésű Tamás Imréné Sebestyén Mária, a kivételes művészi alkotó tehetséggel megáldott, nemrég elhunyt festékes-szövő asszony, egy alkalommal kérésemre egy kis füzetben felírta a nótáit. Az

⁸ KODÁLY ZOLTÁN, 1952, 34.

⁹ KALLÓS ZOLTÁN, 1960, 10.

elsőre azt mondotta: „Ez a legkeservesebb. Ez a legnehezebb, mikor sok a bánat, ez . . . túlkeserves. Hát én ezt fúvom örökké, már tuggyák itt a faluban. Azt mondják sokszor: 'fújjuk el a Ferkő Mári nótáját . . . ő ezt sokat énekl':

Busulok es bánkodom es
Rajtam elfér ha sirok es
Sirok es én amíg élek
Amíg bennem zeng a lélek

Bu megette a szüvemet
Ki vigasztal meg engemet
Kitől vigasztalást vártam
Azt es a föld alá zártam

Napom napom fényes napom
Homályba borult csillagom
Süss még eccer világosan
Ne süss mindég homályosan.”

Egy dallamra mintegy 10–12 hasonló tartalmú verset tudott. „Ez mind az, ebbe én mind benne vótam, azért tudom eszket így.”

A költői képek egy-egy versszakot foglalnak el, egymásutánjuk nem kötött, az az énekestől függ. Ebben a műveltségben nincs helye a félreérthetetlen egyéni, személyes panasznak, semmilyen formában sem — bár az énekes és a közösség ezt annak tartja —, illetőleg, e belső és személyes érzelmek legmegfelelőbb kifejeződését a közösség által elfogadott költői képek szolgáltatathatják csak. A szöveg ugyan mindig első személyben szól, de előadásról sem beszélhetünk, mert többnyire magányosan éneklük munka közben vagy úton járva, a dal megformálása mégis a közösségi elismerés igényét jelzi. Csak szűkebb baráti vagy családi kör kapcsolódik bele, ezek előtt inkább elhangozhat, bár vannak olyan keserves szövegek, melyek éppen a mostoha vagy az élettárs kegyetlenségét, szeretetlenségét is panaszolják el. Lakodalomban is előkerülhetnek, de már csak éjfél után. „Addig nem! Mikor jól megrészegedtek, akkor leültek kereken.” Megkocogtatja valaki a pohár oldalát és rákezd egyedül. A többiek hallgatják. (E keservesek helyét foglalhatja el később a hallgató, a népies, érzelgős műdal, melyet szintén egyedül énekeltek.) A részegség bizonyos belső gátlásokat, a keserves megszólaltatásának etikai korlátait segíti felszámolni.

A keserves éneklésének funkciójára és egyben arra bizonyítékul, hogy a keserves szót e meghatározott szerepű csoportba tartozó dalra a nép is használta, álljon itt még egy példa. Az 1941-es Bukovinából való kijövetelkor egy székely asszony német férjével Andrásfalván maradt. Még az 1960-as

évek elején többször váltott levelet volt egykori leánypajtásával, aki akkor a Tolna megyei Izményben élt. Egyik levelében ezt írja:

„... *dga komám, kend ha
tudná hogy én öreg létemre hogy tud
dok még énekelni épen Mintha fejat
tal Volnék denegondolja hogyaz
bolondságét énekelek hanem az
nehez bujét és bánatét kedves komám
szegény sógora úgy megbusulja
az mikor haja hogy keservest énekel
lek hogy nem es tudja Mitcsináljon
Velem . . .*”¹⁰

Személyes kötöttség, érzelmi telítettség tekintetében a keserves első helyen áll egy-egy személy dalkincsében. Mint arra utaltam, e sajátos dalcsoport elsősorban funkció szerint választható csak el, tartalmilag alig. Bár a képek líraiak, sok esetben igen konkrétak is lehetnek, sőt, a keserves funkcióját epikus ének is betöltheti. Gyűjtéseim során gyakran érdeklődtem a köztük sok változatban ismert *Három árva* ballada után. Egy alkalommal a megkérdezett azt válaszolta, hogy ő ezt ismeri, de nem tudja, mert ő nem volt kiskorában árva, de itt és itt lakik az az asszony, aki árván nőtt fel, és éppen ezért még mostanában is igen gyakran hallják, hogy kinn a mezőn dolgozva ezt fújja. Ez a ballada volt tehát annak az asszonynak a keservese.

E személyes keservekhez hasonló lírai dalok tartalmuk miatt nemcsak egyesek, hanem egész csoportok együttesen énekeltek keservesévé válhatnak. Funkció szerint tehát ezek egész csoportokat érő, nehéz, visszatérő helyzetek áthidalását segítik elő. Ilyenek például azok a keservek, melyeket annak idején a többhónapos moldvai munkára elszegődött idénymunkások énekeltek elindulásukkor, a kocsin ülve, végig a falun:

„Édesanyám édes teje
De keserü más kenyere
Keserü es, savanyu es
De még néha panaszos es”

(Andrásfalva – Kakasd,
Sebestyén Ádám kézírata, 131.)

¹⁰ A magyar irodalmi helyesírás szerint: „Drága komám, kend ha tudná, hogy én öreg létemre hogy tudok még énekelni, éppen mintha fiatal volnék. De ne gondolja, hogy az bolondságért énekelek, hanem az nehéz búért és bánatért. Kedves komám, szegény sógora úgy megbúsulja azt, mikor hallja, hogy keservest énekelek, hogy nem es tudja, mit csináljon velem.”

„Úgy elmegyek meglássátok
Soha hirem sem halljátok
Se hiremet, se nevemet
Felejtsetek el engemet”

(Andrásfalva — Izmény)

„Fudd el jó szél fudd el
Hosszu utnak porát
Hosszu utnak porát
Az én szívem buját . . .”

(Istensegíts — Déva,
László János kézirata 59.)

E „móduvások” keservesének is számtalan versszaka van. A visszaemlékezések mind arról szólnak, hogy a távoli földbirtokon vállalt idénymunka igen nehéz és megalázó volt. Elszállásolásuk kezdetleges, étkezésük szegényes, de már 12—13 éves gyermekleánykák is erre kényszerültek. Ezek 7 hónapra szóló búcsúzása a szülői háztól tényleg keserves volt, az együtt fújt ének sok sírással küszködő leánykát segített át e nehéz perceken.

A visszatérőknek is hagyományos keservesük volt, melyek számtalan változatán azonban átsütött már tréfára hajló kedvük.

„Móduvának nagy a széjje
Istenem vigy ki belőle
Ha ki nem viszel belőle
Megersznek a tetük benne . . .”

(Andrásfalva — Kakasd,
Sebestyén Ádám kézirata, 134.)

A keservesek funkcióit alkalmilag még műdalok is betölthették. Számos példát idézhetek, de inkább egyet a szokatlanabbak közül: „Hát ő (az adatközlő bátyja) odavolt Romániában (ti. Moldovában idénymunkára, mert Bukovina azelőtt osztrák tartomány volt) s addig édesanyám otthon meghalt. S akkor az őszön én is bémentem hezzik kukoricát letakarítani s azt mongya — ő nem jött volt haza —, ugye, meghót anyóka? S mondom meg . . . Hát sajnálta, siratta mindegyik, fiatal es vót édesanyám . . . s mikor jöttünk haza, neki két erős lova vót oan, alig tudta fogni őket, vele gyüttem. Hát kivel jöjjeek mással? S nem megyen haza nálik, hanem hajt felénk, mi más uccában laktunk. S akkor amikor a kapun ért be, ezt nem felejttem el soha . . . hát aszongya, hogy es? ne hazuggyak . . . Szólj még egyet kakuk madár, S a többit nem várom, Meghót az én édesanyám, Jaj csak őt sajnálom . . .” (Andrásfalva — Izmény.)

A keservesek mellett, külön papíron kezdve Sebestyén Ferkó Mári más dalokat is jegyzett fel. Kértem, mik ezek? Ezek félkeservesek, mondta.

A bánatról, árvaságról, az élet szenvedéseiről szóló dalok voltak a keservek, az ifjúság gondjairól, a szerelmi bánatról, csalódásról szóló, szintén szomorú hangvételű nótákat csak „félkeserves”-eknek minősítette. Ez a félkeserves műfaj már funkció szerint is összetettebb. Több különböző, jellegzetesen visszatérő hangulatnak, helyzetnek sajátos dalai lehettek. Bár e funkció alapja kétségtelenül a dallam szövegében van, de az is bizonyos, hogy szoros és elválaszthatatlan kapcsolata van ennek a dallammal és előadásmóddal is, ami ez esetben kétségtelenül vidámabb, feloldottabb és kevésbé díszített. Így például egy éppen Bukovinában feljegyzett és a KODÁLY *Székelyfonójából* is közismertté lett változatáról megtudtam, hogy ez volt a „busszu nóta. Busszuságból, mikor haraguttak, a leány vaj a legény, futták:

Bazsarózsa levelestül ágastól
Meg kell válljunk kisangyalom egymástól . . .”.

Vagy a legény s legények fújták a fonóház ablaka alatt, vagy bent a lányok, hogy a kint „leselkedő” legények közül az egyik megértse.

Betyárnótát például a legények akkor fújtak, ha tudtul akarták adni a lányoknak, hogy valami rossz fát tettek a tűzre virtusságból, s most joggal várhatják a hatóság megtorlását, hogy „sajnáltassák magukat”. Más nótákat sorozás táján fúttak, melyek katonáskodás hosszú keserves éveiről, háborúról szóltak. Nem véletlen az sem, hogy Kodály Zoltán egy másik, később szintén a *Székelyfonóba* is bekerült dal feljegyzésénél azt is felírta hozzá: „Munkadal. Fonás közben dalolják a rest lányok csúfolására.” Hasonló, funkcióra való utalásokat alig találunk dallamlejegyzések mellett.¹¹

Folytathatnánk még a példákat, s mégis azt kell mondjuk, hogy a bukovinai székelység dallamanyagának ilyen szempontú, műfaji rendszerezése nem történt még meg. Nehézzé teszi ezt az a tény is, hogy az az élet, műveltség egésze, melyben e daloknak meghatározott helyük volt, egyre nehezebben rekonstruálható a legidősebbek emlékezetéből. Aligha van azonban hazánkban még egy népcsoport, ahol efféle vizsgálatok érdemleges eredménnyel folytathatók lennének.

*

Gyakran találkozhatunk azzal a véleménnyel, hogy a „csángók” elmaradott mezőgazdasági műveltséggel rendelkeznek, nem szeretnek dolgozni, csak addig éltek jól, amíg a kitelepített sváb vagyonából futotta, nem állták meg helyüket Tolna és Baranya művelt parasztsága mellett. E vádak

¹¹ „Üres ládám az ajtóba . . .” stb. KODÁLY ZOLTÁN, 1952, 172.

alapjának kutatásával ismét elérkeztünk beilleszkedésük kérdéséhez, amelynek vizsgálatát ORTUTAY Gyula annak idején rendkívül tanulságos új eredményeket hozó feladatnak látta. A bukovinai székelyeknek kétéves bácskai tartózkodás után Tolna, Baranya és Bács megye vegyes nemzetiségű és a két világháború közt különösen állattenyésztésben igen magas színvonalat elért parasztsága közé kellett letelepülniük. A beilleszkedés idejére esett azonban a magyar paraszti mezőgazdaság nagy átalakulása, a termelőszövetkezetek megszervezése, a termelés gépesítése, a vidék műveltségének nagyfokú urbanizációja és a falusi fiatalság város, ipar felé özönlése is, hogy csak néhányat említsünk napjaink nagy átalakulásának összetevőiből. A székelység maga is így többrétű, bonyolult átalakuláson ment keresztül, s nem véletlen, hogy ennek az átalakulásnak tudományos vizsgálatára eddig senki sem vállalkozott. Ebben a rendkívül összetett folyamatban nehéz az egyes jelenségek egyértelmű okát felfedezni, ok és okozat összefüggését megtalálni. Egy tanulmánytói eltekintve¹² nem történt meg a telepítés pontos, falvankénti és családonkénti statisztikai-kataszteri felvételzése sem, sem a bukovinaiak, sem más határon túlról jött népcsoport, sem a hazai, a földreform során új helyen honfoglaló telepések esetében. Ez lett volna pedig minden későbbi összehasonlítás, változás-vizsgálat alapja, kiindulása.¹³ A telepítések iratanyaga feltáratlan, s ha egyszer ennek a rendkívül fontos eseménysorozatnak a vizsgálatára sor kerülne, számolnunk kell azzal, hogy az elmúlt negyedszázad alatt már lényegesen eltolódott az eredetileg egymás mellé telepített népcsoportok egymás közti aránya. Egyetlenegy népcsoport akkulturációs folyamatát érintő, figyelemre méltó tanulmány készült, de csak az 1948–49-ig ért hatások számbavételéig, s ez éppen a bukovinaiakról szól.¹⁴

Nézzük a fentebbi vád kitételeit sorjában: a bukovinai székelyeket csángóknak az 1880-as évek elején kezdték csak nevezni a budapesti sajtóban és a Parlamentben, amikor hazatelepítésük tervéről és részleges végrehajtásának sok botrányáról vitatkoztak. 1882-ben jött létre a hazatelepítés intézésére a Csángó Bizottság, 1883-ban a helyére lépett Csángó–Magyar Egyesület, melynek Jókai Mór is tagja volt. Az Al-Duna mellékére, de még inkább Dévára és más Hunyad megyei falvakba került bukovinai székelyeken rajta is maradt a csángó elnevezés, és azt lassanként maguk is elfogadták. A Bukovinában maradtak mindig tiltakoztak ez ellen, és élesen elhatárolták magukat a moldvai csángóktól. Sérelmesnek érezték ezt az elnevezést Bácskában, és Tolna–Baranyába való kerülésükkor is. 1945

¹² ŐSY-OBERDING József, 1967.

¹³ ORTUTAY Gyula, 1947, 58.

¹⁴ BELÉNYESY Márta, 1958.

után a csángó szó a Dél-Dunántúlon erősen lekicsinylő jelleget kapott, s lassan a csángó egyértelművé vált a telepessel. Így közbeszédben már fel-felbukkan az erdélyi csángó, felvidéki csángó, alföldi csángó stb. változat is, ami 1945 után telepesként ide került embert jelent.

A mezőgazdasági kultúra minősítése igen félrevezető lehet. A termelés nivóját a termelőerők és termelőeszközök fejlettsége és a társadalmi viszonyok határozzák meg. Ezen túl egy-egy népcsoport gazdasági műveltsége nemcsak a település helyének lehetőség szerinti legjobb mezőgazdasági kihasználására és természeti adottságaihoz való alkalmazkodásra épül, hanem termelési irányának kialakításánál már régóta számot vet az árucserével létrejövő táji munkamegosztással, árukapcsolatok lehetőségével is. A Bukovinában a 18. század második felében új hazát talált székelység eleinte bővében volt a földnek, hiszen a tartomány termékeny és viszonylag lakatlan volt. Éppen ez ösztönözte az osztrák kormányt annak benépesítésére. Lényegesen jobb termőföld volt itt, mint az ide települt székelyek hegyes, erdélyi hazájában. A székelység száma itt egyedülállóan, robbanásszerűen megsokszorozódott. 1786 és 1933 közt pl. Hadikfalva népessége csaknem tízszeresére, Andrásfalvái pedig hússzorosára növekedett.¹⁵ Ez a földterületek elaprózódásával, majd később, a múlt század végén, már egy nincstelen vagy éppen csak a falutól kapott házhellyel és azon lakással rendelkező napszámos réteg kialakulásával járt. A századfordulón elsősorban a kisföldűek tértek rá a belterjesebb kerti művelésre, hagyma, zöldség, káposzta, burgonya termelésére. E termelvények jó piacot találtak nemcsak a közeli, gyorsan növekvő városokban (Csernovic, Radóc, Szucsáva), hanem környező és távolabbi, zöldségtermelésben járatlanabb moldvai és besszarábiai falvakban is. Ez a mezőgazdasági kultúra nem nevezhető elmaradottnak. Természetesen, nem minden falu és nem minden gazdaság tért erre az útra. Elsősorban Istensegítsen és Hadikfalván volt kifizetődő ez a termelés, Andrásfalva már távolabb esett a piactól, és vasútja sem volt. Az andrásfalviak nincstelen rétege nagyrészt ezért nyáron bejárt „moldovázni”, télen pedig faközéltéssel, rönkhúzással és fuvarozással kereste a kenyerét. Bácskában e kerti veteményekkel nem versenyezhettek már, főképpen a piaclehetőségek hiánya miatt. Az itt kapott földön a többi bácskai paraszthoz hasonlóan, mennyiségre törekvő gabonatermelők lettek. Ezt a nagyméretű bácskai gabonatermelést Tolnában és Baranyában már csak a más természeti adottságok miatt sem folytathatták. A 18. század óta német többségű Bonyhád-környék sajátos, igen fejlett tej- és tenyészmarha termelő gazdálkodása nem máról holnapra született meg. E vidék gazdálkodási

¹⁵ BELÉNYESY Márta, 1958, 24–25.

fölénye csak a 19. század második felében kezd kialakulni, összetett gazdasági és társadalmi feltételek kedvező összecsengése és egy sokkal nagyobb táji munkamegosztás következményeként. A háború ezt a nemzedékek óta lassan kialakult, összetett feltételű gazdálkodást alapjában rendítette meg a híres tényészanyag részleges pusztulásával. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az idekerült székelyek nem tudták ezt a gazdálkodást rögtön helyreállítani akkor, amikor az 1950-es évek gazdaságpolitikája miatt nemcsak itten, hanem a háború pusztításától és a telepítésektől kevésbé érintett területeken is nehéz helyzetbe került a paraszti mezőgazdaság. Ehhez járt még a bácskai „nagy futás” kísértő emléke, amikor már egyszer a másoktól elvett és nekik juttatott vagyonból kiűzték őket. Csaknem két évig együtt éltek, gyakran egy házban, a kitelepítésre vagy vagyonvesztésre ítélt német volt tulajdonossal, aki ha ittmaradt, ha kitelepítették, gyakran vissza-visszajöhetett szülőházát megsejmelni. Nemcsak 1947-ben, de később, az 1950-es évek végén is sokan úgy éltek az egykori „sváb” házban, mint az átutazók, félig-meddig indulásra készen. A sokgyermekes székely családok összezsúfolva a nagy ház egyetlen fűthető szobájában, nem mertek saját igényüknek megfelelően az épület átalakításához hozzáfogni. Az ötvenes évek végén ezért is sokan eladták juttatott házukat, melyet nemegyszer az ipari munkássá lett volt tulajdonos vásárolt meg. A székelyek a kapott pénzen más házat vettek vagy építettek, melyet már jobban a magukénak érezték. Én az 1940-es évek végétől ismerem ezt a tájat, és figyelemmel kísérem alakulását. Csak az 1960-as évek közepétől kezdve tapasztalom, hogy az elhanyagolt külsejű falvakban megindul az épületek tatarozása, csinosítása. Ez nemcsak az emelkedő életszínvonalat, hanem a telepések viszonylagos megnyugvását is jelzi. Az, aki még nem érzi otthon magát, nem keresheti kellő eréllyel a megfelelő gazdálkodás mikéntjét sem.

Mindezek ellenére 1968-ban a telepítéssel érintett terület egy részére kiterjedő vizsgálat során meggyőződhattünk arról, hogy az összes telepescsoport közül a székelyek maradtak leginkább helyben, vagyis közülük költöztek tovább aránylag a legkevésbé. Bizonyos, a rokonok egy faluba való igyekvésétől vezetett kezdeti migráció után csak 1961–63 között került sor nagyobb elvándorlásra főként a fővárosba vagy még inkább annak peremén elhelyezkedő Érdre. Ugyanakkor a Tolna és Baranya megyének ebbe a sarkába telepített zalai és alföldi újgazdák vagy utódaiknak csak alig 20 százalékát találjuk meg itt. Még a Felvidékről idekerült családoknak is majdnem a fele továbbköltözött.¹⁶ A bukovinai székelyek nyugodt gazdasági és társadalmi beilleszkedését nemcsak az országos gazdaságpolitikai,

¹⁶ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1972, 8-10.

hanem helyi közigazgatási, adminisztratív intézkedések is gátolták. Ez azzal függ szorosan össze, hogy a székelyek nem egyenként, hanem mint népcsoport keresték helyüket és elismerésüket az új hazában.

*

A bukovinai székelységnek sajátos öntudata van. Bátran mondhatjuk, hogy egyetlen magyar népcsoportot sem találunk, amelyben csak megközelítően hasonló fokon élne a népcsoport különvalóságának és történetének tudata. Ezt az érzést Bukovinában még nevezhetjük volna népi-nemzeti tudatnak, amelyet az 1930-as években a román és magyar sovinizmus egyaránt szított, de ez az érzés korábbi, és később Bácskában is megmaradt, és ma is elevenen él új hazájukban. Nem nevezhetjük lokálpatriotizmusnak, mert egy emberöltő alatt kétszer is megváltozott lakóhelyük. Ők maguk nem alkottak erre az öntudatra külön meghatározást, terminust, csak azt halljuk, hogy a „mű népünk”-et, a „mi fajtánkat, mi fajunkat” emlegetik. Ezt a tudatot csak részben magyarázza az, hogy a székelységből szakadtak ki, mely évszázadokon át hangsúlyozta és védte fegyverrel is külön jogállását, szabadságát. Ez a székely szabadság azonban a 18. század közepén már sokak számára pusztá illúzió volt. Azt mondhatjuk, hogy a mádэфalvi veszedelem éjjelén inkább csak ez illúzióért tizedelték meg az ott egybegyűlt székelységet, a későbbi bukovinaiak őseit. Az elszegényedett, különböző jogállású rétegekre szakadt székelységnek alig maradt már tényleges privilégiuma. Nincs itt helye annak, hogy a székely társadalomban ez idő tájt feszülő ellentmondásokra kitérjek, csak arra utalok, hogy a szabadság illúziójának e véres események sem ártottak. A bukovinai néphagyomány 200 év után is arról beszél, hogy annak idején nemességük és kiváltságaik miatt támadt rájuk az osztrák.¹⁷

Múltjuk, különvalóságuk tudata, történelmük számontartásának igénye régebben bennük élt, minthogy azt a Szent László Társulat könyvek, nap-tárak segítségével bennük tudatosítani akarta volna. (Maga a Szent László Társulat alapítása vagy legalábbis bukovinai működése, Druzbácki kezdeményezésére megy vissza. Ez a legendás domonkosrendi szerzetes vezette volna haza a Lenkey-huszárokat Kossuth táborába, és ezért az önkényuralom halálra ítélte. Kufsteini és jofestadti raboskodás után 1855 körül lett Isten-segítség papja. Innen 1864-ben tíz értelmes, ügyes gyermeket küldött Magyarországra, hogy belőlük a bukovinaiak részére vezetőket neveljenek.) 1824-ben Kiss Károly hadnagy bukovinai tudósításában azt írja róluk, hogy hazavágyának az idegenből.¹⁸ A bukovinaiak történeti tudata a néphagyó-

¹⁷ BELÉNYESY Márta, 1958, 133.

¹⁸ MIKECS László, 1941, 299.

mányon nyugszik. Egybehangzóan, Andrásfalván és Istensegítsen is úgy tudták az öregek, hogy a mádéfalvi veszedelmet követő futás emlékét őrzi az a keserves is, mely (a keservek általánosabb fogalmazásától eltérően) pontosan a helyre is utal:

„Mikor Csikból elindultam, szívem se volt úgy busultam.
Kezem fejemre kapcsoltam, s én magamat úgy sirattam...”

Egyes családok vissza tudják vezetni származásukat 1764 előtti időre is, tudják, hogy őseik melyik csíki vagy háromszéki faluból menekültek ki Moldvába. Például a nemrég elhunyt Lőrinc Antalné Nyisztor Márta, Kodály Zoltán 1914-ben volt adatközlője egy alkalommal két keservest énekelt nekem. Az egyik Szirota Mária, a másik Simi Erzsi keservese, mondotta. További kérdéseimre elmondta, hogy e keserveket az említett asszonyok indították volt, mikor Mádéfalváról elmenekültek. Úgy hallotta az öregektől, hogy Simi Erzsi családjával (az ura talán meghalt Mádéfalván) Radócra került, ahol elnémetesedtek, de az ő eleivel valami rokonságban is voltak. A maga őseiről azt hallotta, hogy azok a kutyásokhoz tartoztak, akik külön, kutyakocsikával menekültek Erdélyből Moldvába. A családok sorsáról szóló hagyományhoz kapcsolódik a bukovinai falvak megalapításának, elnevezésének, az első házak és a templom építésének mondaszerű hagyománya. A falvak múltjáról szóló adatok és történetek helyet kaptak az úgynevezett halottas könyvekben is. Ezekre a néha két éjszakát a halott mellett virrasztó vendégeknek volt szükségük. A halottas könyvben a virrasztásnál szokásos ének-szövegek, imádságok, katekizmusból vett részletek mellett világias olvasmányok és bejegyzések is találhatóak, melyeket az ének-szünetekben olvastak fel. Bibliai történetek népies kiegészítései, Salamonról, Markalfról, Heródesről, Világbíró Nagy Sándorról, Attila és Mátyás királyról szóló történetek, Ferenc József életrajzi adatai, Rudolf trónörökös halála, a telefon, a fénykép feltalálásának évszámai, a helybéli papok, bírók jegyzéke és a falut ért elemi csapások vagy más fontos események, tanító versek és figyelmeztetések, román és magyar közmondások változatos egyvelege egy-egy halottas könyv, melyet olvasottabb, rátermett szegényebb emberek írtak kézzel, rendszerint megrendelésre. Ilyen halottaskönyv-író volt a mintegy 20 évvel ezelőtt elhunyt László Márton, vagy ahogy neve az emlékezetben fennmaradt: Pintyer Feri Marcika. 1927-ig összesen 26, kb. 300—400 kéziratos lapot tartalmazó halottas könyvet készített el, és valószínű még azután is írt néhányat. Kis málét, lisztet, tejet vagy más efféléket kapott érte, ami kivált télen jól jött a nyáron Moldvában idénymunkásként dolgozó szegényember asztalára. A télen-nyáron nehéz munkával elfoglalt bukovinaiaknak nyilván igényük volt arra, hogy

ebben a hajszolt kenyérkereső munkában legalább a halott mellett virrasztva gyarapítsák ismereteiket, nem utolsósorban éppen saját falujukról, néprajzi csoportjukról. Valószínű, nem egy ilyen ügyes könyvíró működött az öt bukovinai faluban, és mivel ezeket a könyveket mindig felolvasták, egy-egy halálesetkor 20–30 írást és olvasást nehezen bíró vagy írástudatlan ember hallgatta azt, amit megítélésük szerint a világról tudni érdemes volt.

A múlt század végén a túlnépesedett bukovinai falvakból megindult a kirajzás. A sok megpróbáltatással és botránnyal járó, szervezett al-dunai és Hunyad megyei telepítések után sor került a tengeren túli tömeges kivándorlásra, Kanadába és Brazíliába is. Az elszármazottak több esetben rendelték hazai halottas könyveket, hogy abban múltjuk történetét is megkaphassák. Közben azonban a tanultabb bukovinaiak körében új igény és új törekvés születik múltjuk és sorsuk ismeretére és annak a közvélemény elé vitelére. Az említett telepítési botránnyok sajtóvisszhangja is ösztönzőleg hathatott. A tanultabb jelző még nem jelent magasabb képzést vagy társadalmi emelkedést: hat elemit kijárt, magukat képző, nyílt eszű parasztemberekéről van szó, egy egy falu, kisebb telepescsoport vezetőjéről, képviselőjéről. A Szent László Társulat segítségével taníttatott gyermekek nem mindegyike tért vissza szülőfalujába, így LÁSZLÓ Mihály sem,¹⁹ aki cikket írt a bukovinai és moldvai csángókról, és aki tanárként Budapesten telepedett le. Ő az első bukovinai, aki népcsoportja történetét, sorsát a nemzet elé akarja vinni. A fentebb említett műveltebb paraszti vezetőréteg (nem a vagyon, hanem műveltségük révén lettek azzá) úgy érzi, hogy papjaik, tanítóik kevés kivétellel szorosan vett hivatali teendőiken felül nem törődnek velük, és így valamiféle felelősséget éreznek szétszóródó és meghurcolt népükért. Gyűjtögetik a múltra vonatkozó írásokat, megjelent könyveket, naptári cikkeket, sokán az íratlan néphagyományt is. Nekilátnak emlékeik, kutatásaik eredményeinek leírásához is. Ezek mind tanúságtételnek készülnek a közvélemény felvilágosítására és önmaguk igazolására, egyben nagy az érdeklődés ilyen írások iránt soraikban is.

E kéziratok, feljegyzések, nagy nehézségek árán összegyűjtött kis könyvtárak a meneküléskor jórészt elvesztek, vagy szerzőjük halálával elkallódtak. Csak néhányat ismerünk belőlük. Például az istensegítsi születésű Gáspár Simon Antalt, a népművészet mesterét, aki több száz népdal és egyházi ének tudója, a hagyományok tudatos ápolója, fenntartója. A legnehezebb viszonyok közt kis könyvtárt gyűjtött össze a bukovinaiak múltjáról. Az andrásfalvi születésű Sebestyén Ádám napjainkban szedegette össze szülőfaluja történelmét, néphagyományait, népdalait. Anyagát maga

¹⁹ LÁSZLÓ Mihály, 1877.

rendezte és éjszakánként, egész napi mezei munka után maga fogalmazta és gépelte le.²⁰ Hat elemi végzett román iskolában és kántortanfolyamot. Az ő révén ismerem az 1902-ben Dévára települt istensegítsi születésű László János kéziratát is, mely 1935-ben készült el. 1919-ben, majd 1927-ben mint a dévai székely telepesek egyik vezetőjét a helybeliekkel támadt határhasználati vita során nyomorékká verték. Állandóan romlott egészségével 10 holdon küszködve nevelte fel édesanya nélkül maradt 7 gyermekét. 1932-ben súlyos operáción esik át, s ezután úgy érzi, hogy ha hamarosan nem írja le a fejében őrzött sok hagyományt, több éves munkája vész a semmibe. Elhatározza, hogy megírja övéi történetét. Megdöbbenő előszavában mondja el életét, majd ezt írja: „Hivatottnak érzem magamat e történelem megírására azért is, mert 1878. május 16-án abban a történelmi házban láttam napvilágot és éltem le ifjúságomat, melyben Istensegíts község elöljáróságát Wolansky József, a serbontzi földbirtokos elzáratta és hosszú időn keresztül botoztatta, mert nem akartak neki robotmunkát végezni. Házunk gerendáján felvésvé ez olvasható: »Ezt a házat építette Szabó Mihály 1821-ben. A falut 1777-ben.« De hivatottnak érzem magamat azért is, mert a bukovinai magyaroknak édes gyermeke vagyok és mint ilyen kötelességemnek érzem, hogy fajom történelmét megörökítsem . . .”

Az orvosságra megtakarított pénz gyakran ment el papírra, bélyegre. Románia későbbi államelnöke, Petru Groza, akkor dévai ügyvéd, segített neki, mikor a bécsi hadilevéltárból akarta megszerezni az 1787-ben készült bukovinai összeírást. A levéltár számláját azonban László János már nem tudta kifizetni. Minden addig megjelent, tárgyára vonatkozó könyvet, tanulmányt igyekezett megszerezni, elolvasni. Sokat tudott a néphagyományból, a telepítéseket végigélte. Méltatlanul megvádolt koronatanúja volt a visszaéléseknek, kudarcoknak. Minden telep névsorát is összeállította. Rokonai révén — mások szerint később maga is kint járt — megrajzolja az Amerikába kivándorlottak gyors asszimilálódását. „És ezekért ki a felelős? Kérdezem én László János, az idegenben, a romániai Déván?”

Ez a felelősségtudat már csak kevés embernél nyerhet ilyen kifejeződést, de ezek az emberek jól képviselik népcsoportjuk ma is élő és kereteket kereső „kohézióját”, különvalóságuk és összetartozásuk tudatát. Nem kell csodálkoznunk azon, hogy új hazájuk régebbi lakói, a kitelepítettek hozzátartozói, barátai, magyar és német paraszttársai, előítéletekkel fogadták a szegényen ideérkezőket. Ez azonban csak erősítette a székelyekben egymásrautaltságuk, összetartozásuk tudatát.

²⁰ Vaskos kéziratkötetekének egy részét a Tolna megyei Tanács kiadta. SEBESTYÉN Ádám 1972.

ÜBER DIE KULTUR DER BUCHENLANDSZEKLER

Die kurze Geschichte dieser ungarischen Volksgruppe im Buchenland (Bukowina; ung. *bukovinai székelyek*): Im östlichen Siebenbürgen widersetzte sich ein Teil der Szekler 1764 der Zwangsrekrutierung. Dieser Widerstand wurde mit Waffengewalt gebrochen, viele, die an ihm teilgenommen hatten, flüchteten in die Moldau. Die Flüchtigen wurden 1777—85 begnadigt und siedelten sich in fünf Dörfern des Buchenlandes an. Nach dem ersten Weltkrieg wurde diese multinationale Provinz der Monarchie ein Teil Rumäniens. 1941 wurden die Buchenlandszekler von der ungarischen Regierung in die damals von Jugoslawien annektierte Batschka umgesiedelt. Ende des Krieges mußten die Buchenlandszekler flüchten und leben heute, rund 20 000 an der Zahl, in etwa 40 Ortschaften zerstreut, wo sie anstelle der ausgesiedelten Ungarndeutschen angesiedelt wurden. Vom ethnographischen Studium dieser überaus traditionsbewußten Volksgruppe, die lange Zeit in fremder Umgebung gelebt hatte, konnte man wertvolle Aufschlüsse erwarten. Die vorliegende Studie befaßt sich bloß mit drei charakteristischen Zügen der Buchenlandszekler.

Zuerst wird die Eigentümlichkeit ihrer überaus altertümlichen Volksmusik beschrieben. Bestimmte Lieder, wie z.B. die sog. „traurigen Weisen“ (ung. *keserves*), sind aufs engste mit bestimmten Personen zu verbinden, ihren Vortrag auf bestimmte Anlässe, besondere Situationen und Gemütszustände einzuschränken, so daß diese Lieder vor allem das seelische Bedürfnis des Sängers befriedigen. Ihre Funktion ist die aristotelische Katharsis, um dadurch Trost zu finden.

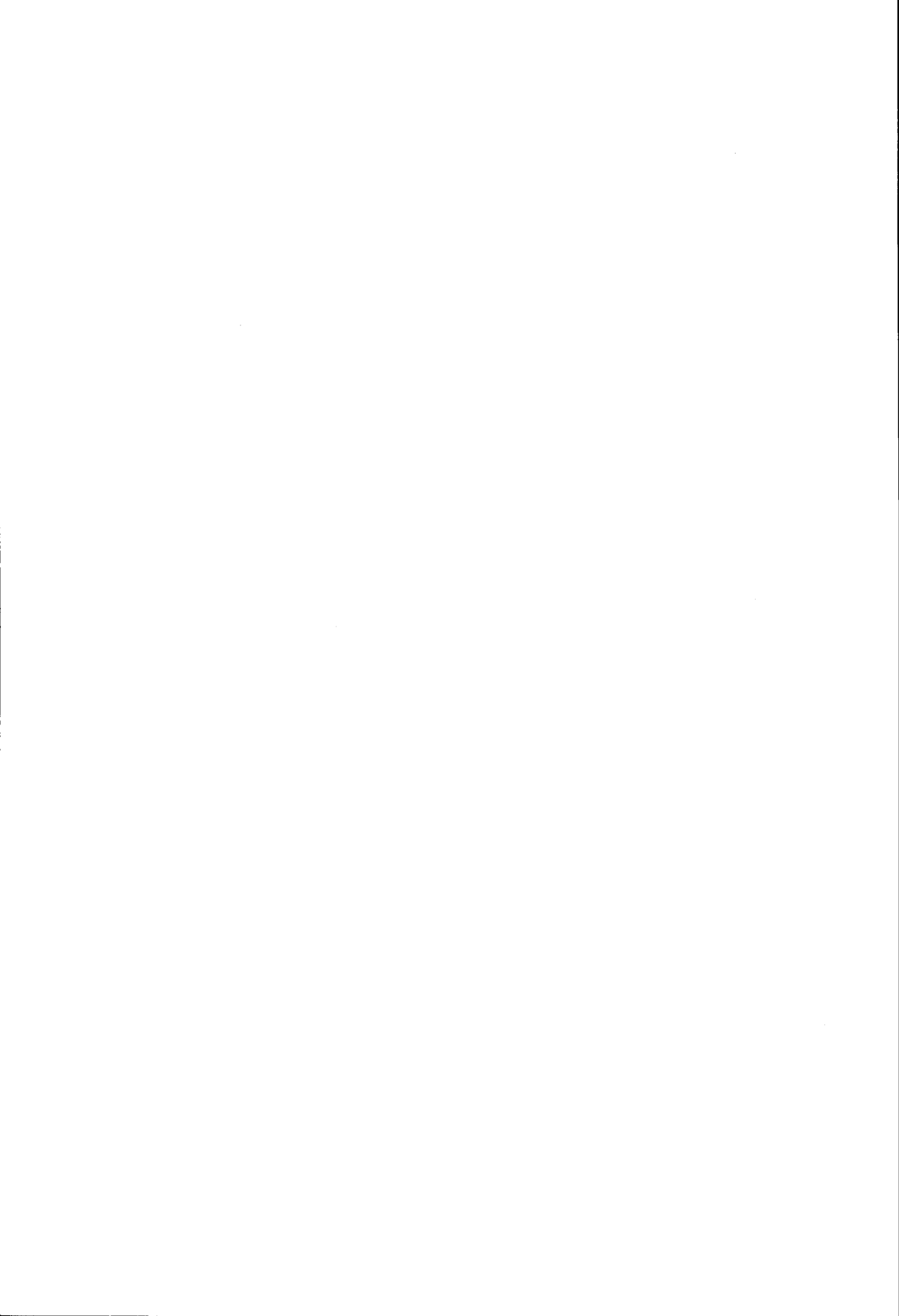
Zum zweiten befaßt sich die Studie mit den Ursachen der Vorurteile gegenüber den Umsiedler aus der Bukowina und mit ihrer ökonomischen Kultur. Diese läßt sich nur im Rahmen einer weiter gefaßten landschaftlichen Betrachtungsweise, mit Bedacht auf die im Wandel der Generationen Schritt für Schritt, jedoch beständig den historischen Voraussetzungen entsprechend geänderten Arbeitsteilung real ermesen und nicht auf grund der infolge der Umsiedlungen radikal veränderten Umstände.

Im dritten Teil führt der Autor charakteristische Dokumente über das besondere historische Bewußtsein und die bewußte Bekundung der Eigenständigkeit dieser außerordentlich lebenskräftigen und kinderreichen Volksgruppe an (deren Aussiedler in Jugoslawien, Kanada und auch Brasilien neue Dörfer gegründet haben).

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1972 *Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések 1970. 1. Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. Szerk. Rúzsás Lajos. Bp.
- BELÉNYESY Márta
1958 *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp.
- DÉGH Linda
1959 *Kakasdi népmesék*. Bp.
- KIS-VÁRDAY Gyula
1933 *A bukovinai székely falvak*. Ethn. LXIV.
- KALLÓS Zoltán
1960 *Gyimesvölgyi keserveselek*. NK V/1.
- KODÁLY Zoltán
1952 *A magyar népzene*. Bp.
- LÁSZLÓ János
Kézirat. *A Bukovinában élő (élt) Magyarság és kirajzásainak története 1762—1914-ig, az első világháború kitöréséig*.
- LÁSZLÓ Mihály
1877 *A bukovinai és moldvai csángók*. Földr. Közl.
- MARÓT Károly
1945 *Survival és Revival*. Ethn. LXXVI.
- MIKECS László
1941 *Csángók*. Bp.
- ORTUTAY Gyula
1947 *Két előadás*. Bp.
- ÓSY-ÖBERDING József
1967 *A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon*. Agrártört. Szemle 9.
- SÁNTHA Alajos
1942 *Bukovinai magyarok*. Kolozsvár.
- SEBESTYÉN Adám
1972. *A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig*. Szekszárd.
Kézirat. *Andrásfalva*. Monográfia.
- SZÁDECZKY Lajos
1908 *A székely határórség szervezése 1762—64-ben*. Bp.
- VARGYAS Lajos
1941 *Áj falu zenei élete*. Bp.

A SZÉKELY HÁZ ALAPRAJZI FEJLŐDÉSÉRŐL

A székelyföldi lakóház történeti alakulásának kérdésében Cs. SEBESTYÉN Károly három évtizede megjelent dolgozata ma is alapvető.¹ Eredményeit az újabb kutatás lényegesen nem vitte tovább, s bár azóta több részlet világosabbá vált, a fő vonások nem változtak. Nem jelenti ez azt, hogy a kérdéskör lezárható volna, s nincs további kutatási feladat. Először is Cs. SEBESTYÉN inkább csak relatív kronológiát ad, amelyet még bele kell ágyazni a konkrét fejlődésmenet egyes szakaszaiba, a táji eltérések figyelembevételével. Behatóbb összevetés szükséges a környező vidékek lakóházaival, amelyek fontosságára Kós Károly már felhívta a figyelmet.² Számos részletkérdés is tisztázatlan, s ezek összességükben lényegesen is módosíthatják mai álláspontunkat.

Cs. SEBESTYÉN törekvése elsősorban az volt, hogy a székely ház eredetét és korai történetét világítsa meg. Véleménye szerint a kora-középkori lakóház a Székelyföldön egyhelyiségű kemencés füstősház volt, olyan, mint ebben az időben a kelet-európai és kelet-közép-európai népeké általában, s így hasonló volt az itt talált szlávokéhoz, akik a mintát is szolgáltatták. Idővel „a kemencéhez a székelyek nyílt főző-tűzhelyet csatoltak, amelyen szolgafán lógó üstben főztek. Később azonban feleslegessé vált a nagy kemence, mert a nyílt tűzhely fölé füst- és szikrafogót alkalmaztak, amely egymagában is elegendőnek bizonyult a helyiség befűtésére. Ezért kitették a pestet a házból és ezentúl csak a nyílt tűzhely maradt bent.”³ Miután nem célunk itt a tüzelőszerkezet kérdésének elemzése, nem boncolgatjuk a fenti megállapítást, csak mellétezzük BÁTKY ellentétes véleményét, aki szerint „a kemence nem ősi bútora a székely lakóháznak, hanem későbbi

¹ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 46—90.

² Kós Károly, 1929, 651—53. erősen hangsúlyozva a szász kapcsolatokat, kiváltva Cs. SEBESTYÉN Károly ellentmondását 1930. 54—56. Egysíkú szemléletet képvisel e tekintetben SCHUSTER Hugó 1918. és STAHL, P., bár teljesen különböző nézőpontból. JANKÓ János 1895, az összehasonlításában teljesen ötletszerűen járt el.

³ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 86.

jövevény”⁴ Kétségtelen, hogy e kérdés is további megvilágítást igényel, mert jóformán mindegyik nézet csak terminológiai adatokra tudott építeni, s ez az anyag erősen ellentmondásos. A bizonytalanságot BÁTKY jól érzékeli, s a kulcsnak, a *pest* szó értelmezésének többféle lehetőségét is megkíséri.⁵ A megfejtéshez talán majd közelebb visz az az újabban már jól dokumentált tény, hogy a nyílt tűzhely, kandalló vagy annak egy része Erdélyben éppúgy, mint a Székelyföldön gyakran kapja a *kemence* nevet, önmagában vagy valamilyen összetételében.⁶ A tüzelőszerkezet középkori formájának megnyugtató tisztázásához igazán szükség lenne régészeti telepfeltárássra. Az mindenesetre eléggé kétségtelen, hogy a 16. századtól kezdődően a székely házat az egyre bővülő írásos források egyértelműen nyílt tüzelős, kandallós háznak mutatják, ahogy a fennálló épületek is bizonyítják.⁷

Még részleteiben is tisztázottabbnak tűnhet a székelyföldi ház alaprajzi fejlődése. A kérdéshez viszonylag sokan szóltak hozzá, s még többen tettek közzé adatokat, házalaprajzokat immár egy évszázad távlatából. A terhes bibliográfiai felsorolás helyett csak a fontosabb szerzőket említjük, a teljesség igénye nélkül: BÁTKY Zsigmond, BÜNKER, J. R., FUCHS, K., HUSZKA József, JANKÓ János, KÓS Károly, KOVÁTS József, LÜKŐ Gábor, MALONYAY Dezső, NAGY Imre, SCHUSTER Hugó, PHLEPS, H., Cs. SEBESTYÉN Károly, STAHL, P., SZINTE Gábor, THOROCZKAY-THURINSZKY Pál, TÓTH János, VISKI Károly, VUIA, R.⁸ Nem számítva SZINTE, BÁTKY és Cs. SEBESTYÉN alapvető rendszerezését, amelyek megbízható eligazítást nyújtanak, az archivális anyagot is figyelembe véve több száz alaprajz áll a rendelkezésünkre, s a saját megfigyelésekkel együtt ez megnyugtató bázisnak látszik a kérdés átgondolásához, esetleges formálásához, kiegészítéséhez.

Eltekintve a millenáris kiállítás anyagára épülő s nagyobbára álprobléma jellegű vitától a székely ház körül, az alaprajz fejlődését illetően a nézetek között döntő eltérések nincsenek. Cs. SEBESTYÉN is elfogadja SZINTÉNEK azt a nézetét, hogy a legrégebbi típusnak azt a sepsiköröspataki házat kell tekinteni, amely egyetlen helyiségből áll, de a tetőszéke alatt még egy 3 oldaláról nyitott *eresz* is található. A fejlődés további lépcsőiben ez az *eresz* a második és harmadik oldalán is bezárul. A negyedik, a bejárati oldal lezárulása csak részben történik meg. Ezt úgy kell érteni, hogy sok esetben

⁴ BÁTKY Zsigmond, 1930, 116.

⁵ BÁTKY Zsigmond, 1932, 30.

⁶ KÓSA László, 1970, 83–84, említi a *kemence*, *sátorkemence*, *sátoroskemence*, *cserepes kemence*, *tüszeges kemence*, *kaskemence*, *kályhakemence* megjelöléseket. Az MNA anyagában Gernyeszegről ismeretes még a *szabadszájú kemence*.

⁷ BARABÁS Jenő, 1970, 278, 280, 286.

⁸ Fontosabb, ide kapcsolódó dolgozataikat az irodalomjegyzékben megadjuk, illetve a hivatkozott művekben megtalálhatók.

valóságos falat nem kap, csak deszkaborítást.⁹ Ismerünk azonban olyan változatokat is, amikor ez a bejárati falrész is hasonló anyaggal és technikával zárult, mint a többi oldal.

A székely ház *eresze* igazi belépőtér, még teljesen körülfalazott formájában is. Azt lehet vitatni, hogy eredetileg is tartozéka volt-e az egy helyiségből álló háznak, vagy csak később csatolódott hozzá, de ennek eldöntésére támpontjaink alig vannak. Az sem mond sokat, hogy maihoz közel álló értelemben a TESZ 1541-ből említi előfordulását. A nyitott belépőtér 3 oldalas befalazása is elég régen bekövetkezhetett, mert az ismert 18. századi székelyföldi épületek döntően ilyenek, a nyitott formát csak kevés példány őrizte meg. Tehát legkésőbb a 17–18. században már zárt előtérrel kell számolni mint általános formával.¹⁰

Az *eresz* azonban a befalazása után is megőrizte előtér jellegét, nem vált a lakás szerves, meghatározott funkciót ellátó tartozékává. Eredeti szerepe megegyezett tulajdonképpen az alföldi ház pitvarával, csak hogy míg az átalakult konyhává, a főzésre szolgáló helyiséggé, a székely házban ilyen fejlődés nem következett be, s ezért itt igazi konyháról nem is beszélhetünk. A többi magyar háztípustól a székely házat éppen az különbözteti meg élesen, hogy nincs konyhája, a lakótér és főzőtér nem differenciálódott — eltekintve természetesen az utolsó fél évszázad már erősen polgári alapon történő építkezésétől.¹¹ De még ebben az időszakban is épültek hagyományos rendszerű, tehát igazi konyha nélküli épületek. Magyarázata ennek világos és érthető. A múlt század végéig általánosan használt kandalló egyszerre szolgált melegítésre és főzésre, és ennek helye a házban volt. Így ez az egy helyiség el tudta látni a ház összes lényeges funkcióját — ha kezdetleges szinten is. A kandallót felváltó vas és rakott takaréktűzhelyek is csak ennek a helyére kerülhettek, és így semmi nem változott. Különbösen ebben a periódusban, a századforduló táján, a vaslapos tűzhelyek megjelenésével országosan jelentkezik a lakó- és főzőtér összeolvadási tendenciája, ami a lakáskultúra visszaesését jelenti. Az ilyen irányú fejlődés nem mozdította elő a külön konyha létesítésének igényét a Székelyföldön.

⁹ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 45. Az ismert nyitott vagy csak deszkával zárt eresztű házakat felsorolja LÜKŐ Gábor, 1936, 114.

¹⁰ Cs. BOGÁTS DÉNES, 1943 szójegyzéke 1754-ből „boronából rott eresz”-t említi: s hasonlót 1769-ből. Az eresz szó múltjáról, fejlődéséről, újabb voltáról l. LÜKŐ Gábor, 1936, 115–16 és Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 49. B. NAGY Margit, 1970, 32 szép anyaga alapján két nyitott előteres ház valószínűsíthető a 17. századból, egyik 1636-ban Siménfalván pásztorház, másik 1638-ban szintén pásztorház Mező-örményesen. Viszont hét zárt előteres, általa pitvarosnak mondott házról van tudomása — igaz Erdély területéről — a 17. századból.

¹¹ Egyet lehet érteni HOFER Tamás, 1959, 270 azon megállapításával, hogy a székely házfejlődésre jellemzőbb a belső osztódással történt differenciálódás, mint a hozzácsatolás.

Az *eresz* funkciója igen vegyesnek látszik. Néha itt foglalt helyet a sütőkemence, de ez sem szabályszerű. Máskor kamraszerűen használták, szerszámok, háztartási eszközök tárolóhelye volt. Maradhatott nagybárára üres belépő és munkatér. Gyakran mennyezete sem volt, de a padlás legtöbbször innen nyílt.

A kéthelyiségű (*ház + eresz*) székely ház alaprajzi fejlődése a továbbiakban igen változatosan, sőt igen sajátosan alakult. Egyrészt megfigyelhető az országosan elterjedt hármas elrendeződés — szoba + konyha + szoba (vagy kamra) — irányába való haladás, tehát az *eresz* másik oldalára is építettek egy helyiséget, amelynek bejárata innen nyílt. VISKI Siklódon azt figyelte meg, hogy a 18. században épült házak két helyisége mellé később sokszor csatoltak egy harmadikat is.¹² Ez az egysoros hármas elrendeződés a Székelyföld egészén előfordul, de a múlt században uralkodóvá még kevés helyen válik. Leggyakoribb kétségtelenül Maros—Torda területén, ahol a középső helyiségnek már gyakran nem is *eresz*, hanem *pitvar* a neve.¹³ Az adatok egybehangzóan 19. századi építésére utalnak, bár kétségtelen, hogy kúriáknál és nemesi udvarházakban ez az alaprajz korábban is előfordult a Székelyföldön.¹⁴

A székely háznak azonban ennél jóval jellegzetesebb alaprajzi sajátossága a kétsoroság irányába való fejlődés, amely más magyar területek parasztházainál nem, illetve csak egész későn, a 19. század végén, a 20. század elején kezd jelentkezni, főleg a Dél-Alföldön.¹⁵ A kétsoroság a Székelyföldön már korábban, feltehetően a 18. században emelt épületeken megfigyelhető.¹⁶ A publikációk nagyon sok ilyen alaprajzot hoznak. Leggyakoribb változat az, amikor az *ereszt* a hossz tengely mentén elfalazzák, felére csökkentik, s a hátsó részében egy új helyiséget alakítanak ki. Indoka ennek eléggé érthető, a funkciótlan *ereszt* nyugodtan lehetett kisebbiteni.

¹² VISKI KÁROLY, 1911, 11.

¹³ Ilyen alaprajzot közöl Balavásárról THOROCZKAY-THURINSZKY Pál, 1912, 96, és SÓVÁRADRÓL ismeretes az MNA anyagából egy 1831-ben és egy 1867-ben épült példány. E típus történeti jelentőségének félreismerése volt HUSZKA József, 1895, JANKÓ János, 1895, FUCHS, K. 1901, BÜNKER J. R. 1904, és SCHUSTER Hugó, 1918, tévedéseinek a kiindulása. 19. századi megjelenésének nem mond ellen VERESS Sándor, 1931, 29—30 adata sem, ahol egy 300 évesnek mondott forrófalvi házat mutat be, amely egysorosan hármas tagolódású, középpütht tüzelős helyiséggel. Kérdéses ugyanis a 300 év, amelynek megállapítása a benne élt „hat rend emberek” kijelentésre épült, de ez elfogadhatóan csak 180 évre utal. A harmadik, kamrának mondott keskeny helyiség is inkább csak leválasztás, mint igazi külön egység. Helyesen érzékeli a kettős tagolódás jelentőségét a Székelyföldön VUIA, R. 1937, 3. sz. térkép, továbbá STAHL, P., 1958, 35, 80—81. B. NAGY Margit 1970, 31—39 gazdag történeti anyagából világosan kitűnik, hogy Erdély nem székely területein az egyvonalas hármas tagolódás már korábban általános lehetett, szintén pitvarnak nevezte a középső részt.

¹⁴ HOFER Tamás, 1959, 268.

¹⁵ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1939.

¹⁶ HOFER Tamás, 1959, 269.

A leválasztott hátsó rész leggyakrabban *kamra*, vagy amennyiben az *eresz* szélesebb, egy második *ház*, *kicsi ház*, *kisház*. Ebben tüzelő, azaz kandalló éppúgy volt, mint a *nagyházban*, *első házban*, *tiszta házban*. Az a körülmény, hogy ismerünk olyan épületet is, amelynél a megmaradt féleresz nyitott, azt sejteti, hogy a kétsorosság irányába való fejlődés már akkor bekövetkezett, amikor még az eresz nyitott volt. A bezárulás tehát csak a felére vonatkozott, s ebből jött létre a kamra vagy szoba. Egy csíkkozmási datált, 1839-ben épült ház példája azonban ez ellen szól. Itt nyitott félereszt, mögötte *kicsi házat* s balra nyíló *nagyházat* — s ebből még hátul nyíló kamrát — találunk. A nyitott eresz azonban, mint láttuk, alig érte meg a 19. századot, s így ettől függetlenül — talán a tornác példájára — keletkezhetett nyitott féleresz. A másodlagos fejlődés mellett szól az is, hogy eléggé gyakori az elől nyitott eresz az egysoros háromhelyiséges épületeknél. Itt az *eresz* már tényleg kizárólag belépő csak, ahonnan jobbra-balra a *házba*, előre pedig egy változó funkciójú kicsi helyiségbe jutunk.¹⁷

Két helyiségre osztott egykori *eresz* s mellette levő *ház* az a legjellegzetesebb alaprajzú építmény, ami a Székelyföldön a 18–19. században dominánsnak látszik, szemben a mezősegi középpitvaros épülettel. Az osztatlan *eresz* + *ház* mellett ez az a típus, amit a székelyek is réginek tartanak. A kutatók többségének véleménye szerint sem kétséges, hogy ez az a két alaptípus, amely több százados múltra visszatekintően jellemző volt a Székelyföldön.¹⁸

A kétsorosság irányába való fejlődés azonban nem egyedül az *eresz* kettéosztásában nyilvánul meg. Jelentkezik az osztás a *ház* esetében, ha nem is felező rendszerrel, az *oldalházak* kialakításával. Ez annyit jelent, hogy a hossz tengellyel párhuzamosan a *házból* fallal, bár néha csak alkoveszerűen, elválasztanak egy keskeny, általában 1,5–2,5 méternél nem szélesebb részt. Ide a *házból* ajtón vagy ajtó nélküli tágas nyíláson át lehet bejutni. Ablaka e helyiségnek nincsen. Rendeltetése kétféle: vagy kamra, s ekkor leginkább van ajtaja, vagy hálófülke, ebben az esetben az ajtó többnyire hiányzik. A kétsorosság perspektívái villannak meg abban a két alaprajzban, amit SZINTE bemutat Parajdról és Sepsiköröspatakról, amikor ebből az *oldalházból* valóságos szoba jön létre.¹⁹ Valahol azonban a fejlődés megakadt, mert a székely népi építészetben ez utóbbi példák ellenére sem vált jellegzetessé az ilyen kifejlett kétsorosság.

¹⁷ Két ilyen alaprajzot is közöl Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 49–50.

¹⁸ Moldvában az osztatlan *színek* (= *eresz*) úgy látszik, nagyobb jelentősége volt, mint a kettéválasztottnak. L. LÜKŐ Gábor 1936, 117.

¹⁹ SZINTE Gábor, VII–VIII. tábla.

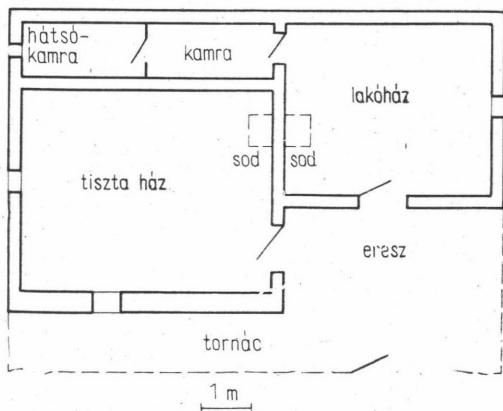
Az *oldalház*, *oldalkamra* rendszere pedig nem volt ritka. Csikból ismerünk ezekből legtöbbet: Lázárfalva, Csíkszentgyörgy, Kászonimpér, Tekerőpatak, Szárhegy, Csíkkozmas községekből; továbbá Háromszékről, de Udvar-

1a. Oldalkamrás ház. Kászonimpér.

helynek is több helységéből; viszont Maros—Tordából és Brassó környékéről nincs ilyenről tudomásunk.²⁰ Kászonimpérről és Kisgalambfalváról

ismerjük olyan változatát — s ez bizonyára másutt is előfordulhatott —, amelyikben a kamrába való bejárás nem a mellette fekvő szobából, hanem az eresz mögötti *kisház*ból történt. (1a, 1b kép.)

1b. Oldalkamrás ház és alaprajza. Kászonimpér.

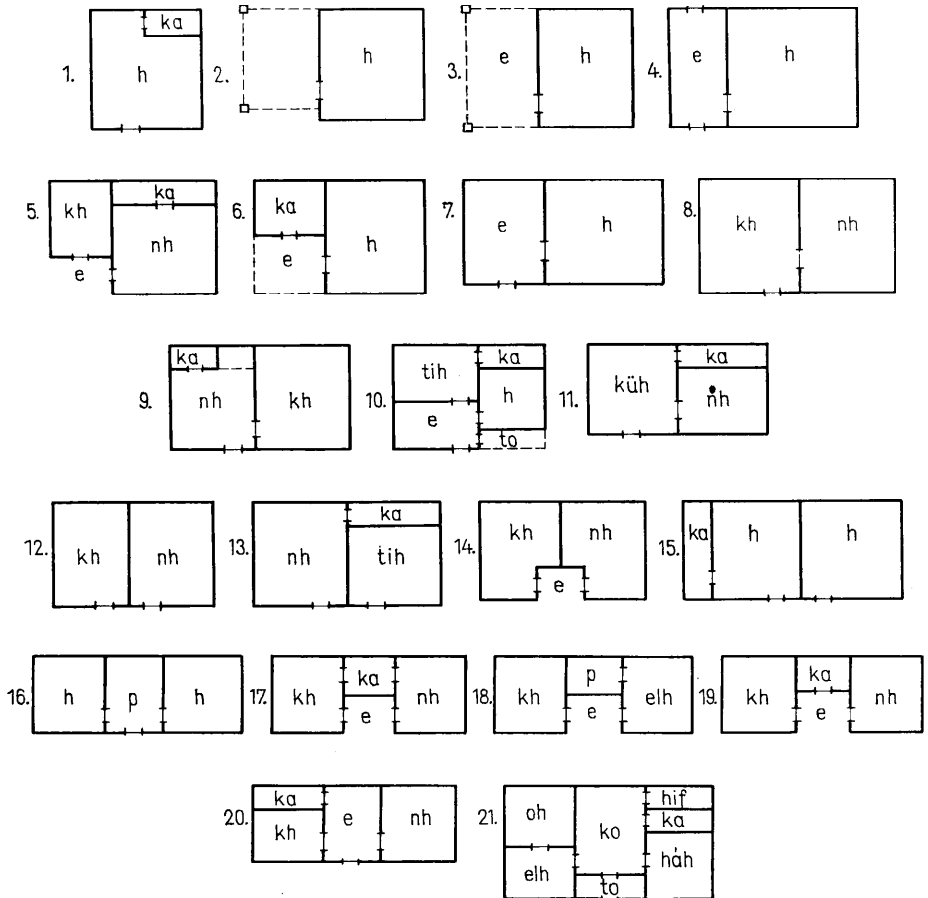
²⁰ Csibáról, Maros—Tordából ugyan közöl Kós Károly, 1929, 655 egy ide kapcsolható változatot, az Erdős-kúria alaprajzát, melynek fejlett formájából sem nehéz felismerni a székely ház hagyományos alaprajzi elemeit. Oldalfülkék itt is találhatók.

Úgy látszik, hogy ez az oldalházás rendszer itt réginek tekinthető. Részint az említett falvakban a fennálló házak éppen a legrégebbi rétegbe tartozónak látszanak, részint a kolozsvári szabadtéri néprajzi múzeumba beszállított, 1678-as datálást viselő kászonimpéri háznak is ilyen oldalháza van. Ezzel nagyjában egyidejű vagy nem sokkal későbbi lehet a Hofer ismertette két gyergyói kúria, ahol szintén megtaláljuk az oldalházat, kamrát.²¹ Ezek a példák s B. NAGY Margit véleménye is arra látszik utalni, hogy a nemesi, kuriális építészet kezdeményezéséről van szó, de ezt egyértelműen mégsem mondhatjuk. A korai, nem kuriális példa semlegessé teszi ezeket a bizonyítékokat. Mérlegelni kell továbbá a kamra kérdését. Sajátos, bár teljesen érthető módon a székely házban nemcsak a konyha, hanem a kamra sem kapta meg azt a szerepét, jelentőségét és méretét, amelyet az egyéb magyar háztípusoknál tapasztalhatunk. Némi túlzással szinte azt is mondhatjuk, hogy a székely háznak nincs is igazi kamrája, illetve ez csak nagyon későn alakul ki, s igen kicsi marad. Csupán egyik magyarázó ok a szegénység, az agrártermelés alacsony szintje, amely lehetetlenné tette nagy készletek felhalmozását és szükségtelemén tágas kamrák építését. Ez azonban egyoldalú részgazság, mellette nem szabad figyelmen kívül hagyni a másfajta raktározási rendszer létezését. A raktározásban és készletezésben itt számos épületnek, épületrésznek volt szerepe, s ez csökkentette a kamrával szemben támasztott igényt. Magában a házban a nagyszámú padláda a legértékesebb holmikát fogadta be. Az ereszt és a padlást, a tornácot, az ereszalját is kihasználták ebből a szempontból, s a nagyméretű csűr is biztosított lehetőséget. A kamra készítésének igénylésekor a legkézenfekvőbb megoldásnak a legkevésbé hasznosított *eresz-rész* leválasztása mutatkozott. Biztonsági szempontokat tekintve azonban még célszerűbbnek látszott a házból elválasztott kamra, ahova természetesen csak a legféltettebb holmit helyezték el. Ide csak a lakórészen keresztül lehetett bejutni, a tolvajoktól leginkább el volt zárva. Az épületek mérete Csíkban és Háromszéken látszik legnagyobbnak — talán a jobb építőanyag-választék, a hosszabb szálfák miatt —, így a viszonylag nagyobb méretű szobákból inkább el lehetett választani az oldalházat, kamrát. Ez lehet esetleg a magyarázata a csíki, háromszéki gyakoribb előfordulásnak. Mindez viszont inkább a népi építkezésbeli kiindulás mellett szól. Ezt a kérdést egyelőre mégsem tekinthetjük lezártnak.

Fel kell a figyelmet hívni egy ez ideig alig is észlelt, jelentőségében, típusváltásban pedig számon nem tartott alaprajzi változatra. Gyimesi kutatásaiban Cs. SEBESTYÉN találkozik vele, helyesen érzékeli is itteni jelentőségét,

²¹ HOFER Tamás, 1959, 267. Erdély egész területéről B. NAGY Margit 1970, számos 17—18. századi példát hoz részben kuriális, részben majorsági épületek kétsoroságára.

de úgy látszik, lokális változatnak tarthatta, mert összefoglaló tanulmányából már kihagyja.²² Más kutatók még ennyi figyelemre sem méltatták, feltehetően új volta miatt. Az utóbbi tényt vitatni nem lehet, azonban gyakorisága, valamint különössége miatt mégis figyelmet érdemel.

2. Konkrét házalaprajzok típusváltozata a Székelyföldről.

(A sorrend nem jelent fejlődésrendet. A falsikon kívül eső tornácot nem jelöltük.) 1. Lázárfalva 1912. 2. Sepsiköröspatak 1900. 3. Étfalva 1900. 4. Siklód 1911. 5. Csíkkozmás 1968. 6. Uzon 1941. 7. Kisgalambfalva 1964. 8. Demjénháza 1966. 9. Kászónújfalu 1912. 10. Kászónimpér 1958. 11. Kovászna 1965. 12. Atyha 1962. 13. Esztelnek 1967. 14. Gyimesközéplek 1967. 15. Gyergyótölgyes 1968. 16. Nagykend 1965. 17. Szárhegy 1900. 18. Gyergyóalfalu 1941. 19. Szárhegy 1941. 20. Tatrang 1912. 21. Kisgalambfalva 1965.

(Az évszám a publikálás vagy az archiválás időpontját jelzi. Rövidítések: e = eresz, el = első, h = ház, há = hátsó, hif = hiufeljáró, k = kis v. kicsi, ka = kamra, ko = konyha, kü = külső, n = nagy, o = oldal, p = pitvar, t = tiszta, to = tornác.)

²² Cs. SEBESTYÉN Károly, 1909, 197–98.

Ez a ház két helyiségből áll, azonban nem a szokásos *ház + eresz* tagolással, hanem két egymás mellé épült *házból*, amelyeknek külön-külön bejárata van a szabadból, tornácból. A két ajtó legtöbbször egészen közel helyezkedik el egymáshoz, a válaszfal két oldalán. A helyiségek között sem formailag, sem funkcionálisan nincs különbség. Mindegyik *ház*, tehát nem különül el a szoba és a konyha szerep. Méretre mindig nagyjából megegyeznek, ott is, ahol az egyik *kisház*, a másik *nagyház* nevet visel. Tüzelő elvileg mindegyikben volt — korábban kandalló —, a válaszfal két oldalán. Később *fűtő, masina*, azaz rakott tűzhely. Néha a kandalló helyére csak az egyik *házba* tettek rakott tűzhelyet, a másik fűtés nélkül maradt, vagy (ritkábban) vaskályhával látták el. A kürtő, a füstvezető cső nyílása, a mennyezeten rendszerint még akkor is ott található, ha sosem kapcsoltak bele tüzelőt. A két helyiség ablakai egymással megegyező nagyságúak.

Van az ilyen tagolású épületeknek egy olyan ritkábban előforduló alvátozata is, amelynél a két *háznak* csupán egy bejárata van a szabadból, belül egymásba nyílnak.

Formailag és építéstechnikailag tehát semmi különbség sincs a két épületrész között. Funkcionális szempontból sem szabályszerűek az eltérések. Ha mindkét helyiség egyformán volt ellátva tüzelővel, akkor rendeltetésük és használatuk is megegyezhetett. Ha csak egy család lakta, gyakorlatilag a főzés és fűtés csak az egyik helyiségben folyt, ugyanezt lakták, a másik inkább a tiszta szoba vagy a kamra, ill. ezek együttes szerepét töltötte be. Csak kivételesen fordult elő, hogy két család lakta, de többször, hogy az öreg szülők és a fiatalok. A lakott és inkább használt helyiség jobbára az utca felőli fronton helyezkedett el, akkor is, ha a hátsó tiszta szoba jellegű volt. Minden esetben itt raktározták a nem mindennap használt s kényesebb holmit, amit óvni akartak a főzés gőzétől. Liszt, bab, borsó, kevesebb gabona, gyümölcs, ünnepi ruha, szöttesek, fonal, gyapjú, kelengyeholmi raktározása még összefért a tiszta szoba jelleggel. A bútort ebben az esetben egy-két ágy, pad, asztal, fogas, láda képviselte vagylagosan, teljes berendezés ritkán. A téltől eltekintve itt aludtak a lányok. Ha kamrának használták, akkor a bútorok hiányoztak, s a felsoroltakon kívül még élelmiszer, ruha, szerszámok stb. kerültek ide, de ekkor sem volt zsúfolt, lomtár jellegű. Csak a másik helyiség volt igazi lakótér, ahol tartózkodtak, dolgoztak. E század elejétől már rendszeresen épültek külön kis nyári konyhák, leginkább a házzal szemben, ahol tavasztól ősziig főztek, s a házi munkákat végezték, de akkor is az *első házban* aludtak.

Ez a „kettős *ház*” — talán nevezhetjük így — a gazdasági épületektől (*csűr*től, *pajtás*tól [=istálló]) elkülönülő építmény, mint különben a Székelyföld egyéb beosztású lakóépületei is. Alatta rendszerint találunk pincét,

amely kamra, lomtár rendeltetésű. A ház két bejárati ajtaja leggyakrabban a tornácra nyílik, ahová falépcsőn jutunk fel. A tornác közepütt sokszor kiugrik az épület vonalából, nem ritka azonban a folyosószerűen kiszélesített, hosszabb-rövidebb, eresz aljának tekinthető tornác sem. Teteje laposabb s szerkezetiileg nem függ össze a házéval. Mindegyiket faoszlopok tartják, amelyek faragottak is lehetnek. (4. kép.)

3. A kettős ház egymás melletti két bejárata. Csíkszentdomokos.

Ezzel a háztípussal a Székelyföld egész területén találkozunk, számos faluban előfordul, de egyben sem domináló. Viszonylag legtöbb talán Udvarhely területén van belőlük, a Nagy-Küküllő vízgyűjtő körzetében. Számuk Csíkban és Háromszéken sem csekély, talán csak Maros-Tordában ritkábbak. Míg a többi alaprajzi változatok jól beilleszthetők a székely házfejlődés menetébe, ennek elhelyezése nem problémamentes, s a kutatás erre még nem is tett kísérletet.²³

Nem kétséges a típus kora, hisz számos ismert példányáról tudjuk, hogy 1880–1910 között készült. Sok épület korát nem lehet ugyan pontosan megállapítani, a tulajdonos sem tudja, mégis bizonyos ismérvek lehetővé teszik a hozzávetőleges datálást, különösen az

itt említett időszakban. Ilyen kormeghatározók az aránylag nagyobb, tehát közepes ablakok, betétes ajtók, a kandalló eredendő hiánya, alul a padlás gerendába csapolt szarufa. A kettős házak között alig akad sátozott — bizonyos, hogy ezek a legkorábbiak —, a többség csapott farazatos utcai homlokzattal készült. Mindezeket figyelembe véve állíthatjuk, hogy döntő mértékben a századforduló évtizedeiben épültek. Bizonyára akadnak valamivel korábbi példányok is, de aligha száz évnél távolabbi időből, mint ahogy tudunk egészen újakról is.

A legfontosabb probléma, ami a kettős házakkal kapcsolatban tisztázásra szorul, hogy ezek vajon a székely ház szerves továbbfejlődései-e, vagy

²³ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941; SZINTE Gábor, 1900; BÁTKY Zsigmond, 1930.

idegen elemként gyökereztek meg itt. Ez az épület valójában nem más, mint az egyhelyiséges ház megkettőzése, két azonos elemnek egymás mellé, egy tető alá való építése. Csakhogy a jelzett időben az egyhelyiségű ház a Székelyföldön emlékében is alig létezhetett, s így mintául nem szolgálhattott. Valamivel közvetlenebb előkép lehetett az osztatlan *eresz + ház* tagolású épület, amely inkább megérte a 19. század második felét. Ebből fejlődhetett ki az egybejáratú *ház + ház* alváltozat. De magyarázatra szorul az általánosabb formájánál, hogy miért nyílik mindegyik ajtaja a szabadba (tornácra), amikor az előképnél a *házba* mindig az *ereszen* keresztül juthattunk? A mérlegelésben nem mellőzhető a hármastagolású épület *nagyház + kisház* (kamra) + *eresz* mintája sem. Úgy is felfoghatjuk a kettős házat, hogy a *kisházhoz* (kamrához) hozzácsatolódott az *eresz*, s így jött létre két lakótér. A bejárat azonban ebben az esetben is magyarázandó.

Nem érdektelen a kérdés szociális oldala sem. A kettős *házak* döntő többsége egy kisbirtokos, egészen kevés földű, de nem nincstelen, igyekvő és feltörekvő réteg tulajdonának látszik. Nem volt olyan rangos, mint a 3 helyiséges középpitvaros, -ereszes ház, viszont mégis két nagy helyiséggel rendelkezett, amelyek közül az egyiket rugalmasan lehetett használni akár tiszta szobának, akár kamrának. Szükségből lakhattak itt az öreg szülők egyik házas gyermekükkel is. Akkoriban divatos homlokzatával, tornácával, kívülről is észlelhető két helyiségével szerényebb méretei ellenére is mutató volt. (4a, 4b kép.)

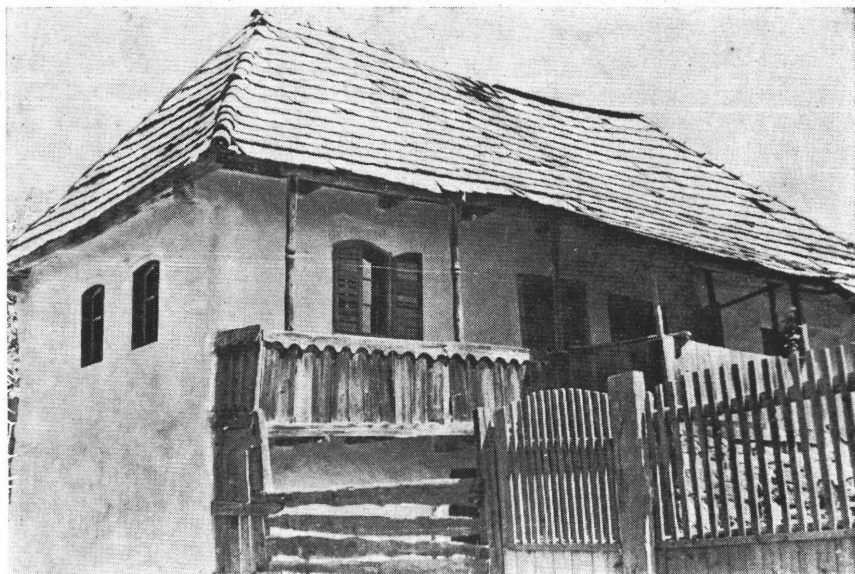
Az alaprajz kérdéséhez tartozik a pince és tornác, bár ezek problémája jobbra különül kiindulásunktól. A székely házban a pince a 19. században már nem ritka, de korábbi jelentősége még tisztázásra szorul. Úgy gondoljuk, a pincét a fokozatos emelkedés és emeletesedés irányába vezető folyamatban, annak egy lépcsőjeként érdemes vizsgálni.²⁴ A tornácnak a korábbi kutatás indokolatlanul nagy történeti jelentőséget tulajdonított — ez a megállapítás esztétikai értékére nem vonatkozik —, de ma már leszűrtebb nézetek birtokában vagyunk.²⁵ E körben is számos részletkérdés vár még megoldásra, de egyik sem lehet itt feladatunk.

Bár e két házrész szerepével, jelentőségével és múltjával nem foglalkozhatunk, bizonyos kapcsolódásuk a kettős ház kérdésével érződik. Ez létezésük tényéből következik, hisz tagadhatatlanul befolyásolták az alaprajzi alakulást. A pince — kamra szerepével — nemcsak az előtérből leválasztott kis kamrát tette feleslegessé, hanem az *eresz* megmaradt részét is. Az ajtóáthelyezés magyarázatául egyedül a tornác megjelenése kínálkozik. Az *eresz* egykori legfőbb szerepe az volt, hogy a lakóhelyiségbe ne közvetlenül

²⁴ STAHL, P. 1958, a kérdésnek helyesen jelentős figyelmet szentelt.

²⁵ Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 48. Itt kifejtett álláspontjával egyet lehet érteni.

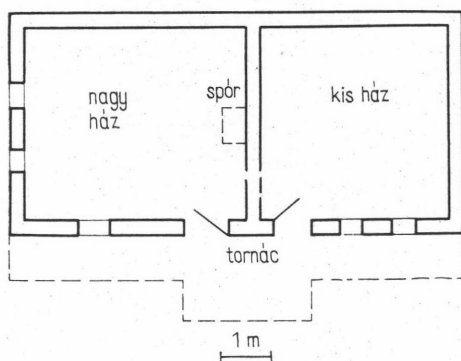
a szabadból kelljen belépni.²⁶ A fedett tornác, ha nem is volt zárt, ezt a feladatot eléggé ellátta. Így a feleslegessé váló *eresz* és kamra (*kisház*) helyét egy nagyobb épületrész foglalta el, ami székelyföldi gyakorlatban

4a. Alápincézett kettős ház. Vágás.

nem lehetett más, csak *ház*. Az egymásból nyíló helyiségeknek vannak bizonyos hátrányai, s ezt vélték kiküszöbölni azzal, hogy mindkettő bejáratát a védelmet nyújtó tornácba nyitották, amely így betöltötte a korábbi előtér jellegű *eresz* szerepét. A típus kialakulása után természetesen az is előfordul-

hatott, hogy tornác mégsem épült eléje. A két bejáratú ajtónak közvetlenül a válaszfal mellé kerülését — ami elég gyakori — magyarázhatta technikai indok: a gerendákat, a falat kevesebb-szer kellett megszakítani. De inkább

4b. Alápincézett kettős ház és alaprajza. Vágás.

²⁶ Az előcsarnok jelleget hangsúlyozza Cs. SEBESTYÉN Károly, 1941, 49. Sajátos SZINTE Gábor, 1900, 107. álláspontja, aki jellegzetesen evolucionista szemléletből fakadó nézetet képvisel akkor, amikor általánosít, de a konkrét leírásnál uo. 110. az *eresz* rakodóhely szerepét írja le.

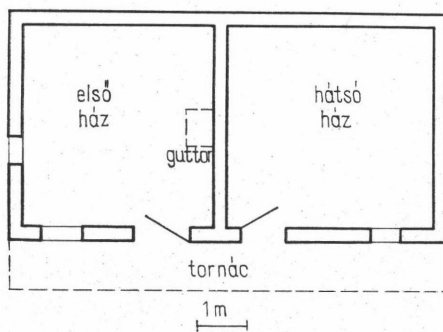
következhetett a tornác rövidségéből. Az egész ház előtt végighúzódnó tornác esetében ilyen indok már nem állt fenn.

A kettős ház létrejötté tehát a székelyföldi belső fejlődésből levezethető.

5a. Kettős ház. Bögöz.

A füstelvezetés itteni hagyományos módja — a padlásra vezetett kürtő — a ház alaprajzi elrendezésében sokkal rugalmasabban biztosított variálódási lehetőséget, mint pl. a szabadkéményes megoldás. Más kérdés, hogy ezzel a lehetőséggel csak korlátozottan éltek, nyilván az anyagi helyzet miatt. Bizonyos keretekben azonban ez a variabilitás mégis érvényre jutott, sokkal inkább, mint más magyar háztípusoknál. (lásd 2. kép.) Többek között ennek egyik példája a kettős ház, amely a tornác és a pince meghonosodásával vált célszerűbbé. A fejlődő lakáskultúra eredményeként terjedt el nagyobb mértékben a 19. század első felétől a hármas tagolódású ház, elsősorban a Székelyföld nyugati sávjában, ahol aztán a kettős

5b. Kettős ház és alaprajza. Bögöz.

*ház*sal nem is igen találkozunk. Az ezzel érintkező udvarhelyi területen a 19. század második felében nagyobb szerepet kap az ugyancsak emelkedést jelentő kettős *ház*, míg Csíkban és Háromszéken a kettő aránya ebben az időben kiegyensúlyozottabb. A 20. században azonban már az egész Székelyföldön a hármas tagozódás jut uralomra.

Hosszadalmas fejtegetést kívánna, ha elmélyültebb összehasonlító vizsgálatba bocsátkoznánk, mert más területeken is történetileg kellene értékelni az alaprajzi változásokat. Célunk most az volt, hogy egy eddig figyelemre nem méltatott alaprajzi változatra felhívjuk a figyelmet, amely ugyan nem rendelkezik távolabbi történeti múlttal, de annál inkább illusztrálja a hagyomány formáló erejét, egyes elemek kapcsolódását, egy rendszert, amelyben az állandóság és változékonyság együttműködésben jut érvényre. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a kettős *ház* létrejöttében a belső fejlődés mellett számolni kell egy másik lehetőséggel is, az átvétellel. Ez a típus ugyanis nem ritka Európa keleti, délkeleti felén.²⁷ Bizonyos alaptípusok ugyanis kontinentális elterjedtségűek, létük vagy hiányuk csak fejlődési fáziskülönbséget jelez. STAHL a romániai házak alaprajzi vizsgálata során mintegy másfélszáz alaprajzi sémát közöl, ennek negyede két helyiségből álló épület, s ezek fele kétbejáratú.²⁸ Csakhogy az ilyen egysíkú egyeztetés semmit sem mond, sőt félrevezethet, mert egyéb részletekben olyan különbségek jelentkeznek, amelyek az azonosság megállapítását kétségesse teszik. Még számos csatlakozó vonás egyezése esetén is számolni kell a konvergenciával. Ma már eléggé ismeretes, hogy az újkor folyamán az európai parasztházak néhány alapformából kiindulva sok irányúan differenciálódtak, sajátos lokális változatokat hozva létre. Ennek a folyamatnak az eredménye a székelyföldi kettős *ház*, s az egysíkú egyezések nem teszik indokolttá, hogy ezt a formát ne belső keletkezésűnek tekintsük.

²⁷ TOKAPEB, C. A. 1968, WRÓBLEWSKI, T. 1964, 140—185. További irodalmat bőségesen idéznek.

²⁸ STAHL, P. 1958.

Jenő Barabás

DIE ENTWICKLUNG DES GRUNDRISSES DES SZEKLERHAUSES

Der Autor sichtet aufgrund der bisherigen Literatur und neuer Forschungen die Grundrißvarianten der Wohnhäuser des Szeklerlandes und erörtert ausführlicher einen bislang nicht beachteten Typ.

Die bisher bekannte primitivste Variante ist das aus einem Raum bestehende Gebäude mit dem nach drei Seiten offenen Vorraum. Das Dachwerk des Vorraums ist aber mit dem des Hauses eins. Im Laufe der Zeit folgte die Variante, bei der dieser Vorraum durch Bretter oder eine Wand abgetrennt wurde, so daß man einen fast geschlossenen Raum erhielt. Eine häufige Lösung war, die vierte Seite, wo auch der Eingang lag, nur durch Latten oder Bretter zu verbauen. Schließlich wurde auch die vierte Seite völlig geschlossen, so daß ein zweiräumiges Haus mit einem Eingang zustande kam.

Oft aber wurde der Vorraum quer zweigeteilt, im hinteren Teil eine kleinere Stube, gegebenenfalls eine Kammer ausgestaltet. Eine andere und ziemlich häufige Art der Quergliederung des ursprünglich einen Raums war, daß vom hinteren Teil der Wohnstube ein schmales Kämmerchen oder eine Schlafnische abgetrennt wurde. Diese Quergliederung tritt bei anderen ungarischen Haustypen kaum in Erscheinung.

Das typische Szeklerhaus des 18–19. Jahrhunderts bestand aus einem kleinen Vorraum (Eingang), dahinter lag die kleine Stube, sodann eine große Stube mit offener Feuerstelle, die gleicherweise als Koch- und Wohnraum diente. In diesem Gebiet wurde die Funktion von Stube und Küche nicht in zwei Räumlichkeiten differenziert. Allerdings kam auch hier im 19. Jahrhundert ein Haustyp auf, der im ungarischen Siedlungsgebiet sehr verbreitet ist, nämlich das dreieggliederte Gebäude, wo die Küche den mittleren Raum bildet. So fällt auf die andere Seite des ungeteilten Vorraums eine andere Stube. Eine weitere neue Variante bedeutet das „Doppelhaus“, das vom Verfasser ausführlich beschrieben wird. Diese Hausform kam in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts auf, bestand aus zwei völlig gleichen Räumlichkeiten, von denen jede mit einer offenen Feuerstelle versehen war. Prinzipiell war auch ihre Funktion nicht verschieden. Jenő Barabás untersucht, warum diese Doppelung zustande kam, das Gebäude im Unterschied zum früheren einen Eingang nunmehr zwei erhielt. Die Erklärung findet er im Vorflur.

IRODALOM

- BARABÁS Jenő
1970 *A lakóház füsttelenítéséről.* Ethn. 81.
- BÁTKY Zsigmond
1930 *Magyar tűzhelyek és háztípusok.* NÉ 22.
1932 *A „pest”-hez.* NÉ 24.
- Cs. BOGÁTS Dénes
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék.* Kolozsvár.
- BÜNKER, J. R.
1904 *Das Székler-Haus.* Zeitschrift f. Volkskunde.
- FUCHS, K.
1901 *Über das Székler Haus.* MAG 31.
- HOFER Tamás
1959 *Két gyergyói udvarház a XVIII. században.* NK 4.
- HUSZKA József
1895 *A székely ház.* Bp.
- JANKÓ János
1895 *A székely ház.* Ethn. 6.
- Kós Károly
1929 *A székely ház.* Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. (Szerk. CSUTAK Vilmos) Sepsiszentgyörgy.
- KÓSA László
1970 *A kandallós tüzelő.* NKNT 4.
- KOVÁTS József
1908 *A székely ház és udvar a gyergyói medencében.* Kolozsvár.
- LÜKŐ Gábor
1932 *Székely házak.* NÉ 24.
1936 *A moldvai csángók.* Bp.
- B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest.
- SCHUSTER Hugó
1918 *A szász és székely parasztház.* Bp.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1905 *A háromszéki Szentföld székely háza.* NÉ.
1909 *A gyimesi csángóház.* NÉ.
1930 *A székely ház eredetéhez.* NÉ.
1939 *Új háztípus a magyar Alföldön.* NNY.
1941 *A székely ház eredete.* NÉ.
- STAHL, P.
1958 *Planurile caselor românești țărănești.* Sibiu.
- SZINTE Gábor
1900 *A székely ház.* NÉ.
- ТОКАРЕВ С. А. (red.)
1968 *Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы.* Москва.
- THOROCZKAY-THURINSZKY Pál
1912 *Adatok az erdélyi parasztház ismeretetéséhez.* NÉ.
- VISKI Károly
1911 *Adatok a székely építkezés ismeretéhez.* NÉ.
- VERESS Sándor
1931 *Adalékok a moldvai csángók tűzhelyeihez.* NÉ.
- VUIA, R.
1937 *Le village roumain de Transylvanie et du Banat.* Bucarest.
- WRÓBLEWSKI, T.
1946 *Wspólne elementy w ludowych kulturach śródkowej Europy.* Poznań.

„A VITÉZ ÉS A KEGYES” MAGYARDÉCSEI
NÉPBALLADÁJA

1.

A vitéz és a kegyes (A tolvajjá lett testvér) balladája ritkaságánál, régiségénél és szépségénél fogva klasszikus balladánk legszűkebb körében is méltán figyelmet érdemel. Mindössze huszonöt éve tudunk róla; azóta gyűjtésével és vizsgálatával nem túl sokat haladtunk előre. Magános remekmű! Élesebb szemmel, kettőzött figyelemmel kell nyomoznunk utána.

Első változatát KERÉNYI György gyűjtötte és közölte 1944-ben. „Beszterce-Naszód megyéből hazajövet (ahol magyar és román népdalok kapcsolatát keresgéltem, s ezért fonográf is volt velem) eszembe jutott, hogy Kodály ajánlotta egyszer: érdemes volna Magyardécsét meglátogatni... Remélhető volt, hogy ez a távoli és elzárt falu megőrizte régi népzenejének néhány emlékét. A remény valóra vált. Magyardécsében olyan dallamokat találtam, amelyeket eddig sehol máshonnan nem ismerünk (köztük valószínűs kúriózumokat, mint diákos névnap-i köszöntőket), régi ötfokú dallamokat, aratóéneket s egy páratlan balladát... A balladát, aminek még szövegéről sem hallottam eddig... már csak ketten tudták Décsén: Nagy Dánielné Viski Erzsébet 52 éves és a 77 éves Márton P. Dániel.”¹

A vitéz és a kegyes balladájának ez az első nyomtatott változata hosszú ideig rejtőzködött az ifjúsági lap hasábjain: sem CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos, sem ORTUTAY Gyula művébe, az 1950-es évtized e két nagy összegező magyar népballada-válogatásába nem került bele.²

Kolozsvári archívumunk, JAGAMAS János 1954-es magyardécsi kizsálása, valamint több diákgyűjtő jóvoltából a balladának 1949—68 között rögzített tizenkét magyardécsi változatát őrzi. E változatok egy része töredékes, illetőleg ismétlődik: különböző időpontokban ugyanazoktól az adatközlőktől került lejegyzésre.

Az archívumból, több mint húsz évvel KERÉNYI után, magam közöltem

¹ KERÉNYI György, 1944, 79—81.

² CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos, 1954; ORTUTAY Gyula, 1955.

a második nyomtatott szövegváltozatot 1965-ben. Ezt adta ki újra összegező válogatásában ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó 1968-ban.³

Most pedig álljon itt a harmadik változat, miként az 57 éves Joó Jánosné Márton Izabella énekelte. Gyűjtöttem 1969. március 10-én, dallamát a hangszalagról lejegyezte SZENIK Ilona (Mg 1831. IIb):

1. S elindult a kegyes, kegyes a vitézzel,
S erdők sűrűjében, nagy rengetegében,
Nagy rengetegében.
2. — S hé kegyes, hé kegyes, s kezd el az éneked.
— S nem kezdem, nem kezdem, s az éneke hangos,
Az éneke hangos.
3. S meghallják, meghallják a tízes tolvajok,
S engem elrabolnak, tégedet megölnek,
Tégedet megölnek.
4. Hátra fordul vitéz, s arcul csapá kegyest,
S kegyes is elkezdé a hangos éneket,
S a hangos éneket.
5. — S pajtásim, pajtásim, s kenyeres pajtásim,
S nem tudom, mit hallék: csengő muzsikaszót?
Jertek, álljuk útját!
6. S útját is állották, s kegyest elrabolták,
S kegyest elrabolták, vitézt is megölték,
Vitézt is megölték.
7. — S hé kegyes, hé kegyes, szánod-é, bánod-é,
S szánod-é, bánod-é vitéznek halálát,
S vitéznek halálát?
8. — Nem szánom, nem bánom, de mégis sajnálom,
S mikor rojtos ingét aludt vérben látom,
S aludt vérben látom.
9. — S hé kegyes, hé kegyes, mikor leány voltál,
Mikor leány voltál, ki leánya voltál,
Ki leánya voltál?
10. — S mikor leány vótam, király lánya vótam,
S ez s ez vármegyének királylánya vótam,
Királylánya voltam.
11. — Ha te (a) lánya voltál, én a fia voltam,
S az atyám zsebéből száz aranyat loptam,
Száz aranyat loptam.
12. S meg is vert az atyám, tolvajnak állottam,
S erdő fosztogató csavargója lettem,
Csavargója lettem.
13. Hé kegyes, hé kegyes, s ha atyámat látod,
Ne mondd el atyámnak, (hogy) találkoztál véllem,
Találkoztál véllem.

³ FARAGÓ József, 1965, 98—100; ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó, 1968, 414—6, 753—4.

14. S elindulna atyám felkeresésemre,
S de én az atyámmal nem nézhetek szembe,
Nem nézhetek szembe.

E balladának máris jó lesz hangsúlyozni egyik különlegességét: kizárólag Magyardécsében került elő, illetőleg két változata a tószomszédos Árpástón, ám ezeket a két énekes szintén Magyardécsében tanulta. A folklórgyűjtőknek mind a mai napig egyetlen más faluban sem sikerült rátalálniuk, pedig aligha hihető, hogy Magyardécsén kívül Erdély-szerte ismeretlen volna. A változatok, lévén mind egy falubeliek, lényeges eltérést sem a szöveg, sem a dallam szempontjából nem mutatnak.

A *vitéz és a kegyes* múltját, történetét, európai rokonságát úttörőként VARGYAS Lajos próbálta vázolni.⁴ A tanulmány bővített formában angol nyelven a szerzőnek a népballada középkori történetét tárgyaló művében jelent meg.⁵

VARGYAS *A vitéz és a kegyest* ama balladák közé sorolja, amelyeket francia telepések hoztak magukkal a magyar folklórterületre a 12. századtól kezdve, legkésőbb a 15. század végéig. A francia nyelvszigetek felszívódásával ez a középkori francia balladaköltészet a magyarba olvadt, majd — gondolatmenete szerint — innen sugárzott szét a szomszédos népek folklórájába. *A vitéz és a kegyes* rokonságát kutatva, a szerző román, bolgár és szerb-horvát változatokat, továbbá ukrán részleteket sorolt fel — mindezek azonban a magyardécsi témával csak részben azonosak.

Bizonyosságul vegyük szemügyre a román típust. Kevés híján hetven változatát (amelyek közül VARGYAS mindössze ötre hivatkozott) balladakatalógusában AMZULESCU 286. típusszám alatt, *Ghiță Cătănuță* címen rendszerezte, s következő típusvázlattal: Gica meg akarja látogatni apósáékat; kéri feleségét, Vidrát, hogy ajándékol kalácsot és peracet süssön, majd az erdőkön át útnak indulnak. (Az eleje néhány változatban eltér: a házastársak a hegyek közt sétálnak.) A férj kéri az asszonyt, hogy énekeljen neki, az asszony azonban megtagadja a kérést, nehogy meghallják néhai kérői, az erdei vitézek, s útjukat állják. Férje unszolására énekelni kezd, s hangjára elébük jön a régi kérő. A vetélytársak igaz küzdelemre szólítják egymást. A dulakodás hevében — némelykor az asszony hűségének kipróbálása végett, máskor véletlenül — a férj tüszője megglazul, s kéri feleségét, hogy a tüszőt erősítse meg. Az asszony válasza: azt fogja szeretni, aki az ő segítségével nélkül győz a harcban. E választól feldühödve, a férj megöli ellenfelét, majd feleségének fejét veszi és az átalvetőbe teszi. Anyósához érve,

⁴ VARGYAS Lajos, 1960, 169—71.

⁵ VARGYAS Lajos 1967, 17—20.

gúnyos szavakkal illeti őt, és kéri, hogy készítsen lakomát abból a különleges húsból, amelyet hozott. Az öregasszony megértve leánya szerencsétlen sorsát, átkozza a leányt, amiért tanácsa ellenére a háztól messze, hohérjához ment férjhez. Némelyik változatban a férj az anyóst is megöli.⁶

E román balladatípus Anton Pann-féle változatának modern magyar fordítását JÉKELY Zoltán tollából olvashatjuk DOMOKOS Sámuel gyűjteményében.⁷ Mind az idézett típusvázlat, mind JÉKELY fordítása tanúsítja, hogy a román ballada első fele motívumról motívumra hasonlít a magyardécsei balladához, további cselekményük azonban merőben más irányban bontakozik ki.

A szóban forgó motívumok nemcsak a 286-os román balladatípusban (tehát nemcsak a családi balladákban), hanem egy hősi balladában is felbukkannak, miként nemrég a román Novák-ciklusban, mégpedig AMZULESCU katalógusa szerint a 12. I. *Novac și zina* („Novák és a tündér”) című típusban kimutattam. A különbség annyi, hogy a Novák-ballada az előbbinek úgynevezett „férfi-párja”: leány vagy asszony helyett Novák fia kényszerül benne énekelni. A KISS Jenő fordításában idézendő sorok⁸ nem ok nélkül juttatják eszünkbe a magyardécsei ballada első felét:

Indult, istenem, elindult,
Vén-Novák nagy útra indult,
S véle szeretett Grujája —
Útra keltek Cárigrádba.
Mentek ők ott, mendegéltek,
Mígnem egy erdőbe értek.
Vén-Novák unatkozott,
S unalmában szólva szólt:
— Fújj egy nótát, Gruja, zengőn,
Azzal vágjunk át az erdőn! —
Ámde Gruja így felelt:
— Nem, apám, azt nem lehet,
Szám, ha dalba kezdene,
Minden hegy megrengene,
Ág megrázkódnék bele,
Sűrűn hullna levele.
S aztán jól tudja apám,
'Szen nem volt az olyan régen,
Volt nekem egy feleségem,
Név szerint beszélve róla,
Ama tündér Magdaléna,

⁶ AMZULESCU, A. I., 1964, I, 210—11.

⁷ DOMOKOS Sámuel, 1959, 265—8.

⁸ *Novákékról*, 1969, 93—4, 159.

S később én elhagytam őt,
 Erre oszt megesküdt, —
 Hogyha bárhol rám lel ő,
 Fogja íjját és lelő! —
 Vén-Novák most — hallva, mint volt —
 Grujához fordulva így szólt:
 — Gruja, fújd, ne félj te semmit
 Bármi történnék veled,
 Én majd megsegítelek! —
 Gruja egyre habozott,
 De Novák makacskodott.
 Gruja énekelni kezdett,
 Körben hegy-völgy belerengett,
 Ág megrázkódott bele,
 Sűrűn hullt a levele;
 Ama szép tündér aludt,
 S hogy a sok levél lehullt,
 Minden árnyék odalett,
 A nap tűzött, égetett,
 Ő mindjárt megébredett.
 Amikor felébredett,
 Meghallá az éneket,
 S tudta: csak Gruja lehet.
 Nyomban utána eredt . . .

A magyardécsei ballada a román Gica-ballada és Novák-ballada első felének teljesen egybevágó, *közös* típusvázlata szerint tehát:

- a) Két balladahős (legény — leány, férj — feleség, apa — fia) erdőn át utazik.
- b) Az első hős a másodikat énekre biztatja, ám ez vonakodik, mert fél a tolvajoktól (illetőleg volt kérőjétől, volt feleségétől).
- c) Az első hős további unszolására a második mégis énekelni kezd,
- d) mire valóban bekövetkezik az, amitől félt: hangjára megjelenik a tolvaj (az éneklő volt kérője, illetőleg volt felesége).

Egyetlen balladát ismerek még a magyar folklórban, amely a román Gica-balladával távolról esetleg rokonítható: Kanyaró Ferenc hagyatékából került elő a marossszéki Szabédról, *Kálnoki Zsófi*a címen.⁹ Ebben Egri János, akárcsak Gica, szintén megöli (halálra rugdalja) feleségét, akit sohasem szeretett. A haldokló asszonynak sikerül hintón anyjához vitetnie magát, hogy ott lehelje ki lelkét. Az erdőben, vadászat közben eltévedő Egri János anyósának házához ér; nem tudja, hogy halott felesége ott van. Amíg a román balladában Gica a leány húsával kínálja anyósát:

⁹ ORTUTAY Gyula, 1955, II. 66—9; FARAGÓ József, 1965, 105—6; ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó, 1968, 341—4.

— No, anyókám, fogdza — szól —,
Tedd fazékba, főzd ki jól,
Főzd ki jól és meg is edd,
Mert a te lány-gyermeked . . . ;

a szabédi balladában az anyós jelképesen (?) kínálja leánya húsával és vérével a vejét:

Egy karé' kenyeret levág asztaláról,
Egy pohárnyi vizet kitölt korsójából.
— Úgy egye ke', fiam, édes vejemuram,
Mint leányom húsát;
Úgy igya ke', fiam, édes vejemuram,
Mint leányom véréét.

A *vitéz és kegyes* balladájának a magyar folklóron belüli rokonságára térve, mostanáig semmiféle hasonló típust nem ismerünk, viszont néhány, nagy régiségre valló eleme itt-ott felbukkan még, szintén kizárólag nagyon régi és ritka balladáinkban.

Első hallomásra szembetűnik, a két balladahős különleges megnevezése. Kriza Ildikó megjegyzése szerint „a *vitéz* ifjú katonát, hadköteles legényt jelent, a *kegyes* pedig rangosabb házból való leányt”. Kettejük viszonyához Vargyas hozzáteszi, hogy „a *kegyes* mint a szerető neve középkori kódexirodalmunk kifejezése, mely legkésőbb a 17. századig mutatható ki az irodalomban”.

A két megnevezés együtt kizárólag a *Dancia leánya* című moldvai csángó balladában fordul még elő.¹⁰ E ballada hősnője, apját felváltandó, fiúnak öltözve megy katonai szolgálatra. Környezete gyanakszik reá, ám hiába akarják különböző próbákkal leleplezni, ő mindig előrelátóan és ügyesen kivágja magát. A próbák során, az egész balladában, minduntalan felhangzik a kérdés: „Vitéz-e vaj kegyes?” — A „kegyes” egymagában tudtommal szintén csak egy moldvai csángó alkotásban: az *Ifjú leány, kegyes* balladájában bukkan fel.¹¹ Tovább idézem KRIZA Ildikót: „Motívumai rendkívül érdekesek: a sírás és az ének, mely felveri az erdő csendjét — mesei motívum; a megölt kedvesét a leány nem védelmezi, inkább testvére pártjára áll — ez a nemzetségi hősénekek jellegzetessége.” Nos, még van egy balladánk, amely szerint a leány a bátyja kezétől megölt kedvese helyett (lát-szólag) bátyja pártjára áll: Vass Tamás gyűjtötte a múlt század közepén valahol a Székelyföldön, *Bíró Kata* címen.¹² Mi több, a kedves megölése

¹⁰ FARAGÓ József, 1965, 52–3, ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó, 1968, 420–2.

¹¹ FARAGÓ József, 1965, 117–120.

¹² FARAGÓ József, 1965, 174–175.

után a testvérek párbeszéde, különösen a leány kitérő válasza feltűnően összeeseng a décei párbeszéddel. Nem lehet véletlen, hogy két egymástól térben és időben oly távoli ballada szerint a leány, megölt kedvese helyett, a kedves ingét sajnálja a vértől:

— Menjünk immár, édes húgom!
— Várákózz, várákózz, édes bátyám,
Hadd vegyem fel fehér ingét,
Itassam fel piros vérét.
— Tán sajnálsz, édes húgom?
— Nem sajnálok, vitéz bátyám,
Csak sajnálok fehér ingét,
Piros vérrel telehabzik.
Ó felvevé s felitatá.

Kálnoki Zsófia, Dancia leány, Ifjú leány, kegyes, Bíró Kata: mai tudomásunk szerint az egész magyar folklórban mindössze ez az a négy ballada, amely egy-egy hajszálvékony szállal — közvetlenül vagy közvetve — talán a magyardécei balladához kapcsolható. Négy régi ritkaság a magyar balladaköltészetben, pontosabban a székely vagy csángó anyagban: már ez a rokonság is méltó módon tanúsítja *A vitéz és kegyes* klasszikus mivoltát.

Dallama szintén figyelmet érdemel: ama régi magyar népzenei anyaghoz tartozik, amelyet VARGYAS „ugor réteg”-ként körvonalozott.¹³ E rétegben nagyon jelentősek azok a tizenkettes szótagszámú dallamok, amelyek a régi históriás énekszövegekhez kapcsolódnak, amiért is VARGYAS e dallamcsoportnak a magyar népzenei példatárban a 13. *Históriás ének rokonai* címet adta.¹⁴ Mivel *A vitéz és kegyes* dallama szintén beleillik e csoportba, fölmerülhet a gondolat, hogy a szöveg kialakításához valamilyen énekmondói gyakorlat is hozzájárulhatott.

KRIZA Ildikó végül is nem tekinti lezártnak VARGYAS francia szöveg származtatását: „Eredetét nem ismerjük, szomszéd népek költészetében ugyan ismert; ebben a formájában román hatást láthatunk.”¹⁵

Valóban román eredetű volna a magyar népköltészetben? Vagy francia? Vagy sem román, sem francia? Ezek föltevések, amelyeket perdöntő bizonyítékokkal kellene alátámasztani. Legperdöntőbbek maguk a balladaszövegek volnának, ezeknek a számát kellene tehát megsokszorozni, főként pedig *A vitéz és a kegyes* rokonságát Magyardécsén kívül is, minél több ponton megkeresni, megtalálni, hogy a kutatást jelentősen előmozdíthassuk.

¹³ VARGYAS Lajos, 1953, 611–57. A ballada dallamának a sajátosságára SZENIK Ilona volt szíves felhívni a figyelmet.

¹⁴ KODÁLY Zoltán, 1971.

¹⁵ ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó, 1968, 753–4.

1970. január legelső napjaiban Magyardécsen gyűjtve, egyebek közt *A vitéz és a kegyes* balladájának valóságos súlyát és helyzetét is tisztázni akartam a falu mai, élő folklórájában. E célból a falu lakosságának minél nagyobb hányadát szándékoztam kikérdezni a ballada ismeretéről. Munkámban, amelyet egy embernek rövid idő alatt lehetetlen lett volna elvégeznie, néhány Besztercén tanuló magyardécsesi diák: a besztercei 2. számú líceum Horváth Pál vezette „Fiatal szívvel” irodalmi körének tagjai siettek segítségemre, és pedig Balla Tamás, Daróczi János, Joó Ferenc, Joó Tamás, Kántor Jenő, Kerekes János, Mátyás Piroska, Nagy Gyöngyi és Viski Éva.

Az elmúlt években a Maros megyei Kibéden RÁDULY János által végzett hasonló felmérés tanulságai munkámat nagyon megkönnyítették.¹⁶ A kikérdezetteket ezúttal is életkor szerint csoportosítottam, és pedig: 8–15 éves gyermekek, 16–30 éves fiatalok, 31–50 éves felnőttek és 50-nél idősebb öregek. A kikérdezettek száma összesen 1401 volt. Figyelembe véve, hogy a falu összlakossága mintegy 2000, s ebből leszámítva a 8 év alatti kicsinyeket, a vizsgálat a falu felnőtt lakosságának túlnyomó többségét átfogta. Így az eredmények a szóban forgó ballada ismeretére vonatkozólag magyardécsi viszonylatban kétségtelenül érvényesnek tekinthetők.

A ballada ismertségi fokára, minőségére vonatkozó válaszokat háromféleképpen kategorizáltam: 1. *Tudja*, 2. *Hallott róla* és 3. *Nem hallott róla*. Eredetileg a második kategóriát még kettőbe osztottam: „a faluban hallotta”, illetőleg „nyomatásban látta”; kimutatandó ezáltal, hogy az 1944-ben, illetőleg 1965-ben közölt két nyomtatott változat milyen mértékben színezte, módosította a faluban a ballada ismeretét. Kiderült azonban, hogy a két nyomtatott szöveget senki sem látta, így ez a kategória magától elesett.

A ballada ismeretére vonatkozó válaszok összesítő statisztikai táblázata a következő:

Életkor	Tudja	Hallott róla	Nem hallott róla	Összesen
8–15 éves	—	11	217	228
16–30 éves	1	34	342	377
31–50 éves	—	73	356	429
50 év fölött	5	265	1130	1401

A harmadik, a legnagyobb rovattal kezdem („nem hallott róla”): itt is megmutatkozott, akárcsak Kibéden, hogy a falu legnagyobb része, ponto-

¹⁶ FARAGÓ József—RÁDULY János, 1969, 504—13.

sabban a kikérdezettek 80,7%-a, minekutána életének egy, sőt nagyobb részét eltöltötte, még csak nem is hallott soha arról a balladáról, amelyet tudományos és irodalmi síkon oly nagyra tartunk, s összegyűjtéséért, tanulmányozásáért annyi erőfeszítést teszünk. Ebben az esetben a helyi önismeret s a klasszikus balladaköltészet nemzeti, sőt nemzetközi kulturális súlyának, jelentőségének tudata nemhogy egybevágna, hanem a lehető legtávolabb esik egymástól. Más szóval: a falu jó része nem is sejti, tehát annál kevésbé törődhet vele, hogy milyen költői remekműnek egyedüli birtokosa.

A második rovat („hallott róla”) tanúsága szerint a kikérdezettek közel egyötöde, 18,9%-a hallott a balladáról (vagyis tud szereplőiről, cselekményéről, esetleg idéz is néhány sort belőle), anélkül azonban, hogy képes volna reprodukálni. Ebben a rovatban az életkornak a jelentősége: míg a 8–15 évesek közül — lényegtelen kikerekítéssel — csak 5%-a tud róla, a 16–30 évesek körében ez az arány már 9%, a 31–50 évesek közt 17%, sőt az 50-nél idősebbek körében 40%-ra emelkedik. Napjainkban tehát, a számok logikája szerint, amint a magyardécseiek öregszenek, falujuk egyre több szóbeli hagyományáról szereznek tudomást. Ez a folyamat azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a „nem hallottak róla” rovatban különösen a fiatalabb nemzedékek bizonyos százaléka idő múltán ebbe a „hallott róla” rovatba kerülhet. Más részről viszont meg kell jegyezni, hogy a ballada hallomását az idősebbek körében egy „mesterséges” körülmény is elősegítette: jó tíz évvel ezelőtt a felnőtt dalárdisták elő akarták adni és több este próbálgatták. Az előadás terve nem valósult meg, de a próbákon a balladáról olyanok is tudomást szereztek, akik egyébként bizonyára máig sem hallottak volna róla.

A „tudja” rovat elenyészően csekély (0,4%), de folklorisztikailag a legjelentősebb és a legértékesebb. Összevissza hat ember került ebbe a kategóriába. Noha KERÉNYI 1944-ben csak két személyt jelölt meg, mi pedig hatot találtunk a ballada tudójaként (akik közül egyik azonos KERÉNYI egyik adatközlőjével), ugyancsak helytelen következtetés lenne azt állítani, hogy *A vitéz és a kegyes* balladája Magyardécsén terjedőben van. A különbség a gyűjtési módszerből adódik: KERÉNYI annak idején nyilvánvalóan több-kevesebb kérdezősködés alapján talált reá a két balladaénekesre, mi viszont embertől emberig haladva, mindenkitől személyesen érdeklődtünk.

A balladát mind a hat ismerőjétől hangszalagra vettem. Íme az 50 évesnél idősebbek, életkoruk rendjében: Kerekes Árpádné, Kerekes Sára 55 éves; Joó Jánosné Márton Izabella 57 éves; Kerekes Ferenc (Kucsma) 60 éves; Dénes Lőrinc (Kupa) 72 éves és Nagy M. Dánielné Viski Erzsébet (Penzsi) 79 éves.

A balladaénekesek életkorát nem ok nélkül jelöltem meg: fizikai létünk törvényei szerint ez az öt ember bármelyik nap fogyatkozni kezdhet, s legyünk akármilyen derűlátók, legtöbb húsz-huszonöt év alatt balladatudását mindenikük magával viszi az enyészetbe.

Igen ám, mondhatná valaki, de húsz-huszonöt év során a ballada végtelenül sokszor átörökíthető, merőben alaptalan volna tehát további ritkulását vagy épp kihalását jósolgatni. Nos, a jövőre nézve a „tudja” rovat egyetlen 16–30 év közötti énekes, a 26 éves Balázs Bálintné Kerekes Piroska nyújthat számunkra valamelyes támpontot. Ő az öt idős énekes élén szereplő Kerekes Árpádné leánya; a balladát a családban, édesanyjától tanulta. Noha a többi négy idős énekesnek szintén van családja és rokonsága, szomszédsága, baráti vagy ismerősi köre, a szájhagyományozás ebben az esetben az 5 : 1, vagyis a katasztrófális hanyatlás irányzatát mutatja: az öt idős balladaénekes az egész faluban egyetlen fiatal tanítványnak adta át a tudását. Ha a szájhagyományozás törvénye így hat tovább, és nem történik valami külső beavatkozás (ami viszont már nem spontán szájhagyományozás, hanem tudatos művelődéspolitikai),¹⁷ akkor húsz-huszonöt év múlva Magyardécsén *A vitéz és a kegyes* balladáját csak egyetlen énekes fogja tudni — ha még él, s ha közben el nem felejtí. A vizsgált ballada jövője tehát a faluban a lehető legbizonytalanabb.

Mivel a hat balladaénekes közül négy nő, s mindössze kettő férfi, ebben az adott esetben a nők kétszer olyan hagyományörzőnek bizonyultak, mint a férfiak.

KRIZA János, a székely balladagyűjtés klasszikusa, 1862. december 9-én GYULAI Pálhoz intézett levelében az alábbi hasonlattal jellemezte magának

¹⁷ Ez a külső „beavatkozás” máris megtörtént, hiszen a gyűjtőmunka, vagyis az egész falu kikérdezése folytán a ballada — mint eddig még soha — egyszerre a figyelem középpontjába került. Tapasztalataimból két esetet, egy pozitívát és egy negatívát érdemes külön is megemlítenem. Izsa néni (Joó Jánosné Márton Izabella) 1969 első napjaiban akarta a balladát magnószalagra énekelni, ám tíz versszak után befejezettnek vélte. Amidőn a folytatásra figyelmeztettem, rémleni kezdtek gyermekkori emlékei, és gondolkodási időt kért; így vettem fel tőle két és fél hónap múlva a közben eszébe jutott teljes változatot. Ha nincs ez a gyűjtés, illetőleg én magam nem ismerem a szöveg végét, Izsa néni a balladát sohasem énekelte s idő teltevel bizonyára egészen elfelejtette volna. Történt továbbá, hogy 1970. február 15-én, *Élő népballadánk* című szabadegyetemi előadásomban Kolozsvárott őt is fölléptettem. A nagy siker megerősítette önbizalmát, a sajtóvisszhang pedig (KÖNCZEI Adám, 1970) otthon a faluban mind neki, mind a balladának egy csapásra megsokszorozta a tekintélyét. Azóta a gyakrabban felhangzó balladát hétéves leányunokája is megtanulta tőle, ami a változatos előzmények nélkül elképzelhetetlen lett volna. — Pendszi nénétől, a 79 éves Nagy M. Dánielné Viski Erzsébettől 1970 első napjaiban csak a *Vitéz és a kegyest* vettem fel, 1971 első napjaiban viszont egész balladarepertoárját rögzíteni akartam. Ám hiába: minden jó szándéka ellenére sem tudott több emlékezetből egy balladát sem hiánytalanul összerakni. A 80. esztendő volt életében az a fordulópont, amidőn egész néhai balladarepertoárja széthullott, megsemmisült. Ha egy évvel korábban *A vitéz és a kegyest* nem vesszük magnóra, most azzal is szegényebbek volnánk.

és munkatársainak a régi székely népballadák felkutatására irányuló fáradozását: „Magam is csudálkozom, hogy kaphatunk vagy egyet még, annyira rejtekszerető lények e ritka madarak . . . Annyi érdemem legalább leend, hogy expeditiót bocsátottam ki a nemes vadak felkutatására, hogy arany galickába csalogathassuk a jótartásra érdemeseket.”¹⁸

Száztíz év múltán nem tudhatjuk, hogy KRIZÁT mennyire kell szó szerint értenünk, azt viszont annál jobban tudjuk, sőt kötelességünk megérteni, hogy napjainkban a régi népballadák mind ritkábbak és magánosabbak, felkutatásuk csak nagy odaadással és erőfeszítéssel lehetséges. Íme egy bizonyoság a sok közül: Magyardécsében az 1401 : 6 arány értelmében átlag 233 személyt kellett végigkérdeznünk azért, hogy a *A vitéz és a kegyes* egyetlen változata felszínre kerüljön. Ha a gyűjtőkédv és kitartás 230 személy után elapadt volna, talán tudomást sem szerzünk a ballada létéről.

A magyardécsi példa újból arra figyelmeztet, hogy semmiféle illúziót nem táplálhatunk a régi folklór fennmaradásáról vagy továbbfejlődéséről. Az egyetlen lehetséges tanulság: haladéktalanul igyekezzünk begyűjteni minden veszendő folklórértéket nemzeti kultúránk kincsestárába.

¹⁸ KRIZA János, 1911, 401.

József Faragó

DIE MAGYARDÉCSER VOLKSBALLADE „VOM RECKEN UND SEINER LIEBSTEN“

1. Die Ballade *A vitéz és kegyes* (Vom Recken und seiner Liebsten; Der Bruder, der unter die Räuber ging) ist eine der in wenigen Varianten überlieferten klassischen Balladen. Bislang ist sie in 10—12 Varianten nur aus einer einzigen siebenbürgischen Ortschaft (Rumänien) belegt. Die Abhandlung bringt auch eine wahrscheinlich vollständige Fassung, die bisher nur in einer handschriftlichen Sammlung zugänglich war. Der Inhalt der Ballade: Ein Bursche (der Recke) geht mit seiner Liebsten in den Wald. Er bittet das Mädchen zu singen. Sie aber mag nicht, denn, so sagt sie, ihre früheren Freier könnten es hören, sie entführen und den Burschen töten. Schließlich singt das Mädchen doch, und ihre Vorahnung erfüllt sich. Der Räuberhauptmann merkt, daß er seiner (jüngeren) Schwester begegnet ist. Er bittet sie, dem Vater, wenn sie ihn wiedersieht, nicht zu verraten, daß sie im Wald dem Bruder, der unter die Räuber ging, begegnet ist.

Der Autor bringt diese Ballade aufgrund gemeinsamer Motive mit der rumänischen Ballade *Ghița Cătănuța* in Zusammenhang. In dieser will ein Ehemann, Ghița, seinen Schwiegervater besuchen. Unterwegs hören die einstigen Freier den Gesang seines Weibes, eilen herbei und schlagen sich mit dem Mann. Die Frau ist nicht bereit, im Kampf ihrem Mann zu helfen, weshalb dieser aus Rache ihr den Kopf abschlägt. Bei der Schwiegermutter angekommen, bietet er das Fleisch ihrer Tochter zum Schmaus an.

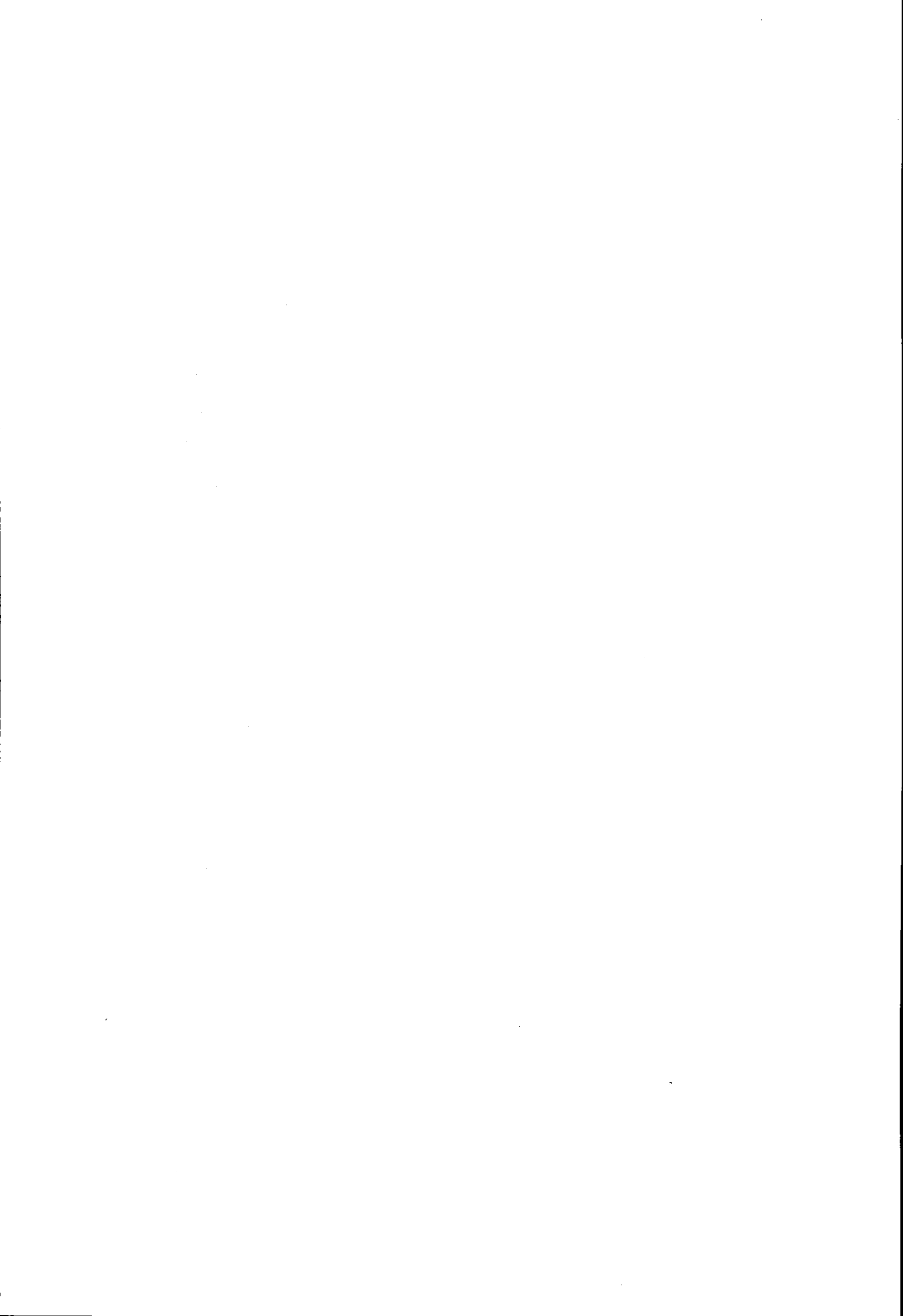
Einzelne Motive sind auch in anderen rumänischen Balladen nachweisbar (z.B. NOVAC și zina), so daß J. FARAGÓ eine gemeinsame Typenskizze zusammenstellt. Schließlich wirft er die Frage auf, welchen Ursprungs diese Ballade sein mag, ob sie französischer oder rumänischer Herkunft sei. Die Antwort auf diese Frage können nur die weiteren Forschungen geben.

2. Der Autor faßt die Ergebnisse der Balladensammelarbeit in der siebenbürgischen Ortschaft Magyardécs (Rumänien) zusammen. Er weist nach, daß die in der ungarischen Volksdichtung so wertvolle und seltene Ballade in der Ortschaft nur sechs Einwohnern, d.h. nur den verschwindend geringen fünf Prozent der Dorfbewohner bekannt ist und von denen unter fünfzig Jahren bloß einer einzigen Frau. Die auf die ganze Dorfgemeinde ausgedehnte Erhebung zeigt somit, daß die traditionellen Kulturwerte mehr und mehr im Schwinden begriffen sind und weder Schule noch moderne Kommunikationsmittel zur Aufrechterhaltung der Folkloretraditionen ausreichen.

IRODALOM

- AMZULESCU, A. J.
1964 *Balade populare romanesti*. Editii critice de folclor. Cenuiri. Buc. I.
- CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos
1954 *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás datok*. Bp.
- DOMOKOS Sámuel
1959 *Betyárok tüznél. Kelet-európai népek betyárballadái*. Bp.
- FARAGÓ József
1965 *Jávorfá-muzsika, Népballadák*. Bukarest.
- FARAGÓ József—RÁDULY János
1968 *A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában*. Ethn. 80.
- KERÉNYI György
1944 *Erdélyi népzene. Válogatott sorozat az új gyűjtésekből*. Éneklő Ifjúság. III.
- KODÁLY Zoltán
1971 *A magyar népzene*. Példatárat szerkesztette: VARGYAS Lajos. Bp.
- KÖNCZEI Ádám
1970 *Népballadáink megszólalása*. Igazság XXXI. 43.
- KRIZA JÁNOS
1911 *Vadrózsák*. MNGy XII. Bp.
Novákékról
1969 *Novákékról szól az ének. Román hősi balladák*. Ford. KISS Jenő. Szerk. FARAGÓ József. Bukarest.
- ORTUTAY Gyula
1955 *Magyar népköltészet*. I—III. Bp.
- ORTUTAY Gyula—KRIZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák*. Bp.
- VARGYAS Lajos
1953 *Ugor réteg a magyar népzében*. Zenetudományi tanulmányok. I.
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében*. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. Ethn. 71.
1967 *Researches into the Mediaeval History of Folk. Ballad*. Bp.

A MOLDVAI MAGYAROK KENDERMUNKÁJA

„Az asszonyok nagy szorgalommal fonják és szövik a gyapjat, lent, kendert, . . . melyekből mind ünnepi, mind viselő ruhákat, férjeik', gyerekeik', magok' és leányaik' számára tulajdon kezeikkel készítk.”

(Petrás Inceze János, 1842.)

Az elmúlt néhány esztendőben sok új híradást kaptunk a moldvai csángómagyarokról. Különösen dalaik, balladáik jutottak el hozzánk rangos kötetekben vagy szerényebb újságcikkek formájában. A moldvai csángók kétkézi munkájáról, annak módjairól és eredményeiről azonban kevés az ismeretünk. Így például kendertermesztésükkel és a kender feldolgozásával tulajdonképpen csak Lükő Gábor foglalkozott külön tanulmányban,¹ ezenkívül csupán elszórt hivatkozásokat, egy-egy műveletre vagy elnevezésre vonatkozó utalásokat találunk. Éppen ezért úgy véljük, hogy többféle szempontból is indokolt, ha a témakörre vonatkozó ismereteinket áttekintjük és összefoglaljuk.

Az alábbiakban következő anyagot 1968 és 1971 között gyűjtöttük, és elsősorban az 1900-as évektől napjainkig terjedő időszakra vonatkozik. A gyűjtőpontok földrajzi elhelyezkedését az 1. térképen láthatjuk.

A) A KENDER SZEREPE A PARASZTI KÖZÖSSÉG ÉLETÉBEN

A moldvai magyarok kendermunkájának vizsgálata rendkívül hálás feladat, hiszen még napjainkban is élő gyakorlat a kender hagyományos módon történő feldolgozása. A legtöbb csángó faluban ugyanis még ma is „viseletben”, saját maguk által készített *pendejben*, ingben, *katrincában*, *gatyában* járnak; továbbá a lányok hozományának elengedhetetlen és szigorúan meghatározott részét jelentő *észrében* levő lepedők, zsákok, *falra-valók*, *padra-valók*, *kendezők*, *servetek*, *ruhacskák*, *párnahajak* jelentős részben kenderből készülnek. Éppen ezért a moldvai falvakban a termelősövetkezet vagy külön háztáji területet mér ki a kender számára, vagy a mindenkori háztáji terület egyik szélén termelik meg a szükséges kendermennyiséget.

¹ Lükő Gábor, 1934, 96—101.

B) A KENDER TERMESZTÉSE

1. A talajelőkészítés és a vetés

A kender jó táperőben levő, gondosan előkészített, nagy mennyiségű és könnyen felvehető tápanyagot tartalmazó talajt igényel.² Ennek megfelelően a moldvai falvakban általában a faluhoz közel eső, mély termőrétegű, középkötött talajú területre összpontosították az egész közösség kendertermelését. Ezt a tulajdonképpen kertszerűen művelt részt általában *Kenderesnek*, *Kenderugarnak* (Szárzapatok = Valea Seacă), *Kendernyomásnak* (Külsőrekecsin = Fundu-Răcăciuni) mondták, de az egyéb elnevezések is a határrész jó minőségére utaltak, mint a *Füvenyes* (Diószeg = Tuta), a *Jórészek* (Pusztina = Pustiana) vagy a *Gunujas* (Dózsa = Gheorghe Doja).

A kendert általában monokultúrában termelték, csak akkor került más növény elé vagy mögé, ha a vetésterületet változtatták. Ezért különös jelentősége volt a trágyázásnak, és ezzel nem is fukarkodtak: egy rud kenderföldre *1 terű* (szekér) *ganyét* (trágyát) számítottak. Ennél többet azért nem, mert ha túlzottan megtrágyázzák a földet, akkor a kender szára túlságosan vastag, szála pedig durva lett. Ezt *halándernak* vagy *halándoknak* nevezték. A jó érett ganyét általában már ősszel kihordták a kenderföldre, bár ez a munka sokszor tavaszra maradt, s ilyenkor nagybőjtben szántották le. Erre a célra a marhaganyé volt a legjobb, de használtak az esztenákon porrá érett juhanyét is.

A kender vetésének ideje részben az időjáráshoz, részben pedig meghatározott napokhoz igazodott. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy április legvégén, illetve május első felében vetették el a fagyra meglehetősen érzékeny kendert. Eső után vetették, mert akkor könnyen befogadta a föld a magot. A kendervetés elsősorban két jeles naphoz, *Szent Györgyhöz* (április 24.) és *pünkösdhöz* kötődött, mégpedig többféleképpen. Szent György napját tartják Buteában (Butea) és Jugánban (Iugani),³ de Szabófalván (Săbăoani) már inkább májusban vetnek. A déli falvakban pedig néhol Szent György után (Dózsa=Gheorghe Doja), főként azonban a pünkösd előtti héten vagy más fogalmazásban *Szentháromság előtt két héttel* (Somoska = Somuşca), illetve Kákován (Faraoani) pontosan pünkösd keddjén kerül sor a kender elvetésére.⁴

² MÁNDY György—BÓCSA Iván, 1962. 62—64.

³ LÜKŐ Gábor, 1934, 96.

⁴ A kendervetés időpontjának megjelölése a Kárpát-medencében is nagy szóródást mutat. Lónyán *Úrnapján* (BABUS Jolán, 1957, 215.), Kemencén *pünkösöd szombatján* (SZOLNOKY Lajos, 1949, 184.), *Újcsanáluson* május 10—12. között (DOBROSSY István, 1966, 239.), a zalai Bees-völgyben *Zsófi hetében* (PAIS Sándor, 1964, 88.), Kemenesalján pedig *Orbán napján*, tehát május végén vetik el a kendert (NÉMETHY Endre, 1938,

Négy faluban (Berengyest = Gişteni, Csík = Ciucani, Dózsa = Gheorghe Doja és Kiülsőrekecsin = Fundu Răcăciuni) azt tartják, hogy amelyik napra esett az elmúlt karácsonyest, a hétnek azon a napján *nem szabad elvetni a kendert, mert kieszik a madarak*. Ezt a hiedelmet a Szereten túl és följebb, Bákó környékén nem ismerik.

A vetéshez a magágyat nagyon gondosan készítették el, ez a férfiak dolga volt. Rendesen a magot is ők vetették el, de a vetés utáni bekapálást, a gereblyézést legtöbbször már az asszonyok végezték. A magot általában *tarisnyából*, ritkábban zsákból, esetleg vödörből vetették kézzel. A vetés sűrűségével befolyásolható a kenderszál vastagsága, *élessége*. Rendszerint 1 tarisnyányi, kb. egy véka (= 16 kg) magot számítottak 1 rúd földhöz.

2. A kendermag előállítása

A moldvai magyarok — egészen kevés kivételtől eltekintve — két rendszerben szedték a kendert, először a *virágosat*, azután a *magosat*. Az előbbi rendszeren augusztusban, a magvast pedig rá három hétre, szeptemberben szedték ki a földből. Markonként fejekbe kötötték és a fejeket felállították *lábra*, hogy *asszanak meg*, vagyis száradjanak. A magvas kendert — ellentétben a virágossal — úgy illesztették össze a fejekben, hogy a hegyük, vagyis a fejük legyen egyvonalban. Ezután összerakták a kenderfejeket, ott a kenderföld szélén egy rakásba, hogy *rothadjon, füljön össze, dobilódjék meg* (Klészse = Cleja). A rakást általában *papnak* nevezték, de találkozunk a *paposka* (Dózsa = Gheorghe Doja, Szabófalva = Săbăoani), a *fülő* (Onyest = Oneşti és Lészped = Lespezi), valamint a *kalongya* (Cserdák = Cerdac) kifejezésekkel is. A papba tett fejekre gazt, *burját* tettek, esetleg egy vászondarabbal le is takarták (1. kép). Arra törekedtek tehát, hogy minél jobban befüllesszék a kendert, ami részben a magok beérését segítette elő, részben pedig arra szolgált, hogy föllazítsák, csépléshez alkalmas állapotba hozzák a magot.

Mintegy 3–4, de néha 9 napot ült a papban a magvaskender, ezután szétszedték a rakást, és újból lábra állították a fejeket, hogy *megasszanak*. Majd hozzáláttak a csépléshez. Ehhez egy durva vászonzólból szőtt lepedőt terítettek le,⁵ és erre fektették a kenderfejeket. Általában *cséppel*, *hadarócsépp-*

205.). NAGY Jenő arról ír, hogy Magyarvalkón a *madarak napjához* (?) igazítják a kender vetését (1938, 8.). Valószínű, hogy leginkább a helyi mikroklimatikus viszonyokhoz alkalmazkodik ez a szokás.

⁵ A neve *kenderverő lepedő* (Diószeg = Tuta), *szekerlepedő* (Lészped = Lespezi), *col* (Pusztina = Pustiana) vagy egyszerűen egy *ágyi lepedő*.

pel verték ki a kendert, de ha ilyen nem volt, akkor kiverték bottal, sulyokkal vagy járompálcával. Rendszerint kétszer verték végig a fejeket, közben kézzel megforgatták, majd pedig egy *botoskával* vagy kézzel *kipallogatták*, *kisúrolták*, hogy minden mag kijöjjön. Ezután a kendermagot kirostálták, kiszélelték, s a megtisztított magot zsákba rakva a *hiúban* (padlás) vagy a *hambárban* tárolták. A magvas kender kicsépeelt szárát a továbbiakban éppen úgy dolgozták fel, mint a virágosét.

Ez volt a kendermagnyerés általános, ha úgy tetszik klaszszikus módja. Ily módon általában annyi vagy valamivel több kendermagot kaptak, ami fedezte a következő év vetőmagszükségletét. Akinek azonban ennél több magra volt szüksége (olajat préseltetett, vagy más, főleg étkezési célokra használta), az külön vett a kukorica közé magnak való kendert. Ez igen vastagra megnőtt, elágazott és a szála olyan erős és durva lett, hogy csak a kötél sodráshoz volt jó. Ezt nevezik *halándernek* (helendár, halendán, halandán, halandor, halándok; kalandor).⁶ Újabban több faluban terjed az a szokás, hogy a virágos és a magvas kendert együtt szedik le, tehát amikor a mag még nem érett meg. Erre a technológiai visszafejlődésre ott kerül sor, ahol a falu románosodásának egyik tüneteként teljesen elhagyták viseletüket és nem készítenek már olyan finom fonalat igénylő vásznakot, amilyent csak a virágos kender különválasztott szöszéből, szálából lehetett. Ezekben a falvakban kizárólag a kukorica között, *halendánnal*, termelték meg a szükséges kendermagot.

1. Papba rakott magvaskender. Pusztina (Pustiana). 1971.

⁶ A román *haldán* (= magvas kender) szó átvétele, de csak a kukorica közé, magnak vett kenderre mondják. Hasonló értelemben fordul elő *hándur* formában Bálványosváralján (VINCZE LAJOS, 1943, 154.).

3. A kender kieszedése

Moldvában a kendert úgyszólván semmiféle állati kártevő sem fenyegette, csupán Külsőrekecsinben (Fundu-Răcăciuni) ismerik a *kenderbolhát*, amely a fiatal vetésben tehet kárt. Egyébként csak a jég volt a kender ellensége, mert olyan a *büze*,⁷ hogy semmiféle bogár nem szállt rá.

A virágos kendert a vetés után 9 hétre, a magost rá 3 hétre⁸ szedték. A virágos (vagy *virágasz*) kenderhez kiment az asszony, és megnézte, hogy *szedő-e* a kender.⁹ Néha visz is belőle haza *formát*, hogy a többi asszonnal *megtanácsolják*: *szedő-e* már? Akkor jó a virágos kender, ha a szára már nem zöld, hanem *sárig* (sárga). Amikor a karjukkal meglegyintették és a kender *pallott, pallódott, porgalódott, ment a pora, kopacosodott* (Csík=Ciucani), *felhegyesedett, fisztelt* (Trunk=Galbeni¹⁰), vagyis leszáradt már a virága. Magát a műveletet Bákótól (Bacău) délre általában *szedésnek, kieszedésnek* nevezik, csak Csíkban (Ciucani) mondják úgy is, hogy *gyűjtik*, Lujzi-Kalugarban (Luizi-Călugăra) pedig, hogy *választják*. Ezzel szemben a Románkörnyékiek *tyépi* (Jugán=Iugani¹¹), illetve *tsipik* (Szabófalva=Săbăoani) a kendert. 5–6 szálát összefogtak és egyszerre kihúzták. A nyűvés szót Moldvában nem ismerik.

A kenderszedés általában csoportos munka volt, de nem kalákszerűen szervezett. Úgyszólván kizárólag asszonyok végezték, és rendszerint a lányok segítettek az anyjuknak, néha eljöttek a szűkebb rokonságból is. De mindenki maga szedte, kötözte, terítette és állította, csak Lujzi-Kalugarból (Luizi-Călugăra) van adatunk rá, hogy az egyik asszony (vagy gyerek) kihúzta és *markonként* a földre tette, egy másik (vagy az anyjuk) pedig összekötözte a fejeket (Somoskán=Somuşca: *kötéseket*). A virágos kendert a tövével egybeigazítva rakták össze. A kenderfejeket a széleken nőtt vékony, de szívós szálakkal kötözik össze. Ezt általában *berzenyének* vagy *berzsenyének* nevezték, Gajcsánában (Arini) pedig *bergenye* volt a neve.¹² Klézséről (Cleja) való adat szerint, ha a kenderföld közel volt az erdőhöz, akkor egy *korpin* nevű, folyondárszerű növény szárával kötöztek. Az összekötözött fejeket a térdüknek támasztva széthúzták és lábra állítva 2–3, esetleg 4 napig szárították.

⁷ Valaminek a *büze* a moldvai tájnyelvben megfelel a szaga, sőt illata kifejezésnek. Így *büze* van a virágnak is.

⁸ DOMOKOS Pál Péter, 1941, 160.

⁹ Pusztinában (Pustiana) mondják így.

¹⁰ DOMOKOS Pál Péter, 1941, 160.

¹¹ LÜKKŐ Gábor, 1934, 98.

¹² Ugyancsak *berzenyének* nevezik az apró kendert Menaságon (DOMOKOS Pál Péter, 1930, 145.), valamint Bálványosváralján (VINCZE Lajos, 1943, 156.), de megtalálható a Budapest környéki falvakban is (ÉBNER Sándor, 1927, 53.) *bezgyenka, breslenka* formájában a *sasulával* együtt. A BALLAGI-féle szótár *berze* formában, de azonos értelemben közli e szót (1867, I. 99.).

C) A KENDER FELDOLGOZÁSA

1. A kender áztatása

A virágos kendert a kiszedést követő néhány napos szárítás (*aszalás*) után, a magosat pedig a kicséplés után vitték a vízbe áztatni. Ez a művelet az egész kenderfeldolgozás egyik legfontosabb része, ezért különös figyelmet fordítottak az áztatás technológiájára és az áztatóhely megválasztására. A helyi adottságok közötti legmegfelelőbb megoldásra való törekvés a kenderáztatás módjának meglehetősen sokféle változatát alakította ki a moldvai magyarok körében. Ezek a változatok azonban jól fölismerhető összefüggéseket hordoznak magukban.

Az áztatás történhet *patakban*, *folyóvízben*, illetve a patakokból földuzasztott, a folyók holtágából kialakított vagy külön kiásott és talajvízzel, esetleg forrásvízzel töltött *tavakban*, úgynevezett *áztató tótkban*. Az áztatás helyének ilyen jellegű megválasztását természetesen az is befolyásolja, hogy van-e a közelben folyó, bár megfigyelésünk szerint ez nem meghatározó jelentőségű, mert vannak falvak (pl. Csík=Ciucani), ahonnan jó 10 km-re elviszik szekéren az áznivaló kendert. Tapasztalatuk szerint ugyanis — bár az álló vízben hamarabb ázik a kender — a folyók vizében áztatott kenderből szebb, fehérebb vásznat lehet szőni.¹³

Az áznivaló kender vízberakásának, valamint az összekötözésének módja tájankénti változatosságában bizonyos időbeli különbözőséget is hordoz, de függ attól is, hogy folyó- vagy állóvízben történik-e az áztatás.

A moldvai csángók kenderáztatási módjait négy, egymástól jól elhatárolható típusra oszthatjuk.

a) Az összekötözött kenderfejeket két rúd közé *csíptetve* rakják be a vízbe, mégpedig legtöbbször tóba vagy a folyóvíz holtágába, tehát *állóvízbe*. Az összerakást a víz partján végzik el, oly módon, hogy a két rudat egyik végüknél összekötik, majd a kenderfejeket két sorban, fejüket a rúdon egymásra téve végigrakják; végül pedig a másik rudat is ráhajtják, rálépnek, és a túlsó végüket is megkötik. Ily módon a kenderfejeket a két rúd szorosan *összecsípi*, és így helyezik be a vízbe. Ez a *pluta*,¹⁴ ami bizonyos számú és egy tulajdonoshoz tartozó *kítát*¹⁵ jelent, függetlenül a kender mennyiségétől.

¹³ Ez a népi gyakorlat szöges ellentétben áll a szakemberek álláspontjával, akiknek már közel 150 éve is az volt a véleményük, hogy: „... minden józan ész ellen cselekszenek azok, kik a kendert folyó vízben áztatják.” (*Kendertermesztőknek szóló oktatás*. 1828, 26.)

¹⁴ *Pluta* — románul tutajt jelent, a szó a *pluti* 'úszik' igéből származik.

¹⁵ A *kíta* 12 összekötözött kenderfejet, illetve bizonyos mennyiségi mértékegységet jelent. A *12 fej = 1 kíta* összefüggés valamennyi moldvai magyar faluban egyöntetűen érvényes. Magáról a *kíta* szóról PAPP László (1954, 472–475.) azt írja, hogy szláv eredetű, és 1246-ban fordul elő először az írásos anyagban. Közléséből kiderül, hogy e

A plutákra rendszerint *tulajdonjegyet* (fücsomó, faág, színes *ribanc* [rongy]) erősítenek. Néhol cövekeket (*cerusokat*) vernek le a pluta két végéhez, máshol köveket, *porondot* is tesznek rá. 1 plutába 1–2–4, néha 6 vagy 10 *kita* kenderet is tesznek, és 3–4 m hosszú is lehet. A kenderfejeket összefogó rúd neve általában *kendercsíptető*, *kendernyomó* vagy egyszerűen *kenderrúd*, *plutakaró*, máshol pedig *presztin* vagy *esztin*.

Így áztatják a kenderet *Balusesten* (Bălăușești) (de csak mintegy 30 esztendeje), *Bogdánfalván* (Nicolae Bălcescu), *Dózsán* (Gheorghe Doja), *Largucában* (Lărguța), *Lészpeden* (Lespezi) (2–2 rúd között), *Lujzi-Kalugarban* (Luizi-Călugăra) és *Trunkon* (Galbeni), vagyis főleg a Bákó (Bacău) környéki falvakban.

b) A vízbe rakott kender rögzítésének másik módját szinte kizárólag folyóvízben, patakban való áztatáskor alkalmazzák. Ilyenkor a fejeket kitákba kötve és több sorban rakják le a vízbe, rudakat fektetnek rá és a földbe vert *kankós* karókkal rögzítik. Ezeket a rudakat is *kendercsíptető*nek nevezték. Köveket, földet is tettek rá, hogy az esetleg megáradó patak el ne vigye a kenderet. Az így összerakott kitákat is nevezték *plutának*, de nem mindenhol. Így áztatják ki a kenderüket *Berengyest* (Gișteni), *Cserdák* (Cerdac), *Csik* (Ciucani), *Klészse* (Cleja) és *Külsőrekecsin* (Fundu-Răcăciuni), vagyis a Tázló-Szeret közének délebbre eső falvaiban lakó magyarok.

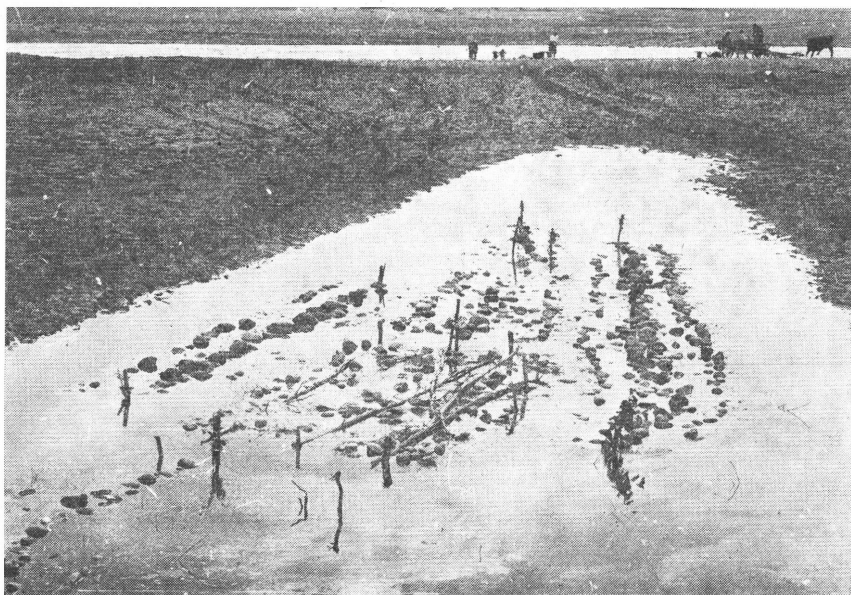
c) Csak formailag hasonló az előbbihez az a — moldvai magyarok körében jelenleg legelterjedtebb — kenderáztatási mód, amit leginkább a folyóvizek, patakok mesterségesen elrekesztett vagy holtággá vált medreiben alkalmaznak. Eszerint a kenderfejeket legtöbbször kitába kötve, több sorban rakják be a vízbe; kövekkel, néha rudakkal lenyomják a víz alá (de a rudakat csak ráteszik, nem rögzítik oda),¹⁶ és az így összeállt pluta két végébe, néha körbe is karókat vernek be, hogy áradás esetén ne veszítsék el a kenderüket (2. kép). *Balusesten* (Bălăușești) (30 esztendőnél régebben), *Buteában* (Butea), *Diószegen* (Tuta), *Gorzafalván* (Grozești), *Jugában* (Iugani), *Kákován* (Faraoni), *Nagypatakon* (Valea Mare), *Pusztinában* (Pustiana), *Somoskán* (Somușca) és *Szabófalván* (Săbăoani) ázik így a kender. A jelenség területi szóródásának rendszertelensége is jól mutatja, hogy átmeneti formával van dolgunk, amelyet a folyóvízi és a tavi kenderáztatási mód egyikének vagy másikának a változataként művelnek.

---

szó főleg a magyar nyelvterület keleti részén használatos bizonyos mennyiségű kender megnevezésére, de ez a mennyiség igen változó, 12 és 22 fő (kéve, fej stb.) kenderre egyaránt vonatkozhat. BALLAGI MÓR szótára szerint pedig a *kita* „tekercesé alakított kenderesomagokból összefont koszorú” (1867, II. 80.).

¹⁶ Néhány helyen előfordult, hogy karók helyett a keresztbe rakott fejekre hosszában is kenderfejeket tettek, mintegy nyomtatásként. Ezeket Pusztinában (Pustiana) *foglalónak* nevezték.

d) A Tatros folyó mentén, illetve torkolatánál gyakorolt kenderáztatási módot az jellemzi, hogy semmilyen módon sem igyekeznek a kendert helyhez rögzíteni, a víz sodró hatásától megvédeni. Ezekben a falvakban : *Onyest* (Onești), *Ploszkucén* (Ploșcuteni), *Szárazpatak* (Valea Seacă), *Tatros* (Tirgu

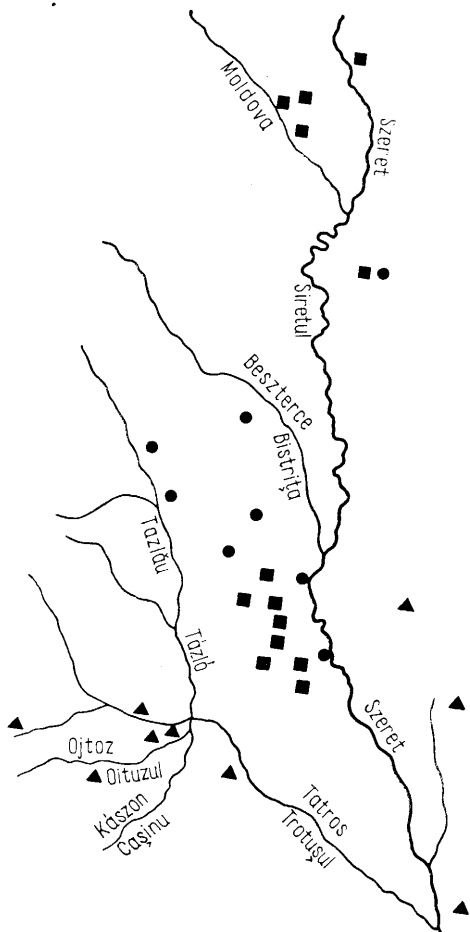

2. Kövekkel, karókkal lenyomtatott pluták a Tázló vizében. Pusztina (Pustiana). 1971.

Trotuș) a kenderfejeket egyesével (tehát nem kitába kötve) teszik be a vízbe, és csak köveket, földet raknak rá, karókat, cövekeket nem használnak. Az ily módon vízbe rakott kenderfejek összességét viszont sohasem nevezik *plutának*.

Az elmondottak szerint a moldvai magyarok körében szokásos kenderáztatási módokat két nagyobb csoportba oszthatjuk: az egyiket folyó vízben, a másikat pedig álló vízben alkalmazták. A kétféle módszer földrajzi elterjedése bizonyos mértékű elhatárolhatóságot mutat. Még tisztábban bontakozik ki előttünk a kép, ha a plutába vert karók alkalmazásától eltekintünk (hiszen az esetek többségében ez úgyis csak biztosíték volt az esetleges áradás ellen), és azt vizsgáljuk, hogy rögzítették-e egymáshoz az áztatóba tett kenderfejeket s ha igen, akkor kötözéssel vagy pedig két rúd közé csíptetve? A 2. térképen teljesen egyértelműen látható, hogy a Tatros (Trotușul) és mellékfolyói mentén,

valamint Gajcsánában (Arini), vagyis Moldova magyarlakta területének déli részén úgy rakják le a kenderfejeket a vízbe, hogy semmivel nem erősítik őket egymáshoz. A rögzítés kétféle módjának elterjedése azonban már alig mutat rendszert, az eltérő gyakorlatot követő helyek keverednek,

2. térkép. A különböző kenderáztatási módok elterjedése, ■ a fejek kitába összekötve, ● a fejek két rúd közé csíptetve, ▲ a fejek nincsenek egymáshoz rögzítve

és ez azt a gyanút kelti, hogy itt nem térbeli, hanem időbeli különbségből adódó jelenségről van szó, ahogyan ezt Balusesten (Bălăușești) meg is figyelhettük. Érdeemes megemlíteni, hogy a legdélebben fekvő Ploszkucénban (Ploscuțeni), ahol mintegy 100 esztendeje Szabófalváról (Săbăoani), tehát Román mellől települt csángók élnek, a kenderáztatás módja nem a szabófalviakéhoz, hanem a Tatra menti magyarokéhoz igazodik. Balusesten (Bălăușești) viszont, ahova kb. ugyanakkor és ugyancsak szabófalviak kerültek, ma is ugyanolyan módon áztatják a kenderüket.

Az áztatás ideje elsősorban attól függ, hogy milyen nemű kender van a vízben (tehát magvas vagy virágos), másodsorban pedig a víz hőmérsékletétől.¹⁷ De egyéni szempontok, ízlésbeli eltérések is befolyásolják az ázás idejét. A kiázás megállapításához lá-

¹⁷ A rostok szétválásához és a szár elrothadásához szükséges mikrobiológiai folyamatok 28–34 C°-on mennek végbe a legintenzívebben, ez

tót¹⁸ (vagyis mintát) vettek úgy, hogy a kenderfejekből kihúztak egy-egy maroknyit, megszáritották, majd a kezükkel megsúrolták vagy hazavitték és a megfelelő eszközzel megtörték, hogy lássák: törik-e már a *pozdorjája*, szakad-e már a szálja? Ha nem pattog le a szál a pozdorjáról, akkor azt mondták: még *éles* és *elhagyták* néhány napra.¹⁹ Ha lepattog a szál, akkor a kender *vető*, és ki lehet vetni a vízből. A kivetett kendert akárhol ázott, mindenképpen folyóvízben kellett kimosni, majd vagy lábra állítva a víz partján, vagy odahaza a *kerten* (kerítésen), néha pedig a ház tetején fejenként elterítve megszáritották.

2. A kender törése

A megszáradt, *megaszott* kender szárának fás részeit össze kell törni, a szálakat ki kell szabadítani. Űgynevezett „előtörés”-re²⁰ általában nem ke-

rül sor, kivéve, ha a ritkán vetett kender túl vastag szárat nevelt, tehát *halandán* lett. Ilyenkor cséppel, fejszenyéllel vagy bottal megverték a kenderfejet, hogy utána könnyebben megtörhessék. Magához a töréshez a moldvai magyarok kétféle eszközt használnak, amely formájában ugyan nagyon hasonló, és gyakran ugyanannak a szerszámnak két oldalát alkotja, de a velük való művelet különbözősége, valamint a — legtöbb helyen eltérő — neve miatt föltétlenül meg kellett különböztetnünk egymástól.

A kendertörés műveletének első fázisa a *ráktatás*, amikor a szerszám *nyelvével* ütik, ütögetik a kendercsomót. Ennek az a célja, hogy a kemény, fás részt összetörjék. Ezt követi a *tilolás*, amikor a kenderfejet a nyelv és a tiló törzse között húzogatva megtisztítják a pozdorjától. A kétféle eszköz

3. A ráktató használata. Klézse (Cleja). 1970.

¹⁸ A *látó* szó főleg a Bákó környéki magyar falvakban használatos. Néhány Román környéki faluban *próbácskának* mondják, de ez már a román *cercetare* „megvizsgálás” szó fordítása. A *látó* kifejezés ismeretes még a Szamosközben (LUBY Margit, 1928, 217., CSÜRY, 1936, 12.), Zemplénben (BARÁTHY Emma, 1971, 142.), Mezőkövesd környékén (DOBROSSY István, 1966, 246.), valamint *látószál* formájában az Ormánságban (KISS, 1952, 344.).

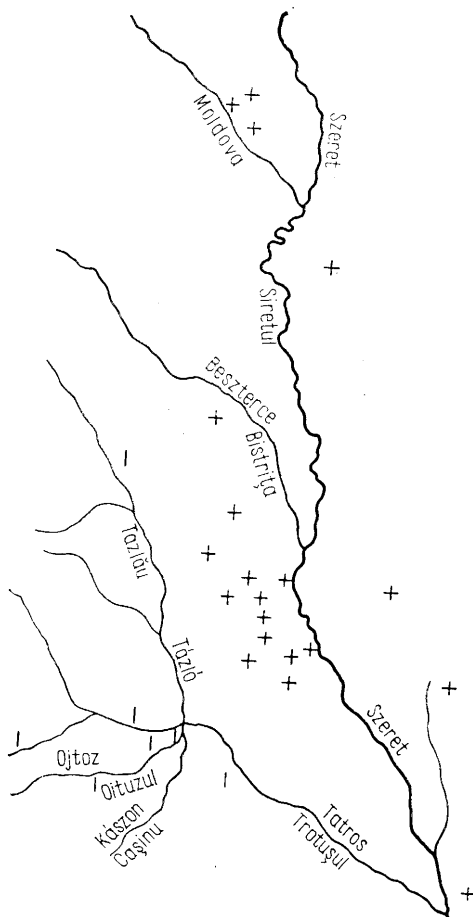
¹⁹ Az ázó kender „*csercegett* a vízben, úgy *dugyilódott*, mintha bogarak kezdtek volna jární közte”. (Onyest = Onesti)

²⁰ SZOLNOKY Lajos, 1965, 5.

— amely sok esetben ugyanannak a szerszámnak a két része — abban különbözik egymástól, hogy a ráktató hasítóka és nyelve szélesebb, a tilóé pedig keskenyebb, illetve élesebb. A moldvai ráktató és a tiló minden eset-

ben áttört törzsű, és a lábait külön csapolják a törzsbe (3. kép). A nyelve sima.

Amíg az eszköz formája és a vele való munka módja az egész vizsgált területen nagymértékben egyöntetű, addig az elnevezéseket tekintve jól kivehető területi eltérések mutatkoznak (3. térkép). A Tatros (Trotuşul) és a Kárpátok közötti falvakban, valamint a Tázló (Tazlău) völgyében²¹ ugyanis a *ráktató* kifejezést nem használják, csak a *tilót*, akkor is, ha az kétnyelvű, és az egyik durvább kiképzésű. Ezen a területen kívül minden más helyen határozottan megkülönböztetik a kétféle célt szolgáló eszközt, valamint a vele való munka nevét.²²

3. térkép. A kentertő eszköz elterjedése,
+ ráktató, | tiló

²¹ Cserdák (Cerdac), Diószeg (Tuta), Gorzafalva (Grozeşti), Onyest (Oneşti), Pusztina (Pustiana), Szárazpatak (Valea Seacă), Tatros (Tîrgu Trotuş).

²² Egyetlen helyen, a Beszterce-parti Lészpeden (Lespezi) nevezik a tilót *vonogallónak*, de ugyanakkor használják a *tilószakadék* szót is, tehát a *tiló* név is bizonyára élt közöttük.

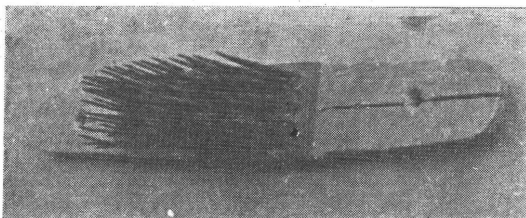
A tilóval való munkát Lészpeden (Lespezi) (HEGEDŰS Lajos, 1952, 56.) és a szomszéd Pusztinán (Pustiana) is *kivonogalásnak* nevezik, Klézsén (Cleja) pedig a *vonótiló* szóval találkoztunk. A ráktatásra vonatkozóan Largucán (Lărguța) került elő a *gicsili* kifejezés, ami azonos lehet a *giczişigiel* 'csiklandoz, ingerel' értelemben használt kifejezéssel, amelyet WICHMANN, Y. hallott a Román környéki csángóknál (1936, 48.). WICHMANN, Y. ugyancsak megkülönbözteti a *ráktatót* (grobe Hanfbreche) és a *tyilót* (feinere Hanfbreche) (119.).

Néhány helyen azzal kezdték a kender törését, hogy a ráktatóval levágják a kender tövét. Ez volt a *tilószakadék*, amiből néhol *csepűt* szőttek (Lábtjik=Vladnik). A földre hulló fás rész neve általában mindenhol *pozdur-na*,²³ a kézben maradt pedig a *kender*.

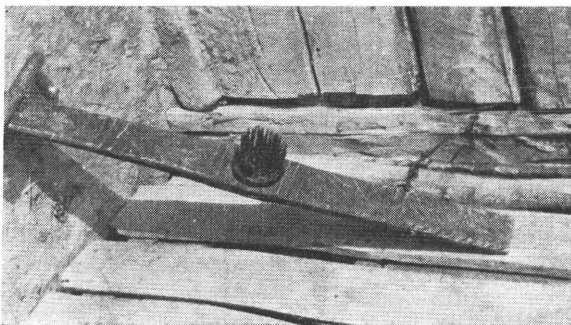
3. A rost fészülése

A leráktatott és megtilolt kenderszállal való munka során következő szakasza a fészülés. Erre a célra a moldvai magyarok háromféle eszközt használnak: általánosabban a *léhelt* és a *gerebent*, ritkábban a *sörtés ecsetet*.

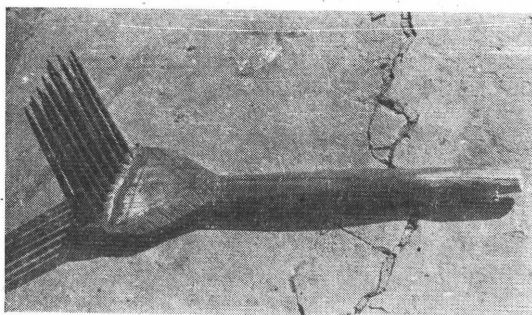
A *léhel* vagy *léhelő* tulajdonképpen durván megfara-gott deszkalapra erősített kör alakú szegrózsza.²⁴ A desz-kát gyakran díszítik belé-karcolt motívumokkal, mi-ként az 5. képen is látható. A legtöbb helyen kétféle léhelt különböztetnek meg, az egyik a *gyér-léhel*, a másik pedig a *gyakor-léhel*. Az előbbivel kezdik a fészü-lést és a finomabb, sűrűbb fogazatún folytatják. A lé-heléshez a szerszámot három-féleképpen rögzítik. Vagy egy madzagot tekernek a szegrózsára és a lábukat beleakasztva feszítik meg, máshol egy keresztfát sze-

4. A *radzila* (léhel) szögletes alakban elhelyezett szögekkel. Szabófalva (Săbăoani). 1971.

5. Kör alakú szegrózsás, díszített léhel. Külsőrekesin (Fundu-Răcăciunț) 1969.)

6. A *gereben*. Bogdánfalva (Nicolae Bălcescu). 1970.

²³ Előfordul még a *pozdurja* (Gajcsána=Arini), a *puzdorja* (Trunk=Galbeni, DOMOKOS Pál Péter, 1941, 160.), a *puzdêva* (Tatros=Tîrgu Trotuș) és a *puzsdîra*. (Szabófalva, Săbăoani, DOMOKOS Pál Péter, 1941, 222.)

²⁴ Szabófalván (Săbăoani) a durvább, ritkább fogú léhelnél (*radzila*) néha nem ke-reken, hanem téglalap alakban helyezik el a szögeket (4. kép).

geznek a léhel egyik végére és arra teszik a talpukat. Ritkábban fordul elő, hogy a léhelön lyukat csinálnak és abba akasztják a lábfejüket.

A *léhel* szót csaknem az összes faluban használják, kivéve a Román környéki településeket,²⁵ ahol a *rózsila*, *rádzsila*, *radzsila*, *rádzsina* elnevezés ismeretes.²⁶ A kenderszálat *leléhelik* (leggyakoribb), *megléhelik*, vagy *beléverik a léhelbe*.

A *gereben* nyéllel ellátott, lapockaszerű fára erősített egyes vagy kettős szegsor (6. kép). Itt is megkülönböztetnek *gyér-* és *gyakor-gerebeneket*. Ezzel az eszközzel választják ketté a léhel fogai között maradt szösz, mégpedig úgy, hogy egyszerre két gerebennel dolgoznak. *Meggerebelik*, néha *felgerebelik* a szösz, Berengyesten (Gişteni) pedig *pácolják* a gerebennel a kendert.

A fenti két eszközt kivétel nélkül minden faluban ismerik és használják is. A kenderfésülés harmadik fázisának szerszáma már korántsem ilyen elterjedt, bár az emlékével sok helyen találkozunk. Ezt *pácnak* vagy *ecsetnek* nevezik, és általában sertéssörtéből készül. Lükő Gábor²⁷ Jugánban (Iugani) és Kelgyeszten (Pildeşti), SZOLNOKY Lajos²⁸ pedig Klézseről (Cleja) említi. A század elején még Dózsán (Gheorghe Doja), Nagypatakon (Valea Mare), Somoskán (Somuşca) is használták. Közvetve él az emléke Berengyesten (Gişteni), ahol a gerebennel *pácolják* a kendert, de a pácot mint eszközt már nem ismerik. Több faluban fennmaradt azonban a *pác* szó mint a léhelben vagy a gerebenben maradt szösz, illetve csepű szó szinonímája.²⁹ A szál megpácolásának (vagy megecsetelésének) az volt a célja, hogy finomabb és főleg fényesebb legyen a kender. Bizonyára nem véletlen, hogy napjainkra éppen a pácolás, ez a szinte csak ráadásként, a szál még szebbé tétele érdekében végzett művelet veszett el sok faluban a leghamarabb. A *pác* szó megváltozott értelmű jelenléte azonban azt bizonyítja, hogy a többi faluban is megvolt a sörtéből készült, ecetszerű eszköz.³⁰

²⁵ Balusest (Bălăuşeşti), Butea (Butea), Jugán (Iugani), Kelgyeszt (Pildeşti), Szabófalva (Săbăoani).

²⁶ Az egész magyar nyelvterületen egyetlen helyről, mégpedig Lészpedről (Lespezi) közli SZOLNOKY Lajos (1966, 92.) a léhel szó *réhel* formáját. Nem talákoztunk a szóval sem Lészpeden, sem máshol.

²⁷ Lükő Gábor, 1934, 98.

²⁸ SZOLNOKY Lajos, 1966, 92.

²⁹ Csík (Ciucani), Gajcsána (Arini) és Trunk (Galbeni). Lészpeden (Lespezi) pedig a virágos kender alsó részéből az ún. töviszöszből font szálat neveztek *pácnak*.

³⁰ A *pác* szó jelentésváltozásának jelét láthatjuk SZOLNOKY Lajos megállapításában, amely szerint „... Moldva . . . magyar népcsoportjainál pácnak nevezik a sűrű fogazású *pácoló léhelen* (vagy egyszerűen pácolón) megfésült közepes minőségű szöszt”. (1966, 121.) A pácoló ecset használatára már a XVIII. századból van adatunk, és bizonyos mértékben ott is keveredik a léhelés és az ecsetelés művelete: „... minden fűtet egy etsetel, vagy borostával, . . . ki fog simítani. Az etset, vagy borosta, a' melly itten héhel gyanánt szolgál, öszve enyvezett diszno sertéből szokot készülni.” (*A' len és kender-művelésről való oktatás* 1789, 30.) A BALLAGI szótár szerint viszont a *pác* „a meggerebenelt kendernek tincse, mely valamivel finomabb a szösznél”. (1867, 401.)

A kenderszál léhellel és gerebennel való fésülése azonban nemcsak a pozdorja-töredékektől való megtisztítást és a rostok felhasogatását jelentette, hanem ezekkel a műveletekkel végezték el a szálak minőség szerinti osztályozását is. Ennek eredményeként különböző jellegű kenderrostot kaptak, amit a továbbiakban más és más célokra használtak föl. Az ily módon szétválasztott rostok minőségi csoportjainak, illetve az „alcsoportjainak” a száma és elnevezése nagy változatosságot mutat, a tevékenység logikája és menete azonban teljesen egységes. A léhelbe belévert kenderből a fogak között maradnak a rövidebb szálak. Ezeket általában *szösznek* nevezik, de mondják *csepűnek*³¹ is, főleg a Szeret menti csángó falvak délebbre levő csoportjánál. Ugyanezt a rostminőséget mondják *pácnak* is. Klézsen (Cleja) és Trunkon (Galbeni) határozottan megkülönböztetik a ritkább fogazatú (gyér) és a sűrűbb (gyakor) léhelben maradt rostokat, az előbbit *szösznek*, az utóbbit pedig *pácnak* nevezik.³² A Tatros menti falvakban³³ pedig *durvának* mondják, ami máshol csak az ebből készült durvább lepedő neve. Néhány helyen a szöszt is kétfelé választják; a kendernövény felső részéből *hegyiszösz*, az alsóból pedig *tőviszösz* lesz, illetve ezekből „hegyicsepű” és a „tővicsepű”. A *kenderszálból* rendszerint ingnek való fonalat fonnak vagy olyant, amit beleverő keresztzálnak használnak a „*félgyapotvászson*” szövésekor. A léhelben maradt szösznek kétféle sorsa lehetett. Vagy megfonták, és a szálát durvább vásznak, falra való lepedők, takarók szövésekor használták keresztzálnak (*ontok*); vagy pedig újra szétválasztották a *gerebennel*.

A gereben kiválasztotta ezekből a rostokból a *finomabb szösz*t. Ezt a minőségi csoportot már valóban csaknem mindenhol *szösznek* nevezték, és vászon, lepedőszél szövésekor használt fonalat készítettek belőle. Végül pedig benne maradt a gereben fogaiban a *csepű*,³⁴ amit a szétválasztott rostok közül a leggyakrabban használnak keresztzál, vagyis *ontoknak* nevezett fonal készítésére. Ebből szőtték a durva lepedőt, a zsákot, a tarisznyát, a padra valót.

A léhellel és a gerebennel szétválasztott, különböző rostminőséget jelentő csoportok elnevezésében több helyen bizonyos fogalomzavar tapasztalható, miként ezt a különböző minőségű rostcsoportok elnevezésének a vizsgálatánál láthattuk is. Úgy véljük, hogy az elnevezések eredeti értelmének elmo-

³¹ Berengyest (Gîșteni), Csík (Ciucani), Dózsa (Gheorghe Doja), Gajcsána (Arini), Kákova (Faraoni), Klézse (Cleja), Somoska (Somușca).

³² Itt kell megemlítenünk SZOLNOKY Lajos közlését, amely szerint a székelyek „a sűrű szegrőzsás rostfésűjüket külön névvel *pácolónak* nevezik”. (1966, 93.)

³³ Diószeg (Tuta), Onyest (Onești)

³⁴ Berengyesten (Gîșteni), Csíkban (Ciucani) Onyesten (Onești) viszont ezt nevezik szösznek.

sódása, fölcserélődése a rostfésülés bizonyos műveleteinek és eszközeinek időbeni elhagyásából ered, amikor ezek korábbi elnevezéseit továbbra is megtartották.

Miután megléhelték, meggerébenelték — esetleg megpácolták — a kenderet, a további munkafázis elkezdéséig *fejekbe* csavarva tárolták. 12 fejet

7. Rúdguzsallyal fonó asszony. Onyest (Onești). 1970.

rúd-, ritkábban 130–140 cm-es övguzsalyt használnak.³⁶ Télen a házban rendszerint rúdguzsallyról (7. kép), tavasszal pedig, amikor már többet járnak-kelnek, inkább övguzsallyról fonnak (8. kép). Az övguzsaly kizárólagos használata csak az erős román hatás alá került falvakra jellemző.³⁷ A talpas vagy székes guzsalyt Moldvában egyáltalában nem ismerik, és ebben teljes mértékben megegyeznek az ugyancsak rúdguzsalyt használó

tekertek össze, és ezt *kitának* nevezték. Mennyiségileg azonban nem sok közül volt ezeknek az egységeknek az áztatáskor szereplő fejekhez és kitákhoz, hiszen az áztatás, a törés és a fésülés közben sok változáson mentek át. Hozzávetőlegesen úgy számoltak, hogy 14 megáztatott kitából lesz 10 léhelt kita.

4. A fonás

A kenderrostok szállá való fonását a moldvai magyarok teljesen egységes módon végzik, még az eszközök elnevezéseiben sincsenek számottevő eltérések. A megfésült szálát (vagy szöszöt, csepűt) megtépik és úgy kötik fel a guzsalyra. Ezt az összetépett csomót *kájernek* nevezik.³⁵ Általában egy kitából egy kájer lett, és ezt egyszerre vagy két részben kötötték fel a guzsalyra.

A fonáshoz térdük vagy combjuk közé szorított, 170–190 cm hosszú

³⁵ A *cáier* románul guzsalyt jelent. Magát a műveletet mondják úgy is, hogy a kenderet „kajerbe tiépik” (DOMOKOS PÁL PÉTER, 1941, 161.).

³⁶ Balusesten (Bălăușeșten), Bogdánfalván (Nicolae Bălcescu), Nagypatakon (Valea Mare), Szabófalván (Săbăoani) és Trunkon (Galbeni) a *guzaly* szó, Jugánban (Iugani) pedig (Lükő Gábor, 1934, 98.) a *guzor* szó ismeretes.

³⁷ Balusest (Bălăușești), Ploszkucén (Ploscuțeni), Szabófalva (Săbăoani).

székelységgel.³⁸ A guzsalyt viszonylag ritkán díszítették motívumokkal, inkább a derekára faragtak valamit, hogy a felkötött kender ne csúszsék le. Ez lehetett a guzsalyfából kinövő természetes ágacska meghagyott csonkja, vagy vastagabb fából faragták, és a közepén *bongot* hagytak (9. kép).

A szálát a moldvaiak mindmáig kizárólag orsóval fonják, a rokkát egyáltalában nem ismerik.³⁹ Az *orsót* (amit a Román környéki csángók *orszónak* vagy *urszunak* neveznek)⁴⁰ minden esetben egyetlen fából faragták ki az alján levő, kúp alakú nehezékekkel együtt. Ezt a nehezéket — amit néhány faluban az orsó *virágjának* neveznek — egy-, két- vagy háromrészesre faragták (10. kép) és a legtöbbször piros és zöld színű festett gyűrűkkel díszítették.⁴¹

A különféle minőségű rostcsoportokat eltérő vastagságú szállá fonják. A léhelből kikerülő kenderszálból készül a legvékonyabb fonál, ez lett a *mellék* vagy *mejjék*. A szösz már vastagabbra fonják, és ezt a szálát *durgának*⁴² nevezik, akárcsak a még vastagabb, csepüből készült szálát.⁴³ A fonáskor azután még további finomításokra nyílik le-

8. Övguzsallyal fonó öregasszony. Balusest (Bălăușești). 1970.

³⁸ SZOLNOKY Lajos, 1951, 41. Egyetlen faluból, Lujzi-Kalugarból (Luizi-Călugăra) van adatunk arra, hogy a padba vagy egy kis székbe lyukat fúrtak, és alkalmakként ide dugták be a fonáskor a guzsalyt.

³⁹ A német eredetű kerek rokka a Kárpát-medencén belül sem minden vidéken vált általánossá. ÉBNER Sándor írja a húszas évek végén, hogy a Budapest környéki falvakban a „legtöbb helyen orsóval fonnak”. (1927, 51.)

⁴⁰ Balusest (Bălăușești), Butea (Butea), Jugán (Jugani), Szabófalva (Săbăoani).

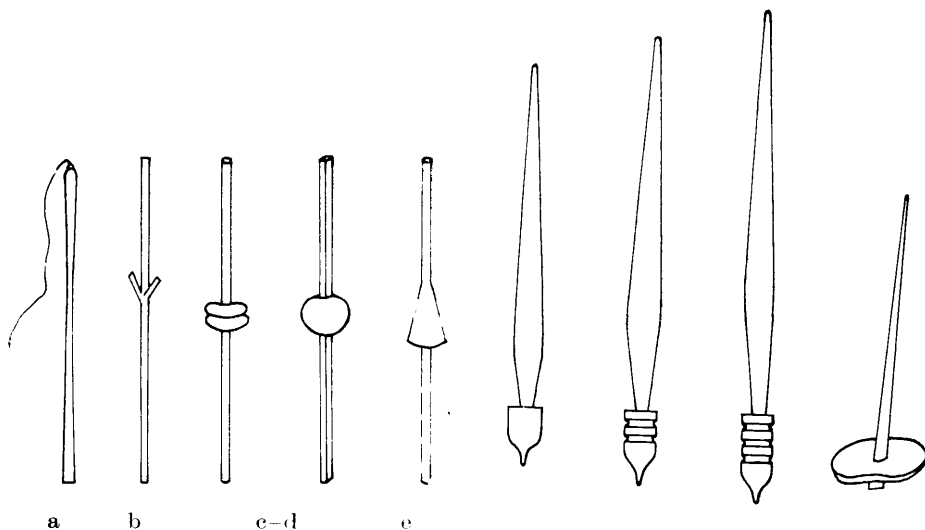
⁴¹ Tatroson (Tîrgu Trotuș) szokás volt, hogy ha gyapjút fontak, *pitýókát* húztak az orsó végére nehezékkül.

⁴² „*Durga* = durva lepedőforma, melyet többnyire búzát szárasztani használnak” (BALLAGI Mór, 1867, 227.). Máshol viszont orsót, illetve orsónyi fonalat jelent. (SZINYNYEI József, 1901, I. 441.)

⁴³ Gajcsánában (Arini) csak a ritkább gerebenben maradt csepüből font szálát nevezik *durgának*, a sűrűbből származónak *bonbocsel* a neve. Lészpeden (Lespezi) pedig a hegyi-csepüből font szál a *durga*, míg a tövéből származó, szebb csepüből készültet ugyancsak *bonbocselnek* nevezik. Hasonló értelemben, de általában a csepüből készült fonálra használják a *bonbocsel* szót Diószegen (Tuta).

hetőség azáltal, hogy vastagabbra, illetőleg vékonyabbra fonják a szálát. Ezekre azonban már nem ismernek külön elnevezéseket.

A télen való fonás minden esetben társas összejövelekre adott alkalmat, de ezzel a máig is élő gyakorlattal kapcsolatos szokásokra, játékokra, dalokra stb. ezúttal nem térhetünk ki. Csupán egyetlen, a fonás tilalmára vonatkozó hiedelmet említünk, miszerint az ún. *primizsgyés* napokon⁴⁴ nem szabad fenni. Máshol úgy tartják, hogy a pénteki nap tilos a fonás számára.

9. Különböző guzsalyformák: a) Egyszerű — b) Ágcsonkos — c-d) Gombos vagy bongos — e) Gömöljés guzsaly.

10. Különböző orsóformák

11. A cérnasírtó.

Viszont szólnunk kell még a fonáshoz hasonló, de lényegében mégis eltérő műveletről, a *cérnasírtésről*. A cérnát a már megfont fonalból (újabbán bolti gyapotszálból) csinálják. Ehhez az orsónál általában valamivel hosszabb *cérnasírtőt* használnak (11. kép), amelynek az alján kb. 7 cm átmérőjű, ujjnyi vastag — tulajdonképpen a lendkerék szerepét betöltő — korong van. Ezt a szerszámot is egyfából faragják.⁴⁵ A munkának az a lényege, hogy a sírtőorsó hegyére hurkolják a fonalat, s a 12. képen látható módon a bal tenyerükkel felülről lefelé megpörgetik a combjukon a sírtőt, majd a szálát magasra tartják, és az eszközt hagyják pörögni a lendülettől. Amikor

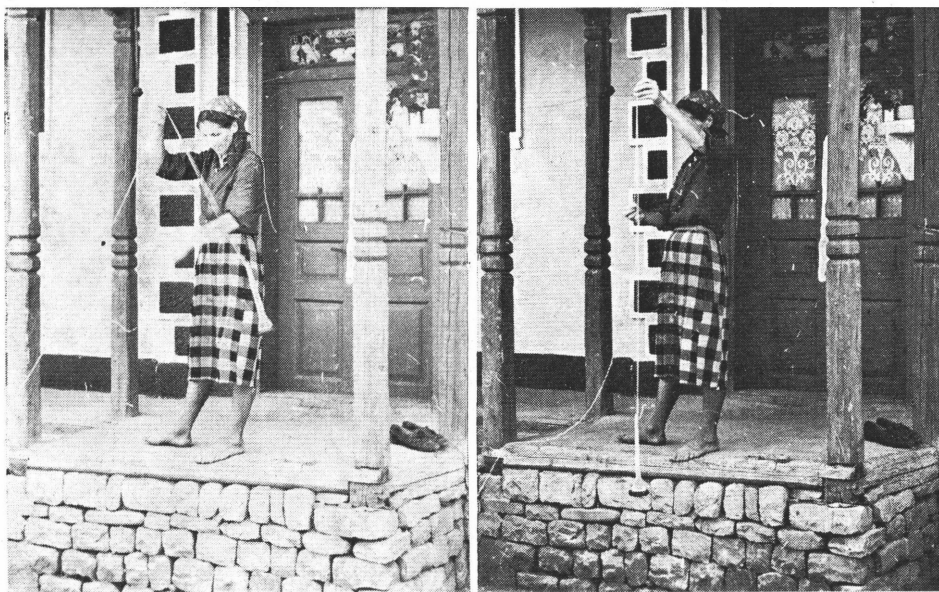
⁴⁴ Szt. Katalin, Szt. András, Szt. Miklós. Ezt a szokást Somoskáról (Somuşca) ismerjük HEGEDŰS Lajostól (1952, 133.). A priméjdie szó románul veszedélyt, veszedelmet jelent.

⁴⁵ Gajcsánában (Arini) a fonáshoz használatos orsóval is sírtének: az orsó virágjára bőrből készült *sírtőkarikát* húznak.

megállt, kioldják a hurkot és feltekerik az összesírtett cérnát. Így haladnak tovább 1,5–2,0 m-es fonalszakaszokkal.⁴⁶

5. A motolla és a motollálás

Orsóra került tehát a minőségének megfelelően megfont kenderrost. A megtelt orsókat gondosan eltették és gyűjtötték a következő munkához.

a)

b)

12. A cérnasírtés munkája. a) A tenyerével megpödrí a combján a sírtőt. b) A lendülettől pörgő sírtő összesodorja a szálát. Tatros (Tîrgu Trotuş). 1970.

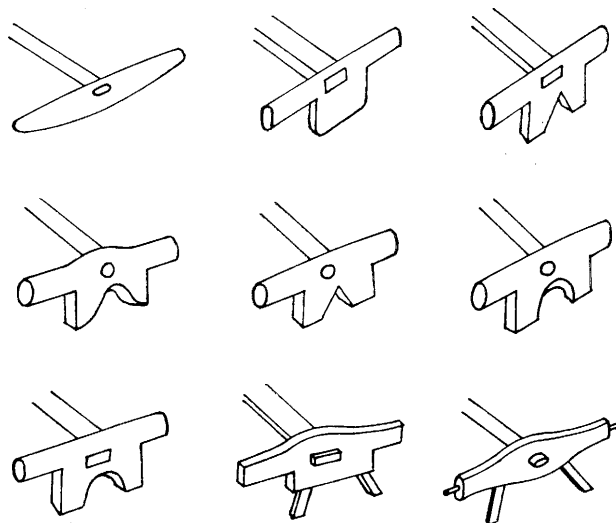
Akinek pedig kevés volt az orsója, az lehúzta róla, és úgy tárolta a fonalat. Ez volt a *duiszka* vagy *duiszkó*.⁴⁷ Amikor újra szükség lett rájuk, akkor beléjük dugták az orsót.

Az orsóról *motollára* teszik a fonalat; részben a jobb kezelhetőség miatt, részben pedig azért, hogy megolvassák a szálak számát, vagyis a fonal hosszát. Ehhez a motollának meghatározott hosszúságúnak kell lennie, illetőleg tudniuk kell, hogy milyen hosszú a használt motolla. Erre vonatkozóan azonban nincs határozottan kialakult gyakorlat, s a különböző hosszúságú motollák egész sorozatával találkozhatunk: 1,5 singestől egészen 10

⁴⁶ Ezt a tevékenységet vélte Lőrke Gábor a fonás egyik műveletének (1934, 98.).

⁴⁷ Lészpeden (Lespezi) és Pusztinán (Pustiana) találkoztunk a jelenséggel.

singesig.⁴⁸ A motolla hossza nem jellemző egy-egy településre, Jugánban (Iugani) például 5,7 és 9 singest is használnak.⁴⁹ Általánosságban azonban a 250–300 cm hosszú motolla a leggyakoribb, ami megfelel 4–5 singnek. A 110–150 cm hosszúságút néhol *fél-* vagy *kicsi motollának* nevezik.⁵⁰ Ezzel kapcsolatban azt is elmondhatjuk, hogy a hosszabb motollák inkább régebben voltak használatosak, míg napjainkban a könnyebben kezelhető rövidebbeket kedvelik.

13. Különböző motollaformák.

A motolla formáját tekintve hosszú rúd, amelynek egyik vége villás, a másikhoz pedig különbözőképpen kiképzett, „kétszarvú”, rövid rúd csatlakozik. Ez utóbbi rész, amely a T betű vízszintes ágának felel meg, igen sokféle formában jelenik meg, a feltámasztáshoz rendszeren különböző formájú lába is volt (13. kép). Ezek azonban elsősorban az emberi leleményeséget és sokoldalúságot példázzák, és egy-egy falun belül is igen sok változat ismeretes.

A felmotollált fonalat megszámojják, mégpedig több rendben. *Három szál*, az *egy íge* (igi, igé), *10 íge* (vagyis 30 szál) pedig ad *egy pászmát*. Ezek azok a fonalszámojjai egységek, amelyek csaknem valamennyi moldvai magyar községben egységesen ismertek; néhány községben azonban emel-

⁴⁸ A motolla hosszát singben mérik. Ismeretes 1,5; 2,5; 3; 4; 5; 6; 7; 9 és 10 singes motolla. 1 sing hozzávetőlegesen 60 cm.

⁴⁹ Lükő Gábor, 1934, 98.

⁵⁰ Klézse (Cleja), Ploszkucén (Ploscuțeni).

lett a *zserébet* is használják mértékegységül.⁵¹ Korántsem ilyen általános és egyértelmű a fonalszámláláshoz használt többi mértékegység. Ilyen a *mellyék* (*mejjük*, *mellik*), ami Klézsén (Cleja) 20, Szabófalván (Săbăoani) 14–16, Nagypatakon (Valea Mare) pedig 10 pászma;⁵² vagy a *darab*, ami Lészpeden (Lespezi) és Pusztinában (Pustiana) 10 zserébetnek felel meg. Itt egy darabból 10 sing vásznat szőttek. Rendkívül bizonytalan a *motolla* (motollányi fonal) értelmezése is, kifejezik pászmaiban is (8–10), vagy azonosnak tekintik a darabbal, de legáltalánosabban azzal mérik, hogy hány orsónyi fonal kerül rá, és 4 orsótól 20 orsóig terjednek a lehetséges változatok.⁵³

Érdeemes felfigyelni arra, hogy amíg a motollán levő *igét* csaknem az egész Kárpát-medencén belüli magyarság is 3 szálnak tekinti,⁵⁴ addig a pászmaiban belüli *igék* száma óriási változatosságot mutat,⁵⁵ és lényegében csak az Ormányság népe ismeri a moldvaiakhoz hasonlóan 10 *igének* a pászmat, más helyeken 5-től 120-ig terjed az egy pászmaiban levő *igék* száma. Ebben az óriási szóródásban bizonyára a motollafák hosszának és típusának is jelentős szerepe van, bár éppen Moldvában azt tapasztaljuk,

14. A restfa használata a fonal felmotollálásakor. Szabófalva (Săbăoani). 1971.

⁵¹ Lábnyikon (Vladnik), Lészpeden (Lespezi) és Pusztinában (Pustiana) a pászma mellett a *zserébet* is ismerik. Egy *kicsi zserébet* = 12 ige, egy *nagy zserébet* = 24 ige. (HEGEDŰS Lajos, 1952, 348.)

⁵² A *mellyék* szót csaknem mindenütt ismerik, de nincs pontosan meghatározott egysége, általában a motollára tekert fonalmennyiséget nevezik így.

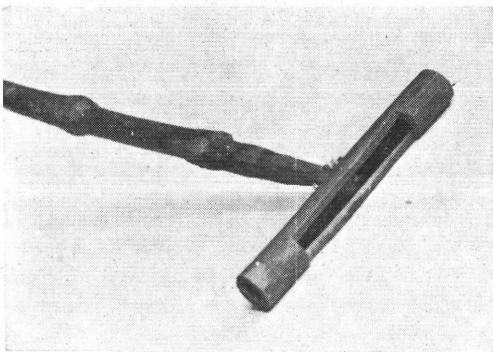
⁵³ Ez a jelenség teljesen megegyezik SZOLNOKY Lajos vizsgálatainak eredményével, aki Szatmár-Bereg vidékének 20 községében azt találta, hogy a darab (vagyis egy motollányi fonal) „1920 fonaltól 6400 fonalig és 500 *igétől* 100 *igéig* a legkülönbözőbb mennyiségeket foglal magába”. (1950, 44.)

⁵⁴ Csupán Bálványosváraaljáról (VINCZE Lajos, 1943, 164.) és Magyarvalkóról (NAGY Jenő, 1938, 38.) tudjuk, hogy a motollán levő szálból *négyet* neveznek 1 *igének*. De már a vetőfán ott is 3 szál tesz ki egy *igét*.

⁵⁵ Egy pászma = 5 ige (Zsidó: ÉBNER Sándor, 1927, 56.); 10 ige (Ormányság: KISS Géza, 1952, 428.), 20 ige (Kosd: ÉBNER Sándor, 1927, 56., valamint a bukovinai eredetű dévai székelyek: SZABÓ Imre, 1909, 186.); 30 ige (Bálványosváraalja: VINCZE Lajos, 1943, 164.); 40 ige (Magyarvalkó: NAGY Jenő, 1938, 38.); 50 ige (Szamosház: CSÜRY Bálint, 1936, 221.); 100 ige (Zemplénagárd: BARATHY Emma, 1971, 146.); 120 ige (Szamosköz: LUBY Margit, 1928, 219.).

hogy az egész területre jellemző fonalszámolási egységeket a motollák hosszától teljesen függetlenül használják.

A fonalnak az újabban terjedő rövid motollákra való fölrakása nem jelent különösebb gondot, de a 3 méteres vagy annál is hosszabbak elég sok fáradságot igényeltek, ha a fonalat kézzel tekerték rájuk. Ennek a munkának a

15. A fából faragott restfa. Pusztina (Pustiana). 1971.

megkönnyítésére szolgált az ún. *restfa*,⁵⁶ ami — a moldvaiak saját értelmezése szerint — a rest szóból származik. Ez T alakú szerzőszám, a nyele rendszeren fából készült, a végén pedig keresztben egy mindkét végén hurokszerűen visszagörbített drót vezette a fonalat. Ily módon egy helyben állva vagy ülve motollázhatták a fonalat, nem kellett közben „sétáldni”. A restfa használatát a 14. képen, a drótos formától eltérő, fából szépen kifaragott változatát pedig a 15. képen láthatjuk.

A restfát nem minden faluban használják, de általában mindenütt, ismerik, hallottak róla. Azonban akármmivel is motollálták fel a fonalat arra, nagyon kellett ügyelni, hogy a szálak párhuzamosan, egyszer a motolla egyik, majd a másik szarvához fussanak. Ha motolláláskor hibáztak, akkor azt mondták: *kabalát vettek*.⁵⁷ Ilyenkor bonyodalmak támadtak a fonal leszedésénél.

Amikor megolvassák a motollán a szálakat, a könnyebb nyilvántartás céljából *pázmánként* (vagyis 30 szálanként) összekötik őket. Amikor pedig levették a *mellyéket*, vagyis a darabot a motolláról, a két szarvon levő részt is összekötötték. Ezután legtöbbször kalácsformára összecsavarták, összefonták a darabot, és ezt nevezték *papusának*. Ilyen formában tárolták tovább a kenderfonalat, a következő műveletig.

⁵⁶ Teljesen önkényesen nevezzük így, mert úgyszólván minden faluban másképpen mondják: *léne* (Jugán = Iugán = rom. lustaság, restség), *linie* (Butea = Butea, eredetileg valószínűleg itt is a *léne*-ből származott, de a szó alakja megváltozott, és a *linie* „vonalvezetés” formát vette fel), *motolláló fa* (Külsőrekecsin = Fundu-Răcăciuni), *motollálóka* (Nagypatak = Valea Mare), *motilló* (Diószeg = Tuta), *restfa* (Lábnnyik = Vladnic), *resfa* (Gajcsána = Arini), *restike* (Lészped = Lespezi), *restyike* (Pusztina = Pustiana), *restutor!* (Dózsa = Gheorghe Doja), *piciák* (Szabófalva = Săbăoani). MÁRTON Gyula (1969, 105.) tévesen tartja román kölesönszónak a *restyitort*. Ez ugyanis nem motollát jelent, hanem a motolla segédeszköze, és csupán arról van szó, hogy a „restike” romános képzőt kapott.

⁵⁷ Lábnnyikon (Vladnic) az ilyen hibát *felágnak* is nevezik. A „kabalát vetni” kifejezést hasonló értelemben közli BALLAGI Mór (1867, 652.), a „felág” szót pedig mint „motóalásbeli hibát” a Szamosháton is ismerik. (CsűRY Bálint, 1935, 264.)

6. A lúgozás

A művelet célja, hogy eltávolítsák a kenderfonalról mindazt a piszkot, zsírt és egyéb szennyeződést, ami már eleve rajta volt és az eddigi munkák során ráakódott. Ezt a célt a *mellék* forró hamulúgban való áztatásával, *lúgozással* érték el.

A tulajdonképpeni lúgozás előtt néhány helyen külön is előkészítették a fonalat. Jugánban (Iugani) meszes vízben áztatták a melléket vagy pedig meghintették hamuval és forró kemencébe, szalmára rakták, majd a kemence száját 3 napra betapasztották.⁵⁸ Gyakoribb volt az a módszer, amikor beáztatták a fonalat a meleg, hamus vízbe és 3–7 napig így hagyták letakarva. Majd leeresztették a lúgot, felforralták, vagy újat készítettek, és kezdődött a tényleges lúgozás.

A fehérítést *lúgzócsheberben*, fából készült, alul lyukkal ellátott dézsában végezték. A mellékeket és a — lehetőleg bükkfából készült — hamut rétegesen rakták egymásra. Több helyen szokás volt, hogy a cseber aljára, esetleg a fonal közé is szalmát (főleg zabszalmát) tettek, hogy „*sárigítsa*” (sárgítsa) meg a kendert.⁵⁹ Máshol egy kevés meszet tettek a vízbe, hogy maró hatását fokozzák. Amikor a cseber már megtelt a mellékekkel, letakarták egy e célra szolgáló durvább lepedővel, és erre is hamut hintettek. Ezt a lepedőt nevezték *hammasnak*⁶⁰ csaknem egész Moldvában.

A lúgozás műveletének többféle változatát ismerjük, ezeket attól függően alkalmazták, hogy milyen minőségre törekedtek. Néha egy nap alatt elintézték a munkát. A cseberből néhányszor leeresztették a kihűlt lúgot, felhevítették és újra felöntötték. Ez a tevékenység késő estig tartott, éjszakára rajtahagyták a kenderen a lúgot, s reggel vitték áztatni. Legtöbbször azonban 2–3 napon keresztül lúgoztak, újra és újra felforralták és felöntötték a forró lúgot, nemegyszer hússzor, huszonkétszer is. Végül elvitték a patakhoz, folyóvízhez és kimosták, kirázták belőle a hamut; sulyokkal vagy egy bottal megverték, *kípalították*, *megdöcskölték*. Ha nem találták megfelelőnek, akkor újra meglúgozták, esetenként háromszor is. A másodszori, harmadszori lúgozásnál rossz ruhát, kenderinget tettek a mellékek közé, hogy lazábban feküdjenek, jobban átjárja őket a forró lé. A lúgozásra rendszerint

⁵⁸ Lükő Gábor, 1934, 99. A kemencében való előkészítésre ez az egy adatunk van egész Moldvából.

⁵⁹ Egyetlen helyről — Diószegből (Tuta) — tudjuk, hogy a sárgítás végett puliszkalisztet tettek a cseberbe.

⁶⁰ Berengyesten (Gištenii) *hammas lepedőnek*, Lészpeden (Lespezi) *hammaskának*, Szabófalván (Săbăoani) *hammasznak* nevezik. Trunkon (Galbeni) (DOMOKOS PÁL Péter, 1941, 161.) *hammazsák* a neve. A *hammas* szó Kárpát-medencén belüli használatára vonatkozóan Bálványosváraljáról (VINCZE Lajos, 1943, 167.) és Magyarvalkóról (NAGY Jenő, 1938, 42.) van adatunk.

télen került sor, ami hallatlanul megnehezítette az asszonyok számára a mellékek kimosását. Sokszor a jégbe vágott léknél dolgoztak, és közben melegvizes cseberbe mártogatták a kezüket, hogy meg ne fagyjon. Volt azonban a fagnak előnye is: a kimosott mellékeket *megfagyasztották, megderelték*; több éjszakára is megnedvesítették, „megvizítették”, hogy a fagy jól szívja ki, mert ez fehéritette és finomította a fonalat.

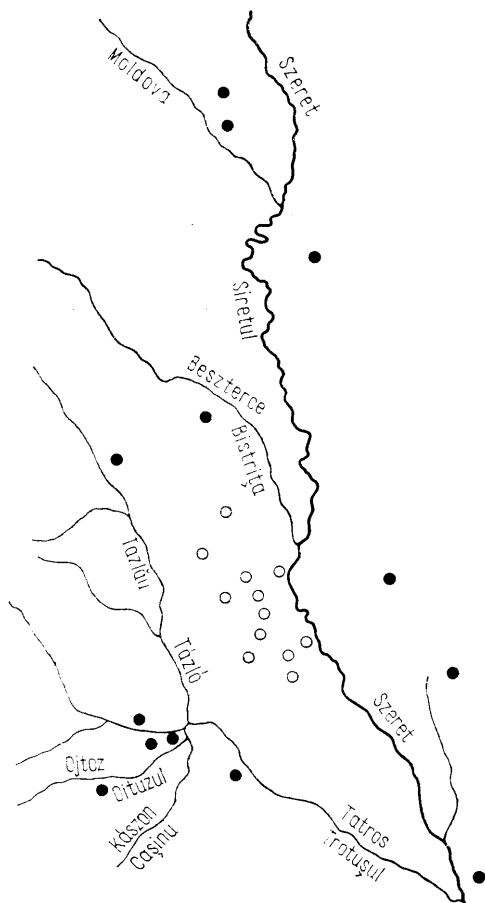
Szólnunk kell még a kender-szál festéséről is. Már régóta bolti festékeket használnak, de fekete színre még nemrég is az égerfa (*arin*) kérgét használták. A lenyúzott fakérget fél napig főzték, majd azon forrón beletették a festésre szánt ken-
dert.

7. A fonal feltekerése

A meglúgozott, kimosott és megszáritott, de még mindig mellékben levő kenderfonalat a továbbiakban orsóra vagy gomolyába tekerték. A fonal feltekerésének mikéntje és az ehhez használt eszközök több-félék; részben a szál további sorsa (mellék vagy ontok),⁶¹ részben pedig helyi szokások határozzák meg. De mindezek-től a szempontoktól függetlenül a meglúgozott fonal a *tekerőlevélre* vagy *vertelkére* kerül, és onnan tekeredik, gom-bolyodik le.

Érdeemes fölfigyelni arra, hogy ennek az eszköznek a moldvai magyarok körében két, egyaránt igen elterjedtnevezése él, és ezek igen határozott

⁶¹ *Melléknek* vagy *szálnak* nevezik a szövőszékre felnyújtott szálát; az *ontok* vagy *beverő* pedig a keresztszál neve.

4. térkép. A tekerőlevél és a vertelke-levél szó elterjedése, ● tekerő, tekerőlevél, ○ vertelke, vertelke-levél

területi elkülönülést mutatnak. A *tekerő* szó a Kárpát-medencében, főleg annak keleti részein élő magyarság körében is általánosan elterjedt;⁶² a *vertelke*⁶³ elnevezés azonban a Kárpát-medencei magyarságnál csak elvétve használatos. A 4. térképen látható markáns területi eltérések tehát igen tanulságosak lehetnek. A különböző jelekből kirajzolódó körvonalak ugyanis azt mutatják, hogy a Bákó környékén (a Szeret bal partján) élő magyar lakosságú falvakban kivétel nélkül a *vertelke* szót használják, és ebben határozottan elkülönülnek mind a Tázló — Ojtoz — Tatros völgyében, mind pedig a Román környékén lakó magyaroktól. A területi különbség hatása olyan erős, hogy — ebből a szempontból — teljesen elfedi az elrománosodás különböző fokán álló falvak közt levő — és egyébként igen határozottan érvényesülő — eltéréseket. Azt hihetnők ugyanis, hogy azokban a falvakban használatos a *vertelke* szó — amely MÁRTON Gyula szerint román eredetű⁶⁴ —, ahol az asszimiláció előrehaladottabb, vagy a román hatás erősebb. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a rohamosan asszimilálódó Balusesten (Bălăuşeşti) vagy Ploszkucénban (Ploscuţeni) *tekerőnek* nevezik a szóban forgó eszközt, ugyanakkor az olyan, etnikai jellegüket rendkívül erősen őrző falvakban, mint Csík (Ciucani), Klézse (Cleja), Külsőrekecsin (Fundu-Răcăciuni), Larguca (Lărguţa) vagy Somoska (Somuşca), a *vertelke* szót használják. Ez mindenesetre arra enged következtetni, hogy nem időbeni eltéréssel, hanem a *népesség jellegével szorosan összefüggő* jelenséggel van dolgunk.

A moldvai magyarok tekerőjének, illetve vertelkéjének többféle formáját ismerjük, ezek közül a legjellegzetesebbeket a 16. képen mutatjuk be. Ezek a változatok azonban elsősorban az egyéni ízlésben mutatkozó különbségeket jelzik, egy-egy faluban rendszerint több alak is előfordul. A tartólabát — ami lehet háromágú, talpas vagy a kettő kombinációja — általában *cigánkának* nevezték, ritkábban mondják *kecskelábnak* vagy *butaknak* is. A két keresztbe rakott forgó fa neve *levél* (tekerő, illetve vertelke-levél), és ezekbe újabban inkább négy orsót, régebben pedig egy oldalon fogazottra faragott pálcikákat, ún. *katonákat* szúrtak.

A *melléknek* és az *ontoknak* való szál letekerésére kétféle módszert alkalmaznak. A legelterjedtebb, amikor a melléket (ez lesz a szövőszéken a hosszirányú szál) *moszorra* tekerik, az *ontoknak* (keresztszálnak) valót pedig *csőre*. A *moszor* (vagy *maszur*, *mászur*) kb. 20—30 cm hosszú, a két

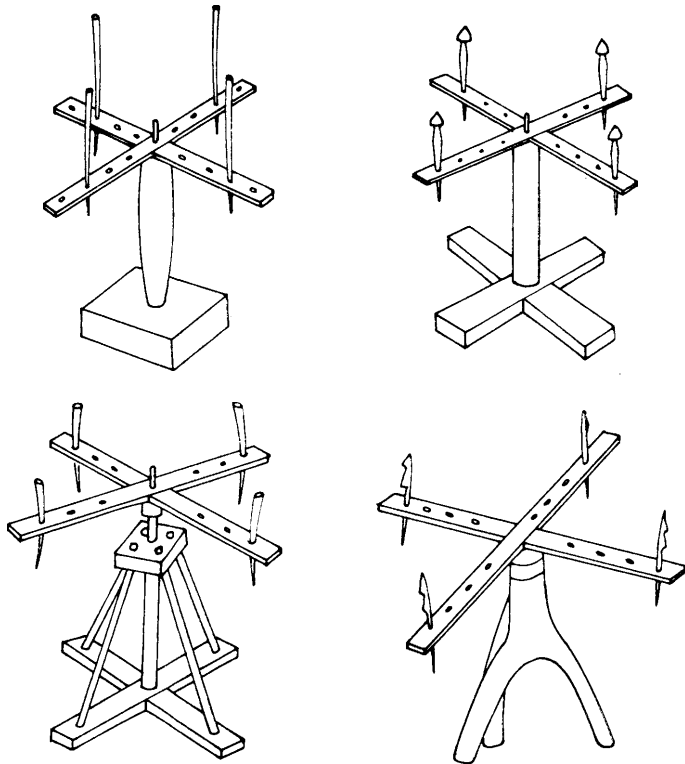
⁶² Nyugatabbra inkább a *gombolyító* elnevezést alkalmazzák.

⁶³ *Vertelkelevél, vertejke, vertelnyica, várterke.*

⁶⁴ MÁRTON Gyula *vertelka* formában idézi a szót (1969, 105.), de szerintünk inkább szláv eredetűnek kell tartanunk, mert *vertelyka-levél* alakban előfordul a Borsod megyei Sajószentpéteren (SZINNYEI József, 1901, II., 965.), és elvétve megtalálható más északi magyar vidékeken is (Kósa László szóbeli közlése).

végén kiszélesedik, és fából készített; a cső pedig ennél rövidebb, nádból vagy bodzából faragott cséve.

A moszort és a csövet kézzel hajtott csévélő szerkezetre erősítették és azzal forgatták. Ennek két fő típusát ismerjük, mégpedig a *csöllöt* és a *létkát*,

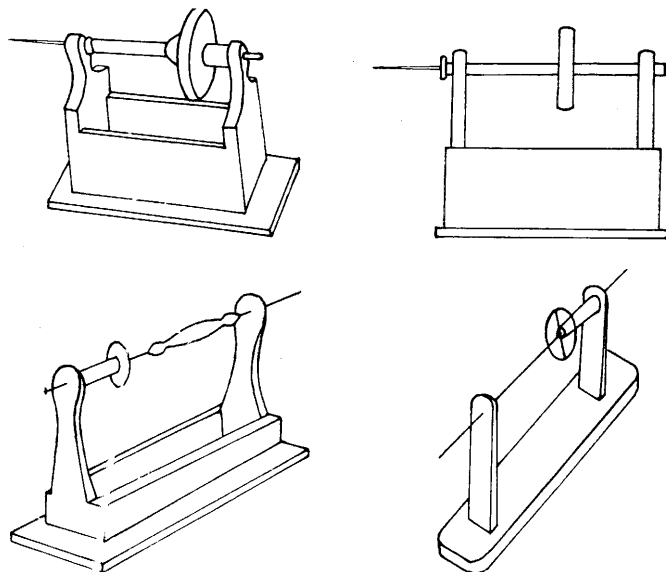

16. Különböző formájú tekerők, illetve vertelkék.

bár a két kifejezést nemegyszer maguk a moldvaiak sem különböztetik meg és ritkán használják következetesen.⁶⁵ Még bonyolultabb a helyzet, ha a két eszköz használatának módját vizsgáljuk, végül pedig rendeltetésükben sem lehet egyértelmű különbségeket tenni. Mégis, ha megpróbálunk eltekinteni a ritkábban előforduló jelenségektől, azt mondhatjuk, hogy a *létka* egyszerűbb szerkezetű, és tenyérrrel hajtják (17. kép), míg a *csöllő* bonyolultabb megoldású, és közvetlenül vagy áttétellel, de kézi karral forgatják (18. kép). Ugyanakkor csak néhány faluban választható külön egyértelműen a kétféle eszköz funkciója, mégpedig úgy, hogy a moszorra létkával, a csőre

⁶⁵ Onyesten (Onești) például *létkacsöllőről* beszélnek.

pedig csöllővel tekerik fel a fonalat. A legtöbb helyen ez egyáltalában nem ilyen világos, éppen ezért megkockáztatjuk azt a föltevést, hogy itt egy új, idegen szó átvételével együtt bizonyos mértékű jelentésváltozás következett be, ami nem csekély mértékben föllazította a fogalmak egyértelműségét.

17. Különböző formájú létkák.

Úgy véljük, hogy a fonalcsévéléshez korábban csak egyfajta eszközt használtak a moldvai magyarok, mégpedig azt az egyszerűbb, tenyérrrel hajtott formát, aminek néhány változatát a 17. képen láttuk. Ezt az eszközt *csöllőnek*⁶⁶ nevezték és egyaránt használták a moszor, valamint a csó forгатásához. Az elmúlt évtizedekben azután a moldvai csángók átvették a *létka* szót, de mivel ezzel egy időben (vagy röviddel ezután) kezdtek elterjedni a madzagos áttétellel hajtott, gyorsabb és kényelmesebb csörlőkerekek is, az új szó az eszköz régi formájához tapadt, s a régi kifejezést alkalmazták az újfajta szerkezetre. Ezt a feltevésünket a következők indokolják:

a) A Román környéki csángók a harmincas években még csak a *söllöt* használták, WICHMANN Y. szótárában a *létka* szót nem is találjuk meg.⁶⁷

⁶⁶ Illetve *csélő* (Cserdák = Cerdac), *csöllőke* (Larguca = Lărguța), *söllő* (Jugán = Iugani, Szabófalva = Săbăoani és általában a Román környéki csángók), *csöllőszek* (Gajcsána = Arini), *csöllőkerék* (Diószeg = Tuta, Külsőrekecsin = Fundu-Răcăciuni, Lészped = Lespezi, Onyest = Onești, Pusztina = Pustiana).

⁶⁷ WICHMANN, Y., 1936, 144.

b) Sok olyan falu van még ma is, ahol ismerik ugyan a létka szót, de szinte kizárólag a csöllőt használják, akár tenyérrel, akár külön karral forgatják.

c) A csöllő szónak igen sok változata ismeretes (l. 66. jegyzet), míg a létka csak egyetlen összetételben, a csöllőszék analógiájaként használt *létka-szék* alakban fordul elő.

18. A csöllő használata. Bogdánfalva (Nicolae Bălcescu). 1970.

Csak az Ojtoz és a Tatros vize mentén fekvő néhány falura⁶⁸ korlátozódik az a szokás, amely szerint a tekerőlevélről előbb gombolyagba (*gomoja*) gyűjtik a fonalat, majd egyrészt erről viszik a vetőre, másrészt pedig a gombolyagból csölik a csőre az ontoknak valót. Elvértve Gajcsánában (Arini) és Pusztinán (Pustiana) is gombolyítják a fonalat, de csak ha igen vastag a szál, és *zugát* (durva vászon) szőnek belőle.

8. A vetőfa

A *vetőfán* rendezték el a fonalat úgy, hogy azt föl lehessen tenni a szövőszékre. Ezenkívül itt mérték ki a készítendő vászon méreteihez szükséges fonalmennyiséget. A vetőfát a házban állítják fel, alsó vége egy tuskóba, a felső pedig a gerendába illeszkedik. A tengelyét *orsónak*, a fonal föltekérésekor használt két pecket pedig *szögnek* vagy *csapnak* nevezik. A vető fái között általában 1 sing (= 60 cm) távolság van, hogy könnyebb legyen a számolás.

A vetőn való fonalszámlálásnak az a lényege, hogy a csigavonalban föltekert szál hossza adja a leendő vászon hosszúságát; a szálak száma pedig a szélességet. Általában 50–60, esetleg 80 sing fonalat szoktak felvetni, ennél többet nem lehet, mert a kötegek túl közel esnének egymáshoz. Ha pedig rövidebb vásznat terveztek, akkor beszúrtak egy guzsalyt vagy egy botot a vetőfa megfelelő magasságában, odakötözték, és erre akasztva tekerték a fonalat. Amikor elkezdték a fonal felvetését, egy szálat mindig lemértek, és ehhez igazították a többit is. Azután a készítendő vászon szélességétől függően kiszámították, hogy hány pászmát vagy zserébet kell felvetni.

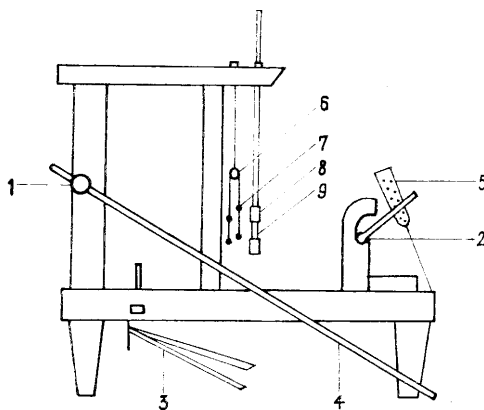
⁶⁸ Diószeg (Tuta), Gorzafalva (Grozești), Onyest (Onești), Tatros (Tîrgu Trotuș).

A szálakat ugyanúgy számolták, mint a motollán: 3 szál = 1 ige, 10 ige = = 1 pászma (illetve 20 ige = 1 zseréb).⁶⁹

A vetőfára kerülő szál a maszorról (illetve néhol a gomojából) tekeredett, mégpedig egyszerre kettőről, mert fölvetéskor megkettőzték a szálát. A két maszort ilyenkor fel kellett valahová kötni, s leggyakrabban az asztal vagy a szék két lába közé függesztették. Sok helyen azonban külön kis állvány szolgált erre a célra, amit románosan *ájergetórénak*, *ájergetórénak* neveztek, magyarul pedig *csöllőfa* (Gajcsána = Arini) vagy *lyánka* (Pusztina = Pustiana) a neve.

A vetést egy asszony magára is el tudta végezni, mert a bal kezével a szálát vezette, a jobbal pedig hajtotta a vetőfát. Amikor elkészült, *lekezelte*, *legyűjtötte* a darabot (vagy melléket), és ilyenkor (Lészpeden = Lespezi és Pusztinában = Pustiana) az volt a szokás, hogy a lekerült melléket és

egy kicsi gyermeket kerekén *meghintőztattak* a vetőfa alsó keresztjén. A letekert fonalat azután összefonták, *összetekerték kalácsba, lincba, gecába, hurokba* és így tartották, amíg a szövőszékre, az *osztovátára* nem került.

19. A moldvai magyarok osztovátája. (1. Hátulós hasajó, 2. Első hasajó, 3. Lábító, 4. Eresztő 5. Feszítő, 6. Nyüstkarika, 7. Nyüstpálca, 8. Bordahéj, 9. Borda.)

9. Az osztováta és a szövés

A moldvai magyarok asszonyai igen sokat szőttek, hiszen a mindennapi használathoz szükséges holmikon kívül a leánygyermek hozományát jelentő *észrét* is el kellett készíteni, és ebben nem volt mérték: minél többet akartak mindenből. Ezért azután szőttek télen és nyáron. Télen benn a házban — az *odájnak* nevezett szobában —, nyáron pedig a *tőtésen* (tornác) vagy a *sopronban* (a pajta alatti szín). Szőttek már 15—16 esztendős leánykoruktól, és szőttek 70—80 esztendősön is, egészen halálukig. Mégis: a leg-

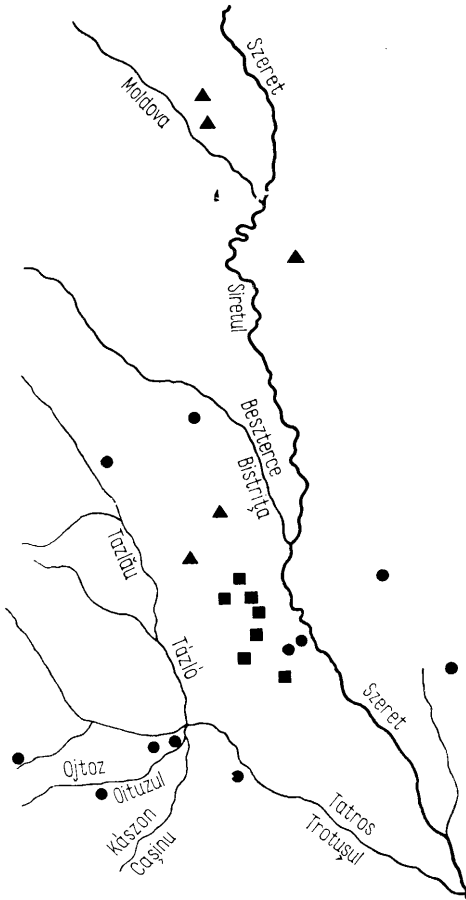
⁶⁹ Ha például 10 zserébes (600 szálás) bordájú szövőszékhez vetettek, és 80 sing hosszú vásznat akartak szőni, akkor $80 \times 0,60 = 48$ m hosszú szálát kellett 600-szor, de megkettőzték a szálát, tehát csak 300-szor feltekerni. Vagyis összesen 28 800 m hosszú fonaltra volt szükség ehhez a vászonhoz.

több asszony úgy emlékszik vissza, hogy szeretett szóni, szívesen bajlódott a szövés sokféle műveletével.

A moldvai magyarok szövőszéke, *osztovátája* általában egyszerűbb, mint a Kárpát-medencén belülieké, nem találunk rajtuk ötletes „műszaki”

megoldásokat, mint a székelyföldiekén. Az egyszerűség mellett az egyöntetűség is jellemző: Moldvából tulajdonképpen csak egyféle osztováta-formát ismerünk, és ami ettől eltér, mind csak egyedi sajátosság. Az osztováta különböző részeinek formájában, működésében szintén nem találunk eltéréseket, csupán bizonyos elnevezések mutatnak némi változatos-
ságot. Ezek az elnevezésbeli eltérések részben az elrománosodás folyamatára, részben pedig más összefüggésekre utalnak. A moldvai magyarok tipikusnak mondható osztovátáját és a különböző részek elnevezését a 19. képen láthatjuk.

A vetőfárról lekezelt fonalat az osztováta hátulján levő hengerre tekerik fel. Ezt a hengert általában *hasajónak* (hátsó hasajónak) nevezik, de néhány faluban *tekerő* a neve. Egy-két helyen pedig román szóval *hátulsó szulnak* mondják.⁷⁰ A különböző elnevezések földrajzi elterjedtségét az 5. térképen tüntettük fel, és láthatjuk, hogy az eddigi térképekhez hasonlóan a Bákótól délre eső

5. térkép. Az osztováta hátulsó hengerének elnevezése, ▲ szul, ■ tekerő, ● hasajó

falvak jól elkülönülnek a többitől: itt elsősorban a *tekerő* szót használják, máshol pedig a *hasajó* kifejezés járja. A Román környéki falvakban, valamint a Lujzi-Kalugarban (Luizi-Călugăra) és Largarcán (Lărguța)

⁷⁰ *sul* 'henger, tekeres'.

a *szul* szó használata román hatásra mutat, de ez utóbbi helyen emellett a *hasajót* is említik. Tekintettel arra, hogy a „tekerős-vidékhez” tartozó Csikban (Ciucani) és Dózsán (Gheorghe Doja) a hasajó szó került elő, felvetődik az a gondolat, hogy korábban itt is a *tekerő* elnevezés volt az uralkodó, de mert az osztováta elülső hengerét úgyszólván mindenhol hasajónak nevezik, ezekben a (és esetleg még más) falvakban rámondják a hátsó hengerre is, természetesen megkülönböztető jelzővel ellátva (hátsó hasajó vagy hosajó). Érdeemes felfigyelni arra is, hogy hozzávetőlegesen azon a területen mondják tekerőnek a hasajót, ahol vertelkének nevezik a máshol tekerőnek mondott fonalgombolyítót.

A fonálnak az osztovátára való felnyújtásához legalább két, de inkább három asszony kellett. A tekerőhöz, illetve a hátsó hasajóhoz két madzaggal egy pálcát kötnek hozzá, és ezen vetik át az osztovátára *felnyújtott* fonalat. Ezt a pálcát általánosan *ponkostornak* nevezik.⁷¹ Diószegen (Tuta) *örömfá-*nak, a hasajóhoz erősítő madzagot Lészpeden (Lespezi) és Pusztinában (Pustiana) *örömmadzagnak* nevezik, mert amikor már ez tekeredik le a hasajóról, örülhet a szövő, hogy a munka végéhez ért.

A vetőről levett fonalat elvágják tehát a *felső keresztjénél* (ahol a vetőfa felső peckénél fordul a fonal), és átvetik a *ponkostoron*. Ezután bedugnak a tekerő végén levő lyukba egy darab fát, és azzal feltekerik a *ponkostorral* együtt a fonalat, a hátsó hasajóra. Ilyenkor szabályos közökben apró pálcákat dugnak a feltekert fonal köré, ezeket általában *csépkének*⁷² nevezik. Ezután a hátsó hasajót felteszik az osztováta tetejére, és az első hasajónál bedugnak a szálak közé két keresztcsépkét, hogy rendben maradjon az elrendezett fonal. Ez a két keresztcsépké később hátrakerül a *nyüstök* mögé. Majd a fonalat szálanként beléfogták a *nyüstökbe* (*nyist*). A *nyüstöt* mindenki maga készítette el⁷³ sírított cérnából, hogy a két *nyüstpálcához* erősített szál egymásba fonódott, nem volt közöttük külön szem. Ha gyapotszálat fontak, akkor gyapotból, ha kenderszálat, akkor kenderből készített *nyistet* használtak. A *nyüst* két csigán vagy forgó hengeren, az ún. *nyüstkarikán* lóg, és a lábbal mozgatott *lábítóval*⁷⁴ emelik, illetve süllyeszti, ez

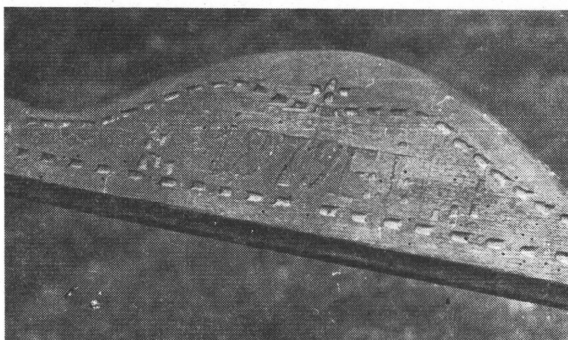
⁷¹ *Pankastor* (Gajcsána = Arini), *kompostor* (Kákova = Faraoani, Klézse = Cleja), *pankaszto* (Gajcsána = Arini), *ponkosztor* (Kelgyeszt = Pildești — Lükő Gábor, 1934, 99., *Szabófalva* = Săbăoani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 222.), *pongosztor* (Szabófalva = Săbăoani).

⁷² *Csép* (Diószeg = Tuta, Lészped = Lespezi, Pusztina = Pustiana), *csépkecske* (Onyest = Onești), *csípke* (Ploszkucén = Ploscuțeni — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 218.), *csipkecske* (Jugán = Iugani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.), *sépké* (Jugán = Iugani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.; Lujzi-Kalugar = Luizi-Călugăra).

⁷³ Klézsen (Cleja) azt tartják, hogy aki lánykorában nem köt *nyistet*, hanem csak „asszonyul” tanulja meg, annak meghal a férje.

⁷⁴ *Lábító* (Jugán = Iugani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.), *lábikó* (Valén = Văleni — Csűry Bálint, 1930, 20.), *léptető* (Szabófalva = Săbăoani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 222.).

választja szét a hosszanti szálakat. A nyüstön keresztülvezetett szálakat azután a *bordába* fogják be. A borda hasított nádszálból készül, ezeket a *bordahéjak*⁷⁵ közé szorítják. A bordahéjat — amelynek nemcsak az a feladata, hogy a borda fogait összetartsa, de a felső, alkalmasra kifaragott részénél fogva verik be vele a keresztiszálakat — gyakran díszesen ki is cifrázták (20. kép). A bordát csak azután illesztik be a bordahíjuk közé, miután a szálakat már keresztülhúzták rajta. Ekkor a fonal előre kerül az

20. Díszített és évszámmal ellátott bordahéj. Pusztina (Pustiana). 1971. (1879. F. I.)

első hasajóhoz (első szul).

Ezen van egy hasíték, amin átvezetik a fonalat és hozzákötik egy pontkostorszerű pálcához, szépen tincsenként elrendezve. Ennek a pálcának *kötözőcsépké, kötözőfa, kötözőpálca* a neve, és hosszabb, mint az első hasajón levő hasíték, tehát feszesen tartja a fonalat. A pálcát, amikor már bizonyos hosszúságú vá-

szon elkészült, kiveszik, és magát a vásznat tekerik fel az első hasajóra.

A fonal osztovátára való felnyújtásának a nyüstökbe és a bordába való „befogdosás” volt a legaprólékosabb, leghosszabb időt igénylő művelete, ez két asszonynak is eltartott egy teljes napig. Ezzel azután be is fejeződött a fonal felnyújtása, a hátsó hasajót visszatették a helyére, és kifeszítették a fonalat. Ezt hátul a tekerő lyukába dugott hosszú, végével a földre támaszkodó bottal érték el, aminek általánosan *eresztő* volt a neve. Az első hasajót az eresztővel átellenes oldalon elhelyezett sűrűn kilyukasztott lapockaszerű fa és valamelyik lyukjába dugott pecek tartotta feszesen. Ennek a legtöbb helyen *feszítő* a neve, de volt, ahol — főleg régebben — *likos-likosnak* nevezték.⁷⁶

A csőre tekert *keresztiszálat*, vagyis az *ontokot* a *vetélőbe* (vetöllő) helyezték el.⁷⁷ A mindkét végén elhegyesedő, csónak alakú vetélőben levő vékony pál-

⁷⁵ *Bordahaj, bordahij, bordahija, bordahiju*, illetve *vatále* (Jugán = Iugani — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.; Szabófalva = Săbăoani).

⁷⁶ *Feszítőfa* (Lészped = Lespezi), *feszicsü* (Jugán = Iugani — LÜKŐ Gábor, 1934, 99.), *likasztott fa* (Ploszkucén = Ploscuțeni — DOMOKOS Pál Péter, 1941, 218.), *likos-likos* (Gajcsána = Arini — HEGEDŰS Lajos, 1952, 251.), (Klészse = Cleja — BALLAGI Aladár, 1888, 22.), *lyikasz-lyikasz* (Bogdánfalva = Nicolae Bălcescu — CsÜRY Bálint 1930, 20.).

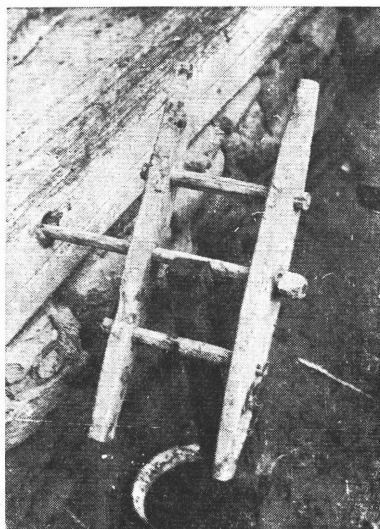
⁷⁷ Ezt a szerszámot néhol román hatásra *szovéjkának, szuvéjkának* nevezik (rom. *suveica*).

cikára, a *bélfára*⁷⁸ húzzák rá a csőt. Szövés közben a vászon kifeszítésére egy változtatható hosszúságú, két végén karmos, szegekkel ellátott eszközt használtak.⁷⁹

Ha „kendert vertek kenderbe”⁸⁰ (vagyis a hosszúszál és a keresztzál is kenderből készült), felnyújtás után, majd később, a szövés közben is meg kellett kenni a szálat, hogy ne szálasodjék, ne borzolódjék. Az ehhez való kenőcsöt leginkább korpából, mégpedig rozskorpából készítették, de tettek hozzá egy kevés búzalisztet, kukoricalisztet is, és az egészet addig főzték, amíg ragacsos nem lett.⁸¹ Ezt a masszát általában *kenőcsnek*⁸² nevezték és egy kefével kenték fel a szála, mégpedig mindig hátrafelé simítva. Gajcsánában (Arini) régebben két kukoricacsutkával kenték a fonalat. A nyüstöktől a hasajóig terjedő részt kenték meg egyszerre.

Külön megemlítjük, hogy a *bernéc* (kb. 5 cm széles, tarka öv) szövésekor általában nem tettek csépkéket, és bordát sem használtak. A keresztzszálat egy erre a célra készült fakéssel verték be a szál közé. Ha csak egyetlen bernécet szóttek, akkor csépkéket sem raktak a hátsó hasajóra tekert szál közé.

A szövéssel kapcsolatosan néhány helyen ismerték azt a szokást, hogy a gyermeket váró asszony, miután lefogyott a fonal, fogta a keresztcsépeket, összeverte és behunyt szemmel kiment velük az utcára. Ha férfit, ha asszonyt látott meg elsőre, olyan neműnek várhatta a gyermekét. A másik szokás ugyancsak a szövés befejezéséhez tartozott. Mielőtt levágták volna a kész vásznat, aki beteg volt, bebújt az osztováta alá, hogy az ő betegségét is vágják el a vászonnal együtt.

21. Kötélsírtő. Gajcsána (Arini). 1969.

⁷⁸ Jugánban (Iugani) *belfaszka* (DOMOKOS Pál Péter, 1941, 226.).

⁷⁹ A vászonfeszítőt *porongnak* (Klézse = Cleja), *macskának* (Pusztina = Pustiana), vagy *zsanenak* (Lujzi-Kalugar = Luizi-Călugăra) nevezték.

⁸⁰ Lészpeden (Lespezi) *hecán vászon*, Pusztinában (Pustiana) *zuga* a neve.

⁸¹ Jugánban (Iugani) kenyeret sütnek a korpalisztból, ezt vízbe áztatják és hagyják megsavanyodni, majd ezzel kenik a fonalat (Lükő Gábor, 1934, 99.).

⁸² *Dzsándra* (Gajcsána = Arini), *kenő* (Kelgyeszt = Pildești – Lükő Gábor, 1934, 99.).

10. A kötélkészítés

A magvas kender kórójából font szálat felhasználták ugyan néha lepedő-vagy zsákszövéskor keresztszálnak, de általában kötelet sodortak belőle. A mag kicséplése után rendszeren két hétig áztatták a szálat, azután egy bottal megtörték s úgy ráktatták. Ha nagyon vastagok voltak a szárok, akkor esetenként szálanként megnyúzták a *halánder* kóróját és az így nyert szálakat sodorták meg kötélnak.

A kötélkészítéshez használt eszköz neve *kötélsíritő* vagy *verecső*, *veretyű* (21. kép). Magához a művelethez két ember kellett, az egyik fogta a szálak végét, a másik pedig forgatta a síritőfát. A szükséges mennyiségű kötelet mindenki maga síritette.

11. A kendermag felhasználása

A moldvai magyarok között csaknem mindenütt él annak az emléke, hogy a kendermagból (akárcsak a dióból és a tökmagból) olajat sajtoltak. Általában nem minden faluban volt olajütő, hanem máshová hordták a magot. Magának a szerszámnak az emléke már elhalványodott, inkább csak arra emlékeznek, hogy rendszerint nem csavaros volt a prés (*présza*), hanem ékeket vertek bele. A kendermagból készült olajat főleg bőjtben, főzéshez, valamint kocsikelésre, fegyvertisztításra használták.

Jellegzetes bőjti ételt készítettek az összetört és kiszitált, majd felfőzött kender- (illetve tök-) magból. Általában *zsfának* nevezték⁸³ és sokféle módon fogyasztották, de ennek részletes ismertetése meghaladná e tanulmány kereteit. Maga az étel — részben hasonló, részben más neveken — ismeretes az egész Kárpát-medencében.

*

Összefoglalva a moldvai magyarok kendermunkájára vonatkozó ismereteinket, a következőket állapíthatjuk meg.

1. Bár ez alkalommal nem az volt a célunk, hogy párhuzamot vonjunk a Kárpát-medencén belüli és a moldvai nagyrarság kenderfeldolgozási szokásai között, mégis észre kellett vennünk, hogy a moldvaiak kendertermesztési és feldolgozási kultúrája *s z e r v e s e n k a p c s o l ó d i k* a magyar nyelvterület más részeihez. Egy soron következő tanulmány feladata lehet

⁸³ *Zsulfa* (Lészped = Lespezi, Onyest = Onești), *zsolfa* (Szárazpatak = Valea Seacă), *zulfa* (Butea = Butea, Szabófalva = Săbăoani), *zufa* (Csík = Ciucani). Ugyanezt az ételt a pusztinaiak és WICHMANN, Y. szerint a Román környéki csángók (1936, 70.) *kakas-tejnek* nevezik.

annak kiderítése, hogy ez a kapcsolat melyik vidékkel vagy mely vidékek népével a legerősebb.

2. A kendermunkával kapcsolatos műveletek elvégzési módjainak, valamint néhány eszköz elnevezéseinek földrajzi megoszlása alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy mindenesetre felül kell vizsgálnunk a moldvai magyarok táji-néprajzi csoportjaira vonatkozó eddigi nézeteinket, amelyek „székelyes — és magyaros csángókra”, valamint „északi és déli csángókra” osztották őket. A tanulmányban közölt négy térképet szemlélve egyértelműen kitűnik, hogy az Ojtoz—Tatros mentén lakó magyarok föltétlenül különböznek a Szeret mentiektől. Ez teljesen egyértelmű, és egybevághat az eddigi elmélettel is. Újszerű azonban, hogy néhány esetben a Tatros mentiek az északi, Román környéki csángókkal mutatnak azonosságot, és ez esetben a Bákó környéki, Szeret—Tázló közti csángók teljesen elkülönülnek.

3. A moldvai magyarok sajátosságos földrajzi és társadalmi helyzetüknél fogva igen erős román hatásnak vannak kitéve. Figyelemre méltó azonban, hogy a kendermunka műveleteinek elvégzési módjára úgyszólván semmi, de az ezzel kapcsolatos terminológiára is rendkívül csekély hatást gyakorolt a környező románság. Ez a megállapításunk még azokra a falvakra is érvényes, ahol már inkább románul beszélnek.

Azonban mindenképpen korai volna még, ha e néhány összefüggés alapján bármiféle következtetésre jutnánk. Ezeket a kérdéseket inkább csak azért vetettük fel, hogy figyelmet ébresszünk a további vizsgálatok által tisztázandó kérdések iránt.

Péter Halász

DAS HANFWERK DER MOLDAU-UNGARN

Die Ungarn, die östlich der Karpaten in der Niederung von Sereth, Moldau, Taslo und Tatros leben, bauen heute noch intensiv Hanf an und stellen ihre Kleidung und sonstige Textilien selbst her.

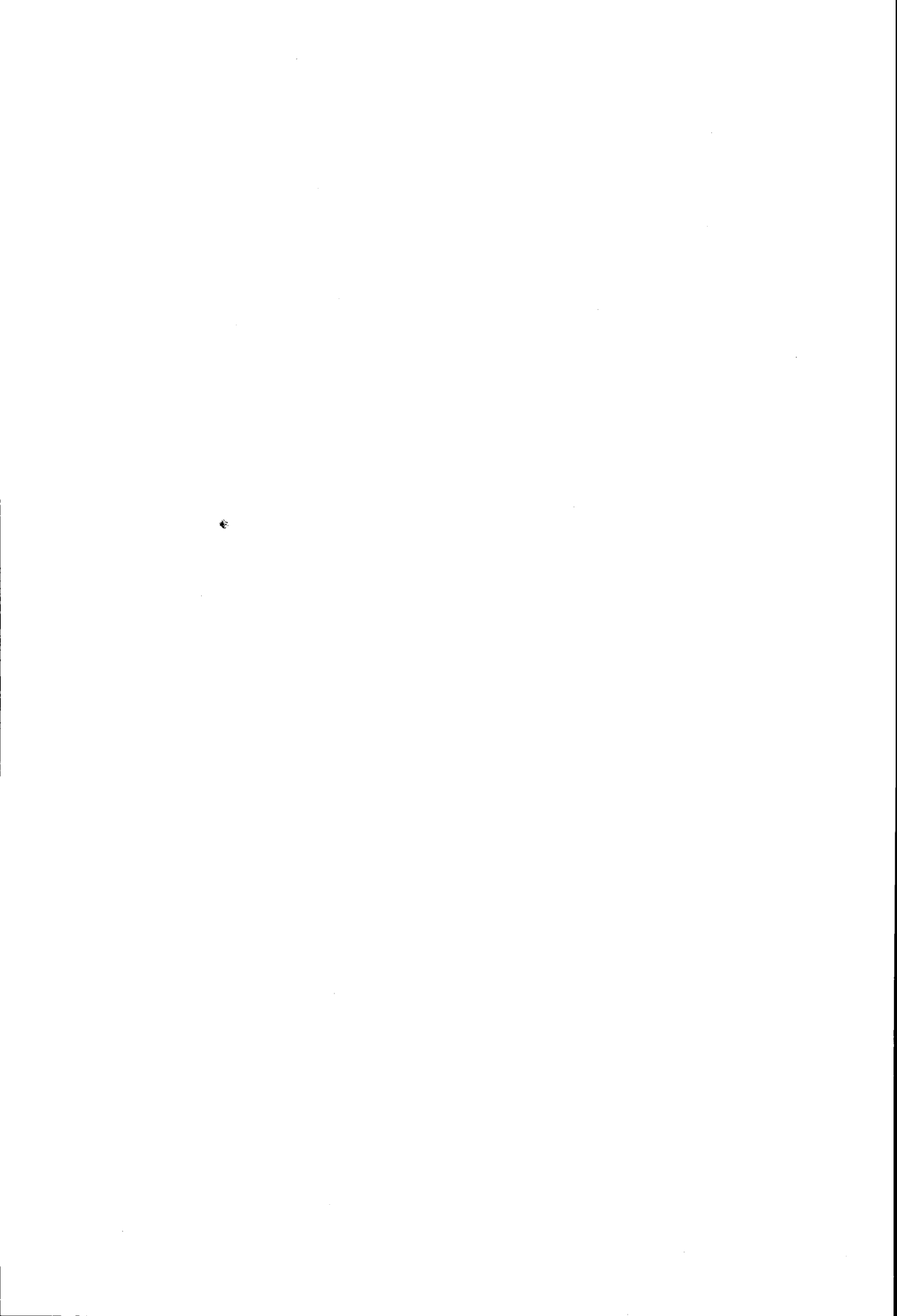
Der Hanf wird auf gut tragenden, in der Nähe des Dorfes gelegenen Feldern angebaut und im August–September geerntet. Zuerst der Femmel, der männliche Hanf, und dann die Hanfhenne, der weibliche Hanf mit den Körnern. Der Hanf wird in Knocken gebunden (ung. fej), 12 Knocken zu einem Bündel (Büschel, ung. kita) zusammengelegt. Zum Rösten im Fluß oder Stillwasser wird der Hanf verschiedentlich zusammengebunden: entweder zwischen zwei Pfähle gezwängt und mit Gabelpflocken unter festgemachte Rundhölzer gelegt; anderorts wiederum werden zwischen den Knocken Gabelpflocke eingerammt oder aber der Hanf ohne jedes System ins Wasser zum Rösten gelegt.

Der geröstete und getrocknete Hanf wird gebrochen, zuerst grob, dann fein (ung. ráktatni bzw. tilolni). Sodann folgt das Hecheln (ung. fésülni), zuerst in der mit der runden Nagelreibe (ung. léhel), sodann mit den Griffhecheln (ung. gereben), schließlich mit der pinselförmigen Feinhechel, dem Kamm (ung. pác). So erhält man Fasern von unterschiedlicher Qualität, die als Hanffaser (ung. kendersizál), Werg (ung. szosz oder pác) und Brechsel (ung. csepü) gesondert werden. Das Gewerg wird mit Rocken (ung. guzsaly) und Spindel (ung. orsó) versponnen. Die zu Garn versponnenen Fasern werden auf die gegabelt endende T-förmige Weife gespult, und zwar mittels eines besonderen Spulgeräts (ung. restfa). Hierbei wird das Garn gezählt (ein Dreiergarn = ung. ige, 10 Dreiergarne = eine Strähne, ung. pászma). Das von der Weife genommene Garn wird mit Aschlaug ausgeleugt (ung. meglúgozni), gebleicht, wiederum gewaschen, getrocknet und schließlich auf die Haspel gespult. Von dort wird es als Langfaden (ung. mellék) oder Querfaden (ung. ontok) unterschiedlich umgespult (ung. moszor bzw. csó). Die Langfäden kommen dann auf den Schützen (ung. vetó), bis sie schließlich nach Menge und Güte zum Weben geeignet sind. Die Fäden werden auf einem sehr einfachen, ja, primitiven Webstuhl (ung. osztováta) gewoben.

Das Hanfwerk der Moldau-Ungarn schließt mit dem einschlägigen Brauchtum, den Techniken und Termini technici an das entsprechende Volksgut der verschiedenen Gruppen der Ungarn innerhalb des Karpatenbeckens an. Zugleich erbringt die Untersuchung des Hanfwerks der Moldau-Ungarn den Nachweis, daß bei ihnen auch bisher fast nicht oder nur kaum beachtete ethnische Unterschiede gegeben sein können.

IRODALOM

- BABUS Jolán
1957 *Kender- és lenmunkák a Bereg megyei Lónyán*. Népr. Közl. 204—234.
- BALLAGI Aladár
1888 *A magyarság Moldvában*. Földrajzi Közlemények.
- BALLAGI Mór
1867 *A magyar nyelv teljes szótára*. I., II. Bp.
- BARATHY Emma
1971 *A kender munkái Zemplénagárdon*. Abauj és Zemplén népéletéből. Sátoraljaújhely.
- CSÜRY Bálint
1930 *Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról*. Erdélyi Tudományos Füzetek 27. Kolozsvár.
1936 *Szamosháti szótár*. Bp.
- DOBROSSY István
1966 *Amíg a kendermagból tilolható rost lesz*. Borsod megye Népi Hagyományai. Miskolc.
- DOMOKOS Pál Péter
1930 *A kender feldolgozása és eszközei Menaságon*. NÉ.
1941 *A moldvai magyarság*. Kolozsvár.
- DÖBRENTEI Gábor
1842 *Petrás Incze János Feleletei . . . a moldvai magyarok felől*. Tudománytár.
- ÉBNER Sándor
1927 *Budapest környéki községek népi kendermunkája és eszközei*. NÉ.
- HEGEDÜS Lajos
1952 *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések*. Bp.
- Kendertermesztőknek
1828. *Kendertermesztőknek szülő oktatás*. Buda.
- KISS Géza
1952 *Ormánysági szótár*. Bp.
- A len és kender műveléséről*
1789 *A' len és kender-művelésről való oktatás a' mezei embernek hasznára*. Buda.
- LUBY Margit
1928 *A kender feldolgozása a Szatmár megyei Tunyogon és Csekében*. MNy.
- LÜKŐ Gábor
1934 *A moldvai csángók kendermunkája*. NÉ.
- MÁNDY György—BÓCSA Iván
1962 *A kender*. Magyarország kultúrflórája VII. köt. 14. füzet.
- MÁRTON Gyula
1969 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 66. sz. Bp.
- NAGY Jenő
1938 *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón*. Debrecen.
- NÉMETHY Endre
1938 *A kender termesztése és feldolgozása Kemenesalján*. NÉ.
- PAIS Sándor
1964 *A becsvölgyi gazdálkodás*. Népr. Közl.
- PAPP László
1954 *Kita*. MNy.
- SZABÓ Imre
1909 *Dévai székely-csángók kézi ipara*. NÉ.
- SZINNYEI József szerk.
1901 *Magyar Tájéztató*. Bp.
- SZOLNOKY Lajos
1949 *A kender és feldolgozója Kemenecén*. Ethn.
1950 *Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számlási rendje a kender feldolgozásában*. Ethn.
1951 *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye*. Bp.
1966 *A rostfésűk*. Az MNM Füzetek 16. sz.
1965 *A tiló*. NÉ.
- VINCZE Lajos
1943 *A kender termesztése és feldolgozása Bálványosváralján*. NÉ.
- VICHMANN, Y.
1936 *Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluier Csángódialektes*. Helsinki.

A MAGYARORSZÁGI NÉMET NÉPCSOPORT*

Magyarország, bár évszázadokon át jellegzetesen soknemzetiségű állam volt, az első világháborút követő békeszerződés után szinte homogénnek mondható nemzeti állammá vált. Míg 1910-ben, az akkori Magyarországon (Horvátországot is beleértve) az összlakosságnak nem egészen a fele volt csak magyar, a Trianon utáni magyar állam 7 980 143 lakosából 7 147 053 — azaz 89,6% — volt magyar anyanyelvű. A korábbi nemzetiségek közül csupán a németiség volt jelentősebb: szám szerint 551 211 fő, azaz az összlakosság 6,9%-a.¹ A felszabadulást követő években ez az arány még inkább eltolódott, minthogy a potsdami szerződés értelmében a hazai németiségnek mintegy a felét 1946–48 között — részben a mai Német Demokratikus Köztársaság, részben a mai Német Szövetségi Köztársaság területére — telepítették ki, bár ezek egy része (Ausztriába, Amerikába, Ausztráliába stb.) onnan is továbbvándorolt. Az 1960. évi statisztikai összesítések és becslések alapján a magyarországi németek száma mintegy 200–220 000-re tehető, ami az ország összlakosságának mindössze 2,5%-a. A hazai nemzetiségek összességében azonban még ez a szám is jelentős, hiszen valamivel több, mint az itt élő szlovákok, délszlávok és románok lélekszáma (becslések alapján együttesen mintegy 180–182 000 fő, azaz az ország összlakosságának 2,2%-a).²

A mai Magyarország területén élő német népcsoport egyes rétegei a történelmi fejlődés során, különböző szakaszokban és népmozgalmi hullámokkal kerültek mai lakóhelyükre, így a hazai németiség mai arculatának kialakulásában is különböző tényezők, illetve körülmények játszottak meghatározó szerepet. Történelmi korszakhatárt jelentett ebben a török hódoltság kora, pontosabban az országnak a török uralom alóli felszabadulása a

* Jelen cikkben a szerző a „népcsoport” fogalmát a marxista terminológia értelmezésében alkalmazza.

¹ Statisztikai összeállítás: SCHNITZER János, 1928, 93.

² TURÓCZI Károly, 1962, 80.

17. század végén. Minthogy mai németiségünk egy része még a hódoltság kora előtt, nagyobbik része viszont az után vert gyökeret, mind a településtörténet, mind a magyar–német kapcsolatok története szempontjából kívánatos, hogy kitekintsünk a régi hazai németiségnek azon csoportjai felé is, amelyek 1920 óta már nem a magyar állam kötelékében élnek, vagyis — lényegében — az egész Kárpát-medencére.

A német telepések első szórványai a magyar honfoglalás után megjelentek a Kárpát-medencében. A népvándorlás korában a területünkön megfordult germán törzsek maradványainak a kérdésével, amelyet a nacionalista történelemírás pro és contra egyaránt oly hévvel vitatott, nem kell foglalkoznunk, mert ez sem az Árpád-kori, sem az újkori hazai németiség kialakulásában nem játszott semmi szerepet. Említeni is csak azért érdemes, mert a tudománytörténeti fejlődés során egy-egy német etnikai csoporttal kapcsolatban időről időre felbukkantak olyan nézetek is, miszerint pl. az erdélyi szászok és a Moson vidéki németek a gótok, a szepesi szászok a kvádok, a nyugat-magyarországi hiencek pedig a Karoling-kori frankok egyenes utódai lennének.³ Mindez természetesen romantikus fantázia szüleménye. Érdemlegesen csak az a frank–bajor katonai-adminisztratív és egyházi réteg kapcsolódik — bár ugyancsak áttételesen — témánkhoz, amely a frankoknak az avarokon aratott győzelme után jelentős szerepet játszhatott a pannóniai szláv fejedelemség szervezetében, és ezen keresztül — természetesen szláv közvetítéssel — benne a magyar nyelv sokat vitatott, ún. „ófelnémet” jövevényszóinak végső forrása gyanítható.⁴

A magyar–német kapcsolatok kiterelvényesedése csak a 10. század végére indult meg, mégpedig a magyarságnak nyugati, német–szláv modell szerint megszilárduló állammá szervezkedése során. A nyugatról jött hittérítők közt nagy számban akadtak németek, főként bajorok, majd I. István és bajor Gizella házasságát követően, részben a királynő kíséretében, részben az új királyság katonai igényeit kielégítendő, német lovagok, kereskedők, kézművesek és hivatalnokok telepedtek le az országban. Ezek nyomait a településtörténetben, sőt jórészt a magyar szókincs régi német elemeiben is kitapinthatjuk, noha — különösen a magyar nemesség soraiba emelkedve — egy-két nemzedéken belül teljesen magyarrá lettek. Tervszerű telepítésről azonban csak a 12. századtól kezdve beszélhetünk, amikor is II. Géza német kézműveseket, bányászokat és parasztokat hívott az országba. Ekkor formálódtak ki a Szepesség, Észak- és Dél-Erdély „szász” tömbjei, melyeknek lakói részben a Rajna-vidékről, részben Közép-Németország keleti tartományaiból érkeztek, bár tudunk flamandokról és — különösen

³ Így pl. NITSCH Mátyás, 1913, 7 kk.

⁴ Vö. HUTTERER Miklós, 1968, 646 kk.

a bányaművelésben — bajorokról is. A középkori magyar oklevelek terminológiája, akárcsak az akkori magyar köznyelv, ezeket a rétegeket szabatosan elhatárolta egymástól, amennyiben a flamandok (*Flandrenses*) mellett a bajorok, illetve általában a délnémetek mint „németek” (*Teutonici*), a középnémetek pedig mint „szászok” (*Saxones*) szerepeltek.⁵ A németiségnek ez a kettős elnevezése a magyarban nyilvánvalóan a nyugati szláv szóhasználatot tükrözi.

A szepesi telepek összessége, az ún. *Zipser Bund* már a 13. század elején a „szepesi szászok grófjának” politikai vezetése alatt állt, és néhány a szepesi falvak közül már Károly Róbert 1312. évi kiváltságlevelében, az ún. *Freythumb*-ban, városi rangon nyert említést.⁶ Időben ezzel párhuzamosan, a 11—13. század közt jöttek létre a dél-szepesi — *gründer* és *manták* — bányavárosok, ill. telepek, mint Gölnicbánya, Szomolnok, Korompa, Svedlér stb., amelyek genetikailag is szoros egységet alkotnak az egykori alsó-magyarországi (Niederungarn) bányavárosoknak a mai Közép-Szlovákia területén kialakult csoportjával (Selmecbánya, Kőrmöcbánya, Korpona, Besztercebánya stb.; a német szóhasználatban ez az ún. *Hauland*, mivel a telepek jó része irtás-eredetű, amire sok helynév is utal, pl. *Krickershau*, *Drechslerhau* stb., ahol is *Hau* = irtás).⁷

Az Árpád-kor másik nagy német település-tömbjét az erdélyi szászok alkották, akik a 12. század során több hullámban érkeztek mai szállásterületükre. Az oklevelek itt is legelőbb az „elsőként jött flamandokat” (*Flandrenses priores*) említik, majd a nyomukban érkező „szászokat”, akik — mint láttuk — nem észak-, hanem középnémetek, akárcsak a Szepességben, de ez utóbbtól eltérően, nem Németország keleti, hanem jobbra nyugati tartományaikból származtak, amit még mai nyelvjárásuk is beszédesen bizonyít. Erdélyben három tömböt alkottak: északon Beszterce, délen Nagyszeben, délkeleten pedig Brassó térségében. Népi és politikai fejlődésüket II. Endre kiváltságlevele (1224) szabta meg, bár a szász „székek” közigazgatási rendszere, melynek élén ugyancsak egy „szász gróf” állt, csak a 14. századra alakult ki. Ezeket egyesítették 1486-ban az erdélyi szászok „egyetemességében” (*Universitas Saxonum*), amely évszázadokon át a három elismert „nemzet” egyikeként képviselte a szászyságot az erdélyi államszervezetben.⁸

A középkori iparosodás és városi fejlődés kibontakoztatásában a magyar uralkodók jelentős szerepet szántak a német kézműveseknek és kereskedők-

⁵ A kérdést sok oldalról világította meg KLEIN Károly Kurt, 1963 gyűjteménye. Vö. még PROTZE, H. 1962, 327 kk.

⁶ Vö. FEKETE NAGY Antal, 1934; BRUCKNER Győző, 1913; GRÉB Gyula, 1924 stb. — Az oklevelek alapján jó fejlődéstörténeti áttekintést nyújt GROTHE, H. 1927.

⁷ HANIKA, J. 1952, továbbá HUTTERER Miklós, 1968b, 399 kk.

⁸ NEUGEBOREN Emil, 1913; MAKSAY Ferenc, 1943, 132 kk.

nek. A német polgár a 13. század folyamán sok magyar városban gyökeresedett meg, így persze Pesten, sőt Budán, az ország szívében is (1217). A tártárjárás után ez a folyamat átmenetileg még jobban megerősödött, és átterjedt számos más városra is, mint Székesfehérvár, Esztergom, Pozsony, Győr, Nagyszombat stb.⁹

Érdemes felfigyelnünk ennek kapcsán arra az alapvető különbségre, amely a németiség északi terjeszkedésével, a *Drang nach Osten* néven hírhedtté vált hódító politikával szemben mutatkozik. A magyar királyok telepítési politikája az ország belső, gazdasági érdekeiből fakadt; a német telepesek megnevezése „vendég” (*hospes*), ami alapvetően jóviszonyra mutat.¹⁰ Csak a Szentföldről kiszorult német lovagrend, amelyet határvédelmi feladat ellátása fejében engedett II. Endre megtelepedni a Barcaságban, tett kísérletet arra, hogy államilag is önállósítsa magát, amiért is a király a lovagokat kiűzte az országból.¹¹ A többnemzetiségű középkori magyar városokban kimutatható nemzetiségi ellentétek mögött a város-történeti kutatások tanúsága szerint többnyire igen kézzel fogható gazdasági-társadalmi érdekellentétek húzódtak meg, és azt bizvást állíthatjuk, hogy a hazai német polgárság a 14. században, de később is, komoly tényezőként szerepelt abban a politikai harcban, amelyet a magyar királyok a központi hatalomért voltak kénytelenek folytatni a feudális oligarchia ellen.

A mai Magyarország németiségének csak egészen kis hányada az, amely még az Árpád-kori telepítések során honosodott meg, éspedig a nyugat-magyarországi németiség (a mai osztrák határ mentén), illetve a Börzsöny-hegység egykori bányavárosának, Nagybörzsönynek német lakossága, amely tulajdonképpen a közép-szlovákiai *Hauland* déli csoportjának végső maradéka. E csoport két másik német láncszeme — Vámosmikola és Szokolya —, bár a török-kort átvészelte, a múlt századra teljesen megmagyarosodott.

A mai hazai németiség túlnyomó többsége tehát a török hatalom letörését követő telepítések során lett új hazát Magyarországon.¹² Ebben egyidejűleg több tényező összjátéka érvényesült. A hódoltság és az állandó háborúskodások következtében a megszállt országrész településeinek nem kis része elpusztult vagy elnéptelenedett, így — főleg a déli végeken — hatalmas

⁹ A kérdést — a régebbi irodalom kritikai bevonásával — részletesen tárgyalja VALJAVEC, F. 1953. — Egy város konkrét példáján ad tanulságos elemzést FÜGEDI Erik, 1969, 103 kk.

¹⁰ Vö. HUTTERER Miklós—KIEFER Ferenc, 1963, 191—192.

¹¹ Vö. TEUTSCH, G. D. 1899, 24.

¹² A török hódoltság utáni német telepítések országos méretű összefoglalását nyújtja SCHILLING Rogér, 1928, 41 kk., továbbá KAINDL R. F. 1907—1911 és 1917.

területek, egykor gazdag termőföldek váltak ismét mocsaras vadonná. Az ország újjáépítésének első feltétele volt e termőföldek visszahódítása a török után a természettől is. A királyi Magyarország északi részéből ugyan igen sok magyar települt ismét délre — hiszen ekkorra tehető annak a sok településnek a kialakulása, amely nyelvjárásával, népi kultúrájával ma is kirí környezetéből a Duna—Tisza-közének középső szakaszán, sőt még a Bácskában is —, mégis, a megtizedelt magyarság önmagában nem volt elégséges e feladat gyors megvalósításához. A földbirtokos osztály ezért mindent megtett, hogy bárholnan, de minél több munkaeerőt szerezzen birtokai művelésére. A számításba vehető szomszédok közül kedvező lehetőség kínálkozott erre a Német-Római Birodalomban, ahol a harmincéves háború óta, és nem utolsósorban a fokozódó feudális elnyomás következtében, ismét magasra szökött a kivándorlási láz. Így mindenütt a Birodalomban, de a dél- és középnémet területeken különösképpen eredményesen folyhatott az a telepes-toborzás, amelyet a magyar nagybirtokosok toborzóügynökei folytattak. Nemcsak magánosok toboroztattak, hanem a katolikus egyház, sőt maga a királyi kamara is. Nem kis szerepet játszott az sem, hogy a lutheránus és kálvinista német parasztok biztosabb menedékre számíthattak protestáns magyar urak földjén, mint az ellenreformációtól akkor már erősebben gyötört német vagy osztrák tartományokban.

Röviddel Buda felszabadítása után, már 1689-ben megjelent az a királyi telepítési rendelet, amely a telepítés feltételeit és módozatait szabályozta. Ennek irányítására hívták életre a királyi újratelepítési bizottságot (*Neo-acquistica Commissio*), amely a gazdasági szükségből egyúttal politikai tőkét is akart kovácsolni, arra számítva, hogy a katolikus német telepések eleve a dinasztia támaszai lesznek a kuruckodó, Habsburg-ellenes magyar nemességgel szemben. A német telepések mellett szólt még az is, hogy többnyire fejlettebb mezőgazdasági módszerek birtokában voltak, mint a hazai lakosság.

A telepítési akció, három nagy szakaszban, lényegében az egész 18. századot átfogta. Az első szakasz (1689—1740) még III. Károly nevéhez kapcsolódik. Ekkor jöttek nagyobb számban német parasztok a Dunántúl megyéibe (Esztergom, Pest, Fejér, Veszprém, Komárom, Győr), az Alföldre (Szabolcs, Békés) és az Északi Középhegység peremvidékeire (Hont, Heves, Zemplén), de szórványosan már a Bácskába és a Bánságba is. Ekkor kelet kezdett — két hullámban — a Munkács környéki német sziget és (1712-től) az etnikailag rendkívül egységes — a szó eredeti értelmében is s v á b — település-tömb Szatmár megyében.

A telepítések második szakasza Mária Terézia korára esik. Ekkor a földesúri magánkezdeményezés helyét egyre inkább a kamarai telepítés szorítja

ki. Az alapvető ok itt is gazdasági: a királyi kamara a koronauradalmak fellendítésére sikeres versenytársként lép fel a német paraszti munkaerőpiacon, amennyiben a telepéseknek biztosított kedvezmények (építkezési segély, többéves adómentesség stb.) terén túllicitálja a magánbirtokosokat. Ismerünk e korból eseteket, amikor a munkaerőhiányt szenvedő földesúr hajdúi a kamara útnak indított telepeseit rövid úton „lefoglalták”. Mária Terézia a betelepítés ütemének meggyorsítására 1762-ben új pátenst adott ki, amely a hétéves háború után újabb, sorsukkal elégedetlen paraszti tömegeket hozott mozgásba, főként Elzász-Lotharingiában, Badenben, Luxemburgban és a pfalzi tartományban. Ezek a teréziánus telepések már szinte kizárólagosan a déli határvidéken, mai jugoszláv és román területen állapodtak meg.

A harmadik, egyúttal utolsó szervezett telepítési akciót II. József 1782. évi pátense vezette be. Ennek nyomán főleg Pfalzból, a Saar-vidékről, Frankfurt és Mainz körzetéből, Hessenből és Württembergből jöttek telepések, zömmel ismét csak a bácskai és a bánási kamara-birtokokra, kisebb számban máshová is, így Pest, Esztergom, Vas, Tolna, Somogy, sőt Zemplén megyébe is. Ezzel a „svábok nagy vonulása” lezárult; a 19. század már a végleges belső rendeződés kora, amikor ugyan keletkeznek még újabb német telepek az országban, de nem közvetlenül az egykori anyaországból, hanem másodlagosan, a már meglévő magyarországi német falvak kirajzásaként.¹³ A hazai németség gazdasági, társadalmi és kulturális, mindenekelőtt nyelvi és etnikai kialakulásának azonban ez volt az a legdöntőbb szakasza, amikor is a német nyelvterület minden részéből idesereglett kis csoportok, a faluközösségeken belül végbemenő elsődleges kiegyenlítődésen túl, már tájegységek szerint is nagyobb, átfogó etnikai egységekké rendeződtek.

Településföldrajzi szempontból, ahogy ez már a fentiekből látható, a németség meglehetősen tagolt.¹⁴ Jellemzőnek mégsem a szórványokat, hanem a nagyobb, többé-kevésbé zárt tömböket kell tartanunk. Ezt a zárt-ságot a németség zöme a kitelepítés időszakáig jórészt megtartotta. Az ezt követő belső népmozgalmak természetesen ezen a téren is messzemenő

¹³ A bácskai német települések kialakulására l. DAMMANG, A. 1930 és CZIRBUSZ Géza, 1913, továbbá KALLBRUNNER, J. 1958. — Dél-Dunántúlt illetően vö. WEIDLIN János, 1937; HARTMANN, R. 1936; SCHMIDT János 1939. — A Dunántúli Középhegység településtörténeti összefoglalását l. HUTTERER Miklós, 1963, 90 kk. — Külön említést érdemel a Budai-hegyvidék településtörténetének szabatos feltárása: BONOMI Jenő, 1940, 403 kk. — A Szatmár megyei telepítés igen alapos feldolgozását adta VONHÁZ István, 1931.

¹⁴ Összefoglaló jellegű, modern településföldrajzi feldolgozás csak a Dunántúli Középhegység német tömbjéről készült, vö. ISBERT, A. O. 1931. — A dél-dunántúli németséget is figyelembe vevő régebbi áttekintési kísérlet KRAUSE Jenő, 1907. Jelenleg e területről modern összeállítás készül az MTA Dunántúli Kutatóintézetében Pécsen.

eltolódáshoz vezettek. Statisztikailag ma már a korábbi nagy tömbökön belül is csak kisebb zárt egységekről beszélhetünk; az egykor abszolút német többségű falvak nagy része ma már legalábbis vegyes nemzetiségű, de jobbra magyar többségű. A magyarországi német népcsoport fejlődésének, belső szerkezetének megértéséhez mégis elengedhetetlen, hogy az ezt megelőző, mintegy 250 év során kialakult kereteket ismerjük, mivel maga a keret a felszabadulás óta sem módosult, csupán e keret tényleges kitöltésében esett vissza a németség, mégpedig átlagosan a korábbi számarányának mintegy a felére.

A németség ma zömmel a Dunántúlon él: részben kisebb-nagyobb foltokban a nyugati határ mentén, részben a Dunántúli Középhegységben és Pécs térségében, valamint kisebb szórvány-településeken. Nyugaton relatív egységet alkot a Mosoni-síkság és a Fertő-zug német falvainak csoportja, melynek gazdasági és kulturális központja Mosonmagyaróvár. A Fertőtől délre Sopron a legjelentősebb német település, amelyhez a környék néhány kisebb falva is tartozik. Önálló szigetet alkot Kőszeg és néhány falu, elsősorban Pornóapáti. A nyugati szakasz legdélibb csücskén vannak a Rába — Lapinszköz német falvai, melyeknek természetes központja ma is Szentgotthárd. E sávtól keletre, egészen a Középhegységig és a délkelet-dunántúli tömbig csak szórványtelepülések vannak, nyelvileg részben már teljesen megmagyarosodott állapotban, így északon Ménfőcsanak, Győrszentmárton, Gyarmat és Marcaltó, délen Hegyhátszentjakab, Bize és — a Nagykanizsa környéki, egykor homogén német település-hálózat egyetlen hírmondójaként — Szepteknek a jugoszláv határ mentén. — A Dunántúli Középhegység táji tagolódását követi a német település is, így a Dunazug, a Pilis, a Budai-hegyvidék, a Gerecse, a Vértes, a Velencei-hegység, a Bakony, a Veszprémi-fennsík és a Balaton-felvidék. Északon ehhez kapcsolódik a Börzsöny és a Cserhát néhány német települése, keleten pedig a Csepel-sziget és a Pesti-síkság német falvainak láncolata. A hegység előterében többfelé bukkanunk e tömb szórványaira (Ceglédbercel és Újhartyán, valamint Iklad a Dunától keletre, Martonvásár, Mezőfalva és Lajoskomárom a Dunától nyugatra stb.). A vidék adottságából következik, hogy központjai néhány, korábban kevésbé jelentős kivételtől — mint Zsámbék, Pilisvörösvár, Dorog, Zirc — eltekintve, a terület peremén, azaz a német tömbön lényegileg kívül helyezkednek el (így Vác, Komárom, Tata, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár stb.).

A Dunántúl délkeleti szögletében, a Duna és a Dráva közötti tömbnek hagyományos centruma Pécs, illetve a Mecsek. Ezt számos tájegység övezi, így a Villányi-hegység, a Baranyai-dombság, a Geresdi-dombság, a Zselic, a Somogyi-dombvidék, a tolnai Völgyesség és a Hegyhát, valamint a Mezőföld déli csücske és a Sárköz, ahol a németség, bár eleve más nemzetiségekkel

vegyesen, jelentős tömböt alkot. A hazai német népnyelv e vidéket, historikus humorral, „Schwäbische Türkei” néven sommázza. Ennek szerves folytatása a Bácska, amelynek északi részén, Baja körül több német telep létesült a Duna és a Tisza között. Innen és Tolnából verbuválódott az a csoport is, amely Balmazújvároson az egész Hajdúság egyetlen német szórványát képezi. Az országhatár mentén fekszik az északi Bánsághoz húzó néhány német falu, Szegedtől délre és Békés megyében (Gyula körül), továbbá Szatmárban (Mérkvállaj és Zajta). Csupán a német etnikum története szempontjából kell említenünk a Nyírség ma már teljesen magyarrá lett német szigeteit, mint Rakamaz, Vencsellő stb., amelyek egykor Szatmár felől alkottak egyfajta átmenetet a Hegyalja kis német csoportja — Rátka, Károlyfalva stb. — felé. Az ország belső részén kezdettől fogva szórványként alakult néhány település, mint Kompolt és Kál Hevesben, Fegyvernek pedig Szolnok megyében.

A középkorhoz hasonlóan, a 18. században is nagy számban telepedtek le német iparosok, kereskedők és hivatalnokok az ország városaiban, a mai területet figyelembe véve, elsősorban Pest-Budán és a Dunántúlon. A városi németiség a 20. század elejére azonban szinte kivétel nélkül asszimilálódott, és így a mai magyarországi németiség ismerete szempontjából csak fejlődéstörténeti érdekléssel bír.

A hazai németiség mai arányait illetően reális képet festett Turóczi Károly a hatvanas években: „A nem magyar anyanyelvű népesség aránya Baranya megyében a legnagyobb: közel 20% (németek és délszlávok). Baranya megye után nagyságrendben Tolna (12%) és Békés (11%) következik. Tolna megyében a német, Békés megyében pedig több nemzetiség megtalálható. Jelentős számban élnek nem magyar anyanyelvűek Bács-Kiskun, Pest és Vas megyében (4–6%), valamint Győr-Sopron, Nógrád, Fejér, Veszprém és Somogy megyében (2–4%). A többi megyében 2% alatt van a nemzetiségi lakosság aránya.”¹⁵

A német népcsoport gazdasági és társadalmi szerkezetének az alakulása szempontjából már e helyütt is utalnunk kell arra a körülményre, hogy a német elem a mai Magyarország területén kezdettől fogva túlnyomórészt falvakban él, amin a múlt tekintetében mit sem változtat, hogy jelentős német települések egész sora vált időközben várossá, így Mosonmagyaróvár, Dorog, a Tatabányával egyesült Alsó- és Felsőgalla stb. Lényeges viszont, hogy a népcsoporton belül a 19. század dereka óta a vidék, azaz a parasztság súlya szakadatlanul nőtt (1880: 70,3%; 1910: 76,5%; 1920: 80,1% és így tovább).¹⁶ Másrészt viszont a németiség két legszámottevőbb csoportja,

¹⁵ TURÓCZI Károly, 1962, 80–81.

¹⁶ SCHNITZER János, 1928, 98.

a Dunántúli Középhegységben és a Dél-Dunántúlon, az országnak az utóbbi félszázadban legrohamosabban iparosodó vidékét lakja, ami általános fejlődését, egyúttal etnikai átrétegződését minden tekintetben a legmesszebbmenően meghatározza.¹⁷ Mielőtt azonban ezeknek a tényeknek az etnikai következményeit elemeznénk, szükséges egy pillantást vetnünk a németiség etnikai szerkezetére is.

Amint ez a településtörténeti áttekintésből is kiderült, a hazai németiség közép- és délnémet területről származott Magyarországra. Északnémet telepésekről is tudunk az anyakönyvekből, de ezek mindenütt beolvadtak a közép- vagy délnémet többségbe. Csak érdekessége miatt említjük, hogy az egész Kárpát-medencében egyetlen helyen, Pozsonytól északra, a mai Szlovákia területén jött létre egy kisebb északnémet sziget. Minthogy a hazai németiség tudományos kutatása arra az eredményre jutott, hogy az adott esetben az etnikai összetétel leghasználhatóbb fogódzója a népnyelv, az ismertetett táji tagoltságon belül mi is a nyelvjárási csoportokat jellemezzük. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy német nyelvjárásaink település-nyelvjárások, és jelen formájukat már az új hazában, tehát magyar földön nyerték, azaz a különféle német dialektusokat beszélő telepések etnikai összeötvöződésének megfelelően, maguk is a nyelvjárás-keveredés folyamatában alakultak ki.¹⁸ E folyamatban két fő szakaszt különböztetünk meg, az elsődleges és a másodlagos kiegyenlítődések szakaszát.¹⁹ Az első szakaszban egy-egy faluközösségen belül alakult ki, sokszor igen eltérő nyelvjárások integrációjából, egységes helyi nyelvjárás, míg a második szakaszban már egy-egy tömbön belül ment végbe a szomszédos helyi nyelvjárások további integrálódása, ugyancsak a résznyelvjárások kölcsönös kiegyenlítődése útján. Ez különben általánosságban is a természetes úton fejlődő össznépi-nemzeti nyelvek kialakulásának az útja, feltéve, ha e fejlődési sort még egy harmadik kiegyenlítődések egészíti ki, amikor is az egységessé vált tájegységek nyelvjárásai is integrálódnak egymással. Tipológiai szempontból tehát — néhány izolált esettől eltekintve — valamennyi hazai német nyelvjárás ún. keverék-nyelvjárás, bár a keveredés nyomai csak olyan esetekben nyilvánvalók, amelyekben a zárt német nyelvterületen is élesen elhatárolható nyelvjárások ötvöződtek egybe. Más esetekben erede-

¹⁷ TURÓCZI Károly, 1962, 81—82.

¹⁸ Bővebben l. HUTTERER Miklós, 1960, 220 k. — A hazai németiség dialektológiai és etnográfiai kutatásának történetére, a kutatómunka elméleti és gyakorlati kérdéseire vonatkozóan vö. HUTTERER Miklós, 1960b, továbbá 1963b, 177 k. — Az egész magyarországi németiség áttekintését célozzák: SCHMIDT Henrik, 1928; WEIDLEIN János, 1935; HUTTERER Miklós, 1969, 304 k. — Ezek tartalmazzák egyúttal a továbbvezető szakirodalmat is, amelynek különben két jó bibliográfiai összegezése is van, vö. RÉZ Henrik, 1935 és SCHERER, A. 1966.

¹⁹ Vö. KUHN, W. 1934, 252 k.

tileg is egymáshoz közelálló nyelvjárások egységesültek, így eredőjük néha a megtévesztésig hasonlít az óhaza valamely meghatározott dialektusához.²⁰ Ilyen értelemben beszélhetünk magyarországi bajor, frank vagy sváb nyelvjárásokról, de mindenkor szem előtt kell tartanunk, hogy eme dialektusok sajátos, hazai változataival van dolgunk. Ez a megállapítás magára az etnikumra is vonatkozik; joggal beszélt tehát MOSER „újnemet törzsek-ről” (*Neustämme*), amelyek már új hazájukban, a helyi körülmények szabta keretek közt jöttek létre.²¹ A vázolt fejlődési modell szempontjából nincs különbség az Árpád-kori és az újkori német település-nyelvjárások közt. Csupán a nyugat-magyarországi (ill. burgenlandi) német nyelvjárások térnek ettől el, amennyiben ezek a keleti osztrák tartományok (Alsó-Ausztria, Stájerország) dialektusai lineáris kiterjedésének eredményeként jöttek létre, így a megfelelő ausztriai nyelvjárások szerves folytatásai magyar földön.²²

Nyelvjárásilag a nyugat-magyarországi németiség északi szárnya, azaz a Mosoni-síkságot lakó *heidebauerek*, akik nevüket a síkság nevéől (*Heideboden*) kapták, akárcsak a Sopron vidéki *heáncok*, ill. *poncihterek* (a *heánc* név eredete még vitatott; *poncihter* = Bohnenzüchter, azaz „babtermelő”) a bajor-osztrák dialektus alsó-ausztriai, azaz keleti-dunai-bajor (más néven: keleti középbajor) változatát beszélik. Elsődleges jellemzői e nyelvjárásnak az ófn. *uo* hang *ui*, továbbá az ófn. *ai* hang *oa* megfelelése, vö. *muida* „Mutter : ’anya’, *pluid* : Blut : vér’, *khui* ’Kuh : tehén’, ill. *proad* ’breit : széles’, *hoas* ’heiß : forró’, *štoā* (sőt *štuā*) ’Stein : kő’. Igen erős a diftongizálás, különösen nazálisok és likvidák előtt, vö. *māu* ’Mann : férfi’, *hoat* ’hart : kemény’, *tsūin* ’Zille : csónak’. Osztrákos vonás, hogy régi *l* hang előtti helyzetben eredeti *e* > *ö*-vé, *i* pedig *ü*-vé labializálódott, pl. *hō* ’hell : világos’, *fū* ’viel : sok’. A mássalhangzók rendszerét az ún. II. mássalhangzó eltolódás teljes érvényesülése jellemzi, vö. *pflui* ’Pflug : eke’, *tsaid* ’Zeit : idő’, *wōs* ’was : mi’ stb. Általános bajor tendenciaként jelentkezik az *l*, gyakran az *n* palatalizációja, mint pl. *fōid* ’Feld : föld’, *špūn* ’spielen : játszik’ stb. A szókincs is tele van tipikusan bajor elemekkel, mint *iarida* ’Ergetag : kedd’, *pfintsta* ’Pfungstag : csütörtök’, *pfoad* ’Pfaid : ing’ stb. Már itt is megjegyzendő azonban, hogy a közeli rokon bécsi köznyelv ezeket a formákat az utóbbi száz évben igen erősen fellazította, sőt gyakran divatosabb formáival többé-kevésbé ki is szorította.²³

²⁰ Ezért beszélt Zsirmunskij joggal „dialektográfiai illúziókról”, vö. SCHIRMUNSKI, V. 1930, 178, ill. STRÖM, A.—SCHIRMUNSKI, V. 1926, 153 kk.

²¹ Vö. MOSER, H. 1957³, 191 kk.

²² Ellentétben Ernst SCHWARZ nézetével, vö. KLEIN Károly Kurt, 1957, 195 kk.; HUTTERER Miklós, 1968b, 399 kk.

²³ A terület összefoglalását l. NITSCH Mátyás, 1913; MANHERZ Károly 1971. és 1972. — Vö. még PFALZ, A. 1911 és BEDI Rezső, 1912.

Míg Kőszeg és vidéke szerves része a *Hienzerei*-nek, a Rába—Lapincsköz helyi nyelvjárásai már az erősen délbajor jellegű stájer dialektushoz tartoznak. Erre is jellemzők általában azok a jegyek, amelyeket fentebb említettünk, sajátosságuk viszont — természetesen számos szókincsbeli jegy mellett — a *k* hangnak szóbenső és szóvégi helyzetben, valamint szókezdő mássalhangzó kapcsolatokban is érvényesülő erős hehezése, vö. hienc *klūa*, de stájer *khlūa* 'klein : kicsi', *trinkhn* 'trinken : iszik', *trukh* Druck : nyomás'.²⁴

A Dunántúli Középhegység nemcsak földrajzilag, hanem nyelvjárásilag is egy keleti és egy nyugati szakaszra osztható, melyeket a Móri-árok választ el egymástól.²⁵ Északon egészen önállónak tekinthetjük Nagybörzsönyt, melynek sajátos, a közép-szlovákiai és dél-szepesi német csoportra is jellemző déli (vagy déli dunai?) bajor és keleti középnémet elemekből kialakult nyelvjárása rendkívül archaikus vonásokat őriz. A régi *uo* helyén itt is *ua*-t (*pluat* 'Blut : vér'), *ai* helyén *oa*-t (*proat* 'breit : széles') találunk, hiányzik azonban az *ö*, ill. *ü*-labializáció, sőt eredeti *ö* és *ü* is delabializálódott, másrészt általános a hosszú hangok kettős, sőt hármas hanggá fejlesztése, pl. *tseuat* 'Zeit : idő', *äizn* 'essen : eszik'. Legfeltűnőbb azonban a régi *w > b*, *f > w* változás, mégpedig a szó elején: *welt* 'Feld : föld', de *belt* 'Welt : világ'. A mássalhangzó eltolódás germán *p* esetében csak részleges, amennyiben szó elején *kf* áll (*kfoat* 'Pfaid : ing'), de másutt csak — középnémet! — *p* (*äipal* 'Apfel : alma', *kheup* 'Kopf : fej'). Szókezdő *j* mint *dj*, *s* mint zöngés *z* jelenik meg (vö. *djoar* 'Jahr : év', *zias* 'süß : édes'). A dél- és középnémet elemek párhuzama még a konstitutív elemekre is kihat: főhangsúlyos helyzetben érvényesül pl. a bajor diftongizáció, mellékhangsúlyosan viszont kizorítja a középnémet monoftongus, így pl. önállóan használt *muata* 'Mutter : anya' a mondatba ágyazva *mota* alakot ölt. Jellemző ez a szóhasználatra is, ahol sokszor szociális értékkülönbséget fejez ki a kettősség, mint pl. a bajor *äink* ~ középnémet *euax* 'euch : titeket, nektek', ill. 'Önt, Önnek : Önöket, Önöknek' esetében. A börzsönyiek magukat, akárcsak szlovákiai rokonaik, „szászoknak” tartják, míg a német szomszédságban — az említett Hauland centrumára, Nyitrabánya (szlov. Handlova) német Krickerhau nevére utalva — többnyire *Krickerhäu*ernek hívják őket. A szomszédos magyar falvakban — jellemző *w > b* ejtésükre utalva — *büger* a börzsönyiek neve.²⁶

Bár a Móri-ároktól északra fekvő szakasz nyelvi fejlődését a Budai-hegy-

²⁴ SCHWARTZ Elemér, 1914.

²⁵ Az egész területtel foglalkozik HUTTERER Miklós, 1963; WEIDLEIN János, 1954, 46 kk., valamint a 18. számú jegyzetben felsorolt összefoglaló tanulmányok.

²⁶ HUTTERER Miklós, 1963, 475 kk.

vidék dunai bajor németisége határozta meg, és ez irányította e szakasz nyelvjárásainak kiegyenlítődségét, a terület peremén néhány kisebb német sziget még Nagybörzsönyön kívül is némileg ki tudta vonni magát a budai hatás alól. Így a Cserhát hegységben Berkenye, Szendehely és Katalinpuszta Vác felett, Taksony és Dunaharaszti alvége a fővárostól délre, valamint Iklad és Rákoskeresztúr a régi Pesttől északkeletre.²⁷ A cserhádi csoport keleti frank nyelvjárást beszél, amely tulajdonképpen közbülső helyet foglal el a bajor és a középnémet nyelvjárások között. A Dunazug és a Budai-hegyvidék között négy falu (Zebegény, Nagymaros, Kismaros, Dunabogdány) meglehetősen egységes rajnai frank — dunai bajor keverék nyelvjárást beszél.²⁸ Ez jellemzi a Dorog melletti Csolnokot is, bár itt a bajor hatás a frank alapréteget még inkább visszaszorította.

Sok szempontból önállónak mondható Buda és Pest egymással nem egészen azonos nyelvjárása. Buda és Pest egészen a századfordulőig a keleti dunai bajor (bécsi) köznyelv hatását közvetítette a környező német falvak felé. Pest és Soroksár sváb elemekkel vegyes bajor nyelve Dunaharaszti felvégén keresztül átmenetet képez az ottani alvégen és Taksonyban beszélt sváb nyelvjáráshoz. A Csepel-sziget német falvainak a nyelvét főleg a konzervatívabb jelleg választja el a Budai-hegyvidéktől. Törökbálint és Diósd nyelvének különlegessége, hogy a régi *uo* diftongus helyén a környéktől eltérően nem *ua*-t (pl. *muada* 'Mutter'), hanem *ui*-t (*muida*) ejt. Pilisvörösvár nyelvjárásának a rendkívül erős diftongizálás, valamint a bécsies monoftongizálódás (vö. *praud* 'Brot: kenyér', de *prād* 'Braut: menyasszony'), továbbá a beszéd nyugtalanabb dallama ad különleges jelleget a környezet-
hez viszonyítva.

A Budai-hegyvidék nyugati folytatása a Dunazug, amely nyelvileg jellegzetesen átmeneti terület a Vértes németisége felé, és mint ilyen, többszörös rétegződést mutat. A Budai-hegyvidék felől itt Dorog biztosítja a nyelvjárási kapcsolatot a Duna partján fekvő községek (Visegrád, Tát, Nyergesújfalú) felé. A Tatától északra és keletre elterülő német települések nyelve meglehetősen kiegyensúlyozott; közülük nagyobb önállóságot találunk Süttő, Baj, Vértestolna és Alsógalla (részben Tarján) nyelvében.²⁹ Süttő nyelvjárása — Törökbálinthoz és Diósdhoz hasonlóan — dunai bajor *ui*-nyelvjárás. Bajé szintén, csakhogy itt a régi *ai* diftongus helyén nem az egyébként nálunk szokásos *ā*, hanem *oa* járja (pl. *hās*, illetőleg *hoas* 'heiß'). Vértestolna és Alsógalla (és bizonyos mértékig Tarján) dunai bajor *ua*-nyelvjárása viszont sok tekintetben rajnai frank szubsztrátumra utal, ami

²⁷ Vö. HUTTERER Miklós, 1965, 343 kk.

²⁸ POTOCZKY József, 1910; HUTTERER Miklós, 1963, 469 kk.

²⁹ SCHLEGL János, 1935; HUTTERER Miklós, 1963, 451 kk.

teljes összhangban áll ezeknek a községeknek a településtörténeti körülményeivel.

Többszörös nyelvjárási rétegződés jellemzi a Vértes németiségét is, melynek nyelvjárási határa délen, a Bakony felé a legélesebb, nem számítva a hegység nyugati és keleti peremét elfoglaló, egymással közvetlenül össze nem függő dunai bajor *ui*-nyelvjárásokat (Környe, Kecskéd, Vértessomló és Pusztavám nyugaton, Gánt keleten), valamint a hegység keleti peremén, a Velencei-hegységben beszélt elbajorosodott rajnai frank maradványokat (Nadap, Vértesacsa, részben Lovasberény).³⁰

A Középhegység keleti szakaszán a német nyelvjárások belső viszonyát a dunai bajor *ua*-nyelvjárás rendezte el, amely itt, minthogy a német köz- és irodalmi nyelv a fejlődésre ható erőknél kívül maradt, mint a keleti dunai bajor (bécsi) közlekedési nyelv képviselője, a frank és a sváb elemmel szemben is diadalmaskodott. Buda és Pest szerepe ebben a Bécs és a helyi nyelvjárások közötti közvetítési folyamatban a századforduló felé lezárult: a főváros megmagyarosodása óta innen is magyar nyelvi formák áramlanak a környék német falvaiba.

A Középhegység nyugati, a Móri-árokktól délre eső szakaszának település- és nyelvtörténeti központja Zirc.³¹ Zirc hatására és a nyugati Bakonyban végbement dél—északi irányú mozgás messzemenő támogatásának eredményeként a nyelvjárások kiegyenlítődése itt a keleti dunai bajor *ui*-nyelvjárás égisze alatt történt meg. A Bakony északkeleti peremén Isztimér környéke (Isztimér, Balinka, Guttamási, Bakonykúti) sok tekintetben nyelvi átmenetet képez a keleti szakasz németisége felé.³² Lényegesen önállóbbak a Bakony északnyugati és délnyugati szegélyének dunai bajor *oa*-nyelvjárásai, bár ezek — főként délnyugaton — meglehetősen sokrétűek.³³ A veszprémi fennsík bajor telepei viszont már hidat alkotnak a zirci bajor góc és a fennsík rajnai frank falvai (Kislőd, Városlőd, Bánd) között: az utóbbiakat Nagyvázsony németiségének átmeneti jellegű nyelvjárása köti össze a Balatonfelvidék déli frank településeivel.³⁴

A Középhegység délnyugati zugában nyelvi szempontból különleges helyet foglal el Kolontár, Szóc és Úrkút. Mindhárom faluban bajor nyelvjárás uralkodik. Úrkúton a nyugati szakasz egyetlen dunai bajor *ua*-nyelvjárását beszélik; Szóc és Kolontár nyelvjárása ugyan az *ui*-típushoz tartozik,

³⁰ TAFFERNER Antal, 1941; WITTMANN Ádám, 1943; HUTTERER Miklós, 1963, 436 kk.

³¹ NEUHAUSER Frigyes, 1927; HUTTERER Miklós, 1963, 452 kk.

³² HAJNAL Márton, 1906; HUTTERER Miklós, 1963, 454 kk.

³³ PÉTERDI Ottó, 1934; HAPP József, 1915; HUTTERER Miklós, 1963, 455 kk.

³⁴ BAKONYI János, 1940; HUTTERER Miklós, 1963, 463 kk.

de elüt a Bakony többi *ui*-nyelvjárásától, főleg Kolontaré, amely sok szempontból erősen délbajor jelleget mutat.

A tulajdonképpeni hegyvidékről kirajzott szórványok nyelvjárásai híven tükrözik a kirajzási góccok vidékének nyelvi vonásait, természetesen néha meglehetősen régies formában. Bakonypölskét jórészt Bakonykútiról (Isztimér mellől) telepítették: nyelvjárása ma is őrzi az ottani átmeneti nyelvjárás számos sajátosságát. Ugyanez a helyzet a Balaton melléki Örvényesen, mely főleg Nagyvázsöny nyelvével mutat rokonságot. A Somogy megyei Kaposfő, az Enying mellett levő Lajoskomárom és a mezőföldi Mezőfalva dunai bajor *ui*-nyelvjárása ma is azonnal elárulja a bakonyi eredetet.³⁵ A nyelvi tényekből hasonló kapcsolatra lehet következtetni a Duna – Tisza közén fekvő Ceglédbercel és Újhartyán és a Budai-hegyvidék német *ua*-nyelvjárásának viszonyát illetően.

A délkelet-dunántúli és észak-bácskai tömb helyi nyelvjárásainak másodfokú kiegyenlítődése ennél valamivel lassúbb ütemben haladt.³⁶ Ennek oka azonban feltehetőleg nemcsak a helyi nyelvjárások tarkaságában keresendő, hanem részben a terület nagyobb vallási tagoltságából — míg a Dunántúli Középhegységben a két *landler*-településen (Iklad és Rákoskeresztúr) kívül csupán Nagyörzsönyben és a Vértes peremén fekvő Pusztavámon vannak evangélikus németek (kb. fele-fele arányban a katolikusokkal), addig a Dél-Dunántúlon katolikusok, evangélikusok és reformátusok élnek, nemritkán ugyanabban a községben is —, másrészt abból is adódik, hogy ez utóbbi terület lakossága túlnyomórészt frank és kisebb részben sváb eredetű. A vallási különbség ugyanis élesebb határt jelentett még a népi-nyelvi hovátartozásnál is, és 1950-ig szinte teljesen kizárta a vegyesházasságok lehetőségét, ami egyúttal a nyelvjáráskeveredés és integráció ütemét is lassította.³⁷ A frank és sváb jelleg viszont — ellentétben a Dunántúli Középhegységgel — gátat jelentett a bécsies jellegű hazai német városi köznyelvi norma gyorsabb terjeszkedése szempontjából. És megfordítva: a városok — Pécs és Pécsvárad — bajor-osztrák köznyelve, amely az iparosok számára az egész tömbben normaként érvényesült, lassította a frank paraszti nyelvjárások egymásbanövését.³⁸ Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a másodfokú kiegyenlítődés keretét ezen a tájon a középnémet frank népnyelv adta. Ezen belül északon — így Tolna megye nagy részén — egy hesszeni, délen — Baranyában — pedig egy fuldai jellegű nyelvjárás-

³⁵ JÁRAI József, 1944; HUTTERER Miklós, 1963, 489 kk.

³⁶ A 18. számú jegyzetben említett áttekintéseken kívül vö. WEIDLEIN János 1952, 218 kk.; MÁRVÁNY János, 1970, 183 kk.

³⁷ Vö. HUTTERER Miklós, 1961.

³⁸ Vö. BÁRDOS István, 1933; SCHUTH János, 1970.

terület alakult ki, amire ennek a csoportnak az elnevezése — *stiffoller*, azaz *Stift Fuldaer* 'Fulda-apátságai' — is világosan utal. (Sajátos kolbász-készítményük a vidék magyarságánál is *stifolder* néven közkedvelt.)³⁹ Ennek a rajnai frank tömbnek a nyugati szárnyán, Somogyban erősen jelentkezik a bajor elem hatása, mindenekelőtt természetesen a szókincsben (pl. bajor *enk* és *enker* a frank *euch*, *euer* szókkal szemben stb.). Keleten viszont szerves folytatása a Bácska és a Bánság északi pereme. A fent említett két frank csoporttól eltérően, ezek déli rajnai frank, azaz pfalzi nyelvjáráások. Az északi csoporton belül meglehetősen éles határt jelent — még egy falun belül is — az intervokalikus germán *d* (és *β*) megfelelése. E hang ugyanis a katolikusoknál változatlan, a protestánsoknál viszont majdnem mindig *r*, vö. *prūdr* = *prūra* 'Bruder : fivér'. Tanulságos, hogy ez a jelenség még a 18. században a Mosoni-síkságról Györkönybe települt evangélikus heidebauerek bajor nyelvjárásába is benyomult, akik pedig különben nagy öntudattal őrzik etnikai különállásukat. Ennek a protestáns csoportnak a központja egyébként Gyöng. Ehhez kapcsolódnak a tolna-baranyai határhesszeni dialektusai, ahol is a kérdéses hang félúton van a zárhang *d* és *r* közt (*prūdr*). Jelentős képviselői: Egyházaskozár, Hidas, Kalaznó, Murga, Mórág stb.⁴⁰ Mindkét csoportra jellemző a II. mássalhangzó eltolódás középnémet állapota (*pluk* 'Pflug : eke', *apl* 'Apfel : alma', *khup* 'Kopf : fej'), a középnémet kicsinyítés (*-chen*, szemben a bajor *-efrjl* képzővel, vö. bajor *mādl* 'Mädel' = frank *mētze* 'Mädchen : kislány') stb. Egyébként igen közel áll hozzájuk a katolikus csoport is, amelynek legjelentősebb központja Bonyhád, Cikó, Hőgyész, Mágocs stb.

A stiffollerek túlnyomó többsége Baranyát lakja, ettől északra keskeny sávot (Závod, Mucsi) alkotnak csupán.⁴¹ Az erős diftongizálási hajlam mellett morfológiai jegyeikben is elkülönülnek északi rokonaiktól, amennyiben szívesen mellőzik az *-en* főnévi igenév végződést (*trenk* 'trinken : iszik'), míg a ható ige képzésére az egykor perfektív *ge-* igekötőt használják (*i khan getrenk* 'ich kann trinken : ihatok').

Pfalzi jelenségek helyenként ugyan már Tolna keleti részén is mutatkoznak, igazi elterjedési területük mégis a Bácska. A Bácska német nyelvjárásait is a vallási megosztottság jellemzi, de ez a magyar oldalon nem észlelhető, mivel a református német telepek kivétel nélkül jugoszláv területen voltak.⁴² E bácskai „*Phälzer Sprooch*” (azaz Pfälzer Sprache : pfalzi nyelv)

³⁹ HACK, J. 1934, 70 kk.; WEIDLEIN János, 1932, 318 kk.

⁴⁰ SCHÄFER Illés, 1908; WEIDLEIN János, 1930.

⁴¹ WEBER, E. 1959 és HUTTERER Miklós, 1961b, 458 kk.

⁴² A 18. számú jegyzetben felsorolt összefoglalásokhoz vö. még WEIDLEIN János, 1952b, 43 kk.

édestestvére az Egyesült Államokban beszélt és már-irodalmi nyelvi rangra emelkedett pennsylvániai német (Pennsilfaanisch, angolul: Pennsylvania Dutch); eltéréseik jobbára az itteni magyar és délszláv, illetve az ottani angol hatásokból adódnak.⁴³

E nagy területen belül természetesen más, kisebb-nagyobb szigetek is akadnak. Az északi Bácskában Csávolyt említhetjük, amelynek a nyelvjárása tipikus frank—bajor keverék-nyelvjárás, és erősen a hasonló összetételű középhegységi helyi nyelvjárásokra (Duna-kanyar, Csolnok, Veszprémi-fennsík) emlékeztet. Bajor sziget, a már említett Györkönyön kívül, az ugyancsak heidebauer Bikács — mindkettőben ún. *ui-*, ill. *oa-*nyelvjárást beszélnek, akárcsak Nyugat-Magyarországon —, továbbá Kisújbanya és Pécsvárad, ahol (akárcsak a régebbi pécsi polgárság körében) a bécsiesebb *ua-*, ill. *ā-*nyelvjárás járja, hasonlóan Buda környékéhez. Erős bajor hatás mutatkozik Tolna község nyelvén és szinte mindenütt a somogyi (ma már részben nyugat-baranyai) helyi nyelvjárásokban is. Itt is csak két esetben tudunk *ui-*nyelvjárásról, mégpedig a Bakonyból másodlagosan telepített Kaposfőn és Bizén.

Kisebb foltokban — ugyancsak délnémet — keleti frank telepekkel is találkozunk, amelyek közül leginkább még Mecseknádasd tartja magát, bár itt is észrevehető a szomszédság középnémet koiné-jára való törekvés. A keleti frank sajtáságok egy részét a keveredésen belül nem is igen lehet pl. a sváb jegyeitől elkülöníteni (így pl. a *-le* kicsinyítőképző esetében, vö. *mēdla* 'Mädel : kislány'). Külön helyet foglal el a Tolna megyei Szakadát és Nagyszékely sok tekintetben egymáshoz közelálló nyelvjárása.⁴⁴ Mindkettőre a „fordított diftongusok” jellemzők, amennyiben ófn. *uo*, *ie*, *üe* megfelelői *ou*, *ei*, *oi*, vö. szakadáti *plout* 'Blut : vér', *teif* 'tief : mély', *proiph* 'Brief : levél', *khoil* 'kühl : hűvös' stb. Szakadatra jellemző még a — mőzeli frank módon — régi *dot* 'das : az', *wot* 'was : mi' és *et* 'es : ez', amihez hasonlót az egész országból csak a hevesi Kompoltról ismerünk.⁴⁵

Az itteni rajnai frank településekről kirajzott alföldi szórványok — Fegyvernek és Balmazújváros — szintén a hessenies koinét vitték magukkal, és amennyiben még németül is beszélnek, ennek szabályait követik.⁴⁶

Bármilyen különös, mégis tény, hogy az egész népcsoportnak népi nevet adó svábok elenyésző kisebbségben vannak. Erősebben a déli országrészben csak a Duna menti Hajóson, a tolnai Tevelen, Kisdorogon és Zombán tart-

⁴³ Vö. HUTTERER Miklós, 1969, 306—307; HUTTERER Miklós, 1968c, 245 kk; HUTTERER Miklós, 1970, 11.

⁴⁴ SCHLITZ Ádám, 1938.

⁴⁵ SCHILLING Rogér, 1942.

⁴⁶ LENGYEL Imre, 1936.

ják ma is nyelvjárásukat,⁴⁷ bár a frankkal keverten másutt is fellelhető nyelvi hatásuk (Apar, Gyód stb.). Teljesen magában áll a ma már Pécshez tartozó Nagyrápád alemann dialektusa.⁴⁸ Mindezekre jellemző a régi diftongusok megléte (*muata* 'Mutter', *liap* 'lieb : kedves'), a régi hosszú *o*, *e*, *o* diftongizálása (*hoax* 'hoch : magas', *šnea* 'Schnee : hó' stb.), akárcsak a sváb kicsinyítés (*mädla* 'Mädel : kislány'), a szóbenső *-st-* hangkapcsolat *-št-*ejtése (*tu bišt* 'du bist : te vagy') stb. Itt is érződik azonban már az erősödő frank hatás, különösen a konzonantizmusban, vö. *apl* 'Apfel : alma', ugyanúgy, mint a tokaji Hegyalja német falvaiban, amelyeknek a nyelvjárását határozottan a sváb vokalizmus és a frank (középnémet) konzonantizmus jellemzi.⁴⁹ A sváb nyelvjárás legtisztábban a szatmári csoportnál maradt fenn.⁵⁰

Az északi Bánság kisugárzását képező békési német falvak tipikusan peremvidék jellegűek, ami nyelvi tagoltságukon is meglátszik. Elek és Almáska-marás lényegében ugyanazt a keleti frank (felnémet) nyelvjárást beszéli, mint a cserhádi csoport; Mezőberény frankjai viszont középnémetek, míg Gyula határozottan az osztrákos városi köznyelv normáját tükrözi.⁵¹

Nyelvjárásaink seregszemléjéből kiderül, hogy hazánkban a felnémet — azaz közép- és délnémet — dialektusok szinte teljes számban képviselve vannak. Igazi nagy tömböket azonban csak a keleti dunai bajor (Nyugat-Magyarország, Dunántúli Középhegység) és a rajnai frank (Somogy — Tolna — Baranya, Bácska) alkot, amely utóbbinak szerves folytatása délen a Vajdaság és a Bánság. Sváb tömb csupán Szatmárban képződött, ennek azonban, mint láttuk, mindössze három falva van ma is magyar területen. Bőven számítva is csak mintegy 2%-ot tesz — és tett — az „igazi” sváb elem a hazai németiség egészén belül. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: honnan akkor az egész újkori telepítésű németiség *sváb* neve a Kárpát-medencében, mégpedig nemcsak a magyarban, hanem a szomszéd népek nyelveiben is? Mi több: hogyan válhatott egy ennyire elenyésző kisebbség neve a hazai németiségnek eléggé általánosan használt saját elnevezésévé? Idegen népek *pars pro toto* alapon történő elnevezése nem ritkaság, hiszen a franciák is egy törzs, az alemann nevét terjesztették ki az egész német népre, sőt a középkorban, mint láttuk, nálunk is egy törzs, a szász neve jelölt minden németet a bajorokon kívül. A végső ok a *sváb* név esetében is

⁴⁷ WEIDLEIN János, 1931, 230 kk.; KIEFER Ferenc, 1967, 89 kk.

⁴⁸ BAUER, H. 1933.

⁴⁹ LENGYEL Imre, 1968, 39 kk.; LENGYEL Imre, 1970, 35 kk.

⁵⁰ VONHÁZ István, 1908; MOSER, H. 1937; SCHICK, H. 1954.

⁵¹ WEIDLEIN János, 1932b.

ez.⁵² Az első telepések nagy többsége valóban Svábföldről — Schwabenből, Württembergből stb. — érkezett, Ulmon át, hosszú dunai úton Magyarországra. A Duna mentén laza láncot alkotó szigeteik — mint Dunaharaszti alvége, Taksony, Hajós —, más hazai nyelvjárásokban fennakadt nyelvi elemeik (mint pl. a sváb *kunkl* a dunai bajor Budakeszi *kunklštū'm* 'fonó' szavában), fel-felbukkanó családneveik bajor vagy frank településeken (pl. *Esterle*, *Werle* a bajor Budai-hegyvidéken) stb. ma is megfogható maradványai e sváb megmozdulásnak.⁵³ Az ő törzsi nevük rögződött meg a Dunamedence valamennyi népének nyelvében mint a török hódoltság felszámolása után érkezett német telepések általános elnevezése. A sors iróniája hozta úgy, hogy éppen a névadó törzs maga e tájon már jobbára csak nevében él. A 18. század nagy pestis-járványai őket tizedelték meg, másrészt ők vándoroltak tovább a Duna mentén délre, egészen Dobrudzsáig és Ukrajnába, sőt a Volga mellé és a Kaukázuson túlra. Jellemző, hogy utódaikat pl. Ukrajnában más német telepések még századunkban is csak így hívták: *die Ungarn*, holott pontosan tudták róluk, hogy svábok.⁵⁴ Helyükre a Kárpát-medencében szinte mindenütt a bajorok és a frankok léptek, akik viszont az ő nevüket örökölték. A 18. század még nem volt a törzsi öntudat kora, és ezek a bajorok és frankok magukról mint németekről beszélhettek csak, így a maguk részéről sem álltak ellen a rájuk is kiterjesztett névnek. Nem véletlen, hogy a *sváb* megjelölés ellen csak ott tiltakoztak — és tiltakoznak ma is —, ahol ez a történelmi hagyományba ütközött: Nyugat-Magyarországon és Nagybörzsönyben; és mivel ez a név elsődlegesen a paraszttelepéseket jelölte, a vele különben mindenben egyivású városi polgárság is. Így a népnév a hazai németségben belül szociális értékrendűséget kapott, azaz a *schwäbisch* fogalmilag azonosult a *bäurisch* 'paraszti' képzetével. Ez teszi érthetővé, hogy a *sváb* név, ellentétben pl. a tót, oláh, cselák stb. nevekkal, annak ellenére, hogy ezekhez hasonló negatív asszociációs képekben is rögződött, a hazai németség többségének saját elnevezésévé is válhatott. E ponton, a hazai német polgárság és a parasztság tudatbeli szétválásánál azonban olyan kérdéshez érkezünk, amelynek rövid elemzése nélkül a magyarországi németség nyelvi fejlődése sem érthető meg.

A hazai németségben belüli kollektív tudathasadás okát a társadalmi fejlődésben kereshetjük.⁵⁵ A feudális magyar államban az izolált, viszonylag

⁵² Vö. SCHWARTZ Elemér, 1913; HAJNAL Márton, 1906, 6—7; TAFFERNER Antal, 1941, 27; BONOMI Jenő, 1940, 21—22; SCHMIDT Henrik, 1928, 26; HUTTERER Miklós, 1963, 5 kk.; REIN, K. 1961, 8 kk. és 1962, 30 kk. (Ez utóbbihoz l. még STEINACKER, R. 1962, 28.)

⁵³ Vö. ESZTERLE Mária Edit, 1929 és főként SCHILLING Rogér, 1943.

⁵⁴ Vö. SCHIRMUNSKI, V. 1928, 38 kk. és 157 kk.

⁵⁵ Erről részletesebben HUTTERER Miklós, 1961, 55 kk.

kisszámú és gazdasági erejében is meglehetősen korlátozott német polgárság önmagában nem csinálhatott polgári forradalmat. A rendi társadalom helyi bélyeiben egyetlen lehetséges gazdasági, politikai és társadalmi szövetségese, sajátos kivételektől eltekintve, nem a hazai német parasztság volt, hanem a magyar kismemesség, amely egyre határozottabban fordult szembe a főnemességgel és a dinasztiaiával. Ez az érdekközösség állította a hazai német polgárt is 1848-ban a magyar szabadság ügye mellé.⁵⁶ A magyar szabadságharc viszont elválaszthatatlanul egybeforrt a nemzeti eszme áttörésével, mégpedig kezdetől fogva a nemzeti nyelv előtérbe nyomulásával egybekötve. A jozefinista tolerancia légkörében fogant Hungarus, a „német ajkú magyar” eszményének befellegzett: a továbbiakban ez *csak* egyéni út lehetett, de kollektív nem. A német polgár a saját érdekeit követte, amikor a válaszüton a dinasztikus patriotizmus világából a magyar nemzeti fejlődés útjára lépett, ami jórészt nevében is, de nyelvileg mindenképpen magyarrá tette.⁵⁷ A hazai németség egészét tekintve ez azt jelentette, hogy a századfordulóra a német parasztság elveszítette értelmiségét, legalábbis mint társadalmi réteget.⁵⁸ A nyelvi impulzusoknak az a csatornája tehát, amely Bécs felől a hazai városokon át a köz- és irodalmi nyelvi integráció legfőbb eszköze volt, kétségtelenül legdöntőbb pontján szakadt meg. A társadalmi, gazdasági felemelkedés nyelvi eszközei sorából a hazai német paraszt számára is kiiktatódott a német nyelv: helyét — a parasztinál magasabb társadalmi szférában — a magyar nyelv foglalta el.⁵⁹ A régi Magyarország nemzetiségeinek ilyen irányú fejlődésében a németség egyedül állt, és nem véletlen, hogy önérvényesítési mozgalmait is — egészen az erőszakos hitlerista beavatkozásig — ez határozta meg. A polgárság leválása után a német parasztság szószólói szakadatlan nyelvi harcot folytattak a falusi iskolákért, saját értelmiségi réteg kialakításáért.⁶⁰ Azt a gyászos szerepet, amelyet ebben a pángermán eszmék hazai hirdetői játszottak, akik még arra is jogot formáltak, hogy ők döntsék el, ki német és ki nem (természetesen inkább politikai, mint etnikai-nyelvi alapon), éppoly helytelen volna menteni próbálni, mint elkendőzni a feudális-soviniszta magyar uralkodó osztály erőszakos asszimilációs törekvéseit, amelyek a németséget is sújtották, mint az

⁵⁶ A kérdésről igen részletes, bár erősen szellemtörténeti alapozású elemzést adott PUKÁNSZKY Béla, 1941, vö. még POGÁNY Irén, 1968, 317 kk.

⁵⁷ PUKÁNSZKY Béla, 1941, számos példát idéz erre vonatkozóan. Vö. még IMMENDÖRFFER, B. 1939, 70 kk.

⁵⁸ Vö. MÜLLER-GUTTENBRUNN Ádám, 1918, 99 kk., ugyanitt Greml temesvári polgármesterrel folytatott levélváltásának idevágó részeit, 140–163; ANNABRING Mátyás, 1954, 28 kk.; V. WINDISCH Éva, 1965, 3 kk.; HUTTERER Miklós, 1961, 56 kk.

⁵⁹ WENTRITT, I. 1966, 309 kk.; HUTTERER Miklós, 1961.

⁶⁰ Ezeket a kérdéseket elemzi GRATZ Gusztáv, 1938, ill. TÖRÖK Árpád, 1936, 345 kk.

ország más népcsoportjait.⁶¹ A valódi kibontakozás lehetősége első ízben 1919-ben csillant fel, amikor az ún. VI. Népi Törvény megteremtette a hazai németiség szabad, demokratikus fejlődésének alapjait.⁶² Az ellenforradalom győzelmével ennek lehetősége hosszú időre meghiúsult. A legnagyobb csapást azonban a magyarországi németiségre is a hitleri háború hozta.⁶³ Annál is inkább hangsúlyoznunk kell, hogy a népi demokratikus Magyarország alkotmánya már 1949. augusztus 20-án biztosította a német nemzetiség számára is a legteljesebb jogegyenlőséget, beleértve az anyanyelvi oktatás és a nemzeti kultúra ápolását is.⁶⁴ Azóta széles alsó-, közép- és felsőfokú oktatási hálózatot kapott a német népcsoport, sőt önálló szövetséggel, számos kultúracsoporthal, hetilappal és rádióadásokkal rendelkezik.⁶⁵ Mindezeknek a kommunikációs szempontból oly nagy fontosságú tényezőknek a nyelvfelföldési vetületét azonban csak a jövő mutathatja meg.

⁶¹ A bécsi döntés alkalmából kötött, J. RIBBENTROPP német és gróf Csáky István magyar külügyminiszter által 1940. VIII. 30-án aláírt egyezmény II. pontja rögzíti a biológiai tényeknek ezt a tekintélyelvi megerősökölését: „Angehöriger der Volksgruppe ist, wer sich zum Deutschtum bekennt und von der Führung des 'Volksbundes der Deutschen in Ungarn' als Volksdeutscher anerkannt wird.” (Vö. ANNABRING Mátyás, 1954, 107.) — A nemzetiségi kérdés régebbi szakaszát illetően l. JÁSZI Oszkár, 1912; a két háború közti helyzetet elemzi TILKOVSKY Lóránt, 1966, 59 kk. és 319 kk.

⁶² A VI. Néptörvényt ismertette a budapesti német munkáslap, a Volksstimme 1919. évi több száma, vö. Soós Katalin, 1962 és 1969, 21 kk.

⁶³ Ennek következményeire utal TILKOVSKY Lóránt, 1966 is.

⁶⁴ BEÉR János — KOVÁCS István, 1959, 161; Hatályos törvények 1965, 98 és 179 — 180. — Még a kitelepítettek szóvivői is kénytelenek elismerni a Horthy-rendszer elnyomó nemzetiségi politikájával szemben — amely pedig a trianoni békeszerződés megszegését jelentette! — a népi demokratikus Magyarország marxista-leninista nemzetiségi politikájának pozitív eredményeit, vö. TAFFERNER Antal, 1968, 410 kk. és 1968b, 134 kk.

⁶⁵ Ezekről összefoglalóan vö. a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége III. országos kongresszusának beszámolóját (Neue Zeitung 1969, 19 — 20. sz.), ill. a szövetség szervezeti szabályzatát (uo., 34. sz.). — A marxista-leninista nemzetiségi politika kérdéseiről az utóbbi években folyt vitákat foglalta össze a Népszabadság 1968. X. 6-i száma; az elvi alapokat illetően l. ÓVÁRI Miklós 1968, 27 — 29.

Claus Jürgen Hutterer

DIE DEUTSCHE VOLKSGRUPPE IN UNGARN

Unter den nicht-ungarischen Nationalitäten Ungarns steht die deutsche Volksgruppe auch nach der auf Grund des Potsdamer Abkommens erfolgten teilweisen Umsiedlung nach Deutschland (1946–48) zahlenmäßig immer noch an erster Stelle (etwa 2,5% der Gesamtbevölkerung, d. h. mehr als 50% aller nicht-ungarischen Volksgruppen des Landes). Vorliegende Übersicht behandelt ihre Siedlungsgeschichte, Siedlungsgeographie, soziale und ethnische (mundartliche) Gliederung, die Hintergründe des Volksnamens „Schwaben“ und Gründe und Umstände des zunehmenden Sprachwechsels zugunsten des Ungarischen.

Zum Verständnis der Siedlungsgeschichte war es erforderlich, die vortürkische Besiedlung der Siebenbürgischen „Sachsenstühle“, der Zips samt den Zipser „Gründen“ und des mittelslowakischen Haulandes — die heute außerhalb der ungarischen Staatsgrenzen liegen — sowie die Entwicklung des deutschen Elements ungarischer Städte des Mittelalters mitzubehandeln. Reste aus dieser Zeit sind im heutigen Ungarn nur im ehemaligen Bergstädtchen Deutschpilsen/Nagybörzsöny im Norden und in Westungarn vorhanden. Der Unterschied dieser Volksbewegungen zum „Drang nach Osten“ liegt auf der Hand. Nach der Klärung der Ursachen der Neubesiedlung nach der Türkenzeit wird der sog. „Große Schwabenzug“ in 3 Etappen eingeteilt: 1. Karolinische Zeit (1689–1740), 2. Theresianische Zeit (1740–1780), 3. Josephinische Zeit (Ende des 18. Jhs). Als wichtigste Etappe der Entwicklung wird das 19. Jh. bezeichnet, als nach dem Ausgleich erster Stufe (d. h. innerhalb der Einzelorte), im Zuge des Ausgleichs zweiter Stufe (d. h. der Einzelorte im Rahmen größerer Landschaften) der ethnische Zusammenschluß vor sich ging.

Im Abschnitt zur Siedlungsgeographie werden der Reihe nach Westungarn (entlang der österreichischen Grenze), das Ungarische Mittelgebirge (zwischen Donauknie und Plattensee) und die sog. „Schwäbische Türkei“ (im Donau-Drauwinkel) samt ihren Streusiedlungen in Transdanubien, ferner die Nordbatschka, das nördliche Banat, die Reste des Sathmarschwäbischen in Nordostungarn und die Siedlungskette im Tokaier Bergland samt den Streusiedlungen Transsisiens besprochen.

Da es sich überwiegend um ein Bauernvolk handelt, erweist sich die Sprachgeographie als die brauchbarste Basis der Gliederung. Im heutigen Bild fehlen die Niederdeutschen; Westungarn und das Ungarische Mittelgebirge sind fast ausschließlich ostdonaubairisch (mit Wienerisch als Ordnungsprinzip), die Schwäbische Türkei ist vorwiegend rheinfränkisch, desgleichen die Nordbatschka und die Streusiedlungen im Osten (Ordnungsprinzipien: 1. Nord- und Südhessisch, 2. Pfälzisch), während Sathmarschwäbisch, das Tokaier Bergland rheinfränkisch-schwäbisch ist. Innerhalb dieser Großräume gibt es auch andere Sprachhorste (ostfränkisch, moselfränkisch, vorallemannisch).

Die Verbreitung des verallgemeinernden Volksnamens „Schwaben“ wird an Hand einer sozialhistorischen Darstellung geklärt.

Ein kurzer Abriß der Geschichte der Ungarndeutschen in den letzten 100 Jahren erhellt die Triebfedern des äußeren Sprachumbruchs der Gegenwart.

IRODALOM

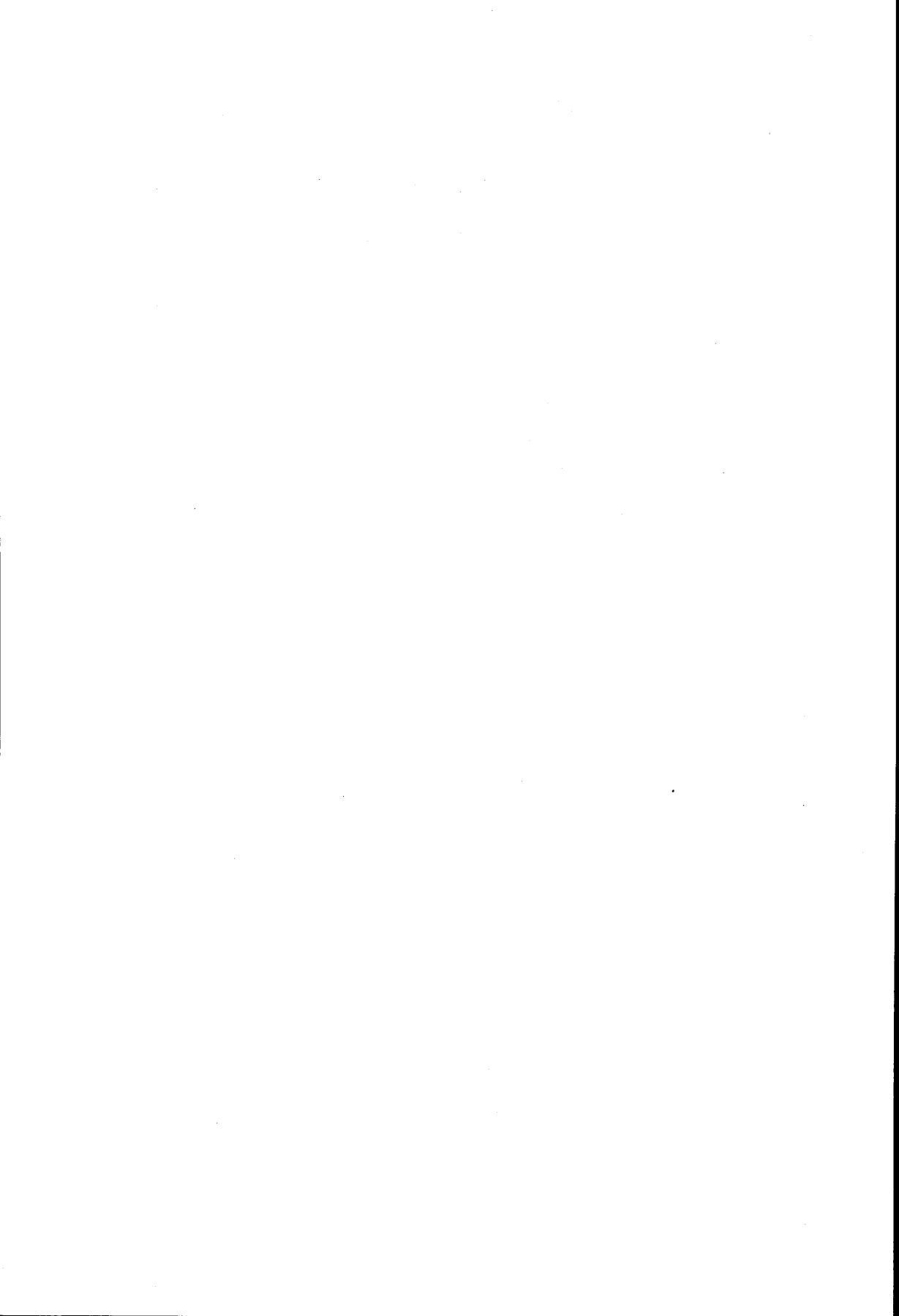
- ANNABRING Mátyás
1954 *Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn*. Stuttgart.
- BAKONYI János
1940 *Márkó telepítése és nyelvjárása*. Bp.
- BÁRDOS István
1933 *Pécs régi német utcanevői*. Bp.
- BAUER, H.
1933 *Nagyárpád. Mundart und Sitten*. Pécs.
- BEDI Rezső
1912 *A soproni hienc nyelvjárás hangtana*. Sopron.
- BEÉR János—KOVÁCS István
1959 *A Magyar Népköztársaság Alkotmányja*. Bp.
- BELL, K. (szerk.)
1935 *Das Deutschtum im Ausland. Ungarn*. Drezda.
- BLEYER Jakab (szerk.)
1928 *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Bp.
- BONOMI Jenő
1940 *Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes*. SOF V.
- BRUCKNER Győző
1913 *A szepesi szász nép*. Bp. (Szerk. SZABÓ Oreszt 1913)
- CZIRBUSZ Géza
1913 *A dél-magyarországi németek*. Bp. (Szerk. SZABÓ Oreszt 1913)
- DAMMANG, A.
1930 *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*. München.
- ESZTERLE Mária Edit
1929 *A budakeszi német nyelvjárás hangtana*. Bp.
- FEKETE NAGY Antal
1934 *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp.
- FÜGEDI Erik
1969 *Der Stadtplan von Stuhlweißenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn*. Acta Historica XV, 1—2.
- GRATZ Gusztáv
1938 *Deutschungarische Probleme*. Bp.
- GRÉB Gyula
1924 *Mundart und Herkunft der Zipser*. Reichenberg.
- GROTHER, H.
1927 *700 Jahre deutschen Lebens in der Zips*. Crimmitschau.
- HACK, J.
1934 *Fuldaer Mundarten in Ungarn*. Fuldaer Geschichtsblätter XXVII.
- HAJNAL Márton
1906 *Az isztiméri német nyelvjárás hangtana*. Bp.
- HANKA, J.
1952 *Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des deutschen Haulandes in der Mittelslowakei*. München.
- HAPP József
1915 *Béb község német (középbajor) nyelvjárásának hangtana*. Bp.
- HARTMANN, R.
1935 *Die Volkskunde des Deutschtums in Rumpfungarn*. (Szerk. BELL, K. 1935)
- 1936 *Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert*. Bp.
- Hatályos törvények
1965 *Hatályos törvények és törvényerejű rendeletek 1945—1963*. Bp.
- HUTTERER Miklós
1960 *A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjárás kutatás problémái*. MNy.
- 1960b *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung*. Berlin.
- 1961 *Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn*. — GROSSE, R.—HUTTERER, C. J.: Hoch-

- sprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen. Berlin.
- 1961b *Recenzió* WEBER, E. 1959-ről. ALH XI, 3–4.
- 1963 *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. Halle/S.
- 1963b *Grundsätzliches zur Sprachinselforschung*. PBB/Halle LXXXV.
- 1965 *Lautgrammatik der Mundart zweier Landlergemeinden in Ungarn*. ALH XV, 3–4.
- 1968 *Deutsch-ungarischer Lehnwortaus-tausch*. (Szerk. MITZKA, W. 1968.)
- 1968b *Mischung, Ausgleich und Über-dachung in den deutschen Sprach-inseln des Mittelalters*. — Ver-handlungen des II. Internationalen Dialektologenkongresses. Wiesbaden.
- 1968c *Bevezetés a germanisztikába*. Bp.
- 1969 *Sprachinseln in Mittel- und West-ungarn und in der „Schwäbischen Türkei“*. — KE Die deutsche Sprache I. Lipcse.
- 1970 *Sprachschichtung und Sprach-norm*. Annales Univ. Scient. Bu-dapest. Sectio Linguistica I.
- HUTTERER Miklós—KIEFER Ferenc
1963 *Einführung in die deutsche Lite-ratur*. Bp.
- IMMENDÖRFFER, B.
1939 *Eduard Glatz, „Deutsche Xenien von und für Ungarn“*. SODF IV.
- ISBERT, A. O.
1931 *Das Südwestliche Ungarische Mü-ttelgebirge*. Langensalza—Berlin—Lipcse.
- JÁRAI József
1944 *A kaposfői német telepések és nyelvújításuk*. Bp.
- JÁSZI Oszkár
1912 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp.
- KAINDL, R. F.
1907—11 *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*. Gotha.
- 1917 *Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathenländern*. Lipcse.
- KALLBRUNNER, J.
1958 *Das kaiserliche Banat*. I. Mün-chen.
- KIEFER Ferenc
1967 *Zur synchronischen Beschreibung einer schwäbischen Mundart in Ungarn*. ALH XVII. 1–2.
- KLEIN Károly Kurt
1957 *Hochsprache und Mundart in den deutschen Sprachinseln*. ZfMaf XXIV.
- 1963 *Transsylvania*. München.
- KRAUSE Jenő
1907 *Baranya vármegye településföld-rajzi vázlata*. Bp.
- KUHN, W.
1934 *Deutsche Sprachinselforschung*. Plauen/V.
- LENGYEL Imre
1936 *A balmazújvárosi német telepítés*. Debrecen.
- 1968 *Die deutsche Mundart von Rátka*. NFT III.
- 1970 *Grundriß der deutschen Mundart von Herceghút*. Debrecen. NFT V.
- MAKSAY Ferenc
1943 *Die Ansiedlung der Sachsen*. in: Szerk. MÁLYUSZ Elemér, 1943.:
- MÁLYUSZ Elemér (Szerk.)
1943 *Siebenbürgen und seine Völker*. Bp.—Lipcse—Milánó.
- MANHERZ Károly
1971 *Lautgeographie und Sprachsozio-logie der deutschen Mundarten auf dem Heideboden*. Bp. (Kand. ért.)
1972. *Soziale Schichten in den deutschen Mundarten in Nordwestungarn*. Annales Univ. Scient. Budapest. Sectio Linguis-tica III.
- MÁRVÁNY János
1970 *Zur Gliederung der deutschen Mundarten im südöstlichen Trans-danubien*. ALH XX, 1–2.
- MITZKA, W. szerk.
1968 *Wortgeographie und Gesellschaft*. Berlin.
- MOSEER, H.
1937 *Schwäbische Mundart und Sitte in Sathmar*. München.
- 1957³ *Deutsche Sprachgeschichte*. Stuttgart.
- MÜLLER-GUTTENBRUNN Ádám
1918 *Deutsche Sorgen in Ungarn*. Bécs—Warnsdorf—Lipcse.
- NEUGEBOREN Emil
1913 *Az erdélyi szászok*. (Szerk. SZABÓ Oreszt 1913.)
- NEUHAUSER Frigyes
1927 *A zirci német nyelvújítás hangtana*. Bp.
- NITSCH Mátyás
1913 *A dunántúli németség*. (Szerk. SZABÓ Oreszt 1913.)
- ÓVÁRI Miklós
1968 *Hazafiság és nemzetköziség*. Bp.
- PFALZ, A.
1911 *Proben heanzischer Mundart*. Bécs.
- PÉTERDI Ottó
1934 *Az észak-bakonyaljai német falvak dülönevei*. Bp.

- POGÁNY Irén
1968 *Beiträge zur bewußten Flurnamenschöpfung in Ungarn um die Mitte des 19. Jahrhunderts.* ALH XVIII, 3–4.
- POTOCZKY József
1910 *A zebegényi német nyelvjárás.* Bp.
- PROTZE, H.
1962 *Der Volksname der Deutschen in Siebenbürgen.* Leipziger Abhandlungen zur Namenforschung und Siedlungsgeschichte. Lipcse.
- PUKÁNSZKY Béla
1941 *Német polgárság magyar földön.* Bp.
- REIN, K.
1961–2 „Sächsisch” und „Schwäbisch” als Stammesbezeichnung im Südostdeutschum. SOSbl. VII és IX.
- RÉZ Henrik
1935 *Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben.* Bp.
- SCHÄFER Illés
1908 *A kalaznói német nyelvjárás hangtana.* Bp.
- SCHERER, A.
1966 *Donauschwäbische Bibliographie 1935–1955.* München.
- SCHICK, H.
1954 *Die schwäbische Mundart in den deutschen Dörfern Südosteuropas.* Tübingen. (Doktori ért.)
- SCHILLING Rogér
1928 *Die Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn.* (Szerk. BLEYER Jakab 1928.)
1942 *A német nyelvátlasz Magyarországon.* Bp.
1943 *Érdekességek településnyelvjárásainkban.* Veszprém.
- SCHIRMUNSKI, V.
1928 *Die schwäbischen Mundarten in Transkaukasien und der Südukraine.* Teuthonista V.
1930 *Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten.* GRM XVIII.
- SCHLEGL János
1935 *Az alsógallai német nyelvjárás mondatzerkesztése.* Bp.
- SCHLITT Ádám
1938 *Die Mundart von Szakadát.* Bp.
- SCHMIDT Henrik
1928 *Die deutschen Mundarten in Rumpfungarn.* (Szerk. BLEYER Jakab 1928.)
- SCHMIDT János
1939 *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna–Baranya–Somogyba a XVIII. század első felében.* Győr.
- SCHMIDT, J. (Szerk.)
1968 *Die Donauschwaben 1944–1964.* München.
- SCHNITZER, J.
1928 *Statistisches über das Deutschtum in Rumpfungarn.* (Szerk. BLEYER Jakab 1928.)
- SCHUTH János
1970 *Die Wechselbeziehungen von Bauernmundart und Stadtdialekt in Südungarn.* Bp. (Szakdolgozat.)
- SCHWARTZ Elemér
1913 *Volksnamen der ungarländischen Deutschen.* Neue Post (II. 13). Bp.
1914 *A rába-lapincsközi német (délbajor) nyelvjárás hangtana.* Bp.
- Soós Katalin
1962 *A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919).* Bp.
1969 *A nyugat-magyarországi kormánybiztosság megszervezése.* Acta Hist. Szeged. XXXIII. Szeged.
- STEINACKER, R.
1962 *Hozzászólás.* SOSbl. IX. (Vö. REIN, K. 1961–2.)
- STRAUKA, M.
1968 *Handbuch der europäischen Volksgruppen.* Bécs–Stuttgart.
- STRÖM, A.—SCHIRMUNSKI, V.
1926 *Deutsche Mundarten an der Newa.* Teuthonista III.
- SZABÓ Orestz szerk.
1913 *Nemzetiségi ismertető könyvtár. A magyarországi németek. I–II.* Bp.
- TAFFERNER Antal
1941 *Vértesboglár.* Bp.
1968 *Die deutsche Volksgruppe im volksdemokratischen Ungarn.* (A STRAUKA, M. 1968. kötetben.)
1968b *Die deutsche Minderheit im volksdemokratischen Ungarn seit 1945.* (Szerk. SCHMIDT, J. 1968)
- TEUTSCH, G. D.
1899 *Geschichte der Siebenbürger Sachsen. I. Nagyszeben.*
- TILKOVSKY Lóránt
1966 *Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik (1938–1941).* Acta Historica XII.
- TÖRÖK Árpád
1936 *A hazai németiség belső válsága.* Magyar Szemle XXVII.
- TURÓCZI Károly
1962 *A hazánkban élő nemzetiségek helyzetéről.* Pártélet VII, 4. sz.
- VALJAVEC, F.
1953 *Geschichte der deutschen Kultur-*

- beziehungen zu Südosteuropa I. Mittelalter. München.
- Volksstimme
1919 Bp.
- VONHÁZ István
1908 *A szatmármegyei német nyelvjárás hangtana*. Bp.
1931 *A szatmármegyei német telepítés*. Pécs.
- WEBER, E.
1959 *Beiträge zur Dialektgeographie des südlichen Werra-Fuldaraumes*. Tübingen.
- WEIDLEIN János
1930 *A murgai német nyelvjárás alaktana*. Bp.
1931 *Schwäbische Mundarten im südlichen Transdanubien*. DUHbl. III.
1932 *Fuldaer Mundarten in Ungarn*. DUHbl. IV.
1932b *A mezőberényi német (rajnai frank) nyelvjárás eredete és kialakulása*. Szarvas.
1935 *Die deutschen Mundarten in Rumpfungarn*. (Szerk. BELL, K. 1935.)
- 1937 *A tolnamegyei német telepítések*. Pécs.
- 1952 *Deutsche Mundarten der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*. ZfMaf. XX.
- 1952b *Katholische und protestantische Mundarten in der Batschka*. ZfMaf. XXI.
- 1954 *Die deutschen Mundarten im Südwestlichen Ungarischen Mittelgebirge*. ZfMaf. XXII.
- WEINTRITT, I.
1966 *Die Schriftsprache bei den Deutschen in Ungarn*. ALH XVI, 3–4.
- V. WINDISCH Éva
1965 *Die Entstehung der Voraussetzungen für die Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Acta Historica XI.
- WITTMANN Adám
1943 *Die Mundart von Pusztavám*. Beszterce.

AZ AUSZTRIAI (BURGENLANDI) MAGYAR SZÓRVÁNYOK

Az ausztriai magyar szórványok kérdéseivel a társadalomtudományok hazai kutatói az elmúlt fél évszázad alatt igen keveset foglalkoztak. Így e népcsoportokról még a szakemberek egy része is csak meglehetősen hiányos ismeretekkel rendelkezik. A társadalomtudományok egyes ágazatai közül e népcsoportok vizsgálatát illetően jelentősebb eredményeket elsősorban a nyelvtudomány mutathat fel. Négy burgenlandi község anyagát teszi közzé a Magyar Nyelvjárások Atlasza, tehát tulajdonképpen minden olyan települést számba vett az atlasz, amelyben ma jelentősebb mennyiségben él magyar nemzetiségű lakosság. Az utóbbi harminc év alatt több részlettanulmány, szó- és szövegközlés jelent meg elsősorban a felsőöri nyelvjárásra vonatkozóan. Sőt erről a nyelvjárásról elkészült egy nagyobb terjedelmű nyelvjárási monográfia,¹ és még ebben az évben megjelenik egy kb. 4100 címszót felölelő tájszógyűjtemény is. Ez az aránylag jelentős nyelvjárási kutatómunka azonban nem kis mértékben a szerencsés véletlen következménye, s elsősorban azzal magyarázható, hogy magam Felsőőr szülöttje vagyok. Az említett közlemények zöme ugyanis tőlem származik.

A történettudomány területén majdnem három évtizeddel ezelőtt jelent meg egy számottevő összefoglalás a Felsőőr környéki népcsoportról.²

A néprajztudomány hazai szakemberei közül — egyetlen, nem a legalkalmasabb időszakban lebonyolított népdalgyűjtési próbálkozástól eltekintve — tudtommal senki sem végzett kutatómunkát az ausztriai magyar lakosságú településeken. S úgy értesültem róla, hogy az erről a területről a néprajzi atlaszba bekerülő anyagot is az Ausztriában élő Gaál Károly gyűjtéséből kénytelen átvenni az atlasz szerkesztőse.³

¹ Imre Samu: *A felsőöri nyelvjárás* Bp., 1971.

² Kovács Márton: *A felsőöri magyar népszívet*. Bp. 1942.

³ GAÁL Károlynak több munkája jelent meg erről a területről, amelyek részben vagy egészben magyar vonatkozásúak: *Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus dem südlichen Burgenland*. Eisenstadt, 1965.; *Spinnstubelieder. Lieder der Frauengemeinschaften in den magyarischen Sprachinseln in Burgenland*. München — Zürich, 1966.;

A társadalomtudományok hazai kutatóinak az ausztriai magyar népcsoportok iránt tanúsított nem különösebben erős érdeklődése bizonyos fokig érthető. Magyar népcsoportokat Ausztriában lényegében csupán Burgenlandban találunk. A magát magyar nemzetiségűnek valló lakosság száma ezen a területen már az Ausztriához való csatolás idején is viszonylag szerény volt, azóta pedig fokozatosan csökkent, és napjainkra már meglehetősen jelentéktelenné zsugorodott. Az osztrák statisztikák szerint a következőképpen: 1923: 14 931 (5,2%); 1934: 10 442 (3,5%); 1939: 8396 (a % ismeretlen); 1951: 5251 (1,9%); 1961: 5462 (2,1%). (Oberwarter Zeitung 1969. dec. 21. sz.)

Ez a kis lélekszámú magyarság lényegében két tömbre oszlik. Az egyik a volt Vas megyei területre esik: Felsőőr környéke; Szombathelytől kb. 30 km-re nyugatra. A másik a volt Sopron megyei rész: Felsőpulya vidéke; Kőszegtől kb. 15–20 km-re északra. Kettőjük közül a Felsőőr környéki a jelentősebb.

Magyar családokat elszórtan találunk Burgenland más pontjain is, számuk azonban egyetlen településen sem jelentős, összefüggőbb csoportokat sehol sem alkotnak. A magyarul tudók száma Burgenlandban természetesen jóval nagyobb, mint ahogy a fent közölt adatok sejtetnék. Ez nyilvánvalóan következik abból, hogy ez a terület korábban magyar fennhatóság alá tartozott, összefügg az akkori iskoláztatási rendszerrel stb. Ez a tény azonban lényegében független a magyar népcsoportok problematikájától.

Magyar népelemmel számolnunk kell azonban nem csupán Burgenlandban, hanem Ausztria egyéb részein is, elsősorban Bécsben és Grácban. Bécsben több egyesületük, egyházközségük is van. Ezeket azonban aligha tekinthetjük többnek alkalmi közösségeknél, amelyek sem nyelvjárási, sem néprajzi szempontból nem tekinthetők népcsoportoknak. Kialakulásuk, mai létük vizsgálata a történettudomány számára azonban mindenképpen érdekes lehet.

Ebben a tanulmányban nem tekintem feladatommak az ausztriai magyar szórványok részletesebb leírását nyelvjárási szempontból sem, még kevésbé néprajzi vonatkozásban. Elsősorban e népcsoportok mai helyzetét szeretném ismertetni, visszatekintve természetesen egy kissé a közelebbi és a távolabbi múltba is. Cikkemnek elsődlegesen az a célja, hogy felhívjam a hazai szakemberek figyelmét e népcsoportok létre, különösen pedig arra a tényre,

---

Die bemahlte Truhe im südlichen Burgenland. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 35. 1966.; *Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland. Supplement-Serie zu Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung. Herausgegeben von Kurt Ranke. Reihe A: Texte Band 9. Berlin; Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1969.; Die Volksfischerei im südlichen Burgenland. Institut für Volkskunde der Universität. Wien, II. Bd. é. n.*

hogy a hazai társadalomtudományok szakembereinek e tekintetben vannak bizonyos adósságaik, amelyeknek törlesztését még ma talán nem volna késő megkezdeni.

Cikkemben főképpen a Felsőőr vidéki csoporttal foglalkozom, ugyanis elsősorban ezekkel a településekkel kapcsolatban vannak mind a mára, mind a közelebbi múltra vonatkozóan konkrét tapasztalataim. Itt születtem, huszonkét éves koromig minden középiskolai és egyetemi szünetemet itt töltöttem, rokonságom túlnyomó többsége ma is itt él. Az elmondottak azonban mutatis mutandis — érvényesek a Felsőpulya környéki csoportra is.

A Felsőőr környéki magyar népcsoportot három község alkotja: *Felsőőr* (Oberwart), *Alsóőr* (Unterwart), *Őrisziget* (Siget in der Wart). A három község háromszög alakban helyezkedik el, egymástól kb. 2–4 km távolságra. Felsőőr és Alsóőr a Pinka folyó, Őrisziget a Felsőőr határában is átfolyó Szék (*Szik*) patak völgyében fekszik. A három község között német nyelvű település nincs, a távolabbi környezet azonban teljesen német nyelvű. Negyedik községként régebben ide szokták sorolni *Jobbágyit* (Jabing) is. Jobbágyiban azonban ma már magyar népelemmel gyakorlatilag nem számolhatunk. A három község lélekszáma az 1913-as Helységnevtár adatai szerint a következő volt: Felsőőr: 3912, Alsóőr: 1464, Őrisziget: 333. Alsóőr és Őrisziget paraszti lakosságú község volt, mindkettő színmagyar. Felsőőrben mint járási székhelyen a német elem elsősorban az iparosok, a kereskedők és részben az értelmiség körében már az első világháború idején is számottevő, a parasztság azonban itt is magyar volt. A községek mai lélekszámára vonatkozóan csupán szóbeli értesüléseim vannak. Ezek szerint Felsőőr lakossága ma kb. öt és félezer, Alsóőré nem éri el egészen az ezret, Őriszigetét a háromezret. Alsóőrben és Őriszigeten jelentősebb számban ma sem laknak németek, Felsőőrben azonban a német elem az elmúlt fél évszázad alatt többségbe került. A három község vallási szempontból is megoszlik. Alsóőr római katolikus, Őrisziget evangélikus, Felsőőrben pedig a magyarság jelentősebb része református, kisebb része római katolikus; itt a két felekezet, legalábbis a két világháború közötti időig, település szempontjából is eléggé elkülönült. A viszonylag hosszan elnyúló lakott terület északnyugati része, a *fűszög* ('felszeg') szinte kizárólag református vallású volt, a római katolikus vallású magyarok pedig zömükben az Alsóőr felé eső részen, az *oaszög*-ben ('alszeg') laktak. Ez a vallás szerinti elkülönülés ma már kevésbé éles, de nagyjából még fennáll.

Felsőpulya környékén két magyar település volt: *Felsőpulya* (Oberpullendorf) és *Középpulya* (Mitterpullendorf). Mindkét község lakossága római katolikus. Az 1913-as Helységnevtár szerint Felsőpulyának 868, Középpu-

lyának 459 lakosa volt; német lakosságról egyik községben sem tesz említést a Helységnevtár. A két település azonban ma már összeépült, és Középpulya mint közigazgatási egység megszűnt. Felsőpulya szintén járási székhely. Ennek megfelelően lakossága az elmúlt fél évszázad alatt némileg megnőtt (a két összevont község lakossága kb. 2200), és a község Felsőőrnél is jobban elnémetesedett. A régi Középpulyán, amely megmaradt paraszti jellegű településnek, a magyar népelem egysége jóval szilárdabb. A két községet körülvevő települések német, illetőleg horvát anyanyelvűek.

Felsőőr, Alsóőr és Őrsziget ősi, Árpád-kori települések. Ahogy nevük is mutatja, néhány más, már régen elnémetesedett településsel (Felsőlövő, Alsólövő, Őrállás, Lödös stb.) részét alkották annak a határvédelmi sávnak, melyet az Árpádok, feltehetően a kalandozások korának lezárulása után a nyugati határ mentén alakítottak ki. S a három község határőr-lakossága a Szék, a Pinka és a Strém (*Ösztörmen*) patakok egymással párhuzamosan futó völgyeinek az őrizetét láthatta el.

A régi gyepűrendszer emlékei a felsőőri dülőnevek között nyomaikban még ma is fellelhetők. Ilyen például a *Dzsepűökk* ('Gyepűk') nevű helynév, amely a Pinka folyó és a vele párhuzamosan futó *Sűrűö* ('Sűrű') nevű dombvonulat között terül el. S talán részben idekapcsolhatók a *ri* ('rév') utótagú helynevek is (*Föhennyesri, Palotari, Doboguori, Bikari, Szeherrí* stb.), amelyek nagyrészt a Pinka és az Ösztörmen patakok közelében terülnek el, és a mocsaras, nehezen járható területeken levő gázlót, átkelőhelyet jelölték.

Az Árpádok korában a nyugati határszáron folyó sűrű háborúzások következtében a határvidék magyar lakossága fokozatosan pusztult. A gyepűrendszer jelentősége egyre csökkent, s a kialakult központi hatalomnak mind kevesebb érdeke fűződött ahhoz, hogy a határvidék településeit magyar népelemmel töltsék fel. A magyarság helyébe fokozatosan németek kerültek. Szemléletesen mutatja ezt a folyamatot a különféle írásos emlékekben a magyar településnevek helyén a német elnevezéseknek egyre gyakoribb jelentkezése, illetőleg kb. a XVI. század második felétől kezdődően a településnevek zömében általánossá válása. Az ősi magyar lakosság nagymérvű pusztulásával járt a török megjelenése is, és Kőszeg ostromát (1532) tekinthetjük e már régebben megindult folyamat zárókövének. A török martalócok messze környéken kóboroltak, elpusztították a településeket, s az eredeti magyar lakosságnak csak a töredékei maradtak fenn. A magyar népelem utánpótlást nem kapott, a németet viszont állandó utánpótlással látták el a töröktől alig vagy egyáltalán nem háborgatott nyugati területek. Sőt, a török elől jelentős számban húzódnak fel északabbra horvátok is. (Részletesebben l. KOVÁCS Márton, i. m.-ban.)

A Sopron megyei Felsőpulya és Középpulya (sőt a ma horvát lakosságú Alsópulya is) szintén Árpád-kori települések. Egy 1225-ben kelt oklevélből már ismeretes „Terre Pula maior et minor.”⁴ Idézett művének következő lapján utal CSÁNKI arra is, hogy a középkorban mindhárom Pulyán laktak köznemesek. Felsőpulya és környékének története kevésbé ismeretes számomra, mint Felsőőr vidékéé. Valószínűnek tartom azonban, hogy a kettő között sok a párhuzamosság, s az is szinte bizonyosra vehető, hogy mindkét csoport nagyjából azonos időben szakadt el a magyarság összefüggő tömbjétől, és vált nyelvszigetté.

Felmerülhet a kérdés, mivel magyarázható, hogy ez a két, viszonylag kis lélekszámú magyar csoport a németiség gyűrűjében évszázadokon át megtartotta anyanyelvét. Véleményem szerint ebben jelentős szerepe lehetett e községek lakossága kisnemesi státusának, ami éppen az idegen környezetben meglehetősen zárt közösséggé tette őket, s a beköltöző kisebb számú idegen, elsősorban német elemet hosszú időn keresztül sikerrel olvasztották magukba, ahogy erre a magukat magyar nemzetiségűnek vallók névanyagából is lehet következtetni. Emellett Felsőőr már régóta jelentős magyar kulturális központ is volt. Valószínűleg igen korán egyházas helyé lett. A XV. század elején már minden bizonnyal volt papja. 1443-ból ismeretes a *papwelge* (ma: *Pabvüödzsö*) dűlőnév. Valószínűleg a XVI. század második felében Felsőőr környéke áttért a protestáns vallásra, 1599-ben már a felsőőri református papról tesznek említést a korabeli források.⁵ S az 1681. évi soproni országgyűlés egész Vas megyében egyedül Felsőőrt tette meg református artikuláris helynek, ami nyilvánvalóan mutatja a községnek bizonyos fokú kulturális jelentőségét. Igen korán létesült iskola is Felsőőrben, 1655-ből már ismeretes az iskolamester neve, s attól kezdődően mindig volt mester a felsőőri református iskolában. (Alsóőr rekatolizálására, illetőleg a két protestáns felekezetnek Felsőőr és Órisziget közötti megoszlására itt nem kívánok kitérni, ennek körülményei egyébként is — tudomásom szerint — még nem eléggé tisztázottak.) A fentiek mellett igen számottevő tényező volt az is, hogy ezek a magyar népcsoportok „belső nyelvsziget”-ek voltak.

Az Ausztriához való csatolás után a leglényegesebb változás az volt, hogy belső nyelvszigetből külső nyelvszigetté váltak, bár ennek következményei az első időkben még nem nagyon jelentkeztek; a községek belső életében lényegesebb változás nem történt. Az osztrák kormányzat messzemenően biztosította a nemzetiségi jogokat. Mindegyik községben működtek magyar tanítási nyelvű iskolák, amelyekben a német nyelv csupán kötelező tan-

⁴ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1897. III. 625.

⁵ Kovács i. m. 53.

tárgyként szerepelt. Magyar nyelvű óvoda volt például még gyerekkoromban Felsőőrben. A papok, tanítók általában helyükön maradtak az uralomváltozás után is. Felsőőrben nem történt jelentősebb változás még a község vezetőségében sem. A magyar nyelv használatát nem korlátozták semmiféle helyi intézkedések, de még csak a német lakosságnak valamiféle subjektív ellenszenvé sem. Sőt a beköltöző német iparosok, kereskedők — jól felfogott saját gazdasági érdekekből — általában elég jól megtanultak magyarul. Nem változott jelentősebb mértékben a községek gazdasági struktúrája sem. Felsőőr például a második világháborúig, járási székhely volta ellenére, lényegében paraszti község maradt. Ennek megfelelően a község vezetésében is a parasztságnak — tehát a magyarságnak — jelentős szerepe volt. S ez a Felsőőrről megrajzolt kép még fokozottabb mértékben érvényes volt a többi kisebb községre. S mindkét magyar csoportot jellemezte az a tény is, hogy meglehetősen szoros maradt a kapcsolat Magyarországgal, Felsőőr környékének főképpen Szombathellyel, Felsőpulya környékének elsősorban Kőszeggel. Rendszeresen jártak az egyes községekbe magyar újságok, sőt egy időben közös burgenlandi—nyugat-magyarországi érdekeltségű hetilap is jelent meg Sopronban „Hétfő” címmel. Szinte korlátlanul lehetett hozzájutni a magyarországi szépirodalomhoz. Már ebben az időben élénk sportkapcsolatok alakultak ki. Többen végeztek középiskolai tanulmányokat Magyarországon. Igaz, hogy közülük csak viszonylag kevesen kerültek vissza ezekbe a községekbe, s nagy részük Magyarországon telepedett le, de ennek ellenére bizonyos fokú kulturális hatást ez is jelentett. Végül mindenképpen megemlítendő az a tény, hogy a lakosság zömében élt a pozitív értelemben vett nemzetiségi tudat.

Némileg nehezebbé vált a magyar kisebbség helyzete Ausztriának a hitleri Németország által történt megszállása után. Ez a rezsim politikai nyomással igyekezett változtatásokat eszközölni elsősorban az iskoláztatás területén, s próbálták szorgalmazni a német nyelven történő oktatást. Az ilyen irányú törekvések azonban csak minimális eredménnyel jártak, s lényegében megbuktak a lakosság ellenállásán. A magyar tannyelvű iskolák továbbra is fennmaradtak, bár a tanulók száma némileg csökkent.

Alapvetően megváltozott azonban a burgenlandi magyar népcsoportok helyzete a második világháború után. Az osztrák gazdasági élet konjunktúrája révén elsősorban Felsőőr, de kisebb mértékben Felsőpulya is, tehát főképpen a két járási székhely gyors fejlődésnek indult, erősen városiasodni kezdett. Fejlett üzlethálózat épült ki, igen nagyot fejlődött a szolgáltató ipar (éttermek, szállodák létesültek), megnőtt az iparosok száma, sőt szaporodott az értelmiség is (pedagógusok, ügyvédek, a járási hivatalok tisztviselői stb.). A beköltöző kereskedők, iparosok, értelmiségiek szinte kizá-

rólag németek, akik az előző időktől eltérően már egyáltalán nem igyekeznek megtanulni a magyar nyelvet, ugyanis gazdasági érdekük ezt már nem kívánja meg. Így ebben a két községben a német elem számszerűen is túlsúlyba került. A vezető szerepet a két községben gazdasági, szellemi pozíciói révén ez a réteg vette át, s a magyar népelem e tekintetben meglehetősen háttérbe szorult. Mindezt nagymértékben elősegítette, hogy a két községben az utóbbi két évtized alatt alapvetően megváltozott a gazdasági struktúra. A második világháború előtt még általánosnak mondható mezőgazdasági jelleg, tehát a lakosság zömét érintő kisparaszti életforma, amelyet nagymértékben kötnek a hagyományok, erősen megbomlott. Felsőőrben például a paraszti gazdaságok zöme már az 1920-as években sem haladta meg a 10–15 katasztrális holdat. Ennek is legfeljebb a fele volt szántó, a többi rét és erdő. A gyermekszaporulat magas volt, családonként szinte általános volt a 4–6 gyerek, de az ennél jóval több sem volt ritka. A birtok a gyerekek számának megfelelően osztódott. Így az egy családra eső föld mennyisége nemzedékről nemzedékre csökkent. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy tagosítás a községben nem volt, az állandó felezés-harmadolás-negyedelés folytán az egyes birtoktestek nadrágszíjparcellákra zsugorodtak, ami a munka gépesítését szinte lehetetlenné tette, és az intenzívebb gazdálkodást is igen megnehezítette. Ezek az elaprózott gazdaságok a második világháború után már egy-egy család megélhetését sem nagyon tudták biztosítani, különösen nem akkor, amikor az ipar különböző ágazataiban a kereseti lehetőségek ugrásszerűen megnőttek. Vagyis a korábban kialakult paraszti életforma nem volt versenyképes, és így a munkaerő zöme eltávozott a mezőgazdaságból. Szemléletesen mutatja ezt saját családom esete. Családom apai és anyai ágon egyaránt bennszülött felsőőri; református vallású kisparasztok. Apám családjában hat (négy fiú, két lány), anyáméban három (mindegyik lány) testvér érte meg a húszéves kort (mindkét családban két gyerek halt meg iskolás kor előtt). A hat, illetőleg három testvér közül egy férfi — a legfiatalabb — ment iparosnak az 1920-as évek közepén, a többi gazdálkodott, illetőleg gazdálkodó felesége lett. Az így kialakult nyolc családból egy családfő még egészen fiatalon elment munkásnak; egy másik már a második világháború idején, majdnem ötvenéves korában községi altisztnek; egy harmadik 1945 után, szintén közel 50. életévéhez községi alkalmazottnak. De a paraszti munkától ők sem szakadtak el teljesen, kevés földjüket továbbra is megművelték. S ez a kép eléggé tipikusnak mondható.

Az említett nyolc család gyermekei (testvéreim, unokatestvéreim) közül — számuk kb. 30 — már egyetlenegy sincs, aki fő hivatású életformaként a gazdálkodást választotta volna, illetőleg gazdálkodóhoz ment volna fele-

ségül, sőt azok száma is viszonylag csekély, akik családjuk révén földműveléssel is foglalkoznak. S ez az arány megint nem elszigetelt.

A felsőöri fiatalság zöme, sőt a középkorúak tekintélyes része is az iparban, illetőleg „munkán”, főleg útépítéseknél helyezkedik el. Felsőőr és közvetlen környéke azonban a kínálkozó munkaerőmennyiséget nem tudja felvenni, s így nagyon sokan kénytelenek távolabbi vidéken — nemritkán a kb. 120 km távolságra fekvő Bécsben — munkát vállalni, úgy azonban, hogy lakóhelyüket nem adják fel. Ez viszont azt jelenti, hogy idejük nagyobb részét — általában heti öt napját — a községtől távol, német nyelvű környezetben töltik, ami természetesen érezteti hatását szokásaikban, kulturális érdeklődésükben és nem utolsósorban magyar nyelvükön is. Mindez természetesen közvetve visszahat a községben élő családjukra is.

A mezőgazdaság háttérbe szorulásának megdöbbentő példája volt számomra 1964-ben az a tény, hogy abban a Felsőőrben, ahol gyerekkoromban, a harmincas években egy petrencényi jogtalanul „elkaszált” fű súlyos civódásokat, életre szóló haragot, sőt nemegyszer hosszas pereskedést okozott, egyik legnagyobb rétségnek, a *Dzsöp*-nek a zöme — amelyet annak idején évente kétszer kaszáltak meg — augusztus elején szinte teljesen kaszálatlan volt.

A községtől távol vállalt munka néhány évvel ezelőtt még általában igen jó kereseti lehetőségeket biztosított. Ennek megfelelően a régebben többnyire meglehetősen szegényes körülmények között élő családok gazdasági helyzete jelentősen megváltozott, ami a mindennapi élet színvonalának ugrásszerű emelkedésén túl megnyilvánul a nagyszámú családiház-építkezésben, a háztartások magas fokú gépesítésében, a lakások berendezésében stb. is. Vagyis a község gazdasági struktúrájának megváltozása jelentős mértékben megváltoztatta a község külső képét is, a lakosság életmódját is. Vitathatatlan, hogy a mai, az ipar felé orientálódó felsőöri magyarság életszínvonala sokkalta magasabb, mint a két világháború között a paraszti Felsőőré volt. A szegényesebb paraszti életmódból való kinövésnek azonban érthető következménye — s ez a néprajztudomány számára különösképpen figyelmeztető —, hogy igen nagy mértékben pusztul maga a paraszti életforma, pusztulnak az ezzel kapcsolatos hagyományos szokások.

A kisebb községekben (Alsóőr, Órisziget, Középpulya) ez a változás nem ennyire gyors ütemű, a mezőgazdaság, a paraszti életforma szerepe ezekben a községekben még erősebb, de a változás folyamata itt is jól észlelhető, és határozottan ebbe az irányba mutat.

Az osztrák kormányzat a második világháború után is biztosította a magyar népcsoportok számára az alapvető nemzetiségi jogokat, ezen belül az anyanyelv használatának, az anyanyelven történő alapfokú oktatásnak

a jogát is. E jogokkal azonban ekkor már sokkal nehezebb volt élni, mint a két világháború között. A közvetlen személyes kapcsolatok Magyarországgal mintegy másfél évtizeden át lényegében szüneteltek. A magyar szellemi élet termékei (szépirodalom, napisajtó, film) nem jutottak el a burgenlandi magyar népcsoportokhoz. (Még az 1960-as évek elején is azon méltatlankodott előttem egyik tanító — úgy hiszem, teljesen jogosan —, hogy miért nem lehet az ottani magyar iskolák számára pénzért nagyobb mennyiségben magyar meséskönyveket beszerezni. S véleménye szerint ez nem is elsősorban az osztrák hatóságokon múltott.) Ebben az időben legfeljebb a rádió jelentett egészen laza kapcsolatot a magyar kultúrával. A kölcsönös bizalmatlanság folytán a burgenlandi magyar népszigetek lakosságának jó része, elsősorban a fiatalság érzelmileg is eltávolodott a magyarságtól, nemzetiségi tudatuk elhalványult.

Mindezeknek szinte természetes következménye volt, hogy az 1950-es évek legvégén számottevő változások történtek a magyar nyelvű iskoláztatás területén. Felsőőrben, a legjelentősebb településen, megszűntek a magyar tanítási nyelvű iskolák, illetőleg a magyar nyelv a népiskola V. osztályától kezdődően szabadon választható tantárgy lett. Szabadon választható tantárgy lett csupán a magyar nyelv a felsőpulyai iskolában is, de a III. osztálytól kezdődően, és itt — tudomásom szerint — a magyar nyelvet mint szabadon választható tantárgyat a magyarok mellett a német nyelvű tanulók egy része is tanulja. Alsóőrben a népiskola III. osztályától kezdődően, Őriszigeten pedig az I. osztály második félévétől tanítják a magyar nyelvet. Itt azonban nem csupán mint tantárgyat, hanem minden tantárgy tanítása magyarul is folyik, pontosabban szólva a tanterv szerint előírt anyagot németül is, magyarul is feldolgozzák. A fentiek mellett szabadon választható tantárgy a magyar nyelv a felsőőri polgári iskolában (Hauptschule) a II. osztálytól, valamint a felsőlövői (oberschützeni) állami reál gimnáziumban, szintén a II. osztálytól. S nemrégén szóba került efféle oktatási forma megvalósítása a Felsőőrben létesítendő állami reál gimnáziumban is (vö. Oberwarter Zeitung, i. h.). (A magyar nyelvű tanításra vonatkozó szíves felvilágosításaiért itt mondok köszönetet Tölly Ernő kedves barátomnak, a felsőőri járás tanfelügyelőjének. Megjegyzem azonban, hogy ezek az adatok a kb. három évvel ezelőtti állapotot tükrözik.)

Ahogy a fenti, községenként eléggé eltérő kép is mutatja, a magyar nyelvű tanítás módosítása demokratikus módon, az egyes községek lakossága többségének a kívánságát figyelembe véve történt. S ez a forma, tekintettel a történelmileg kialakult körülményekre, Alsóőrben és Őriszigeten teljes mértékben kielégítőnek is mondható.

A két járási székhelyen, Felsőőrben és Felsőpulyán a magyar nyelvű

tanítás megszüntetése minden bizonnyal összefügg azzal, hogy ezekben a községekben a német anyanyelvű lakosság számszerűen is többségbe került. De éppen ezekben a községekben a gazdasági struktúrájának fentebb vázolt átalakulása folytán erősen megnőtt azoknak a magyar nemzetiségű fiataloknak a száma is, akik a népiskolánál magasabb fokú iskolatípusban kívánnak továbbtanulni. Ez pedig a magyar tannyelvű népiskolák elvégzése után igen nagy nehézséget jelentett a tanulók számára. Így a szülők többségének az iskolai oktatás nyelvére vonatkozó döntését nagyon is reális okok szülték. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a magyar nyelv oktatásának a két községben, de különösen Felsőőrben alkalmazott megoldása az itteni magyarság szempontjából igen kedvezőtlen. Felsőőrben a népiskola V–VIII. osztályát ma viszonylag kevesen végzik el a magyar nemzetiségű gyerekek közül is. A IV. osztály után nagyon sokan polgári iskolába, gimnáziumba mennek. A polgári iskola elvégzése ugyanis bizonyos ipari, kereskedelmi pályákon alapkövetelmény. Ennek következtében ma a felsőőri magyar nemzetiségű gyerekek zömének nincs módja arra, hogy az alsófokú oktatás során anyanyelvén az írás-olvasás képességét elsajátítsa. Megítélésem szerint mindenképpen méltányos lett volna, hogy — legalábbis szabadon választható, de akár kötelező tantárgyként is — a magyar nyelvet a népiskola II. vagy III. osztályától a felsőőri magyar nemzetiségű gyerekek is tanulhassák. Úgy gondolom, ez elemi joga minden kisebbségnek, illetőleg ezt biztosítani elemi kötelessége minden állam kormányzatának. Sőt, azt hiszem, az sem lenne talán teljesen jogtalan kívánság, hogy a községben a régebbi időkhöz hasonlóan működjék magyar nyelvű óvoda is.

A magyar nyelv oktatása a burgenlandi magyar községekben az oktatás formájától függetlenül is számos nehézséggel küzd. Csak a legnagyobb elismeréssel lehet szólni egyes pedagógusoknak azokról az erőfeszítéseiről, amit a magyar nyelvű tananyag, magyar nyelvű olvasókönyvek összeállításáért tesznek. Külön is ki szeretném emelni ezek közül azt az ízléses kiállítású énekeskönyvet, amelyet a burgenlandi tartományi kormány megbízásából „Örömmel énekelünk” címmel TÖLLY Ernő járási tanfelügyelő állított össze — KODÁLY Zoltán személyes tanácsai alapján — részben a saját maga gyűjtötte, helyben is ismert népdalokból, részben BARTÓK és KODÁLY gyűjtéseiből, illetőleg közismert dalokból.⁶ Sok gondot okoz a pedagógusok szakmai ismereteinek bővítése, a magyar nyelvi és irodalmi oktatás módszertani kérdéseinek elsajátíttatása, a tanítóknak ilyen jellegű módszertani könyvekkel való ellátása.

Úgy gondolom, mindenképpen helyes lenne, ha az illetékes hazai fórumok

⁶ *Örömmel énekelünk*. Összeállította TÖLLY Ernst. Wien, 1964.

keresnek és megtalálnák azt a megfelelő formát, amellyel szakmai segítséget adhatnának a Burgenlandban folyó magyar nyelvi oktatáshoz. Így a legnagyobb örömmel vehetjük tudomásul, hogy a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, illetőleg a Magyarok Világszövetségének kezdeményezésére a burgenlandi magyar pedagógusok 1970 márciusában, majd 1973 áprilisában tapasztalatcsere végett néhány napot Magyarországon töltöttek, iskolákat látogattak meg. Többen részt vettek közülük az 1970 augusztusában Budapesten és Debrecenben megrendezett úgynevezett I. Anyanyelvi Konferencián.

A fentebb felsorolt tényeknek részben oka, részben következménye, hogy különösen Felsőőrben és Felsőpulyán a magyar nyelv használata fokozatosan háttérbe szorult, illetőleg a német nyelv használata egyre nagyobb teret kapott a magyar nemzetiségű családokban is. Így például két nagyapám csak valamicskét tudott németül, annyit, hogy a szomszédos községekben, a környező vásárokon valahogy megéltek vele; nagyanyáim még ennél is kevesebbet. Szüleim, nagybátyáim, nagynénéim német tudása már intenzívebb volt, de írásban egyik nemzedék sem bírta a német nyelvet. Testvéreim, unokatestvéreim, bár mind magyar tanítási nyelvű iskolába jártak, s általában csak nyolc elemít végeztek, németül valamennyien jól beszélnek, németül jól fogalmaznak, tökéletesen olvasnak. Ugrásszerű volt viszont a változás az ő gyerekeik nemzedékében. Ezek már valamennyien német tanítási nyelvű iskolába jártak. Magyar nyelvi tudásuk szintje is eléggé különböző. Nagy részük jól beszél magyarul, van, aki csak töri a magyart, van, aki inkább csak ért valamit magyarul, de olyan is akad köztük, aki nem is ért szinte semmit. Természetesen csak azokról a gyerekekről van most szó, akiknek mindkét szülője magyar nemzetiségű, és Felsőőrben laknak. Vannak a családban „vegyes” házasságok is, ez esetben a gyerekek nem tudnak semmit magyarul. Ez a generáció magyarul helyesen írni, olvasni már nem nagyon tud. Magyar beszédképességük is inkább csak a mindennapi társalgás szintjén mozog, iskolai, szakmai kérdésekben csak németül tudják megfelelően kifejezni magukat. A két utóbbi generáció tehát már lényegében kétnyelvűnek mondható, sőt a legfiatalabbaknál, még azoknál is, akik magyarul viszonylag jól tudnak, a magyar ma inkább csak familiáris nyelv, s az ő esetükben tulajdonképpen már nyelvcseré van folyamatban. Jól mutatják ezt a következő tények is. Gyerekkoromban, tehát négy, négy és fél évtizeddel ezelőtt, Felsőőrben a paraszti lakosságú református *fűszög*-ben német szót nem lehetett hallani, a gyerekek zöme annyit tudott németül, amit az iskolában, a németórán elsajátított, s az bizony a beszédképesség szempontjából alig volt több a semminél. Ma az utcán játszó gyerekek többsége németül kiabál, németül veszekszik. A református templomban ha-

vonta egyszer német nyelvű istentisztelet van, bár a református vallású családok mind magyar nemzetiségűek. Ugyanakkor érdekes ellentétként megemlítem, hogy 1964-ben a római katolikus templomban német nyelvű rítus mellett magyarul folyt az éneklés, annak ellenére, hogy a római katolikus vallású lakosság tekintélyes része német anyanyelvű. Szemléletesen mutatja a németesedés folyamatát az a tény is, hogy az utóbbi évtizedben erősen elterjedt a német keresztnevek használata, mindennaposak az efféle nevek, mint *Imre Gerlinde*, *Szabó Kurt* stb. Alsóőrben, Őrszigeten és Középpulyán ez a folyamat is feltétlenül sokkal lassúbb ütemű, de megléte kétségtelen.

A fentebb elmondott, a burgenlandi magyar népcsoportok nemzetiségi kultúrájának jövője szempontjából erősen negatív jellegű tények mellett nem lenne azonban helyes elhallgatni azt sem, hogy egyes jelek arra mutatnak, mintha éppen a legutóbbi években ismét erősödni kezdene a nemzeti tudat. Egyre eredményesebben működnek a különböző magyar nyelvű színjátszó csoportok, énekkarok. Felsőőrben három ilyen csoport is található: a magyar népitánc- és népdalcsoport, a református olvasóköri színjátszó csoportja és a római katolikus magyar egyházi kórus. Alsóőrben kettő: a magyar népitánc-csoport és a magyar dalegylet. Őrszigeten egy magyar (evangélikus) színjátszó-csoport. Felsőpulyán magyar népitánc- és népdalcsoport. Ezek a csoportok nem csupán papíron létező egyesületek, hanem lelkesen és szép eredménnyel működő közösségek annak ellenére, hogy a színjátszó-csoportok számára igen nagy nehézséget jelent a számukra is megfelelő magyar nyelvű darabok hiánya. E csoportok megalakulásában, eredményes munkájukban igen nagy szerepük van a helyi születésű tanítóknak, illetőleg az egyes felekezetek papjainak, hisz mint láthattuk, az egyesületek egy része az egyházak keretében működik.

Néhány évvel ezelőtt megalakult a „Burgenlandi Magyar Kultúregyesület” (Burgenländisch-Ungarischer Kulturverein) is, amely „Őrség” címmel sokszorosított „tájékoztató közlemények”-et ad ki. Az egyesület már eddig is sokat tett a magyar népcsoportok nemzetiségi kultúrájának erősítéséért, a Magyarországgal való kulturális kapcsolatok kiszélesítéséért.

A fenti általános helyzetkép után nézzük meg a burgenlandi magyar népcsoportok néhány néprajzi, illetőleg nyelvjárási jellegű kérdését is. A néprajzi problémáknak még csak a teljesen elnagyolt felvázolására sem vállalkozom, erre nem érzem magam illetékesnek. Inkább csak megemlítenék néhány olyan területet, ahol a kutatás — megítélésem szerint — még ma is jó eredményekkel járhatna.

A régi népi építkezés (gerendaházak, zsúptetős házak, füstöskonyhák stb.) tárgyi emlékei, amelyek három-négy évtizeddel ezelőtt nem is voltak egé-

szen ritkák, Felsőőrben ma már — ismereteim szerint — szinte teljesen eltűntek, de a másik két Felsőőr környéki községben még találhatók ilyenek. Az ezt követő építkezési stílusra, amely bizonyos vonatkozásokban eltér a környező német községek építkezésétől, természetesen még Felsőőrben is sok adat található. Hasonlóképpen a régebbi házi berendezésekre is. A földművelés (pontosabban szólva a szántás-vetés, aratás, cséplés) munkamenevét feldolgoztam,⁷ de ez elsősorban nyelvészeti célú tanulmány, anyagát mint harmad-negyedéves egyetemi hallgató gyűjtöttem, alaposabb néprajzi képzettség nélkül, így a néprajzos szakember e téren is nyilvánvalóan találna sok kiigazítani vagy kiegészíteni valót. Ebből a leírásból egyébként is hiányoznak olyan jellegzetes területek, mint a szénagyűjtés, erdőművelés, állattartás stb. (Elsősorban Őrisziget messze környéken híres volt marhatenyésztéséről.) Négy-öt évtizeddel ezelőtt még eléggé általános volt a kender- és lentermelés, a házi fonás (a szövést már csak néhány paraszt „szakember” végezte akkor is). Ma már ezek a munkaműveletek — legalábbis Felsőőrben — csak az öregebbek emlékezetében élnek, de ennek alapján jó részük nyilván még rekonstruálható lenne. Munkaeszközeik (*rokka*, *matuola* stb.) padlásokon még megtalálhatók. A parasztemberek állandó jellegű téli foglalkozása volt a kosárkötés, a szakajtókészítés, ahol a fűzfavessző, mogyoróvessző kiválasztása, az utóbbinak a főzése, hántolása stb. külön szakértelmet igényelt.

Háziipar jellegű foglalkozás volt annak idején a bicskagyártás. Az „őribicska” Nyugat-Dunántúl jó részén régebben — úgy tudom — eléggé ismert használati tárgy volt. Az őribicska-készítés (a nyél fából, csontból) ma is egészen kisipari jellegű, de azt hiszem, hogy mai művelői inkább már a németek közül kerülnek ki. Illetőleg — legújabb értesülesem szerint — nemrégem meghalt az utolsó bicskakészítő kisiparos is.

A burgenlandi magyar népcsoportoknak nem volt különösebben színes népviseletük, de néhány olyan jellegzetesség férfiaknál és nőknél egyaránt akadt, amelyet még lehetne és érdemes lenne rekonstruálni. Ennek számos tárgyi emléke is fellelhető még az öreg *uomárijom*-ok mélyén.

Néhány érdekes népszokás pontos leírása is megvalósítható volna még, bár a szokás maga ma már lényegében kihalt. Ilyen például a *palázulás* vagy *locázás* Luca napján (dec. 13.). Kizárólag fiúgyerekek — lehetőleg lopott — szalmával a hónuk alatt sorra járták az ismerős házakat, a szalmából egy maroknyit a küszöbre tettek, arra rátértek, s elmondták azt a kötött jellegű, naturális stílusú mondókát, amely az élet legkülönbözőbb területeire vonatkozó jókívánságokat tartalmazta, s amely ezekkel a sorokkal

⁷ IMRE Samu: *A felsőőri földművelés*. Kolozsvár, 1941.

kezdődött: *Tiktok, luttok juo ülüössek lëdzsenek. Kapátogba, kaszátogba údzs ájjon ez ik, mind monyam e tövibe. Liányotok csöcsö uakkora lëdzsëm, mind e budzsoguos korsuo* . . . A vitt szalma a tyúkfészekbe került, a gyerekek a mondókáért ajándék — az én gyerekkoromban már főleg néhány *grosli* 'groschen', illetőleg alma — járt. Jellegzetes szokás volt a *korbácsulás*, amelyet aprószentek napján (dec. 28.) szintén gyerekek — de már lányok is — végeztek külön erre a célra készített, fűzfavesszőből font korbáccsal a következő szövegecske kíséretében: *Egissigje, bikëssigje* (= egészséggel, békességgel)! *Mëg në hatagosujjon* (= keléses ne legyen) *e seggëk!* *Sok apruoszentëk napcsát mëgirhessik erüöveë, egissigje!* *Aduozzon, aduozzon ë nadzs ercim pinzje!*

Megvolt a maga helyi jellegű rítusa a leánykérésnek, a lakodalomnak, a halottvirrasztásnak és a halotti tornak egyaránt, amelyek azonban ma már zömükben elhaltak. Talán a *tollfosztás* az asszonyoknak még ma is élő hagyományos szokása.

Gyerekkoromban különböző szóbeszéd járta többnyire ázott *tikfi* ('csirke') alakjában jelentkező *srájtli*-król, amik a velük jól bánókat bőségesen ellátták gabonával. Sokan még tudni vélték, hogy kik gazdagodtak meg ilyen módon. Számos történetet tudtak az állatok tejét elapasztó, a gyerekeket *mëgigiz-ó baszorkányok*-ról, ismerték az ellenük való védekezés módjait. A faluban — gondolom — a legutolsó „boszorkányt” még magam is ismertem. Sőt, ha eszembe jut, még ma is felsejlik bennem az a tisztelettel vegyes félelem, amelyet annak idején éreztem vele szemben. Hallottam emlegetni még kiskoromban a *ludviërc*-eket, a *riëszfaszuo*-kat ('rézfaszú'), bár az utóbbiakról csak annyit tudtam, hogy ezek szokták elvinni a rossz gyerekeket.

Sorolhatnám még tovább is a kutatásra érdemes témákat. De az élmondottakkal is csupán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy néprajzkutatóinknak talán érdemes volna rászánniuk magukat egy tanulmányútra a burgenlandi magyar falukba, s úgy hiszem, nem térnének vissza üres tarsollyal.

Nyelvjárási szempontból eléggé gazdag ismereteink vannak ezekről a településekről. Ennek ellenére nem kívánok itt és most részletesebb leírást adni a burgenlandi magyar nyelvjárásokról, mindössze néhány jellemzőbb sajátosságukra hívnám fel a figyelmet.

A Felsőőr vidéki és a felsőpulyai nyelvjárás sok közös vonást mutat, de a kettő nem tekinthető teljesen azonosnak. Legfontosabb és legnagyobb hatású sajátágaiban mindkét nyelvjárás megegyezik a többi nyugat-dunántúli nyelvjárással. Ilyen sajátóságok: az *e* : *ë* fonológiai ellentét megkülönböztetése (*embër, mëntetëk* stb.); az *ó*, *ö*, *é* fonémának eléggé általános jellegű

kettős hangzós (*uo, üö, ië*) ejtése; a köznyelvi *ú, ű, í* erős rövidülése (*ur, tűz, víz* stb.); elsősorban hangsúlyos helyzetben erős fokú *i*-zés (*kik, vin, ílet* stb.); főképpen hangsúlytalan helyzetben erős *i*-zés (*legin, szëgin, vidik, sütemin* stb.); bizonyos mértékű *ö*-zés, elsősorban hangsúlyos helyzetben (*bötü, böcsül, föcske, köserüö, pörül* stb.); *-l* igeképző előtt csak *u* vagy *ü* állhat kötőhangzóként (*parancsul, inékül, pörül* stb.); gyakori a szótagzáró *l* kiesése pótlónyúlással (*huod, vuot, füöd, züöd* stb.), de az *u, ü (i)* az *l* kiesésekor hangsúlytalan helyzetben nem nyúlik meg (*tanut 'tanult', inékünek* stb.); általánosnak tekinthető az *l*-ezés (*királ, kálha, illen, ollan, halla, üllön lë* stb.), kivéve a felsőőri reformátusságot; általánosak a *borgyu, gyaptyu, várgyon, aptya* stb. típusú alakok; a 3. sz. birtokos személyragos alakok hármas osztatúak: *lába, kezë, fülö; lábok, kezek, fülök* 'lábuk, kezük, fülük'; hasonlóképpen egyes 3. sz. igei alakok is (pl. *várta, kirtë, ütöttö; várna, kírñë, ütñö; várgya, kírgyë, üssö*); stb., stb. Sok közös vonás van táji szókincsükben is. De egy-két sajtáságban közösen el is térnek a nyugat-dunántúli nyelvjárásoktól. Így nem jellemző egyik nyelvjárásra sem a dunántúli nyelvjárások nagy részében megtalálható erős fokú nyílt *e*-zés (*embër, nekëm* stb.), az *á* hang erősen zárt ejtése.

Ugyanakkor a két burgenlandi magyar csoport nyelvjárása több vonásban különbözik is. A Felsőőr vidéki nyelvjárás Vas megye északnyugati felének, Szombathely–Kőszeg környékének nyelvjárásával mutat sok azonosságot, Felsőpulya nyelvjárása pedig Sopron megye nyugati felével. A két nyelvjárás közül a Felsőőr vidéki a színesebb. Csak néhányat említek legjellemzőbb sajtáságai közül is: az *a* fonéma és az *al* hangkapcsolat igen gyakran *oa ~ ua* típusú kettőshangzóként realizálódik (pl.: *moag, mualom, puart, asztoa, kazoa, vasuat* stb.); jóval ritkábban, de hasonló megoldást (*ëë ~ ië* típusú kettőshangzó) mutat az *el* hangkapcsolat is (pl. *legietet, emëet, kezivëe* stb.), néhány morfémában azonban a kettőshangzó első eleme vokalizálódott, és ma *je* formában jelentkezik (pl. *jez, jerre, jettü, jemënt* 'ez, erre, ettől, elment' stb.). A „-val, -vel” ragnak csak a magas hangrendű változata él, de ez magánhangzóra végződő *tó* után *-vie ~ -vëe*, mássalhangzóra végződő után *-je* alakú (pl.: *lábavëe, kezivëe, lábje, kiëzje* stb.). Egészen sajátos rendszere alakult ki a birtokos személyragozásnak a több birtok kifejezésére: *tehenëmiëk, tehenëdiëk, tehennyëji, tehenünkiëk, tehentëkiëk, tehennyëkiëk* 'teheneim, teheneid' stb. Ezek a jellegzetességek a mai magyar nyelvben csak a Felsőőr környéki nyelvjárásban találhatók meg. Nagyon érdekes, hogy még a Felsőőr környéki három község nyelvjárása között is vannak eltérések, mégpedig igen nagy hatású, erősen jellemző sajtáságokban. Például csak Felsőőr nyelvére jellemző, Alsóórára és Óriszigetére nem, hogy köznyelvi *gy, ty* helyén általában *dzs-t, cs-t* ejtenek (pl. *dzserëk, dzsalog,*

bácsám, kucsa stb.), hasonlóképpen azokban a morfémákban is, amelyekben a környező nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérően *gy* vagy *ty* található; pl. *dzsün* 'jön', *dzsiég* 'jég', *dzsapcsi* 'gyapjú', *várdzson* 'várjon', *apcsa* 'apja' stb. (Ugyanezt a sajátságot megtaláljuk egyes moldvai csángó nyelvjárásokban.) Alsóőrben *á* előtti szótagban illabiális *á* jelenik meg; pl. *mádár*, de *madarat*; *kápál*; de *kapa*, *ányám*, de *annya* stb. (Ez a sajátság is ma csak egy-két peremnyelvjárásban lelhető fel.) Mint már említettem, Alsóőrben és Óriszigeten, hasonlóképpen Felsőpulyán is a köznyelvben *ly*-nal írt szavakban, illetőleg *l + j* hangkapcsolat esetében általában *-l*-es ejtést találunk (*illen*, *királ*, *halla* stb.), a felsőőri református magyarok nyelvében viszont igen gyakori a *j-ző* megoldás (*íjjen*, *kiráj*, *hajja* stb.), bár az *l*-ezés sem ismeretlen. Ebben a sajátságában ez a nyelvjárás ma is feltűnő azonosságot mutat a Pápa vidéki nyelvjárással. Így ez szinte kétségtelenül vallási különbségből adódó művelődéstörténeti okokra vezethető vissza, ezt azonban itt nem kívánom részletezni. Eltekintek a nyelvjárás egyéb hangtani és alaktani vonatkozású, sok esetben igen érdekes sajátságainak ismertetésétől is. Mindössze arra szeretnék még rámutatni, hogy a burgenlandi magyar népcsoportok nyelvében igen magas a német jövevényszavak száma. Az újabb fogalmak magyar elnevezéseit gyakran nem is ismerik, és a megfelelő német szavakat nagy rugalmassággal építik be magyar beszédükbe is, magyar toldalékokkal ellátva, ami a burgenlandi magyar népcsoportok magyar nyelvének különösen sajátos jellegzetességet ad.

Tanulmányomban a terjedelem megszabta lehetőségeken belül igyekeztem nagy vonalakban ismertetni a burgenlandi magyar népcsoportokat. Nem szakmai ismereteket kívántam elsősorban rögzíteni, hanem a hazai társadalomtudományok – mindenekelőtt a néprajztudomány – szakembereinek figyelmét szerettem volna ráirányítani egy kissé ezekre a pusztuló szórványokra. Úgy látom ugyanis, a közeli jövőben még lehetséges volna, hogy e csoportok tárgyi és szellemi kultúrájának számos emlékét megmentjük, de valószínűnek tartom, hogy néhány évtizeddel később erre már nem nagyon lesz mód. Nagyon örülnék, ha cikkem ebből a szempontból nem lenne teljesen eredménytelen.

Samu Imre

UNGARISCHE STREUSIEDLUNGEN IN ÖSTERREICH
(BURGENLAND)

Im österreichischen Bundesland Burgenland findet man infolge des Friedensvertrags von Trianon zwei größere ungarische Volksgruppen. Die eine in Oberwart (Felsőőr), Unterwart (Alsóőr), Siget in der Wart (Órisziget), die andere in Ober- und Mitterpullendorf (Felső- und Középpulya). Die angeführten Ortschaften sind alte arpadenzeitliche Siedlungen, die Zahl der ungarischen Bevölkerung erreicht jedoch nach österreichischen statistischen Angaben insgesamt kaum 6000.

Der Verfasser, selbst im Burgenland (Oberwart) geboren, befaßt sich ausführlicher mit der zahlenmäßig wichtigeren Oberwarter Volksgruppe. Er gibt einen kurzen Überblick über die jahrhundertealte Geschichte der Ungarn im heutigen Burgenland, untersucht die kulturelle Lage, die Probleme des Gebrauchs der Muttersprache der burgenländischen Ungarn in der Zwischenkriegszeit, sodann in den Jahrzehnten nach dem zweiten Weltkrieg. So geht er auch auf die Fragen der ungarischen Schulen ein und skizziert in Hauptzügen die verschiedenen ökonomischen, kulturellen usw. Faktoren, die in den erwähnten Ortschaften, besonders aber in den beiden Kreissitzen Oberwart und Oberpullendorf, zum Prozeß der immer größeren Eindämmung ungarischen Sprache führen, die mehr und mehr zur Sprache des Verkehrs innerhalb der Familie, zur „familiären“ Sprache wird.

Im zweiten Teil seiner Studie umreißt der Verfasser die wichtigsten Merkmale der sehr altertümlichen Mundart der burgenländischen ungarischen Volksgruppen und erwähnt mehrere Gebiete, wo die ethnographischen Forschungen heute noch Aussicht auf gute Ergebnisse hätten.

A BUDA KÖRNYÉKI SZERBEK HALOTTI EMLÉKÜNNEPEI

Dolgozatunk a magyarországi szerbek egy csoportjának halotti emlék-ünnepeit kívánja bemutatni.¹

A görögkeleti vallású szerbek családi és naptárhoz kötött ünnepi szokásai között napjainkban is igen figyelemreméltó helyet foglalnak el a halottak emlékének szentelt ünnepek, amelyek a hagyomány, illetve az egyház előírásai szerint meghatározott napokhoz kapcsolódnak. Megnyilvánulási formájuk kettős jellegű: közvetlen halálesettől függők vagy attól függetlenek. A halálesettől függő megemlékezések családi keretek között játszódnak le, míg a halálesettől független emléknapok közösségi jellegűek.² A közösségi emléknapok egy része, az úgynevezett *zadušnice*³ szorosan összefügg a pravoszláv egyház rituáléjával, míg a húsvéti ünnepkörhöz igazodó, többnyire *ružičalo*⁴ néven ismert emlékűnnep vallásos színezete ellenére is lazábban kötődik az egyház szertartásaihoz.⁵

¹ A pomázi szerbek halotti emlékűnnepeit *Zadušnice i ružičalo kod Srba u Pomazu* címmel mutattam be 1964-ben a Jugoszláv Folklor Szövetség XI. kongresszusán.

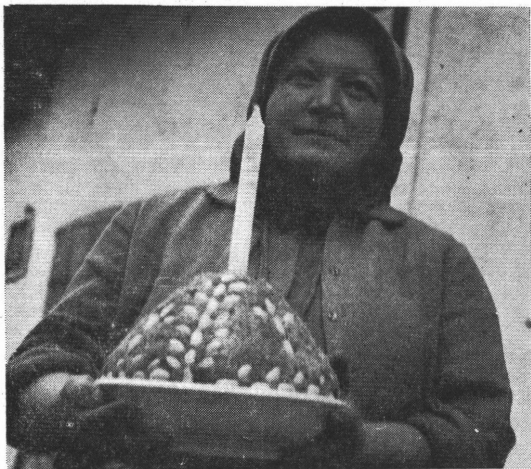
² SCHNEEWEIS, E. „individuellen und allgemeinen Totenfesten”-nek nevezi az emlékűnnepek e két csoportját. — SCHNEEWEIS, E., 1961, 93.

³ *Задущнице, задущница* = der Armen Seelen Tag, commemoratio defunctorum. — Караџић В. Ст. 1852, 173. — *Zadušnice* = halotti mise. — Szerb-horvát — magyar kézi-szótár, 1967, 791.

⁴ *Дружичало* (a Szerémségben *ружичало*) = der zweite Montag nach Ostern, dies lunae secundus a pashate. — Караџић 1852, 142. — A *Српски митолошки речник* a *ружичало* (*дружичало*) elnevezést a lat. *rosalia* (*pascha rosarum*) szóra vezet, vissza, amely a görög nyelv közvetítésével került a szerb-horvátba. — *Српски* 1970s 254. — *Дружичало* = (barátkozási ünnep) húsvét utáni második hétfő. — LEVASIČI. Elemér — SURÁNYI Magda, 1967, 94. — A *družičaló*ra vonatkozó bővebb adatokat RÓHEIM Géza, 1925, 256–263. és DÖMÖTÖR Tekla, 1964, 99.

⁵ Ennek az a magyarázata, hogy a *ružičalo* eredetére nézve nem tartozik a kimonodottan egyházi jellegű ünnepek közé, de a görögkeleti vallás fejlődése során elfogadta, beolvasztotta szertartásai sorába és mint halotti emlékűnnepet tartja nyilván. Ezen a napon a pap nem tartja meg a többi emlékűnnepen szokásos gyászmisét, a *parastost*, hanem csak imát mond a halottakért, s ezt a szertartást nem fekete, hanem világos ruhában tartja. — VUJČIČIĆ Dusan görögkeleti püspöki vikárius szíves szóbeli közlése.

Vizsgált területünkön, a szentendrei járás három községében: Budakalászon, Pomázon és Csobánkán,⁶ a halotti szokások gyakorlásának évente négy családi és négy közösségi alkalma van. A halálesettől függő családi megemlékezések a haláleset egyéves évfordulójáig funkcionálnak, azután pedig átcsapnak a közösségi emlékünnepek sorába. Annak ellenére, hogy szűkebb, illetve tágabb keretek között kerül sor gyakorlásukra, formailag

I. Asszony az elkészült koljivóval. Saját felvétel. Pomáz, 1959.

szinte egységesnek tekinthetjük őket — kivéve a *ružičalót*. Az a rituális vendégség, amit a halott lelki-üdvéért kell megrendezni ezeken a napokon, a *ružičalo* alkalmával kizárólag a temetőben történik, míg a többi emlékünnap színtere a család otthona, a templom és csak harmadsorban a temető. E megállapítások természetesen csak saját területünkre vonatkoznak, mert számtalan olyan formával — úgy tűnik, hogy ez a gyakoribb — is találkozunk e szokáscsoport vizsgálatá

s során, amelyekben a temető az elsődleges színtér. TROJANOVIĆ, S. a szerbek áldozati szokásaival foglalkozó összefoglaló munkájában írja — amelyből csupán néhány adatot emelünk ki példaként —, hogy Župa-ban (Moravamente, Jugoszlávia) a *zadušnice* ünnepek előtti napon — pénteken — az egész falu kimegy a temetőbe, ahol a sírokon vacsoráznak; Svrlijig-ben (Niškörnyéke) is a temető a *zadušnice* központi helye.⁷ Glasinac vidékén (Bosznia) is a temetőbe visznek ki ételt és italt.⁸ Hazánk területén a szőregi (Csongrád m.) szerbek is a temetőben ülik meg a *zadušnice* ünnepet.⁹

A családi és a *zadušnice* közösségi emlékünnepek legfontosabb attribútuma

⁶ E vegyeslakosságú községekben lakó szerbek száma a legújabb becslések szerint Budakalászon 250, Pomázon 380, Csobánkán 120 főt tesz ki. — UROSEVICs Daniló, 1969, 21. — Tanulmányom néprajzi anyagát személyes megfigyeléseim és szóbeli közlések alapján 1957–1971 között gyűjtöttem.

⁷ Тројановић С., 1911. 81–82., 84.

⁸ Филиповић М., С. 1955, 128.

⁹ Saját gyűjtés, 1958.

vidékünkön a búzából készített *koljivo*,¹⁰ amely egész Délkelet-Európa görögkeleti vallású népeinél megtalálható e szokáskörben. (1. kép.)

A halottal kapcsolatos első családi ünnepre a halott beszentelése, az *opelo* alkalmával s a temetést követően kerül sor. Magával az *opelo* szertartásával nem kívánunk részletesebben foglalkozni, csupán azt hangsúlyoznánk, hogy a halott emlékéét ébren tartó ünnepek közé azáltal sorolódik be, hogy ekkor adják tiszteletére az ún. „első *koljivót*” — *prvo koljivo*. Az első *koljivo* egy csésze főtt búza, ami a halott beszentelésének ideje alatt a halott feje mellé helyezett széken áll. A szertartás végeztével régebben a jelenlevők közül mindenki fogyasztott belőle néhány szemet. Újabban ez már elmarad, de Budakalászon ma is általános, hogy esznek belőle.

A temetést követően otthon mindenki megmossa a kezét, majd beszentelik a szobát, s kezdetét veszi a halotti tor, a *daća*,¹¹ amelyen a halott rokonsága vesz részt. A *daćát* a halott „lelkéért” — *pokoјnom za dušu* adják. Amikor egy falatot megesznek, egy kortyot megiszznak, ezt mondogatják: „Isten kegyelmezzen lelkének” — *Bog da mu dušu prosti*; vagy *Bog da joj dušu prosti*, ez utóbbit akkor, ha a halott nő.

Anyagunk tárgyalása során ugyan nem terjeszkedünk ki a temetési és általában a halottal kapcsolatos egész szokáskörre, de a területünkön napjainkban is ismeretes sírkerülés szokását szükségesnek tartjuk megemlíteni, mivel szervesen kapcsolódik a címbe megjelölt témánkhoz.

A temetés utáni napon a halott rokonságából, szomszédságából 3, 5, 7 vagy 9 asszony kimegy az elhunyt sírjához, ahová paraszat, tömjént és gyertyát visznek magukkal; kinttartózkodásuk ideje alatt háromszor körüljárják a halott sírját. A sír körüljárása oly módon történik, hogy a halott fejétől indulnak el, egymás után lépkednek, s a kezükkel kapáló mozdulatokat végezve a sírhanton: „körülkapálják a sirt” — *okopavaju grob*. Ezeket az asszonyokat „nyugodalmat vivőknek” — *mironosice* nevezik. A szokás európai — s távolabbi — összefüggéseire FERENCZI Imre mutatott rá,¹² s a sírkerülés szokásának körvonalait véljük felfedezni SAROSÁCZ Györgynek a Baranya megyei sokácok és bosnyákok körében végzett kutatásaiban is. „Másnap reggel a közvetlen hozzátartozók és a rokonság néhány tagja a

¹⁰ *Коливо* = Gekochter Weizen, der bei dem Todtenmale (на даћи) und am Patronentage (на слави) — Караџић 1852, 286.

Koljivo = főtt szentelt búza. — LEVASICS Elemér—SURÁNYI Magda, 1967, 214. — A *kolivo* vagy *panaija* — mindkettő görög eredetű szó — az egyházon keresztül vált használatossá, s a görög halottkultuszra tekint vissza. — Српски, 1970, 170.

¹¹ *Даћа* = das Todtenmal, convivium funebre. — Караџић 1852, 111.

¹² FERENCZI Imre, 1965, 5–14.

megboldogult sírjánál látogatást tesz. A látogatók mindig páratlan számban mennek¹³”.

A halottra való újabb megemlékezésre — családi keretek között — a temetést követő hatodik héten kerül sor. Ekkor már *koljivo*t adnak a tiszteletére. Ez a *koljivo* az emlékünnap legfontosabb kelleke, formáját tekintve elüt az első *koljivótól*, elkészítésének kialakult technológiája van, amire a későbbiek során még visszatérünk. Pomázon a *koljivo* elnevezést magára az ünnep megjelölésére is használják, a területünkön általános *parastos* helyett, ami tkp. gyászmisét jelent.

A *koljivo*-adás egyházi szertartás keretében történik, a templomban. Az elkészített *koljivót* elviszik a templomba, majd kimennek a temetőbe „értésíteni a halottat” — *javiti mrtvacu*, hogy emlékére másnap *koljivo* lesz. Másnap a gyászoló család az előre meghívott rokonsággal és ismerősökkel elmegy a templomba, a *koljivót* megtömjéjeztetik a pappal, majd minden jelenlevőnek adnak belőle. A *koljivo* osztása bent a templomban történik. Ki felé jövet, a templom előtt kenyérrrel (újabbán kalácsal) és pálinkával vendégelik meg a jelenlevőket, amit a már említett fohász: *Bog da mu (joj) dušu prosti* kíséretében fogyasztanak el. A *koljivo* maradékát hazaviszik. Ez alkalommal már a tor étrendje is bővül: míg a *daćán* csak gulyást szolgálnak fel, addig ezúttal pörköltet és sült húst is készítenek, mindehhez fogyasztanak még otthon is a *koljivóból* és kalácsból is. Ebéd után ki szoktak menni a temetőbe, ahová kiviszik magukkal a *koljivo* maradékait és kalácsot, hogy az útjukba kerülőket meg tudják kínálni. A megkínálandók leginkább a falu szegényei közül kerülnek ki, akik tudván a halálesetről, számon tartják a *koljivo*-adás idejét is. A temetőben való rövid kinttartózkodás után ki-ki hazatér. A *koljivo*-adás megismétlődik a temetés után fél évvel és egy év múlva is. Nagyon ügyelnek az idő pontos betartására, mert hagyományuk szerint a *koljivót* mindig a már említett időközök, tehát területünkön a hat hét, a fél év és az egy év lejárta előtt kell a halottnak adni. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a halott tiszteletére adott *daća*, más néven *sofra* vagy *trpeza* dátumai sűrűbb időközönként is ismétlődhetnek. Ismeretes az ún. *pojutrica* (a temetést követő reggelen), a *sedmica*,

¹³ SAROSÁ CZ György, 1971, 162. — Itt jegyeznék meg, hogy a vajdasági szerbek egy csoportjánál — a bánági héráknál — a területünkön ismertetett sírkerüléshez hasonlóan a halott fejétől indulnak el, s egy kést visznek magukkal, amivel minden egyes fordulónál belevágnak a sírhantba. A sír körüljárása után piros gyapjúfonállal tekerik körül a halott sírját, miközben efféléket mondanak: El van rendelve, hogy ne mozdulj el a helyedről, megkaptál mindent, hogy elégedett légy; vagy: Úlj itt és őrizd a helyedet, ne menj sehová, hogy az emberek ne szidjanak. Mindezek azt bizonyítják — írja Д и м и т р и ј е в и ћ С. —, hogy hittek abban, hogy a halott vagy annak szelleme el tudja hagyni a sírt, és haza is tud menni. — Д и м и т р и ј е в и ћ, 1958, 252. — Ezeknek az adatoknak kiemelését SCHNEEWEIS is fontosnak tartotta, vö.: SCHNEEWEIS, 1961, 100.

sedmina, pomana (a haláleset után hét nappal), a *dvanaestica* (tizenkét nappal a halál után), elég ritkán fordul elő a *četrdesetnica*, amelyet *sofrának* vagy *trpezának* is neveznek (negyven nappal a haláleset után), ezeket követi a *polugodnica, polugodišnjica* — a féléves, valamint a *godina, godišnjica* — az egyéves megemlékezés.¹⁴ Falvainkra a három utóbbi a jellemző.

A gyászév eltelte után az egy halottra vonatkozó családi megemlékezések átcsapnak a halottakra vonatkozó közösségi emlékünnepek sorába.

A görögkeleti vallású szerbeknek egyházi előírás szerint három *zadušnice* ünnepük van, amelyek a bűjtöket megelőző időszakok szombati napjaira esnek. Ezek a farsangvasárnap, a pünkösöd és a Dömötör-nap előtti szombatok.¹⁵ Mellettük ismeretesek még az ún. Spasovdan (Jézus mennybemenetelének ünnepe) és a Mihály-nap előtti *zadušnicék* is. Területünkön az előző három ünnepet tartják. A *zadušnice* ünnepek megtartása nem egyforma intenzitású, területenként változó. KARADŽIĆ, V. S. pl. két *zadušnice* ünnepet említ, amelyek közül az első megegyezik a területünkön is ismert, húsvéti nagybűjtöt megelőző *zadušnice* ünnepvel, míg a másik általa említett *zadušnice* a pünkösödöt követő hétre esik. Hangsúlyozza, hogy a két említett ünnep közül az első az „igazi”, s hogy akkor magát a hetet is „lelkek hetének” — *zadušna nedjelja* nevezik.¹⁶ TROJANOVIĆ, a jugoszláviai Niš környékén ugyancsak két *zadušnice* ünnepet említ: a Dömötör-napot megelőző „nagy *zadušnicét*” és a nagybűjt előtti *zadušnice* ünnepet; de már a skopljei Crna Gora területén a községeinkben is ismert mindhárom ünnepet megtartják.¹⁷ A *Srpski mitološki rečnik* is ezt a három *zadušnice* ünnepet említi meg, hangsúlyozván, hogy a nép a pünkösöd előtti ünnep megtartását nem veszi szigorúan.¹⁸ Szőregen pl. a Dömötör-napi *zadušnice* helyett a Mihály-napi kerül előtérbe,¹⁹ de bőven sorolhatnánk még tovább is a példákat.²⁰

E vázlatos kitérő után nézzük meg a vidékünkön ismert *zadušnice* ünnepek néhány jellegzetes vonását. Mint már említettük, a *zadušnice* és *ružičalo* ünnepeken döntő szerepe van az ételáldozatnak, amit a „lélekért” — *za dušu*, a „lelkek nyugalmáért” — *uspokoj duša* fogyasztanak el. Területünkön a *zadušnice* ünnepek jellegzetes áldozati étele a *koljivo*. Egy-egy *zadušnice* alkalmával több *koljivót* is szoktak készíteni. Készítése nincs családhoz vagy személyhez kötve: általában idősebb asszonyok készítik

¹⁴ SCHNEEWEIS, 1961, 100., Српски, 1970, 103.

¹⁵ Az 1971. évi egyházi naptár szerint e *zadušnice* ünnepek dátumai: febr. 20., június 5. és november 6. napjai voltak.

¹⁶ Караџић 1852, 173.

¹⁷ Тројановић 1911, 84., 85–86.

¹⁸ Српску 1970, 132.

¹⁹ Saját gyűjtés, 1958.

²⁰ Kragujevácon ismert a Spasovdan-i *zadušnice* is. — Тројановић С. 1911, 216.; további példák felsorolását l. még SCHNEEWEIS, 1961, 102.

— napjainkban ez az általános —, továbbá olyanok, akiknek új halottjuk van, vagyis a haláleset közel esik a *zadušnice* időpontjához; előfordul a fogadalomból történő *koljivo* készítés is, valamint az elkészítésének az öröklődése egyes családokon belül. A *koljivo* megcsinálása majdnem egy egész hetet vesz igénybe. A szombatra eső *zadušnice* előtti vasárnap délutánján a *koljivót* készítő asszony néhány szomszédasszony segítségével kiválogatja a szükséges mennyiségű búzát — általában 2–3 liternyit —, vízzel meglocsolják, majd famozsárban döngölve megtisztítják. Az így lehántott búzát tiszta abroszon szétterítve 4–5 napig szárítják. Addig kell főzni, amíg kifehéredik, megrepedezik; a megfőzött búzát két-három vízben kimossák, majd szűrőedénybe szedve lecsurgatják róla a vizet, s kézzel is kinyomkodják, mielőtt ismét szétterítenék száradni. Az abroszt a rajta kiterített főtt búzával jó erősen összegöngyölik s így szárítják kb. fél napig. Ezután a megszáradt búzát — általában húsdarálón — ledarálják.²¹ Összeállítás, miként a nyers búza kiválogatása is, több asszony együttes munkája. A főtt búzához cukrot, darált diót, mazsolát stb. adnak, s az egészet jó keményre összegyúróják. Egy kerek tálat meghintenek darált dióval, közepére mézből keresztet csurgatnak, majd ráhelyezik a *koljivo* masszáját és kézzel föltornózzák. Az így elkészített *koljivót* tetszés szerint — fehérre hántott mandulával, dióval, kockacukorral — régente ún. promincli cukorral — díszítik. Végül a tetejére is kereszt alakban mézet csurgatnak, hogy a *zadušnicéra* virradó éjjel „nyalogassa a halott” — *da liže mrtvac*.

A *koljivo* szétosztására ezúttal is — a családi emlékünnepekhez hasonlóan — egyházi szertartás keretében, a templomban kerül sor. A *zadušnice* napján reggel — a szertartás megkezdése előtt — beviszik a *koljivót* a templomba, ahol az oltár előtt álló asztalra helyezik. Gyertyát tesznek a közepébe, amely a szertartás egész ideje alatt a „lelkekért ég” — *za duše gori*. Még a szertartás megkezdése előtt a jelenlevő családok képviselői odaadják a sekrestyésnek azt a kis könyvecskét, amit *čituljanak* neveznek, s amelyben a család meghalt hozzátartozóinak a neveit írták fel, mert az evangélium után ezekből kell a papnak felolvasnia a halottak neveit. Amikor mindez lezajlik, a pap megtömjéni a *koljivót*, s megkezdődik szétosztása. Mindegyik asszony odamegy az általa készített *koljivóhoz*, s minden odamenőnek kis papírra téve egy kanálnyi ad belőle. Elfogyasztását a már ismert fohász előzi meg. Az esetleg megmaradó *koljivót* hazaviszik a templomból.

Délután — nem kötelező érvényűen ugyan, de — ki szoktak menni a temetőbe is. Halottaik sírján gyertyát gyújtanak, amit a halott fejénél a sírhanthba

²¹ A darált búzából készített *koljivo* községeinkben újabb eredetű, 25–30 évvel ezelőtt még egészben hagyták a búzaszemeket.

szúrnak, rövid imát mondanak, majd távozás előtt megcsókolják a sírkeresztet.

A másik két naptárhoz kötött *zadušnice* lefolyása megegyezik a fentiekkel.

Kiemelkedő, közösségi jelentőségű emlékűnnep területünkön a *ružičalo* is, amelyben a hagyomány-szabta egykori halottkultusz maradványai igen markánsan kerülnek kifejezésre.

A *ružičalo* ünnepének napja általában a húsvét utáni hét első hétfője szokott lenni.²² Időpontja azonban mégsem tekinthető egységesnek, mert vidékenként változik, sok helyen egybeesik a húsvéti ünnepekkel.²³ Gyakran nevezik a *ružičalót* „halottak húsvétjának”²⁴ is; községeinkben is ismert ez a terminus, amit magyarázatként szoktak az ünnephez fűzni: „ez húsvét a halottak számára” — *to je mrtvima uskrs*.

Vidékünkön a *ružičalo* a húsvét utáni hét hétfőjén szokásos. E napon minden családra kötelező érvényű halottjaik sírjának felkeresése s a halottak tiszteletére étel- és italáldozat bemutatása. Ez rendszerint a nők feladata, akik már a *zadušnice* ünnepeken is fontos szerepet vittek, de a *ružičalo* alkalmával ez a szerep szinte kizárólagossá válik. Az ünnepen szép számban vesznek részt gyermekek is, nemre való tekintet nélkül. Napjainkban is szokásos még, hogy ezen az ünnepen fekete kendővel kötik be a fejüket a nők — ugyanúgy, mint nagypénteken.

A *ružičalo* napján reggel a templomban imát mond a pap a halottakért. Erre a szertartásra már magukkal viszik azt a kosarat vagy szatyrot, amibe a temetőbe szánt gyertya és élelem van elhelyezve: a piros tojás, pálinka, tejeskalács, bor, hús. A tojást külön erre az alkalomra festik. Pomázon

²² L.: 4. sz. jegyzetet, valamint SCHNEEWEIS, 1961, 101. és *Cpncku* 1970, 254.

²³ A történeti Magyarország szerb lakóinál JUGA Velimir húsvét másnapján említi a szokást. — JUGA Velimir, 1913, 98.; Újszentivánon (Csongrád m.) is ez az időpont ismeretes, Szőregen pedig húsvét keddjén mennek ki a temetőbe. — Saját gyűjtés, 1958.

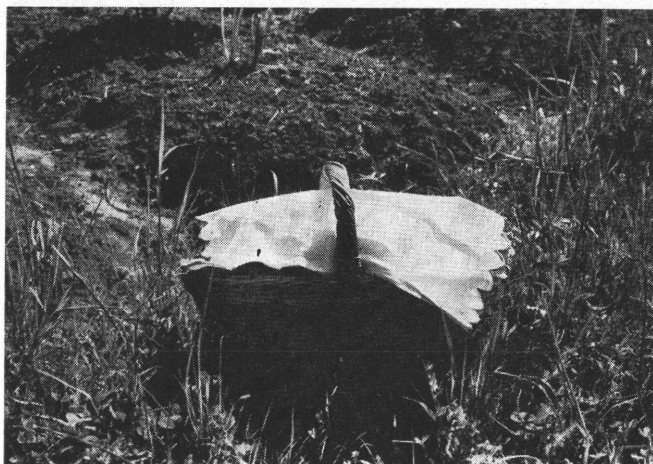
²⁴ A húsvét halottakkal való kapcsolatát több példával is szemlélteti RÓHEIM Géza, 1925, 255—256.

— A halottak húsvétjáról ismert eddigi magyarországi adatokat egészítik ki BÉRES András levéltári kutatásai, amelyeket: „Halottak húsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében” c. tanulmányában foglalt össze. A szerző szíves engedelmével még megjelenése előtt e helyen szeretnék dolgozatára hivatkozni.

Egy 1784-es periratból — amelyben Klinkovits János váradvelencei nem unitus (görögkeleti) papot fogták perbe — tudjuk meg az alábbiakat: „Az Ó hiten lévőeknek régi szokások az, hogy a Temetőben Húsvéth után egy héttel Hétfű napon, mely Halottak Húsvétjának közöttünk hivattatik az Nép a Temetőbe holmi korsókat 's más edényeket és kalácsot is kivisznek, 's a temető sírokra reá rakják, és ottan azt a Pap minekutánna meg Szenteli, megint ki ki magának haza viszi ez régi szokása az ó hitűeknek, én úgy értem és mindenkor úgy tapasztaltam, mint Ó hiten lévő személy 's az öregektől is úgy hallottam, hogy mindenütt ez a' szokás . . .” (tanúvallomás részlet). Rendkívül fontosak számunkra ezek az adatok, amelyek a szokás meglétének időbeli mélységére vetnek fényt, éppen egy olyan területen, ahol egykor számottevő volt a délszláv népelem.

és Csobánkán ma is inkább piros tojást, Budakalászon más színűt is festenek. A felszelt kalácsot egy vékony szövésű, háziszóttos *polivač* nevű törülközőbe teszik vagy avval takarják le. (2. kép.)

Pomázon a templomi szertartás után körmenettel vonulnak ki a temetőbe, amit a pap vezet. Odafelé a *Voskresenije tvoje* . . ., visszafelé pedig a *Hristos voskrese* . . . kezdetű egyházi énekeket éneklük. A temetőbe érve először valamennyien a különálló ún. „nagy kereszthez” — *veliki krst* mennek,

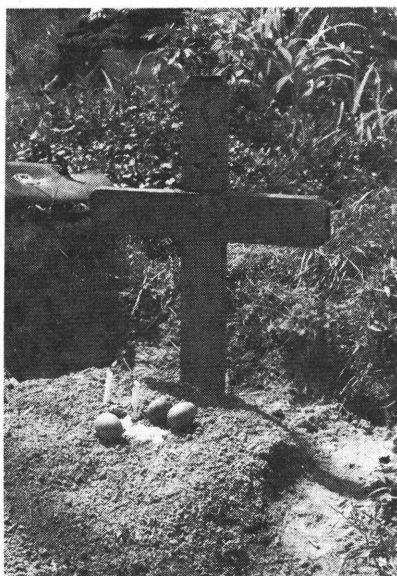
2. A polivač törülközővel letakart ružičalói kosár.
Saját felvétel. Pomáz, 1965.

ahol azok is csatlakoznak hozzájuk, akik a templomot mellőzve, egyenesen a temetőbe mentek ki. Budakalászon és Csobánkán ez alkalommal nem szokásos a körmenet, mindenki külön megy ki a temetőbe. A nagy keresztnél a sekrestyés összeszedi tőlük a *čituljákat*, majd odaadja ezeket a kis könyvecskéket a papnak, aki név szerint imába foglalja a meghalt családtagokat. Ezután mindenki felkeresi legközelebbi hozzátartozójának a sírját, és gyertyát gyújt rajta. Ezt követően a távolabbi rokon halottak sírján is gyertyát gyújtanak: így némelyik síron több, egymással rokon család gyertyája is ég. Fontosnak tartják, hogy amíg a temetőben tartózkodnak, égjenek a gyertyák. Hozzátartozóik sírjánál várják meg a papot, aki miután befejezte a nagy keresztnél az imát, elindul „megtömjénezní a sírokat” — *da kadi grobove*. A temetőben erre az alkalomra nagy számban gyűlnek össze a gyerekek, a falu szegényei és cigányok. Utóbbiak jelentős hányadát képezik mindhárom falu lakóinak. A kalácsból, borból, pálinkából bárkit megkínálnak, de a piros tojást szinte kizárólag a rokon gyermekeknek aján-

dékozzák. A tojást a halott sírjára helyezik: Pomázon és Csobánkán a kereszt mellé, Budakalászon a kereszt elé, s onnan kell felvenni. (3–4. kép.) A tojással gyakran pénzt is ajándékoznak. Ugyancsak díjazás jár a papnak is a sírok tömjénezéséért. A temetőbe vitt étellel, itallal egymást is kínálgatják s ezt mindig a „lélekért” — *za dušu* kell elfogyasztani. Ez a halottakra való közös megemlékezés igen gyakran belenyúlik a délutáni órákba is. Az időt beszélgetéssel, egymás kínálgatásával töltik el. Fontos-

3. A tojás felvétele a sírhantról.
Saját felvétel. Pomáz, 1972.

4. A kereszt elé tett tojások sírhantján.
Saját felvétel. Budakalász, 1965.

nak tartják, hogy minden családból legalább egy személy kint legyen a temetőben. Napjainkban kis számban ugyan, de férfiak is — főleg idősebbek — látogatják a temetőt a *ružičalo* napján. Többnyire olyan családokból, ahol nincs idősebb asszony, vagy a fiatalabbak nem érnek rá ki-menni a temetőbe.

Van a *ružičalónak* egy olyan jellemző vonása, amellyel a családi ünnepek-hez is kapcsolódik, ez pedig az új sírok felszentelése. Az előző évi *ružičalo* óta meghaltak sírjait ekkor szenteli be a pap. A sírszentelésen a közeli hozzátartozókön kívül — a temetőben kint levő — távolabbi rokonok és hozzátartozók is részt vesznek. E szertartást is a jelenlevők megvendégelése: borral, pálinkával, tejes kaláccsal kínálása zárja le, amit ismételten a „lélekért” fogyasztanak el. (5–6. kép.)

Az ünnep végeztével Pomázon többen körmenettel vonulnak vissza a templomba, mások pedig egyenesen hazamennek.

Mind a *zadušnice* ünnepekhez, mind a *ružičalo*hoz munkatilalom is fűződik: nem szabad mosni ezeken a napokon.

*

A fentiekben ismertetett anyag önmaga vet fel néhány kérdést, amelyeket szeretnénk — hacsak vázlatosan is — megvilágítani.

1. Szerb népcsoportunk bemutatott anyaga meglehetősen élesen elkülönül az őket körülvevő magyar, szlovák és német népelem hasonló szokásaitól.

2. Bemutatott anyagunkból kitűnik, hogy vizsgált területünk mindhárom községében a kétféle közösségi emlékűnnep — *zadušnice* és *ružičalo* — formailag elválik egymástól. Ugyanakkor a családi megemlékezések és a *zadušnice* ünnepek hasonló vonásokat mutatnak.

3. Mind a családi, mind a közösségi emlékűnnep — a formai eltérések ellenére is — szerves kapcsolatot mutatnak a délszláv népek és Délkelet-Európa görögkeleti vallású népeinek hasonló szokásanyagával.

A hagyományanyag elkülönülésének okaival foglalkoztunk már korábban is,²⁵ s éppen az ismétlések elkerülése végett ezúttal csupán azt hangsúlyoznánk, hogy a többi etnikumtól eltérő vallásuk és nyelvük nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy szokásaikat izolálja. Természetesen kimutathatók szokásanyagukban a kölcsönhatások is, de ezek nem a halotti emlékűnnepekre jellemzők elsősorban.

Dolgozatunk elején utaltunk már arra, hogy más területeken ezek a különbségek korántsem olyan szembetűnők, mint nálunk, inkább a kétféle emlékűnnep egybemosódottsága a jellemző.²⁶

Érdeemes idéznünk anyagunk összehasonlítása céljából, mindkét közösségi és a családi emlékűnnepekre vonatkozóan is, KARADŽIĆ klasszikusnak számító adatait.

Ezek az ünnepeken az a szokás — írja KARADŽIĆ —, hogy minden házigazda összes halottainak, azoknak, akikre emlékszik, vagy akik a *čituljában* fel vannak írva, viaszgyertyát készít, s ezeket a gyertyákat egy csokorba szedve meggyújtja és elégeti a halottak lelkéért; jó, ha a gyertyák meggyújtása előtt meghatározza: ez az apának, ez az anyának, ez a nagymanyának és így tovább. Ha van a közelben kolostor vagy templom, akkor ezeket a gyertyákat elviszik oda, mindenki odaadja *čituljáját* a papnak, aki a szertartáson megemlíti az összes halottakat. Amikor a pap elkezdi emlegetni a halottak nevét, mindenki meggyújtja gyertyáit. Ezután diakó-

²⁵ Kiss Mária, 1966, 385—386.

²⁶ Vö.: 7., 8. és 9. sz. jegyzetekkel.

5. Sírszentelés. Saját felvétel. Pomáz, 1972.

6. A résztvevők egy csoportja a temetőben. Saját felvétel. Pomáz, 1972.

nusok jönnek be, akik összeszedik a gyertyákat, mert ezekből később a szerzetesek vagy papok új gyertyákat készítenek a templom részére. Néhány helyen a *zadušnice* ünnepeken a temetőbe is kimennek a pappal, ott is emlegetik a halottakat, imát mondanak, értük, gyertyát gyűjtanak, s a lelkekért ételmet és italt osztanak egy kis pénz kíséretében a koldusoknak és szegényeknek, akik erre az alkalomra összegyűlnek a temetőbe.

A *ružičalo* ünnepéről többek között megemlíti KARADŽIĆ, hogy ezen a napon a templomi szertartás után kimennek a temetőbe az emberek (de különösen az asszonyok), bevetik fűvel az az évi sírokat, ételmet osztanak a lélekért, a papok pedig imát mondanak és emlegetik a halottakat.

A családi megemlékezésekről szólva hangsúlyozza, hogy három alkalommal rendezik meg ezeket az emlékünnepeket: negyven nappal a haláleset után, fél év múlva és egy év múlva. Megrendezésükre otthon kerül sor, sokan vesznek részt rajta a faluból; meghívják a papot is, hogy megfüstölje a *koljivót*.²⁷

KARADŽIĆ adataiból — amelyek az addig ismert anyag összefoglalását jelentik — világosan kitűnik, hogy a kétféle közösségi emlékűnnep formai szempontból integráltabb a területünkön ismerteknél.

Területünk községeiben a *zadušnice* és családi emlékűnnepek alkalmával szinte kizárólagos szerepe van a *koljivónak* (említettük, hogy Pomázon az ünnep megjelölésére is használják a *koljivo* kifejezést), míg más területeken a *koljivo* mellett vagy helyett kis kultikus kenyereket — pogácsa vagy kereszt alakú kalácsokat — is készítenek ezekre az ünnepekre, amelyek több néven is ismertek.²⁸ Szétosztásukra, elfogyasztásukra rendszerint a temetőben vagy a család otthonában kerül sor.

Vidékünkön a templomban, a templom „udvarán” — *porta* — történik a halottakra való közös megemlékezés a *zadušnice* ünnepeken s csak elvétve, esetenként a temetőben. Miért csak a templom a színtere területünkön ezeknek az ünnepeknek, vetődhet fel a kérdés. Véleményünk szerint a feltett kérdésre az adhatja meg a választ, hogy falvaink szerb lakosságának — népszízet jellegüket tekintve — közvetlenebb volt a kapcsolata a pravoszláv egyházzal, mint egyéb területek lakóinak. Hiszen kezdetben, betelepülésük idején halottaik, őseik a templomban, a templom közvetlen közelében kapták meg végső nyugalóhelyüket. Pomázon pl. a betelepülők két utolsó tagját a templom oltára mögé temették. Tehát a halottakra való emlékezés

²⁷ Караџић 1867, 23., 25., 210.

²⁸ Пуенек а *поскурица* — Дробњаковић, Б. 1960, 164. — *бабурица*. — Српски 1970, 133. — *peskurica* vagy *tumurica* — saját gyűjtés, 1958. — nevétek, de *zadušnice* — Тројановић, 1911, 80., és *krst*, *krstnik* elnevezéssel is előfordulnak. — SCHNEEWEIS, 1961, 101.

egyidejűleg történt a temetőben és a templomban. E temetkezési gyakorlat megszűnésével már automatikusan tapadt az egyébként is egyházi színezetű ünnep magához a templom épületéhez.

Ha nem is területünkre vonatkozóan, de ismeretesek olyan kísérletek is, amelyek pl. a családi emlékünnepekkel együtt járó torokat kívánták megrendszabályozni. Így PETROVIĆ, M. karlócai metropolita a 18. század folyamán a Szerémségben meg akarta szüntetni az evéssel, ivással, részegeskedéssel stb. összekapcsolt torokat, s helyettük a templomhoz kötött *parastost* és a *koljivo* templomba vivését javasolta.²⁹

A *zadušnice* ünnepek egyházi ünnep jellegük ellenére, olyan vonásokat is tartalmaznak, amelyek erősen túlmutatnak ezen a megnyilvánulási formán. Köztudott, hogy a keresztény egyházak számos kereszténység előtti elemet olvasztottak be szertartásaik sorába, s ez fokozott mértékben érvényesül a görögkeleti egyházakra. A *koljivo* vagy más néven *panaija* is ily módon, egyházi közvetítéssel kerülhetett mind a halotti emlékünnepek, mind pedig a védszentünnepek szokáskörébe. Ez utóbbiak kérdésével most nem áll módunkban foglalkozni, de kétségtelen, hogy ez ünnepek eredete is elsősorban a halottak tiszteletére vezethető vissza.

A *koljivo* meglétére a családi emlékünnepek alkalmával utal már KARADŽIĆ is,³⁰ s a temetésre készített *koljivót* DROBNJAKOVIĆ is említi.³¹ Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor sem KARADŽIĆ, sem DROBNJAKOVIĆ, de még a legújabb összefoglaló munka, a *Srpski mitološki rečnik* sem említi a *koljivót* a *zadušnice* ünnepeken. Pedig a *koljivónak* — egyéb résztanulmányok és SCHNEEWEIS összefoglaló adatainak a tanúsága szerint —, ha nem is kizárólagos, de fontos szerepe van ezeken az ünnepeken is.

Területünkön a közösségi emlékünnepek *koljivóját*, miként a családi emlékünnepekét, a közösség egy vagy több tagja készíti. A munkát azok a közösség szabta hagyományos — de olykor újító — eljárások szabályozzák, amelyek évszázadok tapasztalatát és hiedelemanyagát sűrítették magukba. Így községeinkben éppen a *koljivóhoz* olyan ősi képzetek kapcsolódnak, amelyek a halottat szinte élő személyként a közösség egyenrangú tagjának tekintik. Gondoljunk csak vissza az ünnepeknek azokra a mozzanataira, amikor kimennek a temetőbe „értesíteni a halottat”, hogy másnap *koljivo* lesz a tiszteletére, vagy amikor a *koljivo* tetejére mézből keresztet csurgatnak, hogy „nyalogassa a halott”. Nincs szándékunkban közvetlen következtetéseket levonni az említett néhány példából szerb népcsoportunk

²⁹ Поповић Д. Ј. 1959, I. МАТИЋ-Вошковић, 1970, 275. is.

³⁰ Караџић, 1867, 210.

³¹ Дробњаковић, 1960, 163.

hitvilágára, de úgy véljük, hogy ezeknek a hiedelmeknek a gyökereit is a slávok manisztikus képzeteiben kell keresnünk.³²

Nem csupán a *koljivo*hoz tapadó hiedelmek, de — miként már említettük — maga a *koljivo* is igen régi múltra tekint vissza. Több kutató és összefoglaló munka is közvetlen kapcsolatba hozza avval a *pansperma* néven ismert ókori áldozati szokással, amit a jó termés biztosításáért és a halottakért kellett bemutatni.³³

Vidékünkön a *koljivo* készítésében hármás fejlődési fokozat ismerhető fel világosan: az első *koljivo* formája, amely csupán főtt szemes búza; második a szemes búzából készített ízesített *koljivo*; s végül a ledarált búzából készített — ugyancsak ízesített — formája. Ez utóbbi változat az ételkészítési technika általános fejlődésével áll szoros összefüggésben.³⁴

A *ružičalóra* — másik közösségi emlékünnepekre — területünkön nem szoktak *koljivót* készíteni. Ez alkalommal más — ugyancsak ősi múltra visszatekintő — tárgy: a tojás kerül az ünnep homlokterébe, amelynek szerepével s a különféle szokásokban betöltött funkciójával sokat foglalkozott már a szakirodalom.³⁵

Vidékünk községeiben a tojáshoz, ajándékozásához napjainkban már nem fűződnek hiedelmek, viszont az ajándékozásnak a helye, ideje és módja népcsoportunk szokásanyagának archaikus vonásait őrzi.

A *ružičalo*, miként már korábban említettük, lazábban kapcsolódik az egyházi szertartásokhoz. Ez alkalommal a halott lelkéért történő kínálás, tojásajándékozás színtere területünk községeiben is a temető. Az étellelitalal (kaláccsal, pálinkával) való kínálás a hozzátartozó sírja mellett történik, míg a tojást magáról a halott sírjáról kell elvenni. A tojás sírra helyezéseinek is íratlan szabályai vannak: vagy a sírkereszt mellé vagy elé kell helyezni, vagyis a halott fejéhez.

Szóltunk már arról, hogy a *zadušnice* ünnepek és a *ružičalo* közötti eltérések más vidéken nem olyan szembetűnők, mint területünkön. Így hazai szerbjeink egy másik csoportjánál — Szőregen — a *ružičaló*hoz hasonlóan, a *zadušnice* ünnepeket is a temetőben ülik meg. Ezekre az ünnepekre —

³² Bővebben foglalkozik e kérdéssel Дробњаковић, 1960, 61. — Антонијевић is, aki Sokobanja (Kelet-Szerbia) vidékének halotti szokásait vizsgálja, éppen a *daćakban* látja kifejeződni az ősök kultuszának néhány momentumát. — Антонијевић 1966, 394.

³³ Vö.: UJVÁRY Zoltán, 1969, 98–99.; Спрски 1970, 170.

³⁴ Napjainkban pl. Belgrádban cukrászdákban is árusítják *žito* (búza) néven a *koljivót*.

³⁵ Legutóbb UJVÁRY Zoltán elemezte a tojás szerepét az agrárkultuszban, megállapítván róla, hogy „funkcionális szerepe az agrárhagyományban egészen egyértelmű. A rítusok mögött a bőség, a termékenység előidézésének, fokozásának gondolata rejlik. A tojásnak lényegében ugyanez a funkciója a nem agrárszokásokban is”. — UJVÁRY, 1969, 224.

a korábban már említett *peskurica* vagy *mumurica* nevű — pogácsaszerű kalácsokat készítenek, amelyeket a temetőben osztanak szét a szegényeknek és a gyerekeknek. A *peskurica* ajándékozása — a *ružičalo* tojásajándékozásához hasonlóan — a sírról történik. Amikor kiérnek a temetőbe, a sír, illetve a halott lábához állnak — hogy „lássa őket a megholt” —, imát mondanak, majd megcsókolják a keresztet. Ezután a szatyrot, amiben a *peskuricát* hozzák, a sírra helyezik a halott fejéhez, majd a sír jobb oldalára állnak és kelet felé fordulnak. A *peskuricát* kapó a sír bal oldalán áll és a sír fölött veszi át.³⁶

Már említettük, hogy a közösségi emlékünnepek e másik fajtája — tehát a húsvéti ünnepkörhöz igazodó — nem korlátozódik kimondottan a *ružičalo* napjára. JUGA V. a történeti Magyarország szerb lakóinak szokásairól szólva, húsvét másnapján említi a halottak meglátogatását, amire templomi körmenet formájában kerül sor. A körmenettel először a búzaföldekre mennek ki s csak azután a temetőbe.³⁷ Itt jegyeznénk meg, hogy Pomázon is mindig ügyeltek arra, hogy az első körmenet mindig a földekre vezessen — itt is húsvét másnapján szokásos az árpaszentelés —, és csak a második vitt a halottakhoz, a temetőbe. MOLNÁR Viktor, a dátum szerinti *ružičalón* említi a temetőbe menést: „Húsvétól egy hétre eső hétfőn kimennek a szerbek a temetőbe és ott megáldatják a papok által az elhunyt őseiknek és rokonaiknak a sírjait. Az nap osztanak a szegények közt piros tojásokat...”³⁸ A Szerémségben szintén a *ružičalo* napján tartják az emlékünnepet,³⁹ de sorolhatnánk még számtalan további példát is.

Mind a családi, mind a közösségi halotti emlékünnepek párhuzamai — időben és térben egyaránt — más népek körében is megtalálhatók,⁴⁰ s egyes vonásaik a nem görögkeleti vallású délszlávok halottkultuszában is kifejeződnek.

JANKÓ János a Bács megyei katolikus vallású sokácok halotti szokásairól szólva, megemlíti a temetés után szokásos tort, a *dačát*.⁴¹ A Baranya megyei sokácok és bosnyákok a halottak napját mindenszentek délutánján tartják. A temetőben a sírokon gyertyát gyújtanak, és imádkoznak a halott lelkiüdvösségéért. „A férfiak este a pincékben (*krvi vataju* — ,vért fognak’) — bort isznak, és minden megboldogultért harangoznak. Az étel és

³⁶ Saját gyűjtés, 1958.

³⁷ JUGA, Velimir 1913, 98.

³⁸ MOLNÁR Viktor, 1890, 30.

³⁹ MATIĆ-BOŠKOVIĆ, 1970, 278.

⁴⁰ TAGÁNYI Károly, aki igen találóan „halotti emléktorok”-nak nevezi ezeket az ünnepeket, bőséges irodalmi forrásanyag felhasználása alapján hangsúlyozza, hogy ezek az emléktorok több népnél már az ókorban is előre meghatározott napokhoz kapcsolódtak. — TAGÁNYI Károly, 1919, 52.

⁴¹ JANKÓ János, 1896, 160.

az ital sírokra való kihordásának nyomait még megtaláljuk. Az ételt a sírhalomra, az italt a keresztnél, a megboldogult fejénél öntötték ki.”⁴² A hercegszántói (Bács-Kiskun m.) sokárok nem vittek ki ételmet és italt a temetőbe, de otthon este a beköszöntő gyerekeknek, akik a halottak lelkéért imádkoztak, pogácsát osztottak. A férfiak pedig *Ajte da se krvimo* felszólítással bort ittak a halottak lelkiüdvéért.⁴³

A mindenszentek napi borivás horvát vidéken is ismeretes. A jugoszláviai Sinj vidékén mindenszentek napján kóstolták meg az újbort, s utána zárták le a hordókat.⁴⁴

A katolikusoknál — írja SCHNEEWEIS — csak egy általános halotti ünnep van évente, de vannak olyan vidékek is, ahol évente négy alkalommal mondanak a halottakért misét. A halottak etetése régebben gyakoribb volt, Szlavóniában pl. 1850-ig volt szokásban, újabban ennek már csak maradványai találhatók meg.

A boszniai és hercegovinai mohamedánok a temetés napján, az azt követő 7-ik és 40-ik napon, valamint fél év és egy év múlva imádkoznak a halottak lelkiüdvösségéért, és alamizsnát osztanak a szegényeknek.⁴⁵

Tágabb körben szemlélve a bemutatott halotti emlékünnepek párhuzamait, vázlatosan kitérnénk még a görögkeleti vallású bolgárok, oroszok és románok hasonló ünnepeinek néhány jellemző vonására.

A bolgárok már a holttest fölgravatalozása után hozzálátnak a halotti lakoma készítéséhez, amelyet a temetés befejezése után a halottasháznál fogyasztanak el. Ezen a toron, amely a *kolivonnal* kezdődik, mindenki részt vesz, aki kint volt a temetésen. Ezt követi fél éven vagy egy éven keresztül minden tizennegyedik nap szombatján az ún. *prinos* (áldozat), „amelynél ha a halott férfi volt, kost, ha pedig nő volt, juhót vágnak le”. Ismeretes a bolgárok körében is a negyvenedik napon történő megemlékezés. Ekkor a családból egy asszony kimegy a pappal az elhunyt sírjához, magával viszi a „*kolivo* féle süteményt” és egy üveg bort, melyeket a sírra tesz, hogy „a föld a halott szemeiről eltávolodjék”. A pap imádkozik, tömjénnel megfüstöli a sírt, a sírhantba lyukat ás, vizet önt bele, s az étel egy részét elhelyezi benne. Ezt az aktust *za dušnicának* nevezik.⁴⁶

Az alábbiakban STRAUZ Adolf megfigyelései alapján idézzük a bolgár *za dušnica* ünnepek néhány jellemvonását: „Egy évben rendszeren négy

⁴² SAROSÁ CZ György, 1971, 162.

⁴³ VUJICSICS Dusán né szíves szóbeli közlése. — Ez ideig nem áll előttünk világosan a „*krvi vataju*” és az „*ajte da se krvimo*” jelentése. *Krviti se*: szó szerint ’vérengzést, véresre verést’ jelent.

⁴⁴ Dalmácia és Horvátország más területein ez a borkóstolás általánosan Márton-napján történik. — MILIĆEVIĆ, J. 1968, 490.

⁴⁵ SCHNEEWEIS, 1961, 102.

⁴⁶ STRAUZ Adolf, 1897, 385—387.

za dušnica szokásos, nem számítva a minden hó utolsó szombatján tartottat. Szerdán este az asszonyok bort, süteményt és főtt búzát visznek a templomba, ahol azt el is fogyasztják. A *vespera* után a pap a füstölővel körüljárja a templomot, s a jelenlevőket megáldva, átveszi tőlük a cédulákat, melyekre az elhunytak nevei vannak följegyezve.

Ezután a templom előtt levő szegények közt alamizsnát osztanak szét. Szombat reggel mindenik özvegy egy kis asztalkára bort, szeszes italt, süteményt és virágot állít, aztán az asztalkát elviszi a templomba, hol még égő gyertyát is tesz reá. Miután a pap a halottak nyugalmaért imádkozott, sorban mindegyik asztalt megfüstöli, fölemlítvén az illető halott nevét. Aztán az ennalókból leszel magának egy darabkát s egy kosárba dobja. A megmaradt ételeket és italokat a nők szétosztják a szegények közt a templom előtt. Azok az asszonyok, kiknek hozzátartozói abban a hónapban hunytak el, már a templomban végzik a szétosztást. Ezután az asszonyok befüstölik az elhunytak sírját, s gyertyát állítanak a vízzel és borral megöntözött sírdombra. Az edényeket, melyekben az ital volt, vagy széttörik, vagy elajándékozzák.”⁴⁷

STRAUSZ ugyan nem sorolja fel, hogy a *za dušnica* ünnepek milyen időpontokhoz kapcsolódnak, de szól arról, hogy a bolgár néphit szerint: „Húsvét első napjától pünkösd első napjáig Isten kibocsátja a lelkeket a paradicsomból, hogy szétnézzenek az égben és a földön. Pünkösdkor a lelkek övéikkel együtt vannak a templomban és velök mennek a temetőbe, a *za dušnicára*.”⁴⁸

A trákiai és kisázsiai bolgárok körében egyaránt megtalálhatók a családi és a közösségi torok, illetve emlékünnepek. A temetést követő *trapezának* több fajtája is ismeretes. Tarthatják a halottas háznál vagy a temetőben a sír mellett, de előfordul a sírről történő kínálás is. A negyvenedik napon az emléktort néhol a temetőben, míg másutt otthon tartják meg.⁴⁹

Az általános *zadušnice* ünnepek közül a pünkösdhöz kapcsolódók a jellemzők erre a területre. Pünkösd előtti szombaton kimennek a temetőbe a „lelkekért” — *za dušite*, hétfőn pedig tejet forralnak és kalácsot készítenek, amelyet a tejbe áztatnak, majd szétosztják, mert ekkor áldoznak a lelkek.⁵⁰

Az oroszok pünkösd előtti *zadušnice* ünnepeiről kitűnő leírást ad a XVII. század jeles utazója, OLEARIUS Adam. Tanulságos néhány részletét idéznünk, hogy megbizonyosodjunk arról, milyen mély gyökerei is vannak ezeknek a napjainkig átívelő szokásoknak.

⁴⁷ STRAUSZ Adolf, 1897, 388.

⁴⁸ STRAUSZ Adolf, 1897, 393.

⁴⁹ Вакарелски, Хр. 1935, 413—414.

⁵⁰ Вакарелски, 1935, 440.

OLEARIUS 1634-ben figyelte meg az alábbiakat:

„Május havának huszonnegyedik napján, pünkösd előtti szombaton átmentem Narva orosz negyedébe, hogy megfigyeljem, hogyan emlékeznek meg az oroszok elhunyt és eltemetett hozzátartozóikról. A temető tele volt orosz asszonyokkal, akik szépen hímzett, tarka keszkenőket teregettek a sírokra és sírkövekre, azokra három-négy hosszú fánkkal és piroggal, két-három szárított hallal és festett tojásokkal megrakott tálakat helyeztek. Némelyek álltak, mások meg térdepeltek a sírok előtt, torkuk szakadtából jajveszéltek, ordítottak, és kérdéseket intéztek a halottakhoz (erről majd bővebben szólunk a temetkezési szertartásokkal kapcsolatban). Ha ismerős járt arra, elbeszélgettek vele, még nevetgéltek is, de amikor továbbállt, újból rázendítettek a jajveszélésre. Két szolga kíséretében egy pap járt-kelt közöttük füstölővel a kezében, melybe időnként viaszdarabkákat dobott, és tömjénfüstöt eregetett a sírokra, miközben néhány szót is elrebegett. Az asszonyok sorra felmondták a pópának (így nevezik papjaikat) elhunyt rokonaik nevét, akik közül egyik-másik talán már tíz éve is ott nyugodott, mások egy könyvből olvasták ki a neveket, és voltak, akik a szolgálkkal olvastatták fel, a pópának pedig el kellett ismételnie a neveket; az asszonyok sűrű keresztvetés közben hajlongtak a pópa előtt, aki feljűk is meglóbálta a füstölőt.

Az asszonyok ide-oda ráncigálták a pópát, mindegyik azt akarta, hogy az ő halottját részesítse előnyben. Midőn véget ért a tömjénezés és imádkozás, amit a pópa szórakozott arckifejezéssel, különösebb áhítat nélkül végzett, az asszony egy rézpénzt adott neki, azaz egy hatost holsteini, vagyis hat pfenniget meissenai pénzben. A kalácsot és a tojásokat a pap szolgálai szedték össze, néhányat szétosztottak köztünk, bámészkodó németek közt, mi pedig később odaadtuk mindet a szegény gyermekeknek.”⁵¹

OLEARIUS plasztikus, minden apró részletre kiterjedő leírása igen jó kiindulási alapot nyújt e szokások mai kutatóinak. SZOKOLOV, JU. M., aki szintén jól ismerte OLEARIUS leírását, többek között arra is felhívja figyelmünket, hogy a temetés tragikus motívumai, mint a siratás, számbavétel, fájdalom, mennyire ötvöződnek a kirobbanó, féktelen vigadozás megnyilvánulásaival. Az élők ugyanis ily módon akarnak vigalmat, örömet szerezni a megholtak számára. Az egyház — írja SZOKOLOV — megtartva a kereszténység előtti őskultusz maradványait a halottak emlékünnepeinek szertartásaiban, igyekezett keresztény színezetet adni a szokásoknak.⁵²

Ismétlések elkerülése végett csak összevontan idézzük ZELENNIN, D. és SZOKOLOV idevágó ismertetését, amelyekből világosan kitűnik, hogy az

⁵¹ OLEARIUS, A., 1969, 23—24.

⁵² СОКОЛОВ, Ю. М. 1941, 131—132.

oroszl közösségi halotti emlékünnepek — egy nap eltéréssel — megegyeznek a területünkön is meglevőkkel. Az egynapos eltérés a *ružičalo* időpontjára vonatkozik, amely nem hétfőn, hanem kedden — *radunica* néven ismeretes.⁵³

A brassói románok húsvét másnapján szokásos *pomanđja* is nagyon sok rokon vonást mutat ismertett anyagunkkal. E napon ebéd után keresik fel a temetőt, pálinkát vagy bort, egy üres korsót, kalácsot és piros tojást visznek magukkal. Kis gödröt ásna a rokon sírjánál, azt pálinkával megöntözik, majd ismét befödik földdel, s a temetőbe vitt ételmezt, italt pénz kíséretében a befödött gödörrre helyezik. A pálinkaöntözés a halott szomjának csillapításáért történik. A délutáni vecsernye után a lelkész minden sírnál imádkozik, megszenteli és megfüstöli azokat. A szertartás végén a magukkal vitt ételmezzel, piros tojással, korsóval és pénzzel ajándékozzák meg a papot. Az italt és az egyéb megmaradt ételt kiosztják a szegények között.⁵⁴

BELULESZKÓ Sándor is említi, hogy mind a román pománánál, mind pedig a húsvét hétfőjéhez egy hétre eső kis húsvétkor, az elhunytak sírján egyéb ételek és italok között ott található a piros tojás. Hangsúlyozza a továbbiakban, hogy „hasnoló szokást ismernek szerbjeink”⁵⁵ is.

Mivel dolgozatunk célja anyagismertető, nem kívánunk még több összehasonlító példát is felsorakoztatni. Ugyanakkor, elengedhetetlennek tartottuk anyagunk közelebbi és távolabbi összefüggéseinek felvillantását. Hiszen a tipológiai egyezéseken túlmenően, e szokások genetikai kapcsolatának a kérdése is felvetődik, illetve néhány szokáselem tekintetében már bizonyítást is nyert.

Befejezésül néhány olyan — általunk alapvetőnek tartott s ez idő szerint megoldatlan — kérdést szeretnénk felvetni, amelyeket az eddigiekben áttekintett anyag tár elénk.

Legelső helyen említenénk az asszonyok központi szerepét ezekben a szertartásokban, amelyet OLEARIUSTól kezdve napjainkig több megfigyelő is feljegyzett a kelet-európai és balkáni népeknél, s amely ma is jellemző a Buda környéki szerb lakosságra.

A görögkeleti egyháznak tanulmányunkban több helyütt említett befogadó-konzerváló, illetve tiltó-sorvasztó szerepe és hatása a szokások változó-alakuló életére, ugyancsak figyelmet keltő kérdés.

A kutató érdeklődését mindenképpen felkelti a betelepülés során különböző helyekről származó szerb lakosság lokális vonásokkal színezett szokásainak az összemosódása, egységesülése az új, mai lakóhelyen. A rendel-

⁵³ ZELENIN, D., 1927, 332.; СОКОЛОВ, 1941, 131.

⁵⁴ MOLNÁR Viktor, 1890, 23—24.

⁵⁵ BELULESZKÓ Sándor, 1905, 114.

kezésünkre álló adatok alapján ezt az integrálódást a múlt század utolsó évtizedeitől intenzív folyamatnak minősíthetjük, amelyet a lakosság létszámbeli csökkenése is nagymértékben siettet.

Külön vizsgálatot érdemelne az a kérdés is, hogy ezek a szokások tartalmilag és funkcionálisan hogyan helyezkednek el a mai társadalmi struktúrában.

Mária Kiss

TOTENGEDENKFESTE DER UNGARNSERBEN IM OFNER LAND

Die Studie berichtet über die Totengedenkfeste der ungarnerbischen Bevölkerung in den drei Gemeinden Budakalász, Pomáz und Csobánka im Ofner Land. Diese Feste und Feiern lassen sich in zwei Gruppen gliedern; *a*) unmittelbar an die Todesfälle anschließende Familienfeiern und *b*) dem Andenken an die Toten überhaupt geweihte kollektive Gedenkfeste.

Bei den kollektiven Gedenkfesten lassen sich *a*) die Seelenfeste (*zadušnice*) im engen Zusammenhang mit dem Rituale der prawoslawischen Kirche und *b*) die Gedenkfeiern (*Ružičalo*) unterscheiden, wobei letztere trotz ihrer religiösen Prägung nur sehr lose an die Riten der Kirche anschließen.

Die Ausübung der Totenbräuche ist im Jahreskreis an vier familiäre und vier kollektive Anlässe gebunden. Die mit Todesfällen zusammenhängenden familiären Gedenkfeiern werden bis zum ersten Jahrestag des Todesfalls beachtet und gehen dann in die kollektiven Gedenkfeste über.

Durch Vergleich und Konfrontierung von Belegen aus verschiedenen südslawischen, bulgarischen, russischen und rumänischen, so auch aus katholisch und mohammedanisch südslawischen Kreisen unterstreicht die Verfasserin die Funktion der wichtigsten Attribute dieser Gedenkfeste (*koljivo* und Eier) sowie der wichtigsten Personen dieser Feiern, die der Frauen, die eine zentrale Rolle spielen.

Nach einer ausführlichen Beschreibung der verschiedenen Arten dieser Totengedenkfeste führt die Autorin zeitlich und räumlich unterschiedliche, jedoch mit den einschlägigen Belegen der drei Gemeinden übereinstimmende Daten an.

Schließlich hebt sie die ihres Erachtens sehr wichtigen Probleme hervor, zu deren Untersuchung sie mit der vorliegenden Studie den Weg bahnen wollte.

IRODALOM

- Антонијевић, Др.
1966 *Неки елементи култа предака у посмртним обичајима сокобањских села*. Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964. Zagreb.
- BELULESZKÓ Sándor
1905 *Magyar himes tojások*. Népr. Ért. VI.
- BÉRES András
1972 Halottak húsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében. Kézirat.
- Димитријевић, С.
1958 *Обичаји у личном и породичном животу*. Банастке хере. Нови Сад.
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek — népi színjátászás*. Вр.
- Дробњаковић, Б.
1960 *Етнологија народа Југославије*. Први део. Београд.
- FERENCZI Imre
1965 *Egy temetési ritus magyar párhuzamai és történeti összefüggései*. Néprajz és Nyelvtudomány IX.
- Филиповић, М. С.
1955. *Белешке о народном животу и обичајима на Гласинцу*. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu. Nova serija. Sv. X.
- JANKÓ János
1896 *Adatok a Bács-Bodrogh megyei szokások néprajzához*. Ethn. VII.
- JUGA Velimir
1913 *A magyar szent korona országában élő szerbek*. Nemzetiségi Ismerető Könyvtár. Вр.
- Календар
1971 *Календар за просту 1971. годину*. Београд.
- Караџић, В. Ст.
1852 *Српски рјечник истумачен нјемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч.
- 1867 *Живот и обичаји народа српскога Беч*.
- KISS Mária
1966 *Zadušnice i ružičalo kod Srba u Pomazu*. Rad XI-og Kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964. Zagreb.
- МАТИЋ-БОШКОВИЋ, М.
1970 *Novija etnološka ispitivanja pogrebnih običaja Srba u Sremu*. Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije. Zenica.
- MILIĆEVIĆ, J.
1968 *Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini*. Narodna Umjetnost. Knj. 5—6. Zagreb.
- MOLNÁR Viktor
1890 *Húsvéti tojások*. Вр.
- OLEARIUS, A.
1969 — *vizontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*. Ford. Ballassa Klára. Вр.
- ПОПОВИЋ, Д. Ј.
1959 *Срби у Војводини. II*. Нови Сад.
- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások*. Вр.
- SAROSÁCS György
1971 *Baranyai délszláv népszokások II. Temetkezési szokások a sokacoknál és bosnyákoknál*. Klny. a Janus Pannonius Múzeum 13. (1968. évi) Évkönyvéből. Pécs.
- SCHNEEWEIS, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde. Erster Teil. Volksglaube und Volksbrauch*. Berlin.
- Српски
1970 *Српски митолошки речник*, Београд.
- STRAUSZ Adolf
1897 *Bolgar néphit*. Magyar Néprajzi Könyvtár. I. Вр.

- LEVASICS Elemér—SURÁNYI Magda
 1967 *Szerb-horvát–magyar kézisótár.*
 Bp.
- СОКОЛОВ, Ю. М.
 1941 *Русский фольклор.* Москва.
- TAGÁNYI Károly
 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből.* Néprajzi Könyvtár. Új folyam I. Bp.
- ТРОЈАНОВИЋ, С.
 1911 *Главни српски жртвени обичаји.* Београд.
- UJVÁRY Zoltán
 1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI.* Debrecen.
- UROSEVICS Daniló
 1969 *A magyarországi délszlávok története.* Bp.
- ВАКАРЕЛСКИ, Хр.
 1935 *Битъ и езикъ на тракийските българи.* Часть I. Битъ. София.
- ZELENIN, Dmitrij
 1927 *Russische (Ostslavische) Volkskunde.* Berlin—Leipzig.

IDEGEN NYELVŰ SZTEREOTÍPIÁK, MONDÓKA- ÉS DAL- BETÉTEK ANYANYELVI PRÓZAI NÉPKÖLTÉSI SZÖVEGEKBEN*

A két- vagy többnyelvű népköltési szövegek, műfajspecialisták, pl. mese-
mondók szövegfordításai vizsgálatánál a kutatók többnyire csak a kölcsön-
hatásokkal, a hagyományanyag valamely nyelvterületre való ki- és beáram-
lásával, az átvett kultúrelemek asszimiláltsági fokával foglalkoztak még
olyan esetben is, mikor egy-egy népköltési alkotásban, alkotáscsoportban
idegen nyelvű szövegrészek állandó stiláris elemként jelentkeztek.¹

Az eddigi kutatások nyilvánvalóvá tették, de mindnyájan, akik itt élünk
Kelet-Közép-Európában, tapasztalásból is tudjuk, hogy számos városi és
falusi közösségünk van, amely összetételénél és iskoláztatásánál fogva két-,
sőt háromnyelvű. Ezekben a közösségekben nemcsak a kiemelkedő egyéni-
ségek, hanem a közösségnek úgyszólván minden tagja — származásától
függetlenül — anyanyelvi szinten érti és beszél mind a két nyelvet, gyakran
több nemzedéken keresztül.

Kétnyelvűek például egyes moldvai települések magyar, kalotaszegi és
mezőszéki falvak magyar és román, a négy szlavóniai falu — Kórógy, Szent-
lászló, Haraszi és Rétfalu — magyar, Békéscsaba és Békés megye számos
községének magyar és szlovák, a Bakonyvidék egyes községeinek német
vagy Óbuda és környékének magyar és német lakói. Ezeknek a közösségek-
nek a szóbeli költészetében sajátos színfoltot képeznek az ún. vegyes

* Rövidebb formában elhangzott a Jugoszláv Folkloristák Szövetsége 18. kong-
resszusán (1971. szeptember 14—18. Bovec, Szlovénia). Anyagunkat mindenképp
példákkal szaporítottuk: a jegyzetekben kétnyelvű szövegrészetekkel, a függelékben
pedig a moldvai székely-csángó telepesektől gyűjtött, román dal- és versbetétes teljes
szövegekkel.

¹ P. BARTÓK Béla [1943] in BARTÓK Béla—SZÖLLŐSY András, 1966, 410—411.;
LOSCHDORFER Anna, 1935, 79.; 1936, 91.; BANÓ István 1948, NAGY Olga—FARAGÓ
József, 1953, 19.; FARAGÓ József, 1964b, 18—19.; VÖÖNÉ ZATTLER Gabriella, 1964;
ALMÁSI István, 1966 stb. JECH, J. felfogása ebben a kérdésben bizonyos fokig eltér:
„Allerdings ist bei der Analyse von Texten mit fremdsprachigen Wendungen nicht
die Frage ihrer Herkunft das Wichtigste . . . Unsere Aufmerksamkeitsmuß vielmehr
die Art und Weise gelten, wie es zur Symbiose beider Sprachen kommt, sowie dem
Charakter ihrer gemeinsamen Beziehungen”. (JECH, J., 1965, 278.)

nyelvű népköltési szövegek. Űgyszólván valamennyi műfajban — egyikben kisebb, másikban nagyobb százalékban — találunk olyan szövegeket, melyekben egyes szavak, állandó kifejezések, dalbetétek, refrének, párbeszédék az együttélő másik nép nyelvén hangzanak el.

Talán azért, mert az, aki egy-egy szöveg átültetésére vállalkozott, egy adott ponton már nem tudott eleget tenni az elébe tornyosuló műfordítói feladatnak? Vagy azért, mert nem akarta, hogy szövegének egyes részleteit a jelenlevők egy része, pl. kis gyerekek, megértsék? Vagy éppenséggel azért, mert ki akarta gúnyolni közvetlen környezete nem az ő anyanyelvét beszélő lakóit? Nem, itt egészen másvalamiről van szó.

Arról nevezetesen, hogy a kétnyelvűség következtében a helybeli népköltészet stíluszeszközök egész sorával gazdagodott. E stíluszeszközök teljes inventáriumának elkészítése egyelőre nehézségekbe ütközik, mert feltétele, hogy nemcsak a közösség és annak kiemelkedő népköltészet-specialistái, hanem a kutató szakember is kétnyelvű legyen, és a kiválasztott közösségben valamennyi népköltési műfajt vizsgálóra vegye, nem könnyen valósítható meg. Az egynyelvű és a vegyes nyelvű költészet helyes részarányának a megállapításához kívánatos a maximális, a változatok többszöri meghallgatásáig folytatott anyaggyűjtés, s a reális kép kialakításához szükséges több közösség mind a két nyelvi csoportjához tartozó adatközlőinek az egyenlő intenzitású kiaknázása.

Magyar—román vonatkozásban ilyen jellegű tervszerű munkát végzett a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Néprajzi és Folklór Intézetének több tagja a moldvai csángók és székelyek között,² a Beszterce-Naszód megyei Árpástó községben,³ a Görgényi havasokban⁴ és a Kolozs megyei Gyerőmonostoron,⁵ magyar—szerb-horvát—szlovén vonatkozásban az újvidéki Hungarológiai Intézet,⁶ magyar—szlovák vonatkozásban a prágai és a pozsonyi akadémiai néprajzi intézet,⁷ magyar—német vonatkozásban

² FARAGÓ József—JAGAMAS János—SZEGŐ Júlia, 1954, 7—8, 39—50.

³ FARAGÓ József, 1964a, 1178—1179.; 1967, 279.; POP, D. 1968, 427.

⁴ POP, D. 1968, 427.

⁵ ALMÁSI István—OLOSZ Katalin, 1969, 36—39.

⁶ ANDÉLIC Magdolna, MIKES Melania és PENAVIN Olga kutatásairól a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei adnak számot. ANDÉLIC, M.: Magyar és szerb elemek és motívumok a bácskai rutének népmeséiben c. a boveci kongresszuson elhangzott előadása francia rezümével szerbül és teljes terjedelmében magyarul is megjelenik a kongresszus előadásait tartalmazó kötetben, ill. a Műveltség és Hagymány soron következő kötetében. — Szép kétnyelvű, magyar—„rác” gyermekjáték- és mondóka gyűjtést küldött be FEHÉR Zoltán bátyai tanár a Kalocsa környéki falu anyagából a Magyar Rádió Ifjúsági Osztálya 1971. évi pályázatára.

⁷ DÉGH Linda—JECH, J., 1957; MANGA János, 1956, 1972. — Meg kell említenünk DEDINSZKY Gyula ev. lelkész nagyszabású békéscsabai magyar—szlovák nyelvű anekdotagyűjteményét is.

a pécsi tanárképző főiskola német nemzetiségi tanszéke⁸ és — már a két világháború között is — a budapesti Pázmány Péter, ill. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának német tanszéke,⁹ de tettek hasznos észrevételeket és gyűjtöttek értékes anyagot egyes kutatók már az első világháború előtt is, pl. JANKÓ János¹⁰ és mindenekfölött BARTÓK Béla, aki számunkra a Kárpát-Duna-medencében együtt élő népek kultúrájának az együttes szemléletéhez az alapvető szempontokat megadta.¹¹ BARTÓK nagyszabású gyűjtő, osztályozó és összehasonlító tevékenységéhez kapcsolódik LAJTHA László „népzene-biológiai” kísérlete, az 1940–43-ban végzett szépkenyerűszentmártoni gyűjtés, amelynek a problematikája túlnő a gyűjtő által vizsgált mezőségi falucska, közelebbi és távolabbi környéke, Bihar és a Székelyföld vegyes lakosságú falvainak népzenei kultúráján.¹²

Nem tekinthetjük feladatunknak az idetartozó néprajzi tevékenység teljes áttekintését, a nyomtatásban megjelent tanulmányok és anyagközlések, valamint a közgyűjteményekben őrzött és a gyűjtők birtokában levő nagy mennyiségű kéziratos anyag maradéktalan számbavételét, csupán azoknak a kiadványoknak a szem előtt tartására szorítkozunk, melyek *a)* nagyobb számú magyar anyanyelvű kétnyelvű népköltési szöveget tartalmaznak, vagy *b)* a prózai népköltési szövegekben felbukkanó állandó jellegű idegen nyelvű betétek kérdésével foglalkoznak. Ez utóbbi volt

⁸ VARGHA Károly, 1972.

⁹ L. a Német Philológiai Dolgozatok c. kiadványsorozat.

¹⁰ JANKÓ János, 1892, 184.

¹¹ BARTÓK Béla [1934], 1937, 1942. in BARTÓK Béla—SZÖLLŐSY András, 1966, 403—461, 597—603. „Ha már egészen természetes folyamatnak kell tartanunk azt a tényt, hogy a szomszédos nyelvek egymást kölcsönösen befolyásolják (ez a folyamat sem az illető nyelv szellemének nem árt, sem nem ok a megalázottság érzésére), akkor ez a tétel még inkább érvényes a folklór területeinek kölcsönös (sőt akár egyoldalú) cseréjére is.” (BARTÓK Béla—SZÖLLŐSY András, 1966, 598.) „Kezdetől fogva végtelenül meglepett a tanulmányozás alatt álló, kelet-európai területen kezem ügyébe került anyag dallamtípusainak a szokatlan gazdagsága . . . Tekintettel a kérdéses országok aránylag csekély területére . . . a népzenenek ez a változatossága valóban csodálatra méltó. Mi lehet az oka ennek a gazdagságnak? — Köztudomású, hogy Kelet-Európát (az oroszok, ukránok és lengyelek kivételével) főleg kis népek lakják . . . s az országhatárokon nincsenek áthatolhatatlan földrajzi akadályok. Egyes területeknek teljesen vegyes a lakosságuk, ez háborús pusztítások eredménye, mert a lakatlan területeket betelepítésekkel népesítették be újra . . . Azonkívül hódítások is voltak (például a Balkán török hódoltsága). Hódítók és meghódítottak összevegyültek, nyelvük és népzenejük is kölcsönösen befolyásolta egymást. Az idegen anyaggal való érintkezés nemcsak a dallamok kicserélődését eredményezi, hanem — és ez még fontosabb — új stílusok kialakítására is ösztönöz. Ugyanakkor a régi és kevésbé régi stílusok is életben maradnak, ami a zene újabb gazdagodását vonja maga után.” (BARTÓK BÉLA—SZÖLLŐSY András, 1966, 601—602.)

¹² „Népzene-biológia, e tudományom szerint magam-gyártotta terminus technicus alatt azt a tudományágat értem, amelyik vizsgálja: él-e, mikor és hogyan él egyik nép a másik zenéjével . . . nem törődik az effajta kutatás a dallamok eredetével, avagy milyenségével, hanem avval: ki, mikor és hogyan használja, módosítja a mindennapi általános gyakorlatban a népenét.” (LAJTHA László, 1954, 3.)

ugyanis az a jelenség, amely viszonylagos gyakoriságával gyűjtő- és katalóguskészítő munkám során az én figyelmemet is magára vonta.

Nyelvi okokból elsősorban a magyar szövegekben felbukkanó román és német nyelvű sztereotip fordulatok, mondóka- és dalbetétek foglalkoztattak, a megfigyelt jelenségek azonban nem kötődnek az említett nyelvek egyikéhez sem, s csupán számomra korlátozódnak a magyar nyelvterületre.¹³

A hosszabb-rövidebb, kötött idegen nyelvű szövegrészletekkel kapcsolatban az a feltevés, hogy a fordítás hiányos volta miatt maradtak vagy kerültek a szövegbe, semmiképpen nem állja meg a helyét. Vasile GURZĂU kiváló kétnyelvű méhkeréki román mesemondó anyagában jól megfigyelhető volt, hogy számára a sztereotip kifejezések átültetése semmi nehézséget nem okozott, részben jó műfordítói képességei miatt, részben azért, mert ezek a sztereotip kifejezések mind a két nyelv mesei hagyományában adódtak voltak. A táltosló szavai: „Hogy vigyelek, mint a szél vagy mint a gondolat?” a románban is hasonlóak: „*Cum și mărg, ca gînduș ă (ori) ca vîntu?*” (Hogy menjek, mint a gondolat vagy mint a szél?).¹⁴ A következő állandó mesei fordulatnak a magyarra való átültetése viszont már alighanem GURZĂU leleménye. A csodakard így szól románul: „*Aș bate, și n-am pã cine! Și aș taie și n-am pã cine!*” (Ütnék, de nincs kit, vágnék, de nincs kit); a magyar változatban: „Harcolnék, de nincs kivel, vágnék, de nincs mit!”¹⁵

Románul is tudó magyar környezetben, egy kalotaszegi magyar faluban, magyar mesemondó szájából hallottam viszont magyar szövegben a következő román sztereotípiát: az ostoba legény egyetlen örökségét, egy tehenet, eladta volt egy nyírfának, mert nyikorgását úgy értelmezte, hogy kéri a tehenet, de hitelbe. Egy hét múlva megy a pénzért, s ekkor a fa így nyikorog — ő legalábbis így hallja —: „*Cîrț, carț, 'ș'apte pînă marț!*” (Kirc, karc, várj keddig!)¹⁶ A legény megharagszik, kivágja a fát, s alatta egy üst pénzt talál.

¹³ „Die Beispiele . . . zeigen, daß es sich um eine allge meine, verschiedenen Nationen gemeinsamen und gleichzeitig tief in die Vergangenheit zurückgreifende Erscheinung handelt” — írja JECH, J. a sziléziai cseh falvakban talált két nyelvű szövegek tárgyalása során (JECH, 1965, 277.).

¹⁴ DOMOKOS Sámuel, 1968, 156., ill. 328.

¹⁵ DOMOKOS Sámuel, 1968, 261., ill. 64. L. még: „*Și tăți frecaș la uăți acolo! Aaa — zîce — că bine am durmî!*”; magyarul csaknem szóról szóra: „Na, mind felébredtek, úgy tettek, mintha aludtak volna, dörzsölték a szemüket: Jaj, de jót aludtunk! — aszongya” (261—262., ill. 70.); vagy „*șo am — zîce — mîreasă, pã Ilșana Cosînteana, Crăzasa Mărilor, care așe-î dă frumoașă, dă la șoare te poțî uita, da la ie nu!*”: magyar megfelelője: „nekem van menyasszonyom — aszongya —, a Tengerek királynője, Szép Ilona, aki olyan szép, hogy a napra rá lehet nézni, de órá nem . . .” (266., ill. 76.) stb. Vö. Vöö Gabriella, 1970, 124—128.

¹⁶ Kovács Ágnes, 1943, I. 226. Kisküküllő vidéki mesében a fűzfa nyikorgása: „*kirc-karc, kirc-karc, pînă marț!*” (keddig) (HORVÁTH István, 1955, 169.).

Két mesemondó is ugyanott Ketesden így biztatja a medvéket és a farkasokat, amelyeket, mivel megették az ökreit, befogott volt a szekérbe s az ördögöt, aki kihúzta volt a tengelyvégszeget, s most büntetésből a tengelyt kell tartania, hogy: „*He lupule, cia ursule, ține dracu la osie!*” (Hé farkas, csá medve, fogd ördög jól a tengelyt!)¹⁷

A két sztereotípiá románul jól hangzik, magyar megfelelőjük nem ismeretes. Ezért mondták volna a mesemondók románul? De hiszen könnyűszerrel le is fordíthatták vagy egyszerűen ki is kerülhették volna. Miért nem tették?

DIÓSZEGI Vilmos is, magam is tapasztaltam, hogy a Baranyába telepített moldvai csángó és székely gyógyító asszonyok ráolvasásnál szívesen használtak román szövegeket. Odahaza a román javasemberek és -asszonyok eljárását a magukénál eredményesebbnek tartották, s bár nem egy közülük nem is értette, amit mondott, úgy vélte, hatásosabb, ha román szöveget mond, mint ha magyart.¹⁸

Vagy gondoljunk a magyar kiolvasó versekre. Ilyenek vannak közöttük: „Elete, pekete, cukete, pé, Ábel, bábel, dominé . . .”; vagy „An-tan-ténusz, Szó-ra-ka-té-nusz . . .” stb., csupa olyan szó, aminek magyarul semmi értelme nincs. Van közöttük egy, melyről MAILAND Oszkár kimutatta, hogy eredetileg román táncszó volt.¹⁹

magyarul:

Hopá, cupá,
Fulde luká,
Fuldem kálé,
Siménduká. (értelmetlen)

románul:

Hop, cup,
Pui de lup,
Fugi din cale,
Să mă duc!

értelme:

Hopp, cup,
Farkasfiú,
Fuss az útból,
Hadd haladjak.

A többi mögött is nyilvánvalóan értelmes idegen nyelvű szavak, verssorok lapulnak, a gyerekeknek azonban csak a ritmusra és a nem-magyar szavak fokozott mágikus erejére van szükségük a fogó vagy a hunyó kijelölésére, mert hisz annak a személyét is tulajdonképpen a sors van hivatva eldönteni.

A gondolat, hogy a természetfeletti lényhez intézett kérés, felszólítás eredményesebb, ha nem anyanyelvű a szöveg, illetőleg, hogy maga a túl-

¹⁷ Kovács Ágnes, 1943, I. 198, II. 96. Egy mezőszéki magyar mesében a terület asztalkámnak románul kell parancsolni: „*Mămăligă și fasole!*” (Puliszkát és paszulyt!) (Nagy Olga—Faragó József, 1953, 113.)

¹⁸ Diószegi Vilmos, 1960, 38.; l. *Függelék 1. sz.*; vö. Weber—Kellerman, I. 1954, 196—199.

¹⁹ Mailand Oszkár, 1896, 113—114.

világi lény is idegen nyelven beszél, úgy hiszem, kézenfekvő, ezt a látszatot kelti a római katolikus, de a régi görögkeleti egyházi gyakorlat is.²⁰

A terjedelmesebb idegen nyelvű mondókák s még inkább a dalbetétek alkalmazásának valószínűleg érzelmi okai vannak. A Baranya megyei moldvai székely telepeseknél végzett gyűjtésem során azt tapasztaltam, hogy a dalbetétes meséknél: a „Jávorfamuzsika” (AaTh 780), valamint a „Hét kecskeolló” (AaTh 123) helyi változataiban szívesen énekelte a fiatal mesemondó a dalbetétet románul. Talán azért, mert a román szöveget a magyarnál érzelmgazdagabbnak, érzelmileg kifejezőbbnek ítélte.²¹

A trufákban — legtöbbször a mulatási jelenetben — táncszórú mondókákat találtunk, melyekkel a mesemondó nem a komikumot, hanem a jelenet érzékletességét, erősségét, tehát az érzelmi, hangulati hatást kívánta fokozni.

Az egyik nagy terjedelmű „Ördögös szolga” (AaTh 1725) változat rajtakapási jelenetében például az asszony és kedvese „éttöt” (patkánymérget) tesz a férj és a szolga ételébe, s mikor azok elnyúlnak, a „holttestek” felett játszani kezdenek: az asszony a bárány, kedvese a farkas. A farkas románul üvölt az „esporhely” előtt:

*Hei bărbate voinicos
Hi, sări tu bucuross!
Ihaha, ce ne pasă,
De acu' noi suntem stapîni în casă!*

²⁰ Feltevésünket látszik igazolni az a „Szűz Mária kereszleánya” (AaTh 710 mt.)-változat is, melyet BANÓ István közöl Felsőváradról (Bars m.; gy. i. 1934): A hősnőt azzal gyanúsítják, hogy gyermekeit elpusztította, s viszik kivégezni. Mikor a vesztőhelyre érnek, „megszóaltak a trombiták, meggyújtották a máglyát és mielőtt föltették volna a királynét, egy szózat a magasból hallatszott: — *Ne pat, ne vina duša!* — Szlovákul mondom, mert úgy jobban jön ki: — Ne égesd, büntelen a lélek!”. Ebben a magyar mesében tehát maga Szűz Mária szól alá az égből szlovákul, hogy a hősnő kivégzését megakadályozza. (BANÓ István, 1948, 120.) — Egy Hont megyei mesében a varázsgyűrűhöz intézett szavak hangzanak el szlovákul, s a megidézett ördög is szlovákul jelentkezik: „... a lomha... elévette a gyűrűt, megforgatta az ujján: — *Prsžtyencsek, pri pravaj sza!* — *Cso ksess, pane?* (helyesen: *Prsžtyencsek, pripravuj sza!* — *Cso kces, panye?* = Gyűrűcske, tedd a dolgotat! — Mit parancsolsz, uram?) — Azt, hogy holnap reggelig itt még százszorta szebb kastély legyen, mint a királyé...” (IPOLYI Arnold, [1847–1858] EA 2958. 312–317. 42. „A gyűrűcske” = IPOLYI Arnold, 1914, 190–195. 29.; idézetünket a kéziratot szövegből vettük, mert a nyomtatásban a szlovák szavak a felismerhetetlenségig el vannak torzítva. A megfejtést KOVÁCS Endrének köszönöm.) A gyűrűhöz intézett varázsige és az ördög szavai a „Bűvös gyűrű” (AaTh 560) típusú mesében négyszer ismétlődnek szlovákul.

²¹ L. *Függelék* 2–3. sz. szöveg. Vö. NAGY Olga—FARAGÓ József, 1954, 83. Vö. továbbá BOLTE egy megjegyzésével egy nyelvjárásban feljegyzett GRIMM-mese kapcsán: „Die Verse, wie gewöhnlich die Reden der Vornehmen, sind hochdeutsch; das pfligten die Erzähler fast immer so zu halten, wo sie die beide Sprachen verstehen, wie das in Paderbörnischen häufig ist, und die höhere Mundart bezeichnet dann die Sprache der Vornehmen und der Poesie” (BOLTE, J.—POLIVKA, G. 1913–1931, III. 18., 517–19. és IV. 11.); SOLYMOSSY a két GRIMM-mese mellett francia példákat is felsorol (SOLYMOSSY Sándor, 1925, 121.).

(Hej te vitéz ember,
most ugrálj te vidáman,
Ihaha, mi bajunk véle
Most már mi vagyunk az urak a házban !)

A ravasz szolga mesterkedése következtében az „éttő” étvágycsináló volt, a „holttestek” feltámadnak, s ellátják a „farkas” és a „bárány” baját.²²

A szituáció jellemzésére szolgálnak azok a párbeszéddek is, amelyeket a román nyelvű betéteket különösen kedvelő tekintélyes ketesdi mesemondó, Mihály Márton Korpos egyik meséjében alkalmazott. Az egyes szám első személyben elmondott hazugságmese hőse számos kalandja során bevetődik egy román házhoz, ahol a férj éppen akkor tér haza s anyanyelvén kérdi meg feleségét, hogy készített-e vacsorát s az ugyanúgy válaszol. Egy másik epizód során egy román szerelmespárt les meg. A tilosban járó menyecske a sötétben őt véli kedvesének, s őt látja el étellel, itallal. A mézes pálinkát és a palacsintát kísérő kedveskedő szavak is románul hangzanak el.²³

Itt is, akárcsak a trufákban vagy a tündérmesékben a leghatásosabbnak ítélt jelenetben vagy éppenséggel a történet csúcspontján hangzik el az egyik, esetleg több szereplő szájából is az idegen nyelvű mondat, dal vagy

²² Elm.: Deák György 41 é. szül. Puzstina, Moldva. Gy. K. Á. 1952, XI. Százásf Baranya m. L. még függelék 4–5. sz. szöveg. Vö. ALMÁSI István—OLOSZ Katalin, 1969, 37–38., 269–270.; emlékeztetni szeretnék a nemrégiben FARAGÓ József, 1971a). A román táncszókat magába olvasztó „Erdélyi hajdútánc”-ot, mely a XVII. sz. elején három ízben is felbukkan kéziratos énekeskönyveinkben és a *Vásárhelyi daloskönyvben* (1672 k.) egyik táncnótaszöveg kezdő soraként rögzített román kurjantást („*Hop mai tare, hop asa!*” No ugorjunk frissen . . .) a román folklórkutatás a román népköltészet egyik legkorábbi megjelenési helyeként tartja számon (MUŞLEA, I. 1962. 11.). A két nótaszöveg egyszersmind a legkorábbi ismert magyar-román vegyes nyelvű folklórszövegnek is tekinthető. (Kovács Ágnes, 1972.) — A közös táncalkalmak — LAJTHA László és PILLANA, S. tapasztalata szerint is — a népköltés szövegek átvételére, cseréjére, a kétnyelvű szövegek kialakulására jó lehetőséget nyújtanak (LAJTHA László 1954, 5., 133.; PILLANA, S. 1971.). A frappáns, dinamikus román táncszók láthatólag kedveltek voltak a románul tudó erdélyi és moldvai magyarok körében: nemcsak lefordították és táncnóta szövegekbe illesztették, hanem a trufák mulatási jeleneteiben is szívesen felhasználták.

²³ Kovács Ágnes, 1943, 235. „. . .; Jött az ember haza a fogadóbul.

— *Tu Marie* — aszt mongya az asszonnak —, *d'ai făcut cină?*

— *Am făcut* — aszt mongya az oláné.” (Mária, készítettél vacsorát? — Készítettem.)

(uo. 237.) „Ahogy én ott vagyok a szalmajukba, hallom, jú valaki. Ki a gonosz ez? Nem mérek pisszenni. Ahogy a jukhoz érkezik, aszt kérdezi:

— *Da așce ești, făcute?* (Itt vagy, édesem?)

Éjn aszt feleltem:

— Éjn nem.

— Na — aszt mongya —, *am dus un liter de pălincă dulce, ș'am dus plăcinte. Minte-naș viu și io, numai să doțarne bărbatu.*” (Hoztam egy liter édes pálinkát és palacsintát. Azonnal jövök én is, csak aludjon el az uram.)

felkiáltás s mindig egyenes beszéd formájában. Alkalmazása szándékolt, nyilvánvalóan esztétikai célt szolgál.²⁴

De elhangozhatnak az idegen nyelvű szavak dokumentatív célból is. Az előadó a szövegátvétel hűségét, a mondottak hitelességét és saját idegen nyelvtudását akarja kiemelni. Ugyanez a két magyarázat: az idegen szavak nagyobb fokú érzelmi telítettsége és hitelesebb volta vethető fel az idegen nyelvű refrének esetében is. Az előadó a hangulati teljesség elérése céljából ragaszkodik a jellemzőnek ítélt szövegrészeknek az eredeti nyelven való megtartásához.

Ugyanez az idegen nyelvű szövegrészekhez hozzáképzelt esztétikai plusz magyarázza az egyik „Szorgalmas és rest leány” (AaTh 480) változathoz fűzött tréfás román mesevégező mondóka megjelenését is. A moldvai csángó mesemondó nyilván úgy ítélte, hogy jól elmondott meséje frappánsabbá válik, ha egy a cselekménytől független román mesevégező mondókával fejezi be.

A versike így hangzik:

*M-am suit pe o roată,
Am spus o mincună toată,
Și unu pe o lingură de fus,
Să fie în curu, cui o spus.*²⁵

(Felmásztam egy kerékre,
S elmondtam egy nagy hazugságot,
S aztán egy orsó karikájára,
Menjen a fenekébe annak, akinek mondtam.)

Ehhez hasonló, csalimeseként is használatos mesevégező mondókákat ismerünk a magyarban is szép számmal, illetlen szavakat, drasztikus kifejezéseket azonban „jobban pászol” idegen nyelven mondani, úgy kevésbé fülsértő. Bizonyos esetekben tehát az idegen nyelvhasználat a drasztikus szavak hatásának enyhítésére szolgál.²⁶

²⁴ Megállapításunkat alátámasztani látszik LOSCHDORFER Anna Veszprémfajszon gyűjtött meséje is. Az „igazmondó juhász” (AaTh 889) özv. CZVIZLER Jánosné, sz. HAMMAN Janka 38. é. (gy. i. 1935) német dialektusban elmondott változatában ugyanúgy két ízben is leszúrja a botját egy-egy ürgelyukba s megpróbálkozik valami hazugsággal, mint a típus magyar megfelelőiben. Végre elérkezik a király elé: „Endlich is er zum Kinich kumma. Jetzt hát er gmööt (áwr des säch i ungarisch, so is schener): *Király őfősége, jelentem alássan, az aranszörü báránt écsereitem egy feketeszörüér!*” A gyűjtő szerint a mese az átvétel második fokán áll. Első fokon áll a teljes egészében magyarul, harmadik fokon a teljes egészében németül elmondott magyar mese (LOSCHDORFER Anna, 1936, 91–92.).

²⁵ Elm. BENKE Jánosné, BENEDEK Rozi, 42. é. sz. Diószény, Moldva gy. K. Á. 1952, XI. Szárász, Baranya m.; in: ORTUTAY Gyula—DÉGH Linda—KOVÁCS Agnes, 1960, II. 161.

²⁶ Vö. JECH, J. 1965, 288—289.

Felbukkannak még állandó idegen nyelvű szövegrészek állathangutánzó formulameséinkben is (AaTh 2075).²⁷ Elmondóik abból a tréfás-naiv elképzelésből kiindulva, hogy miként az emberek, úgy az állatok világában is különböző nyelven beszélnek, adnak az egyes állatok szájába idegen nyelvű indulatszavakat, mondatokat, amelyek egy kicsit jellemzőek azokra, akik az illető nyelvet beszélik.²⁸

Pl. a székely béka azt kérdi román társától:

— *Ce duci, romîn?* (Mit viszel, román?)

A másik feleli:

— *Unt, unt, unt!* (Vajat, vaját, vaját! — mintegy célzásul a románok sok böjtjére.)

A román béka erre azt kérdi a székelytől:

— Mit varrsz? Mit varrsz?

Feleli a másik:

— Fekete zekét, fekete zekét! — vagyis a századforduló idején Csíkbán a férfiaknál még általános rövid fekete kabátot.²⁹

HERMAN Ottó egy Szeged vidékén gyűjtött hangutánzó meséjében a német, a „tót” és a magyar béka így beszélget:

A német — *Komm, kum, komm, kum!*

A társa: — *Wart, wart, wart!*

A „tót” béka: — *Cso-zse-je-toto? Cso-zse-je-toto?* (Mi van? Mi van?)

A magyar: — Adta teremtette, adta teremtette! — mire mind elbújnak.³⁰

A kis mese nem mondja, hogy mi elől, csak jelzi a veszedelmet, amire a békák nemcsak különböző nyelven, hanem különböző módon is reagálnak.

Eljutottunk a kétnyelvűség teremtette humor-lehetőségekhez! Ez akkor fakaszt szívből jövő derűt, ha az, akit kinevetünk, társadalmilag fölöttünk áll. Nálunk napjainkig népszerűek az I. Ferenc Józsefről szóló anekdoták. Őcsászári és királyi felségéről köztudomású, hogy tudott egy kicsit magyarul s itt-ott beszélt is, hogy alattvalói szívét megnyerje, de amit mondott, az — a hagyomány szerint — gyakran nem egészen az lett, mint amit mondani szeretett volna.

Egy ízben pesti tartózkodása alkalmával a számára összeállított program szerint délelőtt meg kellett tekintenie Munkácsy Mihály kiállítását, utána pedig udvari díszében látta vendégül az urakat a budai várpalotában.

²⁷ Német nyelvű hangutánzó mondókákat gyűjtött JECH, J. is sziléziai cseh adatközlőtől (JECH, J. 1965, 297.).

²⁸ Egész sor cigány nyelvű gyermekversikét közöl WLISLOCKI Henrik (1890, 111–112.), amelyek az erdélyi szászokat, románokat és magyarokat saját anyanyelvükön mondott sztereotíp szavaikkal jellemzik és gúnyolják ki.

²⁹ WIEDER Gyula, 1889, 89.

³⁰ HERMAN Ottó, 1877, 427.

Mindkét helyen illett néhány szót magyarul is szólania. A képkiállításon ezekkel a szavakkal akarta megörvendeztetni a világhírű festőt:

— Nagyon művészi, kedves mester, nagyon művészi!

Az udvari ebéden pedig ezt kellett mondania a levesnél:

— Ez uraim nagyon sós! — mivel a szakács közismert volt arról a hibájáról, hogy a kelleténél több sót tett a levesbe.

Végigvonul őfelsége és fényes kísérete a kiállítás termein, s mikor a hajlongó Munkácsy elé ér, így szól:

— Ez, uraim, nagyon sós! -- és méltóságteljes léptekkel távozik ügyet sem vetve a kővé vált mesterre.

Következett az udvari ebéd. Maga a főszakács járult őfelsége elé a levestel. Az urak várták, hogy a császár a megállapodás szerint említést tesz szokott hibájáról. Ferenc József bemártotta kanalát és így szólt:

— Nagyon művészi, kedves mester, nagyon művészi!

A fő-fő ceremóniamestert és az urakat a guta majdnem megütötte, a budai udvari főszakács pedig azontúl még több sót tett a levesbe, mint eddig.

*

Annak idején mindig Ferenc József személyesen leplezte le a köztereken álló szobrokat. Egy alkalommal ott áll őfelsége a szobor előtt, körülötte az udvari emberek és az ünneplő tömeg. Előre betanulta, hogy milyen szavakat kell mondania: „Hulljon le a lepel.”

Elérkezett a nagy pillanat és akkor a császár így szólt:

— Hulljon le a „pel”!

— *Seine Maestät*, le, le!

— *Aber geh'*, „le” *hab'ich schon mal g'sagt*.³¹

Nem merítettem ki, lehetőségem sem volt erre, a kétnyelvűség teremtette stílusesszközöket, ábrázolási lehetőségeket, csupán egyetlenegynek, az állandó formulának vagy nagyobb terjedelmű kötött szövegnek a betétként való alkalmazására említettem példákat, s iparkodtam magyarázatot találni arra, hogy melyek lehetnek azok a logikai, érzelmi és esztétikai-akarati tényezők, amelyek ezeknek a kisebb-nagyobb idegen nyelvű betéteknek az alkalmazását indokolttá teszik.

Ezek az előre elkészített, kötött formájú, könnyen elsajátítható és emlékezetben tartható mondatok, versikék és dalok különböző prózai műfajokhoz tartozó szövegekben bukkannak fel: tündérmesékben, trufákban, hazugságmesékben, állathangutánzóknak és anekdotákban, s ennek megfelelően különböző célokat szolgálnak. Hol a hős beszél a természetfeletti

³¹ Idős, osztrák származású budai hölgy elbeszélése nyomán.

lénnyel, hol a természetfeletti lény a hőssel idegen nyelven, olykor a mesemondó azért alkalmaz idegen nyelvű mondókákat és dalokat, hogy a szöveget hitelesebbé, érzelmileg teljesebbé tegye, máskor a sztereotípiák a szereplők vagy a szituáció jellemzésére szolgálnak. A szerencsésen megválasztott idegen nyelvű kötött szövegbetét, táncszó a cselekmény csúcspontján erőteljesebbé, hangsúlyozottabbá teszi a jelenetet, a káromkodás vagy triviális kifejezés viszont enyhébbé válik azáltal, ha nem magyarul hangzik el. Jelentős humorlehetőség rejlik abban, ha az anyanyelvünket csak kevésbé ismerő magas rangú személyiség ezeket a sztereotípiákat nem a megfelelő helyzetben vagy nem a megfelelő formában használja.

Le kell szögeznünk azonban azt, hogy az általunk megfigyelt stílusjelenség nem azonos a makaronizmussal. A diákköltészetben oly kedvelt tréfás, keveréknyelven előadott szövegek a népköltészetben is előfordulnak — jó példa erre a JANKÓ János által feljegyzett karácsonyi köszöntővers³² —, ezek azonban más kategóriába tartoznak. Itt ugyanis az anyanyelven elgondolt mondatok szórendjébe illesztett, anyanyelvi ragokkal ellátott idegen szavak fokozzák a szöveg tréfás hatását.

Felmerül a kérdés, hogy milyen mértékig egyszerűek, egyéniek, lokálisak ezek a szövegkombinációk? Tapasztaltuk, hogy vannak mesemondók, akik előszeretettel alkalmaznak idegen nyelvű fordulatokat, ezek a fordulatok azonban hasonló szituációban, más mesemondók meséiben és más kétnyelvű vidékeken is előfordulnak.³³ Felbukkanásuk függ attól, hogy a mesemondó

³² *Acuma* nekem is *este* annyi eszem,
Numa cît trebuie, mindig annyit eszem,
 De vagnak oly sok *prunci*, a *care* divotban,
Dacă este neki része a kalácsban,
Atîtu gyúr maga üres *pîntecuban*,
Numa d'abie și d'abie fekhetik az ágyba,
 Nem telik bé soha, éppen mint pap zsákja,
Și zîua și noaptea kérődzik a szája.
Nu vorbesc io drughe kacagást ne higgyék,
Așadare rîime oly sokat ne egyék,
 Ne gyúrja hát magát *nîmine* úgy tele,
 Nagyon *lesîe puțe crepa* az ő bele.

Most . . . van . . .
 Csak amennyi kell . . .
 . . . fiúk, akiknél . . .
 Ha van . . .
 Annyit . . . has . . .
 Alig, alig . . .

Nappal is, éjjel is . . .
 Nem beszélék én hiábavalóságot . . .
 Ennekokáért senki . . .
 . . . senkise . . .
 . . . könnyen megrepedhet . . .

(JANKÓ János, 1892, 184.; vö. ALMÁSI István—OLOSZ Katalin, 1969, 37.). A makaronikus költészetéről l. TOLNAI Vilmos 1930, KARDOS Tibor, 1932.

³³ L. 13. jegyz.; II. Frigyeshez fűzött cseh változatát közli JECH a jól ismert anekdotának, amely szerint a közvitéznek idegen nyelven — itt is, akárcsak nálunk, németül — kell válaszolnia a császár kérdéseire: Hány éves? Hány éve szolgál? Meg van-e elégedve a kosztjával és a zs oldjával? A császár azonban a két első kérdést felcseréli s elképedve értesül róla, hogy a legény 7 éves és 30 éve szolgál. „*Entweder bist du ein Narr, oder ich bin einer!*” — kiált rá dühösen. „*Alle beide, Seine Majestät*” — válaszol a baka jámborul abban a hiszemben, hogy a császár szavai a menázsira és a zsoldra vonatkoznak (JECH, J. 1965, 286—287.) Román mondókabetétes „A molnár” c. mesénknek („Der alte Hildebrand”: AaTh 1360C) ismerjük cseh nyelven elmondott német dalbetétes változatát is (SATKE, A. 1958, 138—139., idézi JECH, J. 1965, 289—290.). A VARGHA Károly által felsorolt kétnyelvű dalok egy része ismeretes

kétnyelvű hallgatóság előtt mondja-e el a mesét. Ha nem, akkor a jellemzőnek ítélt idegen nyelvű betétet lefordítja vagy elhagyja: anyanyelven mondott megfelelő sztereotípiával helyettesíti.³⁴ Valódi folklorisztikus stílelemmel van tehát dolgunk, amit a mesemondó ízlésének és a helyzetnek megfelelően alkalmaz vagy nem alkalmaz.

Alkalmazásának elengedhetetlen feltétele a mesemondó kétnyelvűsége. Ennek a fokát nem a szókincs gazdagsága, hanem az alkalmazott idegen nyelvű kifejezések, szavak hangalakjának, hangulati értékének a biztos ismerete szabja meg. Gyenge a mesemondó, romlott a szöveg — vagy a feljegyző nyelvtudásában van a hiba —, ha az idegen nyelvű betétek torzult formában jelentkeznek.³⁵ Jó mesemondó megszokott hallgatósága elé nem is állhatna ki ilyen szöveggel, az az övéhez hasonló szintű nyelvtudásával nyomban felismerné és kinevetné az elkövetett hibát.

Előfordulhatnak idegen nyelvbetétes szövegek a kétnyelvű közösségek határain kívül is, teljes értékű alkalmazásuk azonban csak az ilyen közösségekben lehetséges.³⁶ Itt viszont jellegzetes mind az epika, mind a népdal, mind a szokásköltészet területén.³⁷

más német nyelvű etnikai csoportoknál is (VARGHA, 1941, 68–71.), sőt az egyik magyar–német dal előfordul cseh–német kombinációban is. A balmazújvárosi változat így hangzik:

Idesem, kedvesem, *was hast du gemacht?*
Nem tudtam aludni *die ganze Nacht*,
Ha elaludtam, *träumt ich von dir*,
Mindig azt gondoltam, *du bist bei mir*.

„A Délvidéken is általánosan ismeretes” (VARGHA KÁROLY, 1941, 68.).

A két glatzi változat közül csak a balmazújvárosihoz közelebb álló két első versszakát idézem:

<i>Mein lieber Pepičku,</i>	Diž já se sprobudim,
<i>was hast gemacht?</i>	<i>mir träumt von dir,</i>
Sem nemošla spát	diž ja se vorbrátim,
<i>die ganze Nacht.</i>	<i>du liegst bei mir.</i>

„Wir finden es ebenfalls bei den Chodenbauern” — fűzi hozzá JECH, J. és jegyzetben közli a harmadik cseh–német változatot is (1965, 290–291.).

³⁴ JECH, J. 1965, 285–286.

³⁵ „Az állandósult nyelvi szerkezeteket, mondókákat, énekeket s még inkább a kötetlen szövegű román párbeszédet csak románul is jól beszélő magyar mesemondók tudják észben tartani s elmondani románul is jól értő magyar hallgatók körében” (FARAGÓ József, 1964, 19.). Torzulnak az idegen nyelvű szövegrészek akkor is, ha az átvevő közösség még vagy már nem kétnyelvű: l. pl. a BARTÓK által idézett szlovák dalszövegeket (BARTÓK Béla, [1934], in BARTÓK Béla–SZÖLLŐSY András, 1966, 438–439.). A kutató számára a torzulás komoly problémát rendszerint olyankor okoz, ha a szöveg a lejegyzés, másolás vagy kötetyszerkesztés során olyan „szöveg-gondozó” kezén megy keresztül, aki a betét-rész nyelvét, ortográfiáját egyáltalán nem vagy csak kevésbé ismeri, s gondatlanságból vagy tudátlanságból változtat az írásmódon. Ilyenkor bizony még több párhuzamos változat egybevetése vagy az idegen nyelvű szavak „eredeti” alakjának szótári fordítása sem mindig hozza meg a kívánt eredményt: a szöveg s ezen belül az idegen nyelvű szavak, kifejezések értelmének a helyes megállapítását (l. FARAGÓ József, 1971a).

³⁶ FARAGÓ is, JECH is egész sor anekdotát közöl, melyek csattanója arra épül, hogy a szereplők valamelyike a másik idegen nyelven mondott szavait félreérti (FARAGÓ

A vegyes nyelvű népköltési alkotások jellegzetes voltának legékeőbb dokumentuma az, hogy a többnyelvű vidékek kutatói minden esetben feigyeltek a meglétükre. A folklórkutatók külön fejezetet vagy szakaszt szenteltek a vizsgálatuknak, de még az anyagi kultúra kutatója is említést tesz róluk.³⁸

A Nyugat-Németországba telepített tolnamőzsi „svábok” számára készült új lakhelyükön egy félnépi dal az otthoni kétnyelvű dalok mintájára, amit ők buzgón énekelnek is, a kutató számára azonban első pillantásra nyilvánvaló, hogy ál-kétnyelvű alkotásról van szó, a „költő” aligha ismerhetett sokkal több magyar szót annál, mint amennyit a dalszövegbe belekombinált: MagyareMBER, PusZta, Csikos, Paprika, MenyecsKER (sic), SzogAT (ez valami enniVALÓ akar lenni).³⁹

A kétnyelvű folklóralkotások történeti síkon való vizsgálatára, a hasonló jellegű műköltői alkotásokkal való egybevetésére csak mint feladatra gondolhatunk, hisz egyelőre magát az anyagot is csak esetlegesen, a kétnyelvű közösségek költészetében elfoglalt helyét, valódi szerepét alig ismerjük. Vizsgálatuk azonban nemcsak egy különleges költési mód jobb megismerése, hanem a népköltés mechanizmusának megközelítése szempontjából is hasznos tennivalónak látszik.

FÜGGELÉK

URSZITÁRUL VALÓ RÁOLVASÁS

Kell 9 darab kapott vas, amelyiket úgy kapják az úton. Beteszi a tűzbe s megveresedik. Akkor hoz kezdetlen vizet, a kútbul kimeríti. Akkor nem iszik senki belőle hamarébb, férateszen belőle. Akkor mikor megveresedtek (a vasak), fogja jól meg, elmondja ezeket a szavakat — minden versnél, mielőtt bele nem teszi, akkor mondja:

— <i>Bună dimineață, ursită, ursitoare</i>	(— Jó reggelt, urszita,
— <i>Unde te duci tu, fată lecătoare?</i>	— Hova mégy te vízmerítő(?) leány?
— <i>La fântâna lui Jordan</i>	— A Jordán kútjához,

József, 1971b; JECH, J. 1965, 294—297.). Ezek is csak olyan közösségben teljes értékűek, amely mind a két nyelven tud, s nevetségesnek tartja az olyan embert, aki a másik nyelven mondott legközönségesebb szavakat is félremagyarázza, pl. a kérdésre adott válaszból (Ich weiss nicht) azt hámozza ki, hogy „Vajsznyiht” egy embernek (szentnek) a neve (vö. FARAGÓ József, 1971b, 111.).

³⁷ Betlehemes játékaink nagy része tartalmaz több-kevesebb latin szót, kifejezést, néha egész versszakot. Problémafelvetésünkhöz közelebb állnak azonban azok az erdélyi szövegek, melyekben a pásztor szereplők román nevűek, és románul beszélnek. L. pl. ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 109—127., 537—539. (ORBÁN Balázs gyűjtése, Csíkszék); SCHRAMM Ferenc, 1963, 181—190. (CSAPLÁR Benedek gyűjtése, Székelyudvarhely).

³⁸ L. I. jegyz. továbbá: FARAGÓ József—JAGAMAS János—SZEGŐ Júlia, 1954, 41—48.; ALMÁSI István—OLOSZ Katalin, 1966, 36—39.; VARGHA Károly, 1941, 68—71.; FÉL Edit, 1935, 127.

³⁹ WEBER-KELLERMANN I. 1959, 26.

— *Nou jete de jidan*
 — *Tri face,*
 — *Tri desface,*
 — *Tri șede pe un colac.*
 Osztán mondja:
 — *Cu nouă am disfăcut,*
 — *Cu opt am făcut,*
 — *Cu șapte am disfăcut*
 — *Cu șase am făcut,*
 — *Cu cinci am disfăcut,*
 — *Cu patru am făcut,*
 — *Cu tri am disfăcut,*
 — *Cu două am făcut,*
 — *Cu una am disfăcut.*

— Kilenc zsidó leány,
 — Három kötöz,
 — Három oldoz,
 — Három ül egy kalácson.
 — Kilencecel oldoztam,
 — Nyolccal kötöztem,
 — Héttel oldoztam,
 — Hattal kötöztem,
 — Öttel oldoztam,
 — Négygel kötöztem,
 — Hárommal oldoztam,
 — Kettővel kötöztem,
 — Eggyel oldoztam.)

S akkor mártsa bele a vasat s minden vas előtt, amíg bele nem mártotta, ezt mondja. Mikor az asszony pláne betegágyban van, akkor vótak ezek a nyilalások. Akkor csinálták ezek az öregasszonyok. A bátyám még soknak csinált, s miután vége lett, akkor abbul a vízből adott a beteg asszonynak, s megmosdatta a fejét. Mikor kezdődik el a betegség, hamarabb ásitószik, sűrűn, osztán csak később csak fájtsa az ódalát, s mintha húznák. S abból mingyár gondójják, hogy urszita, hogy azt úgy kútték rea.

urszita = rontás

(Elm.: Bartos György 55é. (sz. Lészped, Moldva) 1952. XI. Mekényes, Baranya m. gy. K. Á.)

A KECSKE MEG A FARKAS

Vót egy kecskének hét fia és azt mondta a kecske, hogy ne zárják ki az ajtót, amíg ő haza nem jön és így kezd énekelni:

<i>Criști, cucuiești,</i>	(értelmetlen román szavak)
<i>Ușa mamii descuiești,</i>	Nyissatok anyátoknak ajtót,
<i>Că mama vă duce</i>	Mert anyátok hoz nektek
<i>Din zăvoiu</i>	Az erdőből
<i>Călcăiești și dob di sare</i>	Zöld ágakat és sódarabokat)

Azzal a kecske el is ment ennivalót keresni. Addig a farkas a ház után hallgatózott. Akkor jön eccer elé a farkas, akkor elkezd dömbölni:

Criști, cucuiești,
Ușa mamii descuiești,
Că mama vă duce
Din zăvoiu
Călcăiești și dob di sare.

Hát a kicsik bé akarták engedni, de a nagyobb azt mondta:

— Ne engedjétek be, mert nem édesanyánk, hanem a farkas.

A farkas elment a malomba és kihozta a zsákot, a kukoricalisztet és bekente magát és akkor megint odament és énekelni kezdett:

Criști, cucuiești,
Ușa mamii descuiești,
Că mama vă duce
Din zăvoiu
Călcăiești și dob di sare.

És amelyik az ajtó után vót, beengedte, a farkas bement és az ajtó után (mögött) vót a kiskecske, az ágy alatt, a teknő alatt, a szóba (kemence) után, a serba (gyapjú-takaró?) és az ágy alatt. A farkas megette a kiskecskéket, a fejiket feltette az ablakba és a legnagyobbat az órában nem találta meg. A kiskecske az órában sirt, sirt, amíg az édesanyja haza nem jött. Mikor hazajött az édesanyja, akkor beengedte a nagyobb

testvér és elmondta, hogy mi történt. Addig a farkas kiült a nagy köre és elaludt. Az anyja fogott egy nagy ollót és a kiskecske tőt, cernát és kimentek a farkashoz, felvágták a hasát, kiszédték a kiskecskéket, belerakták a köveket és összevarrták. Mikor a farkas felébredt, szomjas vót, odament, hogy igyék, a nagy kövek behúzták a vízbe és a kis kecskék most is élnek, ha meg nem haltak.

(Elmondta: Jakab Krisztina 12 é. [sz. Lészped, Moldva]. Gyűjtötte K. Á. 1952. XI. Mekényes, Baranya m. A mesemondó a mesét édesapjától tanulta. AaTh 123)

A KIRÁLYLÁNY ÉS A CIGÁNYLÁNY

Vót egy királylány és egy cigánylány. A királylánynak az ura elment vadászni. Addig azt mondja a cigánylány a királylánynak, hogy cseréljenek ruhát. Vót nekik egy tükrük és elmentek a kúthoz, hogy megnézzék magukat, melyik a szebb. A cigánylánynak úgy megtetszett a királylánynak a ruhája, hogy belelökte a királylányt a kútba.

A királynénak vót egy kis gyereke és a cigánylány avval lefeküdt egy ágyba. A király hazajött a vadászból, a cigánylány tette magát, hogy beteg. A király azt kérdezte, hogy mi baja van, hogy olyan fekete és olyan csúnya. Azt mondta a cigánylány, hogy megfázott.

Járt egy öreg juhász legeltetni a kút mellé és annál a kútnál ki volt nőve három fűzfaszál. Odament az öreg, levágott egy fűzfaszálat és sípot csinált belőle. Belefújta abba és megszólalt a királyné ott a kútba:

<i>Nu cîntă mosnege</i>	(Ne fújjad, öreg
<i>Că mia mă doare</i>	mert fáj nekem
<i>Capu pentru coconaş</i>	fejem az úrficskáért,
<i>Cel din legănaş.</i>	aki a bölcsőben fekszik.)

Az öregember úgy megijedt, hogy mi szól abba a kútba. Odament a királyhoz és szólt neki, hogy jöjjön és hallgassa meg, hogy mi énekel a kútból a sípba. És azt mondta a királynak, hogy fújjon bele a sípba. A király azt mondta, hogy nem fúj bele, mert elég baj van így is a fején. A felesége beteg. De aztán mégis belefújta abba a sípba. És akkor úgy szólott a síp:

<i>Nu cîntă soţule</i>	(Ne fújjad, én férjem
<i>Că mia mă doare</i>	mert fáj nekem
<i>Capu pentru coconaş</i>	fejem az úrficskáért,
<i>Cel din legănaş.</i>	aki a bölcsőben fekszik.)

Mikor a király ezt meghallotta, akkor hazament, hogy megnézzze, hogy az asszonya van-e a házban vagy a cigánylány és akkor megismerte, hogy nem a felesége. És azt mondta:

— Ezért vagy te beteg. A feleségemet belelökted a kútba! — És akkor a sípból a felesége lett. Mikor a király hazament a feleségével, a cigánylányt agyonlőtték és a király meg a felesége még most is élnek, ha meg nem haltak.

(Elmondta Jakab Antal 14. [sz. Lészped, Moldva]; 1952. XI. Mekényes, Baranya m. gy. K. Á. a dalbetétet testvére, Jakab Anna 18 é. énekelte. AaTh 408 – AaTh 780)

A KAKUK

Vót egy legény s egy leány, s azok elvevődtek ketten. Lakodalmat csináltak, éltek ma, éltek hónap, jól éltek egy darabig. Egyszer csak az asszony eltért más útra, a menyecske. Na, az ember elment munkára, dőgozni, az asszony itthun maradott. Mikor az ember hazamenyen, bekérezett, lefeküdtek, alusznak az ágyba. Egyszer csak az ember megébred, a házigazda, azt mondja:

— Asszony, itt az ágyba hat láb van.

Azt mondja az asszony:

— Ej, itt bizony csak négy láb van.

Az ember esmeg (ismét) olvasta:

— Asszony, itt esmeg hat láb van!

Aszongya az asszony:

— Ember, itt csak négy van. Ha nem hiszi, szálljon le, olvassa meg, hogy hány láb van az ágyba.

Az ember leszállott, olvassa az ágyba, hát csak négy van. Mer az övét nem tette hozzá. (Nyavalyás lehetett az es! — egy hallgató megjegyzése.) Akkor esméig visszafekszik az ember az ágyba. Esmég visszafekszik, olvassa, esméig hat láb van.

— Asszony — azt mondja —, hat láb van az ágyba esméig.

— Ember, szálljon ki, mer csak négy láb van.

Még az ember lemászott, hogy olvassa meg, addig az asszony kiengedte a másikat az ajtón. Olvassa az ember, azt mondja az asszon:

— Na olvassa meg.

— Most csak kettő van — met a más kettő elszaladott vót.

Jó, akkor elaluszna. Érnek más estét, lefeküsznek az ágyba, az ember a feleségivel, akkor már hallják, hogy ott künn csak mondják:

— Kukuk, kukuk!

Akkor csak kapja magát az asszony, kimenyen. Az embert benn hagyta. Kiment magáé. Akkor csak visszamenyen. Az ember szegény csak azt hallja:

— Hát kijártam magamétt.

Más este csakúgy. Akkor csak az ember észrevette, hogy mi a baj. Mikor csak az asszony béült, akkor az ember megfogta s megöntötte gázval (petróleummal) a kosárkát a gyapjával s akkor meggyútotta. S akkor a kosárka a gyapjával elégett. Az asszony szegény beteg lett, nagyon beteg. Még eljő más este, bésítédik, hát egyszer a kukuk esméig szól a konyhakertbe. Esmég mondja:

— Kukuk, kukuk.

Hát az asszony szegény csak hallgatja odabe, de az ember is hallgatja, hogy a kukuk esméig szól. No, hogy az asszony hallgatja keservesen, egyszer csak azt mondja:

— *Cucule, cuculîță,*

(Kakuk, kakukooska,

S'o pîrlîț badea cuibulîță.

Elégette a bácsika a fészkecskét)

Aszongya az ember:

— Mét mondod magad, asszony? — mer ő bé vót takarózva lepedővel (itt: pokrőcal) és nem hallotta jól, hogy mit mond.

Esmég szólt a kukuk, az ember esméig hallgatja. Azt mondja esméig az asszony:

— *O cucule, cuculîță,*

S'o pîrlîț badea cuibulîță!

S akkor még kukukolt odaki, de hogy az asszony nem tudott kimenni, a kukuk csak el kellett hogy menjen.

(Elmondta: Simon Józsefné, Fazekas Ilona 57 é. [szül. Lészped, Moldva] Gy.: K. Á. 1952. XI. Mekényes, Baranya m. AaTh 1419H)

A MOLNÁR

Vót esmeg egy ember s egy asszony, s annak az embernek vót egy mónár komája, amelyik őrlí a liszteket, s az asszony hogy félrejár horgas ösvényen, messzecke ment az embertől, összebeszél a másik emberrel, hogy:

— Most este elküdüm az uramat a malomba —, s sok legénnyel összebeszél, hogy akkor este táncoljanak ott nála.

Mikor az asszonynak az ura készült el a malomba, akkor azt mondja az asszony:

— Ember, hogy maga hamarább rendre térjen a malomba, mikor menyen, menjen el a malmon belől, fogja ki a marhákat s várja, hogy a mónár híjja kendet a malomba. Ne kend könyörögjön neki!

Az ember úgy csinált. Elment a malmon belül, a marhákat kifogta, ennik adott, ült ottan. Mikor a molnár meglátta, hogy a komája hol ül, nem ment a malomba, akkor kiállott s azt mondja:

— Komám, komám, mé nem jó kend a malomba? Jőjjön, tőccsön fel — mer ott nagy vót a rend.

Akkor a komája kijött, odament a malomba, akkor azt mondta az ember a mónárnak:

— No lássa-e komám? Mind csak az én asszonyom jól mondta nekem, hogy könyöröggjön kend nekem, hogy jöjjenek a malomba, ne én kendnek, hogy jöjjenek őrleni.

Akkor azt mondja a mónár a komájának:

— Ej komám, ha kend most tunná, hogy hány legén van most a kend asszonyánál, azért mondta magának, hogy úgy csináljon.

Akkor azt mondta az ember:

— Na komán — azt mondja —, fogadjunk ketten, hogy az én asszonyomnál nincs senki.

Akkor azt mondta a mónár es neki:

— Komám, én kennek adom az egész malmot mindenestül, ahogyan most van, ha a kend asszonyánál most nincsenek legények.

Akkor azt mondta az ember:

— Én es ezt a két ökröt, szekeret, zsákostól mind kendnek adom, ha az asszonyomnál most van valaki.

Akkor az ember befogta a marhákot, s mentek haza a komájával, a mónárral. Mikor hazaértek a kapuba, akkor az ember a marhákot kifogta, a kapujába ott hatta. Akkor az ember elment a komájával az ablak alá. Hát ott bent olyan tánc van, ott benn furulyáltak, s az asszont az egyik vette s a másik tette s ott ételek s italok . . . Akkor szépecskén a mónár a zsákokból egy zsákot kiürített s a komáját beléttette a zsákba, a háziembert, s akkor felállította a tőtésre, s a szádát összekötötte, s akkor elment a komaasszonyához, megkoppantotta az ajtót s azt mondta:

— Komámasszony, engedjen bé, hogy háljak itt az éjjel —, de a mónár vitte magával a furulyát is, egy furulyát.

Na, béengedte a komáját, a zsákot kinn hagyta a tótésen. Látta az ember, hogy odabé milyen szépen mulatnak, s akkor elévette a mónár a furulyát s elkezdett furulyálni. Amikor meghallotta az asszony, hogy olyan szépen furulyál a mónár, akkor azt mondta:

— Jaj édes komám, be szépen furulyál! Még furulyáljon csak.

Akkor azt mondta az ember, a mónár:

— Komámasszony, van künn egy zsákom a tótésen, engedje meg, hogy hozzam (hozzam) be, hogy a kutyák nehogy elrágják, mer liszt van benne, osztán furulyálok.

Akkor ő azt a zsákot béhozta s a fal mellé feltámasztotta. Abba vót a házigazda, az asszonnak az ura. S elévette a mónár a furulyát, s kezdett szépen táncnótákat furulyázni. Akkor az egyik legén tette az asszont, mikor fáradt el, akkor vette a másik. Mikor látta a mónár, hogy milyen jó kedvük van táncolni, akkor mondta a mónár:

— Iháj, háj, háj, háj, háj, háj!

*Am să desleg eu sacu
Ai să vezi tu pe dracu!*

(Mindjárt megoldom a zsákot
Nyomban meglátod az ördögöt!)

Akkor még magosabbra szökött. Akkor az asszony mondta:

— Hát kend még mondani is tud, nemcsak furulyázni? Mondjon még!

Mondta a molnár:

— *Am să desleg eu sacu,
Ai să vezi tu pe dracu!*

Akkor csak a zsákot kiódta s akkor csak kibútt belőle az asszonnak az ura. Akkor csak a legények mind megfagytak helybe, s akkor az ember, a molnár kezét adott a komájával, s akkor ment s akkor fogta bé az ökröket a járomba s térítgette meg, megnyerte a komájától. S akkor az ember kiverte a legényeket a házból, s akkor maradt csak az asszonyval. S akkor menyen keresni a lábába, hát ott az édespálinka felmészelve, akkor keresi a rőrba (sütőbe), akkor ott a malac megsülve. Akkor keresi az asztalfiába, hát ott a palacsinták megsülve, akkor adott neki egy jó fain verést, s akkor ma es élnek, ha meg nem hóttak. De a két ökröt s a szekereket (szekerüket) s a zsák búzákat elvesztették.

(Elmondta: Simon Józsefné, Fazekas Ilona, 57 é. [szül. Lészped, Moldva]. Gy.: K. Á. 1952. XI. Mekényes, Baranya m. AaTh 1355A* — AaTh 1360C; vö.: JECH, J. 1965, 289–290.)

Agnes Kovács

FREMDSPRACHLICHE STEREOTYPEN, SPRUCH- UND GESANGSEINLAGEN
IN PROSATEXTEN IN DER MUTTERSPRACHE

Die zwei-, fallweise dreisprachigen Folkloretexte wie Kinderspielreime, Grußsprüche, Brauchtumssprüche, Lieder und Prosatexte bilden eine typische Gruppe in der Folklore zweisprachiger bäuerlicher, aber auch städtisch-bürgerlicher Gemeinschaften. In den Prosatexten, d.h. Zaubermärchen, Schwänken, Lügenmärchen, Tierlaute nachahmenden Formelmärchen (Tierstimmendeutungen) und Anekdoten erscheint der fremdsprachliche stereotype Satz, Spruch- oder Liedertext immer auf dem Höhepunkt der Handlung in Form der direkten Rede, oft auch des Ausrufs. Er deutet die Gegenwart eines übernatürlichen Wesens an oder dient zur Charakterisierung der Figur und Situation. Die Liederlagen sollen die gefühlsmäßige, die an Tanzrufe erinnernden Reime, die dramatische Spannung steigern. Zugleich wird die fremde Sprachkenntnis des Erzählers, die Authentizität und förmliche Vollkommenheit des Textes hervorgehoben. Ihre Verbreitung hat ihre Schranken in den zweisprachigen Kenntnissen der Bevölkerung, bestimmte Texte aber tauchen nicht nur bei denselben zweisprachigen ethnischen Gruppen, sondern auch in durchaus anders zusammengesetzten Sprachinseln auf. Aus sprachlichen Gründen untersuchte die Autorin vor allem die rumänischen und deutschen stereotypen Wendungen, Sprüche und Liederlagen in ungarischen Texten, jedoch sind die wahrgenommenen Erscheinungen nicht an eine der erwähnten Sprachen gebunden, sie reichen in die ferne Vergangenheit zurück und kommen auch in der Kunstdichtung vor. Der sog. Makaronismus ist nur eine, in bäuerlicher Umgebung nicht einmal bedeutende Erscheinungsform der zweisprachigen Volksdichtung.

IRODALOM

- ALMÁSI István
1966 *Román refrének a moldvai csángók népdalaiban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények X.
- ALMÁSI István—OLOSZ Katalin
1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest.
- ARANY László—GYULAI Pál
1872 *Elegyes gyűjtések Magyarországon és Erdély különböző részeiből*. MNGy I. Pest.
- BANÓ István
1948 *Szlovákul hallott mese magyar elmondásban*. Ethn. LIX.
- BARTÓK Béla—SZÖLLŐSY András
1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai*. I. Közreadja Szöllősy András. Bp.
- BOLTE, J.—POLIVKA, G.
1913—1931 *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. I—V. Leipzig.
- DEDINSZKY Gyula
1967 *Viddám Csaba. Történetek, mesék*. Kézirat: Néprajzi Múzeum, EA P 145/1967.
- DÉGH Linda—JECH, J.
1957 *Príspevky k štúdiu interethnických vlivů v lidovém vyprávování*. Slovenský Národopis 6.
- DIÓSZEGI Vilmos
1960 *Embergyógyítás a moldvai széke-lyeknél*. Népr. Közl. V. 3—4.
- DOMOKOS Sámuel
1968 *Vasile Gurzău magyar és román nyelvű meséi*. Bp.
- FARAGÓ József
1964a *Kétnyelvű mesemondóink*. Korunk XXIII.
1964b *Aranyhajú testvérek*. Romániai népmesék. Válogatta, szerkesztette, és a bevezetőt írta —. Bukarest.
1967 *Cîteva date cu privire la povestitul bilingv în Europa Răsăriteană*. Revista de Etnografie și Folclor 12.
- 1971a *Moldvába és Havasalföldre visszavonuló erdélyi magyar és román kurucok dala*. Felolvasás az MTA Néprajzi Kutatócsoportban 1971. ápr. 13-án.
1971b *Idegen szavak félreértésén alapuló népi tréfák*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XV.
- FARAGÓ József—JAGAMAS János—SZEGŐ Júlia
1964 *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest.
- FEHÉR Zoltán
1971 *Bátyái mondókák és gyermekjátékok*. Kézirat. Bácsa.
- FÉL Edit
1935 *Harta néprajza*. Bp.
- HERMAN Ottó
1877 *Természetrész — nemzeti szellem*. Term. Tud. Közl. IX.
- HORVÁTH István
1955 *Zölderdő fia. Mesék*. Bukarest.
- IPOLYI Arnold
[1847—1858] *Népmese-, néphit- és szokás-gyűjteménye*. Kézirat: Néprajzi Múzeum, EA 2958.
1914 *Népmese-gyűjteménye*. Szerkesztette KÁLMÁNY Lajos. MNGy XIII. Bp.
- JANKÓ János
1891 *Kalotaszeg magyar népe*. Bp.
- JECH, J.
1965 *Fremdsprachige Wendungen in der Volksdichtung*. DJbfV. XI.
- KARDOS Tibor
1932 *Makarónikus költészet*. MNY XXVIII.
- KOVÁCS Ágnes
1943 *Kalotaszegi népmesék I—II*. ÜMNGy V—VI. Bp.
1972 *Két régi magyar—román vegyes-*

- szövegű táncnóta kérdéséhez.
Ethn. LXXXIII.
- LAJTHA László
1954 *Szépkenyerüszentmártoni gyűjtés.*
Bp.
- LOSCHDORFER Anna
1935 *Bakonyi német (sváb) falvaink szerepe a magyar népi hagyományok megőrzésében.* Ethn. XLVI.
1936 *Veszprém megyei népmesék.* Ethn. XLVII.
- MAILAND Oszkár
1896 *Egy magyar gyermekversike.* Ethn. VII.
- MANGA János
1956 *Magyar és szlovák etnográfusok közös munkája.* Ethn. LXII.
1972 *A magyarországi szlovákok.*
NKNT VII.
- MUŞLEA, I.
1962 *Cîntări şi strigături româneşti de cari cîntă fetele şi feciorii jucînd scrisse de Nicolae Pauleti în Rosia, în anul 1838. Ediție critică, cu un studiu introductiv de...*
- NAGY Ilona
1971 *Tanácskozás a magyarországi nemzetiségek néprajzának kutatásáról.*
Ethn. LXXXII.
- NAGY Olga—FARAGÓ József
1953 *Előbb a tánc, azután a lakoma. Mezőségi népmesék.* Bukarest.
- ORTUTAY Gyula—DÉGH Linda—KOVÁCS Ágnes
1960 *Magyar népmesék I—III.* Bp.
- PLLANA, S.
1971 *Višejezniče narodne pesme na Kosovu in Makedoniji.* Előadás a Jugoszláviai Folkloristák 18. kongresszusán.
- POP, D.
1968 *Görgény vidéki folklórkutatások.*
Ethn. LXXIX.
- SATKE, A.
1958 *Hlučinský pohádkář Josef Smolka.*
Ostrava.
- SCHRAMM Ferenc
1963 *Hét betlehemes játék Abafi-Aigner Lajos népköltési gyűjteményéből.*
Népr. Közl. VII. 3—4.
- SOLYMOSSY Sándor
1925 *A Jávorfá-mese és a Midás-monda.*
Ethn. XXXVI.
- TOLNAI Vilmos
1930 *Makaróni nyelv és irodalom.* MNy XXVI.
- VARGHA Károly
1941 *A délkeleti Zselic. Tájföldrajzi, településtörténeti és magyar—német összehasonlító népzene-kutatási adatok.* Csurgói Könyvtár XVII. Kaposvár.
1972 *A magyarországi németek néprajzi kutatása. Kézirat az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában.*
- VÖÖNÉ ZATTLER Gabriella
1964 *Omori néphagyományok Rózsa Sándorról és Petru Manturól. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VIII.*
- VÖÖ Gabriella
1970 *Egy román mesemondó kétnyelvű meseváltozatai. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XIV.*
- WEBER-KELLERMANN, I.
1954 *Die Bedeutung des Formelhaften im volkstümlichen Denken.* In: *Völkerforschung 187—199.* Berlin.
1959 *Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinsel-volkskunde“.* ÖZfVk. 62.
- WIEDER Gyula
1889 *Hangutánzó szólásmódok.* Nyr. XVIII.
- WLISLOCKI Henrik
1890 *Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der siebenbürger Zigeuner.* Hamburg.

AZ EMBERREL KAPCSOLATOS SZLOVÁK NÉPI HIEDELMEK BÉKÉSCSABÁN, TÓTKOMLÓSON ÉS CSANÁDALBERTIN

Békéscsaba időben első szlovák település a Tiszántúlon, a városon belül különösen gazdag népi hagyományokban a nyugati területen fekvő, a nemzetközi vasútvonallal elválasztott Erzsébethely (népi nevén: Jamina), amely a nagyobb ipari üzemek jelenléte ellenére a mai napig megtartotta falusi hangulatát, jellegét. *Tótkomlós* szekunder település a környékbeli telepítési rendben, *Csanádalberti* a harmadik, de inkább a negyedik telepítési hullám szülötte. Tótkomlósnak közvetlen (Nagylaknak, Pítvarosnak ugyancsak), Békéscsabának csak nagyon közvetett (a csabai, szarvasi telepítésű Apatelekről szivárgott be néhány család) telepítési helye.

Békéscsaba közvetlen kisugárzási területe: korábban a városhoz tartozó, majd kiváló községek (Mezőmegyer, Kétsoprony, Telekgerendás); a korai kirajzások (Békésszentandrás — innen telepedtek Komlós lakói; Nyíregyháza, Apatelekek, Ambrózfalva), valamint az utolsó falualapító telepítési hullámban Nagybánhegyes (itt a csabaiakon kívül letelepedtek komlóiak, pítvarosiak és nagylakiak is) és Medgyesegyháza. Csabáról mentek többek között Bácskába, Bánságba is. A komlóiak egy része a Bánságból visszatérőkkel együtt alapította Nagylakot; Pítvaros pedig főként a nagylakiak kirajzása.

A másfélszázados telepítési kavargás, keresztül-kasul történő letelepedés sajátos ötvözetet hozott létre a tájegységen belül és helységenként külön-külön. Lassan kialakult az eg yesközségek saját, önálló közösségi élete. A kibocsátók és a kibocsátottak között azonban tagadhatatlan a kapcsolat, egy ideig erősek a szétszakadt családok rokoni szálai, majd házasodás révén részben továbbfűződnek. Ez érezhető Békéscsaba és saját vonzásköre között, valamint Tótkomlóshoz és Nagylakhoz (az I. világháború után csak Komlóshoz) kapcsolódó községek esetében. Századunkban erősödött Békéscsaba és Tótkomlós környékének a kapcsolata is.

A fentiekből következik hogy hiedelemviláguk viszonylag egységes, de tudomásul kell vennünk a sajátos helyi változatokat, a kialakult eltéréseket is

Hiedelemvilágukról a korábbi időkből csak szórványadataink vannak.¹ Történetíróik révén többet tudunk Békéscsaba, Tótkomlós és Csanádalberti lakóiról.²

A hiedelmi ismeretek közül azok maradtak meg az emlékezetben, vagy élnek és „hatnak”, amelyek nem kívánnak közösségi megnyilvánulást, tehát nem annyira rítushoz kötöttek, hanem a tudatban elraktározódott, lappangó hiedelmek. Ahol az öreg szülőkkel együtt élnek a gyermekek és a fiatalok, ott ők is ismerik őket. A hiedelmek ismerete és gyakorlása egymástól különböző távolságú görbét mutat. Nehéz megállapítani azonban, mi az oka bizonyos hiedelmek megmaradásának, újjászületésének vagy csupán emlékezetben való konzerválódásának. Az ember és a család életének belső mozzanataival összefüggő hiedelmek egy részét aktívnak tekinthetjük. Főként az otthon élő, a ház körül tevékenykedő asszonyoknál, a beteges embereknél vagy szerencsétlenség-sorozatot elszenvedő családoknál találhatók meg jelenlétük nyomai.

A társadalmi fejlődés következtében — míg korábban az adott közösség kötelező normájaként hatottak — ma gyakorlásuk a közösség előtt már szégyennek számít. Kiváltképp érvényes ez a mai fiatalokra és középkorúakra. Az öregek még be merik vallani, hogy hisznek bennük, vagy cselekvői egyes kevésbé látványos rítusoknak, hiedelmeknek.³ A középkorúak s a fiatalok — ha magukévá tesznek is néhány hiedelmi elemet — élénken tagadják, sőt nevetséges oldalukat hangsúlyozzák:

*Kto babonán verí,
Je somár celí.*

Aki hisz a babonáknak,
Szamár egészen.⁴

Hosszabb beszélgetés során mégis kiderül, hogy például a tehén megrottása miatt egy „olyan asszonyhoz” fordultak tanácsért. Általában nem szívesen beszélnek a községükben, kerületükben élő vagy egykor működő varázslóasszonyokról. A jaminaiak Békéscsaba más kerületeiben tudtak róluk, míg a város más részén élők a jaminai asszonyok praktikáit sorolták fel. Tótkomlóson is vonakodtak tudni róluk, a csanádalbertiek pedig tótkomlósi illetőségűek nevét emlegették.

¹ TESSEDIK Sámuel, 1938; ZAYACZ Dániel—HAÁN Lajos, 1853; ŽILINSZKY M. 1872; IMPLÓM József, 1971.

² ÁGOSTON János, 1826. 57—67; FILIPINYI András feljegyzései; HAÁN Lajos, 1968; FÁBRY Károly, 1924; 1925; RELL Lajos, 1930; LINDER László, 1944; HORVÁTH Sámuel, 1880; GAJDÁCS Pál 1896; CZINKOTSZKY Martin, 1884; BERNULA Mihály—DR. TAMÁSI Mihály, 1968; MÁRKUS Mihály, 1943; TÁBORI György, 1962, 476—477; KRUPA András, 1970.

³ BÁLINT Sándor, 1968, 142; MANGA János, 1968, 24; BALOGH István, 1969, 277; Cs. Pócs Éva, 1964. 249—251.

⁴ Slyuch Mátyás, 47 é. Békéscsaba, 1971. (Az adatközlők anyagának zömét magnetofonon vettem fel, kisebb részét leírták vagy kézzel jegyeztem fel.)

A feldolgozott hiedelemanyag saját gyűjtés eredménye. Friss feltárás, 1969–1971 között gyűjtöttem folyamatosan. A hiedelemvilág sokszínű anyagából az emberhez kapcsolódó hiedelmeket tárgyalom. Azt az alapelvet vettem figyelembe, hogy az illető személy, tárgy vagy egyéb dolog előidézője-e a hiedelmi gyakorlatnak, tehát a csoportosítás központi vezérlő szerepét lehetőleg a hiedelem fő alkotóeleme játszotta. Kivételt csak bizonyos esetekben tettem.

A két nem

A két nem közül a férfi jelentette a szerencsét, a nő általában a rossznak a jelképe. Egyöntetű hiedelem, hogy ha férfi (*chlap*) jön hétfőn először a házhoz, egész hétre szerencsét hoz. *Pondelok do domu iba chlap nak pride.* (Hétfőn a házhoz csak férfi jöjjön.)⁵ Ha asszony (*žena*) volt az első látogató, egész hétre elvitte a szerencsét, emiatt gyakran perpatvar keletkezett (*sa stála ve'arazi vada*).⁶ Általában ha valaki kilépett a házból, s először nővel találkozott, akár vissza is fordulhatott, mert nem volt szerencséje. Különösen számon tartották piacra menés esetén, kivált ha több kilométerre levő helységbe indultak: *Keď som šla na Mezov na plac, ždi som chlapov vizerala, že bi som mala štastia.* (Mikor Mezőhegyesre mentem piacra, mindig férfit kerestem, hogy szerencsém legyen.)⁷ (Békéscsabán az elvált nőnek tilos volt utcára mennie.) Ha a nő hajtotta a kocsit, esőt jelentett (*ďeravi kočiš* = lyukas kocsis).

A meztelen nő (*holá žena*) rontó és kötő tevékenysége: Békéscsabán György napján éjfélkor (*na Dúra cez pov noci*) azokra a helyekre (*na tie mestá*) ment, ahol tehenek jártak a legelőre (*na pašu*), ott harmatot gyűjtött (*rosu si zbierala*),⁸ kezével gyűjtötte valamibe (*z rukov zbierala do ňiečoho*), s ezáltal el tudta érni (*vedela spravit*), hogy sok tejet adjon a tehene. Ha elfogták, a hagyomány szerint megpatkolták (*ju potkovaŕi*). Tótkomlóson Luca estéjén kellett meztelenre vetkőznie (*do hola sa vizliect*). Így ment át a szomszédék szemétdombjára (*na smetiško*), oda, ahova a tyúkjaik jártak (*de jich chodili sŕiepku*). Ott összegyűjtött szemetet, szalmát (*smeti, slamu*), áthozta saját házába és szétszórta (*potrúsila*), hogy nekik legyen szerencsájük (*že bi mali štastia*), s ne a szomszédéknak.

⁵ Mezőmegyer, 1969. Adatközlőink kérésére nem minden mezőmegyeri, békéscsabai, tótkomlósi, csanádalberti adatszolgáltató nevét adjuk meg. Ilyen esetben csak az adatszerezés helyét és évét tüntetjük fel.

⁶ Zsíros Jánosné Sztankó Zsófia, 69 éves, Békéscsaba, 1971.

⁷ Csanádalberti, 1969.

⁸ RÓHEIM Géza, 1929, 45–57.

Testrészek

Az emberi testrészek közül szinte valamennyinek van hiedelmi szerepe. Ha viszket valakinek a füle, eső lesz (*svrbia ma uši, bude dás*);⁹ vagy keresztelője lesz (*bude mat kršteńia*), ha zúg, hírt kap: *Kerom uchu mi hući? — Pravom. — Uhádov si, dostańeš chir!* (Melyik fülem zúg? — Jobb. — Eltaláltad, hírt kapsz!)¹⁰ Ha valakinek viszket az orra (*nos*), haragudni fog, ha az orra alatt viszket, férfi jön a házhoz, ha pedig az álla (*brada*) viszket, zsidót fog látni. Ha muslica került a szembe (*oko*), felemelték a szempillát (*kłipačka*), háromszor köptek (*triráz poplůli: pfi, pfi, pfi*), s kirepült a muslica.¹¹ A bal szem viszketése örömet, a jobbé bánatot jelentett. Ha valakinek ugrál a szeme, valamilyen kárt jelent. (*Volakomu skáču oči, to je voliaka škoda.*)¹² Ha az ember szájából (*z úst*) véletlenül kiesik a falat, olyan vendég várható, aki régen járt náluk. — *No, kto že pride?* (Ki jön vajon?) — találgatják.¹³ Aki foggal születik, okos lesz. Az arcon keletkezett sömört (*lišaj*) ráolvasással gyógyítják¹⁴ mind a három helységben. Ha a tenyér (*dlań*) száraz, eső lesz; ha nedves, száraz idő következik. Ha a bal tenyér viszket, pénzt kap; ha jobb, pénzt ad ki valaki:

*Zo s pravov vidáva,
a s lavov dostáva.*

Jobbal kiad,
ballal kap.¹⁵

Ha virágos valakinek a körme, szerencsét jelent. (*Kvet má na něchtoch, znamená štastia.*)¹⁶ A levágott körmököt (*něchti*) a béka lábára kell kötni, s ezentúl nem nő köröm. Ha valakinek nagyon kisebesítették a körömszálkák (*zádere*) az ujját, amikor meglátott egy dolgát végző kutyát, azt mondta:

*Esere, pesere,
Všecke moje zádere
Do psiacej diere.*

Eszere, peszere,
Minden körömszálkám
A kutya lyukába.¹⁶

A csanádalberti változat lokális ízt is ad azzal, hogy a közeli s egyúttal jól rímelő Kaszaper községet is idézi:

⁹ Békéscsaba, 1971.

¹⁰ Csanádalberti, 1969.

¹¹ Csanádalberti, 1969.

¹² Kovács János, 69 éves, Békéscsaba, 1970.

¹³ Bogár Istvánné Pribelszky Katalin, 66 éves, Nagybánhegyes, 1970.

¹⁴ DIÓSZEGI Vilmos gyűjtött ilyen célt szolgáló tótkomlói ráolvasókat.

¹⁵ Zahorán Jánosné Hankó Ilona, 70 éves, Békéscsaba, 1971.

¹⁶ Zahoránné, 1969.

*Sere pes na Kasapere,
Šecke moje zádere
Do psacej diere.*

Szarik a kutya Kaszaperen,
Minden körömszálkám
A kutya lyukába.¹⁷

Valószínűleg tótkomlói eredetű, ugyanis Kaszaper vele szomszédos.

S z e r e l e m, h á z a s s á g

A szerelmi praktikák, a házasodást segítő hiedelmek mindennaposak voltak, mert a szerelmet a szlovákoknál is a házasság szentesítette.¹⁸ Gyakori lehetett az étetés, az itatás megkötés, rontás és szétválasztás céljából. Legtöbbször házilag készítették a lányok a szereket, amelyeket egymástól, idősebb nénjüktől, anyjuktól vagy nagyanyjuktól tanultak meg. Különösen az anyák fordultak ehhez az eszközhöz. Segítségül hívták az ismert kártyavetőnőket, a varázslóasszonyokat is. Általános volt a szerelmi jóslás, melynek nyomait ma is megjeljük.

A szerelmi varázslás változatai (gyűjtésemből):

a) Gyógyfűvel való itatás: *Aj takvo dievča, páčilo sa jej chlapec, tak ... si ho zaujímala vo víne, že toto aj tak bude moj muž. Tak storakvo kvieťa kúpila, a to namočila vo víne, to mu dala vipiť, tak von ostáv takí sprostí, že iba za ňov, a za ňov, ňímvav pokoja, iba vo dňe v noci bi bov pri ňej.* (Olyan kislány, akinek tetszett a fiú, elhatározta, hogy az úgyszólván az ő férje lesz. Vett ezerjófűvet, borba áztatta, megittatta vele, a legény olyan lett, mint a kába, csak utána, és csak utána, nem volt nyugalma, éjjel-nappal csak a lány mellett akart lenni.)¹⁹

b) Étetés pogácsával: *Pri diovkoch najviac bov takí zvik, volačo mu dala do bagánov, že bi ju lúviv. A mat mu vraveli: — Dojista si jedov volačo, s voláčim ta omámila. A von: — Ňejedov som, ňejedov. — Ňi ta zráňik, veď si takí, ako omámení!* (A lányoknál a leggyakoribb szokás az volt, hogy valamit tett a pogácsába, hogy szeresse őt. Az anyja meg azt mondta [a legénynek]: — Biztosan ettél valamit, valamivel elbódított. Ő pedig: — Nem ettem, nem ettem én. — Nem a fenét, hiszen olyan bódult vagy!)²⁰

c) Étetés macska agyával, macska ürülékkel: *Ač čiernu mačku zabije, a jej mozge dá zjest čelaňikovi diovka, tak ho privražti, že ju vezne za ženu.* (Ha a lány megöl egy fekete macskát, s annak az agyát

¹⁷ Csanádalberty, 1969.

¹⁸ ORTUTAY Gyula, 1966, 124.

¹⁹ Vasas Pálné Sicz Judit, 58 éves, Békéscsaba, 1971.

²⁰ Szudor Zsuzsanna, 64 éves, Csanádalberty, 1969.

éteti meg a legénnyel, úgy magához varázsolja, hogy feleségül veszi.)²¹

Bolo tak, že hádan dievča chítalo chlapca. Tak zo slepima mačačienkami ho nachovali, a oslepiv, ňevidev nič, robila, čo kcela, ale hát . . . ňebolo to dobrí život, lebo keď prejšlo, tak sa rozvidňelo. (Volt úgy, hogy talán a lány megfogta a fiút. Ezért vak macskakölyök ürülékével étették meg, megvakult (a legény), nem látott semmit, azt csinálta a lány, amit akart, de hát . . . nem volt az jó élet, mert amikor elmúlt, kiderült az.)²²

d) Étetés - itatás a lány szőrével cukorban, ill. menstruációs váladékával teában, borban keverve: *Keď dievka kcela privražiť čelaňika, tak s pod lavej pazuchi tri srsté vitrhnúť, a na spotku s praviho boku tri srsté vitrhnúť, a tie spáľiť na cigaretlovej cedulki, a do eniho papierika tie zakrutit. D'e jin chlebika bivalo, za troška pod chleba položiť, a poton stađe vo ziať, aj kúšťok chleba, a položiť pod hlavu . . . keď jej ač čas . . . bov, todi s toho pokvapkala po tej perňi, a cukor kúpila a posipovala po troški vo tri krát — toho hát ňivela bolo — tak triráz s toho dala tomu . . . ho s tinto provražila. Tašov, tak či zavela choďiv? Tašov zavolakiev, ale móž bit, že örökre trvalo.* (Ha a lány magához akarta varázsolni a legényt, bal hóna alól három szőrt kitépett, és alul (a nemiszervénél) jobbról szintén hármat, ezeket elégette cigarettapapírban, s egy papírba csomagolta be. Ahol kenyérük szokott lenni, oda rövid ideig a kenyér alá kell tenni, azután onnan kivenni, s egy darab kenyérral a fejpárna alá kell tenni . . . amikor eljött az ideje, akkor abból [ti. a menstruációs vérből] csöpögtetett a hamura, cukrot vett, megszórta háromszor — nem volt az sok — és háromszor adott belőle neki . . . ezzel varázsolta magához. Járt-e hozzá sokáig? Járt hozzá valameddig, lehet, hogy örökre eltartott.)²³

Na Komlóši bola ena dievka, a mala frajera. Velmej ho lúbila, a kcela, že bi ju von zav. A von, gazember, ňezav ju. Tak jej vraveľi: — Ti, vieš čo? Daj mu, keď máš čas, tak krú do teji, tak ta vezňe. Ale ver tú ňezav. — ňezav ma ten, ale som sa potom vidala na Albert, čo som ho ňikdaj ňevidela. A žila som s ňim, mala som dve deti. (Komlóson volt egy lány, volt egy szeretője. Nagyon szerette őt, s azt akarta, vegye el. És ő, gazember, nem vette el. Azt ajánlották neki: — Te, tudod mit? Ha eljön az időd, teájába azt a vért add neki, akkor elvesz. De bizony nem vette el. — Nem vett el, de azután férjhezmentem Albertire [olyanhoz], akit soha nem láttam. És éltem vele, két gyerekem született.)²⁴

²¹ Huszár Istvánné Major Judit, 68 éves. Csanádalberti, 1969.

²² Vasasné, 1971.

²³ Bencsik Pálné Karkus Anna 63 éves, Tótkomlós, 1971.

²⁴ Csanádalberti, 1970.

Ked diovke bole takima frajeri, čo kcela chitit, tak si hát zo s krvavej vode, čo sa prala, našla mu do vína, že bi ho chitila . . . že bi nejšov druhej. Ket jej bolo na drieku, tak takí čas s tov vodov pluhavov ho napojila. To todi bolo, ket som bola diovča. Todi som ja takvo počúla. Son tak ako štrnác ročňa bola . . . Hát viacti to takvo robili. (Amikor a lányok olyan legényekkel voltak . . . akit meg akart fogni, akkor a véres vízből, amikor menstruált, a borába öntött, hogy megfogja. Hogy ne menjen máshoz. Amikor havi-baja volt, akkor, azzal a tisztátalan vízzel itatta meg. Ez akkoriban volt, amikor lány voltam. Akkor hallottam ezt. Olyan tizennégy éves voltam . . . Hát sokan csináltak ilyet.)²⁵

e) *A lány szerelmi megkötése: Keď tašov čelaňik po prvo, tak jej z vrkoča ostrihov, že bi ňevedela, a s tím ju priviedov k sebe.* (Amikor első ízben ment a legény a lányhoz, a copfjából úgy vágott le, hogy a lány ne vegye észre, ezzel magához kötötte a lányt.)²⁶

f) *Szülőök szerelmet rontó varázslata: Ako ľudia pred tím robievali, dávno, takie divné veci, čo len rozum zastáv človeku. Ket sa ena glajchala, že sa vidá, tan ju ňekceli tí rodičia . . . Mladiho rodičia nasípali do dievčenskoho domu do jich . . . slepecej diere, čo tavo chodile stiepkne na ulic . . . pasute trojakie, jačmen, žito, konopnvo seme, dejakú kukuric . . . Toto večer robievali ľudia, že bi jich ňevideľi, ked ňekceli do domu tú mladú, čo jich sin ta kecv . . . že bi sa ako zavražila, že bi ňebola jich ňevesta.* (Miket csináltak — olyan csuda dolgokat — azelőtt régen az emberek, hogy megáll az ember esze. Amikor egy lány illet valakihez, hogy férjhez megy hozzá, s őt nem akarták (a fiú) szülei . . . A legény szülei a lányék házának kapulykába, ahol kijártak a tyúkok az utcára, háromféle babot, árpát, búzát, kendermagot s valamilyen kukoricát öntöttek. Ezt este csinálták, hogy ne lássák őket, amikor nem akarták a házukba azt a lányt, akit a fiú szeretett . . . hogy elvarázsolódják, hogy ne legyen a menyük.)²⁷

g) *Varázslóasszonyok, kártyavetőnők, jósnők közreműködése a szerelmi varázslásban: No čak sa páčilo dievca, a mala sina tá mat: — No ved to bude moja ňevesta. A tak poton išli k tej veštici, tak jin volačo dala, čo ňedala, tak ju nachovali, a už bola jin ňevesta . . . ó, už poton to zvedeli, lebo hát ona sa ňidobre cítila, ked jej prešlo, ňekcela ho . . . naveki takto vražili.* (Ugye tetszett a lány a fiú anyjának: — No, ez az én menyem lesz. És elment a jósnőhöz, valamit

²⁵ Zahoránné, 1970.

²⁶ Csanádalberti, 1969.

²⁷ Laczó Andrásné Kraszkó Zsófia, 70 éves, Békéscsaba, 1969.

adott-é neki vagy nem adott neki, de megétette a lányt, és már az ő menyé volt . . . ő, aztán kiderült, mert a lány rosszul érezte magát, amikor elmúlt, nem akarta [a férjét], . . . mindig így varázsoltak.)²⁸

(*Dievča*) išla k takej žene, čo vedela karte metaľ, tak jej dala voliaki prášok, a s tin upiekla zákuski, alebo posúpala s tin práškon vrch, a s tin ho nachovala, že ten ňimav pokoj, kŕn si ju ňezobrav. (A lány elment a kártyavető asszonyhoz, az adott neki valamilyen port, azzal megsütötte a süteményt, vagy megszórta a tetejét, s azzal étette meg, hogy [a legénynek] nem volt nyugta, míg el nem vette.)²⁹

h) *V a r á z s l á s n ö v é n y e k k e l*: A lányok legtöbbször a hólyagfa magját (*klokoč*) alkalmazták erre a célra. A szoknyájuk alatt a lábuk között felkötve hordták vagy a ruhájukba varrták (rendszerint három magot). Ugyanígy varrták be a tarlófüvet, a szárított denevérszárnyat, ha szórazni mentek. Cipőjükbe pedig petrezselyemzöldet tettek. A tarlófű sedése közben háromszor mondták:

*Žatvička, žatvička,
Trhám ta piatima prsti,
A zo šiestov dlaňov,
Že bi sa obrátila
Šecká mladá čelaď za mňov.*

Tarlófű, tarlófű,
Öt ujjal téplek,
S hatodik a tenyerem,
Hogy utánam forduljon,
Az egész ifjú férfinép.³⁰

i) *Tréfás történet szerelmi varázslásról: Mladá bola bohatá, ale ňipekná, ňiporjana. Tak ňimávala taŕečŕnikov na priatkách, sa ponosovala vražici, tak jej tú poradila, že čo nak urobí: na rubáčoví motúz s koča ukraŕne svoreň, a uviaže, a do cipelov že bi hrach ŕečitaní položila a obúla. A vražica s faganma dovravela, že bi ju zavádzali, a huci tú reznú húdli:*

*Hrach nohe omína,
Svoreň drví koľena.*

Tak tí ju dobre vikrútili. Aj unovala. (A lány gazdag volt, de se nem szép, sem takaros. Így nem volt a fonóban táncosa. Panaszolta a varázsló-asszonynak, aki ajánlotta neki, hogy mit tegyen: Pendelyének madzagjára kösse a kocsiról lopott csapszeget, cipőjébe számolatlan borsót tegyen, és vegye fel. A varázslóasszony a kölykökkel megbeszélte, hogy kérjék fel, s a zenészek ezt a gyorsat húzzák:

²⁸ Vasasné, 1971.

²⁹ Vasasné, 1971.

³⁰ Jancsik Andrásné Oravec Anna, 63 éves, Szarvas, 1969.

A borsó a lábat töri,
A csapszeg a térdét veri.

Jól megforgatták. Meg is unta.)³¹

j) Szerelmi jóslatok:

— köténykiégetéskor: *Keď si diovka vipáli šatu, tak vracia, že oklamav ta frajer.* (Amikor a lány kiégeti a kötényét, mondják, hogy elhagyott a szeretőd.)³²

— szövéskor szövőorsóval: *Keď sa tkalo, ciepkve víťahla diovka, a vibehla na ulic s ňima: ač chlapa videla, tak sa vidala v tom roku, ač ženu, tak sa ňevidala.* (Szövés idején a szövőorsót fogta a lány, kiszaladt vele az utcára: ha férfit látott, abban az évben férjhez ment, ha asszonyt, nem ment férjhez.)³³

— újévkor: *Keď noví rok príde, mamovka tak vaveli: — D'iovčence, držte sa, ač driov príde pierar, bude kupoval, budete sa vidávat, ale ak príde drotár, tak ten ván zatke zadržuje, tak sa ňevidáte.* (Amikor eljött az újév, az anyák így szóltak: — Lányok, figyeljétek, ha előbb jön a tollas, és vásárolni fog, férjhez mentek, de ha drótos jön, az bedrótozza a feneketeket, s nem mentek férjhez.)³⁴

— szerelmi jóslás rostával: Ha a lány tudni akarta, kihez megy férjhez, Tamás napján este igéző-jósló mondóka elmondása közben rázta a fonott kerítést (*lesa*).³⁵ Ennek a változatát a 20-as években a rostával való jóslás közben is mondták. Rostával a lányok bármikor jósoltak, legtöbbször vasárnap délután, amikor összejöttek (*krutíli riečicu na nož-ňičkach* = ollóval forgatták a rostát). A rosta forgatásával tudakolták hasonló módon Békéscsabán a tolvajt és azt, aki megrontotta a tehenet.³⁶ RELL adata szerint bicskát döftek a rostába.³⁷ A szitával történő jóslás egész Európában elterjedt szokás, a rosta forgatása északi, nyugati és déli szomszédainknál is él.³⁸

A kerek rosta oldalába kinyitott ollót szúrtak be, majd úgy fektették, hogy felül legyen az olló. A rosta oldalának aljára énekeskönyvet (*Tranoscius*) tettek. Két lány állt a rosta mellé, az egyik lány a mutatóujját az olló egyik kerek ujjhüvelyé alá, a másik lány a másik alá tette. Miközben

³¹ Slyuch Pál, 70 éves, Kétsoprony (Békéscsaba), 1971.

³² Kozák Mátyásné Zslnka Anna, 72 éves, Tótkomlós, 1971.

³³ Néhai Lestyán István, 81 éves, Csanádalberti, 1969.

³⁴ Huszárné, 1970.

³⁵ KRUPA András, 1970, 42.

³⁶ Zahoránné, 1970; Zsírosné, 1971.

³⁷ RELL Lajos, 1930, 186.

³⁸ DIÓSZEGI Vilmos, 1958, 199, 202.

emelték a rostát, az egyik lány arra gondolt, akit jövődöbelinek szánt. Közben mondták:

*Svatí Peter, svatí Ján,
Povedz pravdu, ňeoklam,
Abi si mi dav znati,
S kŕn ja buđen pri sobáši státi.*

Szent Péter, Szent János,
Mondd meg az igazságot,
Add tudtomra,
Kivel fogok az esküvőn állni.³⁹

Ha megfordult a rosta, ahhoz ment férjhez a lány, akire gondolt. Ha nem perdült, más lett a férje. Lánykorában adatközlőnk is így jósolt magának.

— gyufával (*švibavke*) való jóslás. Erre a lányokat az anyjuk is ösztönözte. Amelyik oldalra dőlt a meggyújtott gyufaszál, arra ment férjhez a lány. Ugyanígy jósoltak kóccal is. A legénycsábításnak külön fonóbeli szokásai is voltak.⁴⁰ HAÁN Lajos is közöl néhány régi csabai szerelmi jóslást (a templomajtóba, ahol a legények jártak, fűfőzetet öntöttek, s a küszöb alól port szedtek fel, hogy megigézzék a legényt; a lányok maguk után húzták a seprűt, abban a hiszemben, hogy így maguk után húzzák a legényt is).⁴¹

Az új életre induló párt az esküvőre készülődés idején, az esküvőn és mindjárt utána, számtalan hiedelem irányította. Ekkor sem nélkülözték a varázslóasszonyt, Békéscsabán egyik adatközlőnk szerint az ifjú pár ingét titokban vitték el hozzá, hogy ne árthassanak nekik, a tőle kapott vízzel (*voliakov skazenov vodov*) reggel körülöntözték a lakodalmas házat (*svadobní dom*), valamint a felállított sátor (*šiator*), ugyancsak a menyasszony (*mladá*) és a vőlegény (*mladí zat*) védelme céljából. *Pät-desiat rokov je tomu*.⁴² (Ötven éve annak.)

A legtöbb tiltás a menyasszonyra vonatkozott: Általános hiedelem, hogy ne egyazon az úton menjen és jöjjön, amikor esküszik, mert nem fog jól élni a férjével. A menyasszony a templomba menet ne tekintgessen jobbra-balra (*z boka na bok*), mert szerencsétlen lesz a házasesete. Az esküvőre (*na sobás*) menet előtt meghagyták neki, hogy üljön az egyik kezére, így nem lesz sok gyereke. (Békéscsaba.) Egyszerre ne esküdjék két pár, mert valamelyikük csakhamar meghal. A menyasszony a templom előtt, a templomban, az oltár körül aprópénzt, tíz-, húszfilléresek (*desatfilierňike, dvacatfilierňike*, Tótkomlós) szórt, hogy szerencséje legyen. A vőlegénynek és a menyasszonynak egyaránt megmondták, hogy az oltár előtt lépjen a másiknak a lábára: *Stúp mladimu tan, pri oltáre na nohu, tak bude naveki*

³⁹ Bencsikné, 1971.

⁴⁰ KRUPA András, 1971/2, 242.

⁴¹ HAÁN Lajos, 1968, 56.

⁴² Zahoránné, 1971.

pravda prvá tvoja. Ale aã ti von stúpi na nohu, bude jeho pravda naveki. Von bude na vrchu ždi. Ale ti mu stúp driov na nohu. (Lépj a vőlegény lábára, amikor az oltár előtt álltok, hogy a te igazságod mindörökre legyen az első. De ha ő lép a lábadra, örökre neki lesz igaza. Ő lesz mindig fölül. Ezért te lépj előbb a lábára.)⁴³

A vőlegényt atyai és házastársi kötelességére intették: esküvőre menet teljesen engedje meg a gatyamadzagot (*že bi na gatách popustiv na celvo motúz*), hogy könnyen szűljön a felesége (*že bi lahko porodila*).

Rossz előjel volt, ha az esküvőn esett az eső: szerencsétlenek lesznek a fiatalok, a menyasszony egész életét siratni fogja (*mladá celí život bude iba oplakúvat*). Ha étkezés közben esett, azt mondták az ifjú párnak, hogy valamelyikük kikaparta a lábost: *Kerí ste vihrňali panvu?* (Ki kaparta ki a lábost?) — kérdezték.⁴⁴

Az esküvőről visszatérve a menyasszony beköszönni (*pripoviedat* — Tótkomlós) ment a vőlegény házába. A kapu elé tett vizes vödörbe, fazékba vagy almával, dióval teli szakajtóba belerúgott (*kopla, rozkopla*, Tótkomlós), s kiöntötte a vizet, az almát vagy a diót, hogy könnyű legyen a szűlése (*že bi sa lahko válala*). A kiömlött víz láttán a násznép ujjongva és csúfondárosan kiáltotta: *Zaštala sa mladá!* (Bepisilt a menyasszony! — Csanád-alberti.) Ugyanitt azt is tartották, hogy aki a lakodalom után előbb pisil be, hamarabb hal meg.

T e r h e s s é g , s z ű l é s , g y e r e k á g y a s a s s z o n y ,
c s e c s e m ő , k e r e s z t e l ő

Egyik leggazdagabb hiedelmi csoport. A keletkező, születő életnek szinte valamennyi mozzanatát szabályozó, befolyásoló hiedelmek egész sora jött létre.⁴⁵

Előfordult, hogy nem kívánt fogamzás következett be. Ilyenkor különböző praktikákhoz nyúltak az asszonyok. Ritkán vallják be az eszközöket, amelyekkel önmagukon végezték el a terhességmegszakítást. Kegyetlenek és veszedelmesek voltak ezek. A legegyszerűbbek közé tartozott, hogy súlyt emelgettek: *Že bi němala deři, dvihala vrece.* (Hogy ne legyen gyereke, zsákot emelgetett.)⁴⁶ Gyakran kihegyezett fadarabbal szúrtak a méhbe, vagy tályoggyökeret (*korenňok*) tettek bele: „az kihúzza, tönkreteszi”.⁴⁷

⁴³ Csanád-alberti, 1969.

⁴⁴ Zahoránné, 1969.

⁴⁵ A születési szokásokat Tótkomlósról legutóbb E. HORVÁTHOVÁ, dolgozta fel, 1970, 110–135.

⁴⁶ Békéscsaba, 1971.

⁴⁷ Békéscsaba, 1971.

Tótkomlóson papsajt (*síríke*: Tótkomlós; *síríka*: Békéscsaba) gyökerével is végezték, a gyökeret lekaparták, letisztították, éjszakára a méhbe tették, az „kimarta, megeredt tőle, és elment neki” (*to prežralo, sa jej pustilo, a jej odišlo.*).

Az állapotos asszonyt (*tarhavá žena, samodruhá*) különösen az első félidőig védik. Amíg a magzat nem mozdul meg (*kím sa jej dítá nežmrvi*), a félidőig (*do pov času*)⁴⁸ nem szabad, hogy rácsodálkozzon valakire (*zadivala*), mert az jelt (*znak*) hagy a gyereken. Bárhol üti meg (*buchně, capně*) az asszonyt, a gyereken jelként megmarad. Ha az arcára gyümölcs (*ovocia*) hull, akkor is jel marad rajta: *Ač slúku vrhná na ňu, alebo do nej zabiju, znak jej nahá. Aj ňeska som videla edno na tváre. Takú osobu iba chránil načín do toho času.* (Ha szilvát dobna rá, jelt hagy rajta. Ma is láttam ilyet egy arcon. Az ilyen nőt csak óvni kell addig az időig.)⁴⁹ *Aj L. K. má jahodoví znak, lebo na mater mu spadla jahoda.* (L. K.-n is van anyajegy, mert az anyjára eper hullott.)⁵⁰ Ha békára tekint, az is árt neki, mert a gyereket békává változtatja (*prevráti dítá na žabu*). Ha a terhes asszony megkíván valamit (*baží*), s nem kapja meg, elmegy a magzata (*odinde jej*): *Mojej sestri tak odišlo, iba enu uharku kislú bi bola jedla, žiadala a ňemohla dostát, tak jej odišlo.* (Húgomnak így ment el, csak egy savanyított uborkát akart enni, kívánta, nem kaphatta meg, így elment neki.)⁵¹ Ha a terhes nőnek (*tažká žena*) nagy a hasa, s felfele nő (*má veľkí život, alebo brucho horka*), azt mondták: *Jaj, táto bude mat chlapca!* (Jaj, ennek fia lesz!) Ha szépen vastagodott, s a teste körben kerekedett (*pekňe hrubá, dovkola plná*), pedig ezt: *Á, táto bude mat dievča!* (Á, ennek lánya lesz!)⁵² Szövéss idején szövőórsóval (*ciepok*) szaladtak ki az utcára, s ha volt az utcában állapotos asszony — ha férfival találkoztak: fiút, ha asszonnyal: lányt várhatott.⁵³ Ha azt akarta, hogy gyereke szép hosszú hajjal szülessék, azt ajánlották neki az öregasszonyok: *Choj kranut kukuric zo šuštin, tak ti dieta bude mat vláske.* (Menj, lopj hajas kukoricát, lesz haja a gyerekednek.)⁵⁴

Ha az újszülött (*novorodnvo dieta*) göndör hajú (*kučeravimi vlasmi*), tréfásan azt vallják, hogy bundán fogant (*na bunde robili*). A burokban született (*klobúčiku*) egész életében szerencsés. *Za to máš šťastia, lebo si sa klobúčiku narodiv.* (Azért van szerencséd, mert burokban születted.) A szülés után elvágták a köldökszinórt (*pupčok*), szépen bekötötték egy

⁴⁸ Békéscsaba, 1969.

⁴⁹ Békéscsaba, 1969.

⁵⁰ Csanádalberti, 1969.

⁵¹ Békéscsaba, 1969.

⁵² Konezós Mártonné Asztalos Anna, 59 éves, Csanádalberti, 1969.

⁵³ Csanádalberti, 1969.

⁵⁴ Csanádalberti, 1969.

ruhadarabba (*do handrički*), eltették, s amikor először ment iskolába, oda adták neki, hogy oldja ki, ezáltal kinyílik az esze is (*mu dali odviazat, že bi sa mu rozum otvoriv*).⁵⁵ Amikor először fürdették, abból a vízből az ujj hegyéről néhány cseppet a szájába (*do ústičkov*) csepegtettek.

A táj szlovák lakosainál általános hiedelem volt, hogy amíg nem keresztelték meg a gyereket, tilos volt eloltani a lámpát (*lampu*), a „világot” (*svetlo*), nehogy elvigyék az ördögök (*čerti*), a rossz szellem (*plani duch, zli duch* — Békéscsaba) vagy a boszorkány (*bosorka* — Tótkomlós, Csanád-alberti). Meghagyták az anyának is, hogy éberem aludjék (*Ňelahní si na celie boke!* 'Ne feküdj minden oldaladon!' = ne aludj mélyen). Békéscsabán egy másik adat szerint azért tiltották a lámpa eloltását, nehogy meghaljon (*rezno zomrie*) a gyerek.⁵⁶

A keresztelés: Ezen a vidéken nemcsak a beteges gyereket siettek megkeresztelni, hanem ez volt a hiedelem kényszerítette szokás: a keresztetlen gyerek nehogy valamiképpen az ördög, a rossz szellem vagy a boszorkány áldozata legyen. Általában már a második-harmadik-negyedik napon kereszteltek, vasárnap délelőtt. A keresztszülőket (*krsná mat, keresmama; krsní otec, keresapa*) a legközelebbi rokonságból vagy a barátok közül választották. Indulás előtt — tájunk minden szlovák lakta helységében — a keresztanya felemelte a csecsemőt, és azt mondta: *Taňesieme pohanča, doňesieme krestanča*; vagy: *Taňesieme vám pohanča, doňesieme vám krestanča*. (Pogányt viszünk, keresztényt hozunk.)

Békéscsabán már a templomban pénzt szórtak rá (*zasípali zo s peňazma*), hogy mindig áldott legyen (*požehnanvo*). Vissza más úton jöttek, mert ugyanaz az út nincs megáldva (*ňepožehnaná cesta*), és szerencsétlenséget hoz (ue. az esküvőnél!). Megérkezéskor — belépve a szobába — a keresztanya a gyereket a földre tette: *Taňiesli sme pohanča, doňiesli sme krestanča* — mondta —, *A teraz nak si ho vezňe, kto si ho najlepše miluje*. (Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk. És most vegye az fel, aki legjobban szereti.) Az apa kapta fel. *Pravda, kto že bi ho mohov ziat? Eén otec! Lebo mat boli postevňice!* (Igaz is, ki vette volna fel? Csak az apja! Mert az anyja gyerekágyas volt!)⁵⁷ — tette hozzá adatközlőnk, kissé kívülállóként szemlélve már az egykori kötelező szokásrendet.

Más változat szerint a gyereket gyorsan kellett felkapni, hogy ügyes (*friškvo*) legyen. Ha lassan vették fel, lusta (*luštavo*) lett. Itthon folytatták az aprópénz-szórást (*lúčali mu*). Nemegyszer teljesen beborították a csecsemőt a fényes fémpenzék. A keresztszülők, a közeli rokonok a duny-

⁵⁵ Jancsikné, 1969.

⁵⁶ Slyuch Pál, 1971.

⁵⁷ Vasasné, 1971.

hácskájába (*do duchňički*) is dugtak, hogy áldott és gazdag legyen (*že bi bolo požehnanvo a bohatvo*). Az is szokásban volt, hogy a keresztelői ebéd után felfordított tányérra szórtak pénzt a kisgyerek számára — ingecskére (*na košielku*). A keresztyanya adta a legtöbbet: *Holí prišov na svet, mu načín na košielku*. (Meztelenül jött a világra, kell neki ingecske.) Utána a bábának is dobáltak, mert elkoptatta a harisnyáját (*zodralla si štrimfle*), de neki már kevesebbet. A keresztelői lakomán tréfás szókimondó rigmusban köszöntötték a házigazda termékenységét és vendéglátását:

*Podakujeme sa pekňe tomuto kokošu,
Že nám pripraviv takúto dobrú rozkošu.*

Szépen köszönjük ennek a f...-nak,
Hogy ily gyönyört készített elő nekünk.⁵⁸

A szülés után (*keď sa nasporila, povďala*) a *gyerekágyas asszony* (Békéscsabán: *postevňica, postielkňa*; Tótkomlóson: *šestoňediľkňa, postielkňa*; Csanádalbertin: *postielkňa*) egykor hat hétig feküdhett abban az ágyban, amelyet neki készítettek elő, de pl. Tótkomlóson az utóbbi időben a 21. napon már ment az avatásra. A rendes ágyra deszkából tetőt szerkesztettek, s oldalát általában lepedővel (*strocha, zástera*) fedték be. A leg-tetejére díszpárnákat raktak. Az ágy (Tótkomlóson: *šiator*, Békéscsaba-Jamina: *guňhov*) minden ártó baj ellen védte az anyát és gyermekét. Ha idegen jött, nem verhetette meg őket szemmel, mert látszólag nem tudta, ki fekszik ott. Amíg nem volt templomban az avatáson, addig nem mehetett a kútra vízért, mert férgessé válik tőle a víz (*bude červivá voda*).⁵⁹

A csecsemőnek, amíg szopott (*cicá*), nem volt szabad a körmét levágni, mert ha felnő, minden az ujjához ragad (*bude sa mu šeko o prste čítat*).⁶⁰ Minden szlovák lakta helységben a gyerek születése után a kezére mindjárt farkasfogat (*vlčí zub*) kötöttek rá fonállal (*šňúročka*), legtöbbször azért, nehogy megverjék szemmel, s ne fogja meg a betegség (*choroba*), a hideglelés (*zimňica*). A néphit szerint hamarabb nő ki a foga, ha ezt a farkasfogat rágja a gyerek (Békéscsaba). Általában az első fogai (*prvie zúbke*) megjelenéséig hordta. Csanádalbertin a gyerek születésekor a jobb kézre vékony cérnát (*ňitevňica, cverna*) kötöttek, hogy ne legyen láza (*horúčka*), ne rángatóddzék görcsösen (*ňestrhúvalo*). Erre a kezére cérnával zöld rutát (*zeľená ruta*) is szoktak kötni szemmelverés ellen.⁶¹

⁵⁸ Bencsikné, 1971.

⁵⁹ Zahoránné, 1970.

⁶⁰ Zahoránné, 1970.

⁶¹ Vajicska Andrásné Hudák Zsuzsanna, 77 éves, Csanádalberti, 1969.

A csecsemőt egyéves koráig nem volt szabad megnyírni, mert nem lesz esze, s nem lehetett tükör elé állítani, mert nem nő ki a foga (Tótkomlós). Amelyik gyerek nem tudott megtanulni beszélni, annak az úrvacsorakor (*spoved*) szájba ragadt ostyát (*oblátka*) — kivéve a szájából — kellett adni, vagy pedig a templom körül, ill. a szobában az asztal körül kellett zsákban hordani, amikor a pap éppen a szószéken prédikál: *P. D.-ve děti ňeveděli rozprávat. Že bi veděli, načín jich do širokiho vrecu položit, a vistriehnut, že kedi káže na kanclí kňaz. Som utekala tatam: — Už je na kanclí! Tu je vrece, dajte dieta. A som ho do vrecu položila, a okolo stola som triráz chodila. A otec sa mi triráz spítovav: — Čo nosíš? — Reči. Triráz som odpovedala. A chlapec začav kričat: — Mama! Hñed vedev rozprávat! A kričav zo šeckej síli!* (P. D. gyerekei nem tudtak beszélni. Hogy tudjanak, széles zsákba kell őket tenni, és kilesni, mikor prédikál a pap a szószéken. Oda szaladtam: — Már a szószéken van! Itt a zsák, ide a gyereket! Betettem a zsákba, és az asztalt háromszor körülkerültem. Az apa háromszor kérdezte tőlem: — Mit viszel? — Beszédet. Háromszor feleltem. A fiú elkezdett kiabálni: — Mama! Mindjárt tudott beszélni! És ordított, teljes erővel!)⁶² Ha a gyerek kevésbé volt aluszékony, éjszakánként állandóan hangosan sírt, és ha kelevényes volt (*vržeňstvo*), mákoldatot (*zafťik*) készítettek neki: *Makovi zafťik, abi dobre spale. Namočím makovice do cistej vode. Kervo dítá ňevie spávať, štvrt čiasku makovici za dve hodine močiť, tak dieta od večera do rána spí. A ňič sa mu ňestaňe. Len vtedi, ač polovic dá. Sa ňevari, len sa močí.* (Mákoldatot, hogy jól aludjanak. Mákfejet áztatok tiszta vízben. Amelyik gyerek nem tud aludni, negyed mákfejet két órahosszat kell áztatni, ettől a gyerek estétől reggelig alszik. Semmi baja nem történik. Csak akkor, ha fél mákfejet ad.)⁶³ Készítettek másból is *zafťik*-ot: Jaminában fodormentát (*kučarka*), pipitért (*pipírka*), köménymagot (*rost*) és mákfejet (*makovica*) főztek egybe. Ettől jól aludt a gyerek, és szelei is voltak (*dobře spalo a prdkalo*).

S z e m m e l v e r é s , ó l o m ö n t é s

Szemmelverés (*z očú, z očí, pobit z očma*)⁶⁴ érthette leggyakrabban a csecsemőkorú gyereket. De szemmel verték meg a jószágot is. Az ellene való védekezésnek más módja volt a gyereknél és a jószágnál, sokban viszont majdnem azonos. Az ólomöntést is nemcsak emberre vonatkozva alkalmazták. Valójában mindenki megverhette szemmel a gyereket és a jószágot.

⁶² Huszárné, 1969.

⁶³ Laczóné, 1969.

⁶⁴ Magyar párhuzamok és struktúrájuk elemzése: HOPPÁL Mihály, 1970, 259—282.

A családtagok, az atya éppen úgy, mint a rokonok, a szomszédok és az idegenek. Mind a két nembeliek megtehették. Ha kedvesen rámosolygott valaki a gyerekekre (*slatko pozrev na dieta*), vagy jól megnézte, már előidézte a bajt. *Ú, len nak bi ho z očú ňepobilo, tak slatko pozrev!* (Ú, csak szemmel ne verje meg, olyan kedvesen nézett rá!)⁶⁵ *Přišla suseda a vravela: Jaj, či je krásno, či je pekno! Tak vraveli, že ho proobila z očma.* (Eljött a szomszédasszony, és azt mondta: Jaj, de gyönyörű, jaj, de édes! Mindjárt mondták, hogy szemmel verte meg.)⁶⁶

Sokan ezzel az adottsággal születtek: *Ač sa zorňičke dovena zrastenie, tak zbije z očma.* (Ha a szemöldöke össze van nőve, megver szemmel).⁶⁷ *Kerimu sa takto tuto zrastenie mihavňice, ot toho chlapa, alebo ot takej žeňe, tá že vie pobit z očma.* (Amelyiknek itt [mutatta!] össze van nőve a szemöldöke, az a férfi vagy nő tud szemmel verni.)⁶⁸ *Jesto takí ľudia, kerí maju mocnie, planie oči, pobiju z očma. Tremarz čo môže pobit z očma.* (Vannak olyan emberek, akiknek erős, rosszindulatú szemük van, és szemmel vernek meg mindent.)⁶⁹ Az ilyenek „bementek az istállóba, ránéztek a jószágra, a tehén tejet nem adott, a borjú nem szopott, a disznók elszomorodtak” (*zišli do koňici, a pozreli na jószág, krava mliekoňedala, teľa ňedudalo, a sviňa osmutňeli*).⁷⁰ Ha a gyerek „szeme sarkában nem nőtt ki húsocska (*v očních kútach nemá mäso vivretvo*), jelezte, hogy szemverése van”. „A doktorok ezt nem hiszik.” (*A doktori to ňeveria*.)⁷¹ A nép mégis azt mondta: *Iste ván je z očí!* (Biztosan szemmel verték meg!)⁷²

A szemmel vert gyerekek népi gyógyításának néhány változatát közlöm az alábbiakban:

1. Vízben oldott parázssal való lemosás: *Ač zbije z očma, tak žeravicu z dreva naberu s piecki alebo s šporheta do vode, a poton s tov vodov spak rukov umiju dítá. A tú vodu na čepe na dvere sa vileje.* (Ha szemmel van verve, faparázst kell a tűzhelyről vagy sparheltről venni, vízbe tenni, azzal a vízzel visszakézből lemosás a gyereket. Ezt a vizet az ajtó sarokvasára öntik.)⁷³

2. Vízben oldott gyufaszál pernyéjével való lemosás: *Za tri ližice do taňiera, vodu, a päť švibavkovích hlávkov zapálit, keď zhorí, tak do tej vode, a umit tvár dookola na kríž: najprv ručičku, a potom nôžke, a potom rúčku, a potom nohe, trikrát. A triváz do ústičkov nakvapkat do tej vode zmočenými prstami. A poton*

⁶⁵ Tótkomlós, 1971.

⁶⁶ Lestyán, 1969.

⁶⁷ Zahoráné, 1969.

⁶⁸ Tótkomlós, 1971.

⁶⁹ Csanádalberty, 1969.

⁷⁰ Trnkóczy János, 49 éves, Csanádalberty, 1969.

⁷¹ Konczosné, 1969.

⁷² Vasasné, 1971.

⁷³ Zahoráné, 1969.

naopak z rubáčom utriet! To triráz načín: rano, večer aj na druhie rano. (Három kanállal tányérba vizet, öt gyufaszálat meggyújtani, amikor elég, abba a vízbe [tenni], és körül megmosni kereszt alakban: először a kezecskét, aztán a lábacsát, aztán megint a kezecskét és megint a lábacsát, háromszor. És háromszor kell a szájacskájába csöpögtetni az ebbe a vízbe mártott ujjakról. Azután a pendely fonákjával megtörölni. Mindezt háromszor: reggel, este és másnap reggel.)⁷⁴

Zo švibavkov, abi mu prešlo z očú. -- Uhlíke mu napál! Z tej švibavki perňa tašla do vode, a z tej mu dali piť, tak mu prešlo. (Gyufával, hogy elmúlják a szemmel verése. -- Szeneckét gyújts neki! Azt a gyufaszál-pernyét vízbe tették, megittatták vele, és elmúlt.)⁷⁵

Ač je zbitvo dieta, sme tašli takej žeňe, kerá do taňiera vodu prichistala, a devät švibavkov konce zapálila, a do taňiera do vode pometala, a s tov vodov sa dietatu spak rukov tvár, oči umilo. Triráz sme chodili k tej žeňe. A potom spakopak rubáčom sa tvár utrela, a vodu na čepi viliála. (Ha meg van verve a gyerek, olyan asszonyhoz mentünk, aki egy tányérba vizet készített, kilenc gyufaszálat meggyújtott s a tányérba, a vízbe dobálta, és azzal a vízzel a gyerekeknek visszakézzel megmosta az arcát és a szemét. Háromszor jártunk ehhez az asszonyhoz. Azután a pendely fonákjával az arcot megtöröltük, a vizet a sarokvasra öntöttük.)⁷⁶

3. Vizzel való lemosás: Proti z očma zbití devät ližíc načín z vodov nabrat! A s tov vodov načín umit! Ač je z očma zbití, tak tá voda sa nasporí, ač je ňi z očma zbití, tak tá voda skape. Ač ňeskape tá voda, tak ju ňačín na ulici do dveriec viliat. Tak tin skape to z očma zbitia. To zvedia, ten sa poton ukiaže, keď tú vodu vijeju. Kto prví príde tatan, k tomu domu to má biť von. (A szemmelverés ellen kilenc kanál vizet kell szedni. Ezzel a vízzel kell lemosni. Ha szemmel van verve, a víz megszaporodik, ha nincs szemmel verve, ez a víz eltűnik. Ha nem tűnik el a víz, az utcán az ajtóba kell kiönteni. Így eltűnik a szemmelverés. Ezt úgy tudják meg, hogy az jelentkezik aztán, amikor a vizet kiöntik. Aki elsőnek megy arra, ahhoz a házhoz, annak kell lennie.)⁷⁷

Do út vodu a mu spak ruke trikrát lavov rukov dovka smiv, a s opakov košelov mu potom utrev dovka očká, lebo otec, lebo mať. (A szájba vizet, s visszakézből háromszor bal kézzel lemosta, s az ing visszájával aztán felülről letörölte a szemét: az atyja vagy az anyja.)⁷⁸

⁷⁴ Konezosné, 1969.

⁷⁵ Lestyán, 1969.

⁷⁶ Csanádalberty, 1969.

⁷⁷ Zsírosné, 1971.

⁷⁸ Vasasné, 1971.

Vodu namerat za devät ližicov do takihho taňiera, čo má zelenie listi, tak do takihho za devät ližicov vodu a s tov vodov potom po tri raná način umit, poton tú vodu, keď ju už po tri raná poumívajú, a spak ruki način poufierat, tak tú vodu način na čepi chižnie viliat, a merat s tov ližicov, že či je to telko tá voda. Ač sa nasporila, tak jej bolo z očú, ale ač bola meňej, tak ňi z očú, inakšia choroba bola na dietatu. Ač to ňeosožt, tak volali druhiho a volali chlapa . . . Chlap ho umiv z úst, do úst si vodu, a tak z úst umiv oči dietatu, takto spak ruki vo tri krát pohládka, a poton . . . spak rukú košelov poufierav mu oči. (Vizet kell mérni kanállal zöld levél-díszítésű tányérba. Ilyenbe kilenc kanál vizet, s azzal a vízzel három reggelen át lemosni, aztán ezt a vizet, miután három reggelen lemesták vele [a gyereket], visszakézből kell letörölni, ezt a szoba [ajtajának] sarokvasára kell önteni, s azzal a kanállal mérni, hogy annyi-e a víz. Ha gyarapodott, akkor szemmel van verve, de ha kevesebb volt, akkor nem szemmelverése volt, hanem más baja. Ha nem használt, mást hívtak, férfit hívtak . . . A férfi szájából mosta le, a szájába vizet vett, úgy, a szájából mosta le a gyereket, így visszakézből háromszor megsimogatta, s aztán . . . az ing fonákjával letörölgette a szemét.)⁷⁹

Nad ňim mu merati vodu za tri ližičke a umiti ho s ňov, a potom odmerati a ač bolo štiri ližičke, tak bolo, a mu prešlo z očú. (Felette mérték a vizet három kiskanállal, lemesták vele, s aztán lemérték, ha négy kiskanálnyi volt, akkor volt neki, s elmúlt a szemmelverése.)⁸⁰

Ač volakto pobiv s očami deti, tak ak hitali na volakoho, tak ho zavolati, že bi prišov umit. Tak si nabrao do úst vodu a na spak ruku ho triráz pozotierav tov vodov, na spak ruki ot spotku po vrch na tváre. A potom zo sukňov naspak triráz otrev a potom ho požehnav. (Ha valaki szemmel verte meg a gyereket, s gondoltak valakire, meghívták, hogy jöjjön lemosni. A szájába vett vizet, és visszakézből háromszor megtörölgette azzal a vízzel, visszakézből az arc aljától egészen fel. Aztán az alsósoknya visszájával háromszor letörölte és megáldotta.)⁸¹

4. Füstöléssel való védekezés: Keď dieta je z očú, kaďia. Z dietata vláske ostrihati, trocha, pár vlásokov, a tie na ňom okäďili. Aj to trikrát: rano, večer, rano. (Ha szemmelverésben szenvedett a gyerek, füstölnek. A gyerekről haját vágtak le, keveset, néhány szálat, ezeket fölötte égették el. Ezt is háromszor: reggel, este, reggel.)⁸²

5. A gyerekre egy- vagy másfél éves koráig fordítva adták rá az ingét: . . . naveki na opak košelku že bi malo, že bi ho z očma nezbi. Do roka tebo

⁷⁹ Bencsikné, 1971.

⁸⁰ Vajicskáné, 1969.

⁸¹ Jancsikné, 1969.

⁸² Konezosné, 1969.

do poldruha roka sa to stále malo. (. . . mindig kifordított ing legyen rajta, hogy ne verjék meg szemmel. Egy évig vagy másfél évig állandóan így legyen rajta.)⁸³ *Ač si naopak oblečieš košeľu, nemôž pobit' z očma. Ač je osobitne pekno tučnvo dieťa, tak naopak oblečia mu košeľku, že bi ho nepobili.* (Ha fordítva veszed fel az inget, nem lehet szemmel megverni. A különösen szép kövér gyerekre fordítva adják az inget, hogy ne verjék meg szemmel.)⁸⁴

6. A gyerekeknek apja kalapjával való lefedése: *Ocovi, už keď išov domov: Prichlop dŕita zo s kalapom, ňi že bi si ho z očma zbiv! Tak ho s kalapom pripov, a mu tak mohov pozrieť na dieťa.* (Atyjának, mikor hazaért: Takard le kalappal a gyereket, nehogy megvered szemmel! Lefedte a kalappal, így nézhetett csak a gyerekre.)⁸⁵

7. Védekeztek ráolvasással is (*začítovaňia*). Ha olyan személy nézte a gyereket, aki megverhette szemmel, az apja vagy az anyja suttozta magát: *Začítat od devät naspet triráz, a sme poviedali: S čím si sa narodilo, S tím skap.*

S pravov rukov s troma prstami križon klást, a po tichu hovorit, abi ten ňepočúv, aňi ňislobod vodlovať, lebo ňeosoží. (Kilenctől visszafelé olvasni háromszor, majd mondtuk:

Amivel megszülettél,
Azzal tűnj el.

[A szöveg mondása közben] jobb kéz három ujjával keresztet vetni, halkán mondani, nehogy az meghallja, bevallani sem szabad, mert nem használt.)⁸⁶ Az alábbi ráolvasásváltozatot a jószág szemmelverése ellen is mondták:

*Soli v oči,
Mačia pičači na oči.*

Só a szemben,
Macskap . . . a szemre.⁸⁷

Csecsemő korában a legtöbb gyerek nyűgös, sírásra hajlamos, ezért a szemmelverés elleni rítusos hiedelem a leggyakoribb a családi háznál, egészen a negyvenes évekig. Az elhárítás rítusát, az ígézést legtöbbször a család valamelyik tagja hajtotta végre, vagy azzal csináltatták meg, akire gyanakodtak. S ha ez sem használt, elvitték „olyan asszonyhoz” (*k takej žeňe*), aki lényegében ugyanazt a műveletet hajtotta végre, de a néphit szerint beavatottsága révén erősebb hatalma volt.

A ráolvasáson kívül tulajdonképpen tűzzel, vízzel háritottak. A tűz termékével (füst), ill. vízzel, magában vagy a tűz származéka (parázs,

⁸³ Vasasné, 1971.

⁸⁴ Trnkóczy Jánosné Szudor Zsófia, 49 éves, Csanádalberti, 1969.

⁸⁵ Vasasné, 1971.

⁸⁶ Vajicskáné, 1969.

⁸⁷ Lestyán, 1969.

pernye) és a víz meghatározott rend szerint végrehajtott keverékével. Legarchaikusabbnak tűnik a tiszta vízzel való mosdatás. Nem feladatunk történeti rétegeinek a feldolgozása, de az összefüggések tisztázása érdekében nem látszik megalapozatlannak, ha az ősi vízzel végrehajtott mágikus rítusokhoz nyúlunk. Ebbe a vonulatba sorolhatjuk a nagypéntek hajnali mágikus jellegű mosdásokat is, amelyeket a mai legidősebb nemzedék fiatal korában még rendszeresen gyakorolt.⁸⁸ A víz fontos szerepet játszik a házassági hiedelmeknél is (a menyasszony által a vízzel teli vödör felborítása a könnyű szülés érdekében, a háznak vízzel való körülöntése az új pár védelmére stb.). A parázs vízben történő oltása is a tűz mágikus erejében való hit mai töredékes állapotának tekinthető.⁸⁹ A füstöléssel való bajmegelőzés, elhárítás is a gyakori eljárásokhoz tartozott; karácsonyi morzsákkal (*melinke*) füstölték a beteg gyereket, állatot,⁹⁰ többféle fű füstjével védték az első ízben legelőre menő tehenet stb. A gyufát faparázs helyett a gyártása óta, használhatják. Egy régi alapelem helyettesítésére először esetleg a ritkasága ösztönözhetett, ugyanakkor praktikusán lehetett felhasználni: a rítusnál jelképes mennyiséggel dolgoznak, ezt a szerepet pedig jól töltötte be a gyufaszál. Jelentős helyet kap a fémes tárgy (a kanál) is. Így a mágikus cselekedetek három anyaga (tűz, víz, vas) van jelen az új élet védelmének. A végrehajtásban lényeges elem a hármasszám, a többszörösének (9), ill. a páratlan számnak (5) a bűvös hatása: mind a rítus alapanyagait, mind egyes cselekedeti részeit (lemosás, szájba csöpögtetés, letörlés), mind magát a rítust eszerint készítik elő, ill. végzik. A szöbaajtó sarokvasa, ill. az utcaajtó az elűzést jelképezheti. A szemmelverést elmulasztja, ha az illetőtől ered az elhárítás: a férfi a szája ből csorgatja a vizet a gyerek arcára, ill. a kalapjával fedi le a gyermeket. A lemosást közvetlenül a szemre vagy az arcon felülről lefelé vagy fordított sorrendben végzik, vagy pedig közvetve (kezén, lábán). Jelen van a kereszténységből kölcsönzött hitelem is: a gyerek végtagjait a kereszt formája szerinti sorrendben (bal kéz – jobb láb – jobb kéz – bal láb) mossák. Egyik adatközlőnk szerint a lemosás után meg is áldják. A védekezés sikerét az olyan elhárító elemek is kellett, hogy biztosítsák, mint a visszakézből való cselekvés, a pendely, az alsószoknya vagy az ing visszájával történő letörlés, ill. az ingecskének fordítva való felvétele. Ha a rítus nem használt, megismételték, míg meg nem találták az okozóját, vagyis amíg meg nem gyógyult a gyerek. Ha elmúlt a baja, a néphit szerint használt a védekezés, ill. megtalálták azt, aki

⁸⁸ KRUPA András, 1970, 146–147.

⁸⁹ VÁCLAVÍK, A, 1959, 128; BEDNÁRIK R., 1943, 104.

⁹⁰ KRUPA András, 1970, 71–72.

előidézte. Ugyanezt tapasztaltuk a szerelmi varázslatok gyakorlásánál is. A varázslatok hatásában csak bizonyos ideig bíztak, ha nem sikerült, vagy gyorsan elmúlt, a varázslatokat megismételték. (A hazajáró lélek [l. később] kedves tárgyait is addig hordták neki, amíg abba nem hagyta a kísérést.) A hatás elmaradását azzal is magyarázták, hogy elhibázták, nem voltak eléggé körültekintők (pl. a ráolvasáskor meghallotta az illető stb.), s nem estek egybe a megkívánt követelmények. A hiedelem ereje csak akkor érvényesülhetett, ha meghatározott személyek meghatározott környezetben, adott időben, adott tárgyakkal, szabályozott rítusokkal és szövegekkel egységes szituációt hoztak létre. A hiedelem gyakorlásának kopásával ez a szigorúság enyhült, de sikertelenség esetén azzal hibáztatták önmagukat, hogy elfelejtették a pontos előírást. Mindezt kihasználták a vajákosasszonyok, gyakran hosszú ideig kellett hozzájuk járni, hogy pl. a rontás alól feloldják a beteget.

A hiedelmek egy része analóg hatásra keletkezett, legtöbbjükben közvetlenül felismerhető ez: a szemmelverés elhárítására alkalmazott víz ugyanúgy lemossa a bajt, mint egyébként a víz a szennyet, a piszkot; a szerelmi varázslat során a vak macskakölyök-ürülék megevése szerelmi vakságot idéz elő; az esküvőn hulló eső hatására a menyasszony egész életében sír; a kukoricahaj a terhesség idején való felhasználásakor növeszti a magzat haját stb.

A *jószág* szemmelverésében való hit ma is él, a háziasszonyok gyakran hivatkoznak valakire (szomszéd, postás stb.), aki megverte szemmel a disznót, a tehenet, a malacokat, a borjút stb. Ma is, ha valaki odamegy az ólhoz, „meg kell köpködni, hogy ne verje meg szemmel”. (*Načín poplút, že bi z oči ňezbilo*).⁹¹ *Tak zvikněme vraveť, keď volakto kce vidiet tremarz akí statok: Popluj jich, pfi, pfi, pfi, že bi si jich z očma nepobila.* (Azt szoktuk mondani, amikor valaki meg akar tekinteni valamilyen jószágot: Köpködd meg őket, pfi, pfi, pfi, nehogy szemmel verd őket!)⁹² A szemmelveréstől beteg lesz a disznó, a tehené ehettelen, véres tejet ad: *Nakazená je krava — vravia.* (Meg van rontva a tehené — mondják).⁹³ A köpködés során a háziak ráolvasást is mondtak, magukban suttogták:

*Sol ti v očoch,
Mačia piča v ústach.*

Só a szemedben,
Macskap . . . a szájadban.⁹⁴

*Sol ti v očoch,
Chlieb v ústach . . .*

Só a szemedben,
Kenyér a szádban.⁹⁵

⁹¹ Zsírosné, 1971.

⁹² Csanádalberti, 1969.

⁹³ Zahoránné, 1969.

⁹⁴ Zahoránné, 1971.

⁹⁵ Vasasné, 1971.

Az ó l o m ö n t é s t (*olovo pustia, viľiali olovo, zlievali olovo*) elsősorban a gyerek és a jószág baja okozójának megállapítása céljából végezték s alkalmazták a felnőtteknél is. Ha a gyerek megijedt, megrémült (*je nala-kanvo, sa namáta*), vagy ha a tehén meg volt rontva (*krava je skazená*), azt kutatták, ki idézte elő. Az ólom annak a formáját (kutya, ember stb.) vette fel. Padlásan vagy szabadkémény alatt is végezték, gyakran az illető fölött. Két változata: *Ten, ktori je chori, ač je zlaknuti, tak múčanvo vrece nad nim dvaja držia, edon zohreje olovo, tak do ližice ho naleje. A tan sa poton ukáže, že od koho sa zlakov, či pes, či človek, na to sa sformuje olovo.* (Aki beteg, vagy meg van ijedve, fölötte ketten tartsanak liszteszsákot, egy melegítsen ólmot s kanálba öntse. Ott azután megmutatkozik, hogy kitől ijedt meg, kutyától-e, embertől-e, annak az alakjára formálódik az ólom.)⁹⁶

Položili nad diela taňier z vodov, a potom položili nad tú vodu križom-grážom cirok 9–10 kúskov, a potom po ližici pustili olovo a ces ten cirok viľiali teplvo olovo do vode. A tak sa ukázalo, čoho sa zlaklo. Alebo psa, alebo človeka, alebo husi, to sa zľialo. To bov orvošág, od toho mu bolo lepse, ač sa od toho zlaklo. (A gyerek fölé vízzel teli tányért tettek, azután a víz fölé keresztül-kasul raktak cirkot, 9–10 darabkát, azután kanállal a cirokon keresztül engedték az ólmot, a meleg ólmot a vízbe. És megmutatkozott, kitől ijedt meg. Kutyától vagy embertől vagy lúdtól, ez öntődött ki. Ez orvosság volt, jobban lett tőle, ha attól ijedt meg.)⁹⁷

Halál, halott

Az emberi elmúláshoz fűződő hiedelmek, szokások és változataik száma szinte kimeríthetetlen. A megszemélyesített halál helyet kapott a népi szólásokban, a gyerekek ijesztgetésében és a mindennapi tréfálkozásban is. Valójában a fehér lepedős kísértetek is — a róluk szóló gyűjtésünket terjedelmi okokból nem közöljük — a halált jelképezik, amely így is keresi emberét, hogy elvihesse magával. Ezért mondták: *Príde smrť v bieľej plachte.* (Eljön a halál fehér lepedőben.) Ha a gyerekek rosszalkodtak, az anyjuk így fenyegette őket: *Ľebucte planie, príde tá smrť s kosov, tak ván iste posťina hlavi!* (Ne legyetek rosszak, mert eljön a halál, s biztosan levagdossa a fejeteket! — Tótkomlás!) A halál pillanatának elodázására szójátékot is felhasználtak a hirtelen kinyílt ajtó hiedelmével összekapcsolva, amely napjainkban tréfává szelidült: *Keď tašla tavo, a sa jej zle zatvorili dvere, sa otvorili. Tak jej vraveli: — Zajtra vraj zomrieš. — Ale de že bi! — No, počkaj! —*

⁹⁶ Zsírosné, 1971.

⁹⁷ Vajicskáné, 1969.

Veď jej pomôžem: zajtrá prídi. Smrťi že poviem. Naveki jej poviem, že zajtrá prídi. Tak nepríde pre mňa. (Amikor kifelé ment [az asszony], rosszul csukódott be az ajtó s kinyílt. Ekkor mondták neki: — Holnap meghalsz. — Ugyan, dehogy. — No, várj csak! — Majd segítek neki: Holnap gyere. A halálnak mondom. Mindig azt mondom neki, hogy holnap gyere. Így nem jön értem.)⁹⁸

A halált nemcsak az ajtó váratlan kinyílása jelezte, hanem az emberek környezetében élő állatok is. A kutya, ha nagyon vonított, a macska, ha nagyon nyávogott, nyugtalanul szaladgált, a közelben meghalt valaki. *Aj naše behaňi, nevedeli sme jin čo robiť. Aj susedov pes zavivav. A popoluňi zomrela suseda. To práve sredu tížden sme ju pochovali.* (A mieink is szaladgáltak, nem tudtunk nekik mit csinálni. A szomszéd kutyája is vonított. És délután meghalt a szomszédasszony. Éppen szerdán múlt egy hete, hogy eltemettük.)⁹⁹ Ugyanezt jelzi éjjel a kuvik is. A bekövetkező halált különféle álommagyarázatok is jósolják. A házban levő tárgyak, bútorok is lehetnek előrejelzői a tragédiának: . . . *moja maľ, to bolo 1961-om, mi bivaju v Novich Zámkoch v Slovákkii . . . A to mňe sa tak pred dňom v noci večer, ako sme šli lahnúť, tak son sa tak strhla veľmej; som ešte ňespala, že veľmej postel takú švargla, že son hor skočila . . . A na druhí den son dostala telegram, že mi matka zomreli.* (. . . anyám, ez 1961-ben volt, Érsekújvárott élt, Szlovákiában . . . És én előtte való éjjel, este, ahogy mentünk lefeküdni, akkor nagyon megremegetem; még nem aludtam, az ágy olyan nagyot recsent, hogy felugrottam . . . És másnap táviratot kaptam, hogy meghalt az anyám.)¹⁰⁰

Az emberek maguk is tudakolták sorsukat. Ezt a célt szolgálta a karácsony esti diótörés, ill. almaéves,¹⁰¹ a Pál napi pogácsasütés, amelynek egyik tótkomlói változata az alábbi: *Na Lucku sa pečú bagáňe, a kelki sa v dome, telko na tapšu položiť. A do každiho husacieho piera zapnúť, a kerimu piera najväčmej zhorí, ten skvor zomrie.* (Luca napján pogácsát sütnek, ahányan vannak, annyit tesznek a tepsire. Mindegyikbe lúdtollat tűznek, s akinek legjobban leég a tolla, az hamarabb hal meg.)¹⁰²

A néphit szerint, ha nő hal meg először az évben, férges lesz a mák. A halottat (*mŕtvi*) mindjárt a földre teszik, hogy a földön hűljön ki (*že bi na zemi vychladov*). Azt a vizet, amellyel a halottat mosták, hozzáférhetetlen helyre kell kiönteni, nehogy beelépjen valaki, mert mindig szundi-

⁹⁸ Bencsikné, 1971.

⁹⁹ Békéscsaba, 1971.

¹⁰⁰ Békéscsaba, 1971.

¹⁰¹ KRUPA András, 1970, 69–70.

¹⁰² Kozákné, 1971.

kálni fog (*ždi bude driemat*). A fésűt és a ruhát, amivel fésülték és mosták, a lábai mellé teszik. A halott kezét a koporsóban a teste mellé helyezték (a katolikusok összekulcsolták), a feje mellé vagy a mellére teszik a kalapját. *Aj ja som si položila mužovi*. (Én is odatettem a férjemnek.)¹⁰³ Amikor gyászokcsin vizsik, és szembetalálkozik egy üres szekérrel, abban az utcában vagy azon a végen meghal valaki. A halottat a fejével keletnek temetik. Ez a gyakorlatban csak a kisközségekben érvényesülhet, Békéscsabán a parcella elhelyezésétől függ. A rokonság, a hozzátartozók göröngyöt dobnak a sírban levő koporsóra. Majd a betemetett sírt körülkerülték, és megáldották (*prežehnali*) a fejét (*tabulku*), hogy a halott nyugodtan pihenjen (*že bi mrtvi na pokoji otpočivav*).¹⁰⁴ A temetés után másnap mákos és juhtúrós tésztát (*haluške makovie, brinzovie*) főztek. Azért mákosat, hogy ne rágják a férgek (*že bi ho nežrali červike*, Csanádalberti), hogy megnyugodjék a család, s ne haljon meg sokáig a házban senki. Ezért olyan tésztát (*lokšu*) nyújtottak, hogy hosszú metéltet lehessen belőle vágni. *Takú lokšu aj krájalj, na dlhie roke, že bi za vela rokov nežomrev za nim volakto*. (Olyan tésztát metéltek, hosszú évekre szólót, hogy sok évig ne haljon meg senki közülük.)¹⁰⁵ Némelyik a sírra is visz belőle: *Keď starí S. zomreli, na druhí den po pohrabe makovie aj brinzovie haluške varia a z nich taňiesli na hrob naša S.-ka*. (Amikor az öreg S. meghalt, a temetés után másnap mákos- és juhtúrós tésztát főztek, s a mákosból a sírra is vitt S. néni.)¹⁰⁶

Azt mondják, ha valaki felakasztja magát (*volakto sa obesi*), nagy szél, vihar (*vetor, prival*) keletkezik, mert a lelkét a pokolba fújja a szél (*dušu do pekla dúcha vetor*). Az akasztott ember köteléről egy darabka azonban szerencsét jelent. *Zo štrángu obeseního človeka kúštik, je šťastia*.¹⁰⁷ Ha a házban akasztotta fel magát, a kötelet (*žinku*) vele temetik el, nehogy a lelke otthon maradjon (*že bi duša neostála doma*). Mind a keresztleetlen gyereket (*ňepokrštenvo diela*), mind az öngyilkost (*ač sa sán zmárňiv*) Békéscsabán nem temethették a temető (*cinterín*) rendes helyén, csak a szélére (*na kraj*), a belső árkába (*na garád*). A keresztleetlen gyereket nem pap búcsúztatta, csak tanító (*rečtor*), az is röviden. A keresztleetlen gyerekről azt tartják, hogy hazajár sírni, mert nem keresztelték meg (*plakávalo diťa, že ňebolo pokrštenvo*).¹⁰⁸

¹⁰³ Békéscsaba, 1971.

¹⁰⁴ Jancsikné, 1969.

¹⁰⁵ Huszárné, 1969.

¹⁰⁶ Trnkócziné, 1969.

¹⁰⁷ Nyistár Ilona, 62 éves, Békéscsaba, 1970.

¹⁰⁸ Békéscsaba, 1971.

H a z a j á r ó l é l e k

A halott, ha nem tették vele a sírba azt, ami neki a legkedvesebb, hazajárt kísérteni. Általában a második, a harmadik napon éjfél tájban jelentkezett. Dübög a padláson, zörgeti az edényeket, a tányérokat, a villákat, a késeket; lépteit hallani, kinyílik az ajtó, recseg-ropog minden a házban. A háziak azon tanakodnak, hogy mit felejtettek el neki a koporsóba tenni. Ha kísért, a sírjába kaparják azt a tárgyat, amit legkedvesebb darabjának tartanak, mert ha ezt nem kapja meg, a néphit szerint „nem lesz nyugta a földben sem” (*nebuđe mať pokoj aňi v zemi*).¹⁰⁹ *Mŕtvi keď mu ňepoložili to, čo mu bolo najoblúbeňejšo, prvú noc ňeprišov, už na druhú noc tak opčúli, ako kráčav, dvere sa roztvorile, a ňímali pokoj. To noc čo noc išlo, ale poton jín zišlo na rozum, že toto sme ňepoložili . . . Toto vpravievali: — Choďiv vraj dome, lebo . . . pípu mu zabudli položiť, palicu mu zabudli položiť, alebo toto, čo hát mu bolo . . . Tak odňiesli a zahrabali do hrobu, tak pozatín mali pokoj.* (A halott, ha nem tették be neki azt, ami a legkedvesebb volt a számára, első éjjel nem jött, második éjjel már hallották, hogyan lépdel, az ajtó kinyílt, nem volt nyugtuk. Ez minden éjjel megisméltődött, de aztán eszükbe jutott, hogy ezt nem tettük be neki . . . Azt mondták: — Otthon járt, mert elfelejtették neki betenni a pipáját, a botját felejtették el vagy mást, ami az övé . . . Elvitték, bekaparták a sírba, azután nyugalomban voltak.)¹¹⁰

Volačo ňepochovaju, takvo, čo si von žiada, mŕtvi, chodieva domov ten duch mátaťat. Cez dvanáctu aj mojej sesterňicin apo aj tí tak chodievali domov. O pov noci, keď malo biť dvanác . . . s materov' bola doma, tak oni dovedna si aj na enu postel lahli, jaj, anya moja, lebo tak (ich) zvala, už príde . . . Už prišov. Na paláši choďilo, tak bi sudi gológali, v pitvore hrmotav riad, šecker tak, a keď dvanác prešla, tak šecker tak ostálo. — Tak sme tašli tavoka. Jaj, anya moja, hádan sa nán šecker riad pohubiv, tak praskotalo, buchotalo . . . Sa ponosúvali, že ako jich choďia mátať naveki . . . Potom jín naradili, že bi obraz, čo mali báči Jano, že bi jín ho položili, zakopali do jame . . . Hat už potom ňechodievav . . . Po pochovaňi tak jín prišov na edon tretí den, po pohrabe . . . na tretí den už iba prišov, už iba hrmot, buchot ale sa veľmej nalakali prvú noc, že hát hurtovalo, veľmej hrmotalo. (Ha olyasmit nem temetnek el vele, amit kíván a halott, hazajár az a szellem kísérteni. Tizenkettőkor — unokahúgom apja — szokott annak idején hazajárni. Éjfélkor, amikor tizenkettőhöz közeledett . . . az anyjával volt itthon [a lány], ők ketten egy ágyba is feküdtek, jaj, anyám — mert így nevezte — már jön is . . .

¹⁰⁹ Csanádalberty, 1969.

¹¹⁰ Vasasné, 1971.

És már jött is! Padlásra járt, mintha hordókat hengergetnének, a pitvarban zörgött az edény, minden, s amikor elmúlt tizenkettő, minden abba maradt. — Hát mentünk ki. Jaj, anyám, talán minden edény tösszetört, úgy recsegett, dörgött... Panaszkodtak, hogyan jár hozzájuk mindig kísérteni... Aztán ajánlották nekik, hogy Jani bácsi képét tegyék oda, ássák a gödörbe... Hát aztán már nem járt... A temetés után úgy harmadnapra jelentkezett... a temetés után harmadnapra már megjött, és máris zörgés, dörömbölés. De nagyon megijedtek az első éjjel, hogy csörgött, nagyon zörgött.)¹¹¹

Ezért mondhatták arra, aki álmatlanságban szenvedett, hogy „rossz szellemed van” (*máš vraj planiho ducha*).¹¹² Egyik békéscsabai adatközlőnk szerint, amikor a lánya Szegeden hajnali négykor meghalt, valami kopogott az ablakán, megjelent a szelleme, s az tudatta vele a rettenetes hírt. A hazajáró szellem ellen ígéző elhárító mondókéval is védekeztek. Éjjel a kéménybe kiáltották:

*Ja son sa, že ste tu,
A vi ste ňi tu.*

Én azt hittem, hogy itt van,
És nincsen itt.¹¹³

A halotthoz kapcsolódó hiedelmek egy része ma is eleven. A hiedelmek elhalásának erőteljes tendenciája ellenére, mint az idézett adatok igazolják, idősebb adatszolgáltatóink hisznek még a halált jósló előjelzésekben (a kutya vonítása, a macska nyugtalansága, az ágy recsegése, a halott szellemének az ablakon való kopogása stb.), s ezek egyike-másika újkeletű. Sok háznál napjainkban is hisznek a háztáji jószág szemmelverésében. Békéscsabán Jaminában ma sem engedik szívesen az ólhoz az idegent, illetve ha megnézik a jószágot, megköpködik (ez a többi helységben, a környező magyarságnál is szokás). Csanádalbertin a tehén tejének elapadása miatt — néhány éve csupán — egy komlói „olyan asszonyhoz” fordultak. Ha jegy vagy folt van az újszülött testén, sokan még ma is azt tartják, hogy ez az anya állapotos korából eredő jel. Elhagyott katonatiszt-feleség — ugyancsak pár éve — 2000 Ft-ot fizetett egy jaminai javasasszonynak férje szerelmének visszavarázslásáért, amelyből per is lett, mert nem hatott a varázslat.

A hiedelmek továbbélésében szerepet játszhat a történelmi előzmény, hiszen az e tájon élő szlovák nemzetiség hiedelmeinek jó részét magával hozta, s ennek a maradványa még mindig viszonylag gazdagnak tűnik. Azzal a véleménnyel azonban vitatkoznánk, hogy „egy kevésbé fejlett

¹¹¹ Bencsikné, 1971.

¹¹² Zsírosné, 1971.

¹¹³ Huszárné, 1969.

társadalom visszatartó hatása”¹¹⁴ a nemzetiségekre determinálőbb lenne. Ugyanis a mi esetünkben nem általában az itt élő szlovákok máig élő vagy 20. századi hiedelemmaradványairól van szó, hanem az egyes rétegekekről, ezeken belül is az egyes csoportok, egyének „hiedelemvilágáról”! Az elpolgárosodott, „uraskodó” gazdagparaszt sokkal hamarabb vetette le a hagyomány kötelező szokásrendjét, s ha megőrzött is valamit belőle, a saját haszna érdekében tette; s az az általánosítás sem tehető, hogy a legszegényebb szlovák nemzeti-ségi réteg, az agrárproletárság lett volna a legbabonásabb. A kapitalizálódás következtében a fejlettebbek szervezett, öntudatos munkásokká váltak (a magyar munkásmozgalomban közülük sokan jelentős szerepet töltek be), a munkaalkalom keresése s egyéb népmozgalmi okok miatt a szegények zöme is felrúgta a korábban előírt faluközösségi és hiedelmi rendet. Valamennyi rétegből azok körében éltek tovább a hiedelmek, akik valamilyen oknál fogva (gazdálkodási, életmódbeli, pszichikai stb.) megmaradtak vagy megrekedtek a hagyományos, zárt, konzervatív népi kultúra bizonyos elemeinél (pl. tanyán, kisebb községben, a város peremén élők stb.), de itt is családonként is egyénenként változóan. S napjainkban is ott él néhány hiedelmi elem, ahol még nem vált általánossá a korszerű gondolkodás, világkép, életmód (pl. a háztáji környéke, a család legbelső megnyilvánulásai, mint a halál bekövetkezése stb.). Az együtt élő népek kölcsönhatása, kölcsönös kapcsolata is sokkal erőteljesebb, mint az a köz-tudatban szerepel. A szlovák nemzetiség például magánál sokkal babonásabbnak tekintette a vele együtt élő, dolgozó románokat, de számos hiedel-met hoztak magukkal a makói magyar tanyákról az ott dolgozó komlói, csanádalberti szlovákok (ez is a tanyasi élet konzervatív jellegéből adódik). A hetedik évtizedében járó csabai szlovák adatközlőm a „régii öregektől” hallotta, hogy a csabai szokástól eltérően Orosházán a karácsony előesté-jén a vályúba tettek almát, amikor a lovakat itatták. Valószínűleg abból az időből maradt meg ez a hiedelmi emlék, amikor cseregyerekként „magyar szóra” Orosházára vitték a csabai gyerekeket.

¹¹⁴ DOBOS Ilona, 1971, 33, UJVÁRY Zoltán, 1969, 233--235.

VORSTELLUNGEN DES SLOWAKISCHEN VOLKSGLAUBENS ÜBER DEN
MENSCHEN IN BÉKÉSCSABA, TÓTKOMLÓS UND CSANÁDALBERTI

Der Autor sammelte sein Material 1969–71 in drei auch von Ungarnslowaken bewohnten Gemeinden: Békéscsaba ist die erste slowakische Siedlung im Komitat Békés (1718), Tótkomlós eine sekundäre Siedlung (1746), und Csanádalberty im Komitat Csongrád wurde durch die dritte und vierte Siedlungswelle gegründet (1844). Das seit dem angehenden 18. Jahrhundert über 150 Jahre lang andauernde Siedlungswerk brachte in dieser Gegend eine besondere Prägung der Ungarnslowaken zustande. Die Neusiedler unterhielten enge Kontakte zueinander, wenngleich sich auch das selbständige kollektive Leben in den einzelnen Gemeinden herausbildete. Der Volksglaube der Ungarnslowaken erweist sich als relativ einheitlich, jedoch sind auch die lokalen Varianten charakteristisch. Die Glaubensvorstellungen sind zum Teil heute noch bekannt, zumal jene, die keine kollektiven Äußerungsformen haben. Infolge der sozialen Entwicklung betrachtet man heute ihre Praktizierung als Schande.

Der Autor zählt die bezüglich des Mannes, der Frau und der Körperteile gegebenen Vorstellungen des Volksglaubens auf. Von den ehefördernden Praktiken beschreibt er aufgrund seiner Sammlung die Varianten des Liebeszaubers (Kräutergetränk, Speisung mit zauberkräftigen Pogatscherln [eine Art Blätterteigpastete], mit Katzenhirn, Katzenjungen und Menstruationsausscheidung; Liebesbann; böser Zauber der Eltern; Mitwirkung von zauberkundigen Weibern; Pflanzenzauber [Kräuterzauber]; Liebesweissagung). Das Hochzeitspaar war seit der Vorbereitungen zur Hochzeit und unmittelbar danach durch zahlreiche Glaubensvorstellungen in seinem Verhalten, Tun und Lassen bestimmt. Die vielfältigsten Vorstellungen dieses Kreises des Volksglaubens schließen an Schwangerschaft, Gebären, Taufe, Wöchnerin und Neugeborenes an.

Dem Neugeborenen konnte meistens der böse Blick schaden (z. očú, pobit z očma). Jeder konnte es dem Neugeborenen, aber auch dem Vieh mit dem Blick antun, es gab aber auch solche, die dazu geradewegs geboren waren: jene nämlich, die verwachsene Brauchen hatten (zrasená mihavňica). Gegen den bösen Blick konnte man sich durch in Wasser gelöste Glut, Streichholzruß, Waschen mit Wasser, Räucherung, verkehrtes Anziehen des Hemds und Beschwörung (začítovania) feien. Das Bleigießen diente vor allem zur Ermittlung der Person, die hauptsächlich den Kindern oder dem Vieh bösen Zauber angetan hatte, es wurde aber auch im Zusammenhang mit den Erwachsenen praktiziert.

Glaubensvorstellungen und Brauchtum bezüglich des menschlichen Ablebens werden vom Verfasser vor allem mit den Elementen beschrieben, die im Kreise der älteren Generation heute noch virulent sind: so die Vorzeichen des Todes (geboten durch die Tür, die Möbel, die Unruhe der Tiere im Haus usw.), die Begräbnisbräuche und die Varianten der das Haus heimsuchenden Seelen, der Gespenster. Auf das Fortleben der Vorstellungen können sich die historischen Voraussetzungen auswirken, doch ließe sich heute im allgemeinen nicht mehr von einem Volksglauben der Ungarnslowaken sprechen, sondern nur von dem einzelner Schichten, und innerhalb dieses von den Glaubensvorstellungen bestimmter Einzelgruppen eines bestimmten Kreises, von Individuen. Diese Vorstellungen leben in Anbetracht aller Schichten vor allem bei jenen fort, die aus irgendeinem Grund (Wirtschaftsweise, Lebensweise, psychologische Einstellung) an bestimmten konservativen Elementen der Volkskultur haften geblieben sind (z. B. jene Bevölkerungsschichten, die auf den entlegenen Einzelgehöften, in den Einödweilern und im Randgebiet der Städte leben). Das bezeugen übrigens auch die vergleichenden Daten des Zusammenlebens von Ungarnslowaken und Ungarn.

IRODALOM

- ÁGOSTON János**
 1826 *Csabának leírása*. Tud. gyűjt. V.
- BÁLINT Sándor**
 1968 *A szegedi nép*. Bp.
- BEDNÁRIK, R.**
 1943 *Duchovná kultúra slovenského ľudu*. Slovenská vlastiveda, II. Bratislava.
- BERNULA Mihály—Dr. TAMÁSI Mihály**
 1968 *Csanádalberti a fejlődés útján*.
- BALOGH István**
 1969 *Hajdúság* Bp.
- CZINKOTSZKY Martin**
 1884 *Dejepis osady Čanádalberti a opis nýnejších jejich pomerů*. Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos**
 1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp.
- DOBOS Ilona**
 1971 *Tarcal története a szó hagyományban*. Bp.
- FÁBRY Károly**
 1924 *Csabai élet*. Mezőberény.
 1925 *Találások Csaba múltjából*. Békéscsaba.
- FILIPINYI András**
 Kézirat. *Feljegyzések*. Békés megyei Könyvtár Archivuma. 54. sz.
- GAJDÁCS Pál**
 1896 *Tót-Komlós története*. Gyoma.
- HAÁN Lajos**
 1968 *Békéscsaba története*. Bibliotheca Békésiensis 2.
- HOPPÁL Mihály**
 1970 *Az „igézés” hiedelemkör alkotóelemei*. NKNT IV.
- HORVÁTH Sámuel**
 1880 *Kalászkok Tót-Komlós múltjából s jelenéből*. Békéscsaba.
- HORVÁTHOVÁ, E.**
 1970 *Zvyky pri narodení dieťaťa v Slovenskom Komlóši v Maďarsku*. Slavistika.
- IMPLOM József**
 1971 *Olvásokönyv Békés megye történetéhez*. II. (1694—1848). Békéscsaba.
- KRUPA András**
 1970 *Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál*. Békéscsaba.
 1971 *Fonó Tótkomlóson és környékén*. Békési Élet 2. sz.
- LINDER László**
 1944 *Adatok Békéscsaba és környékének néprajzához*. Békéscsaba.
- MANGA János**
 1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Bp.
- MÁRKUS Mihály**
 1943 *A bokor-tanyák népe*. Bp.
- ORTUTAY Gyula**
 1966 *Kis magyar néprajz*. Bp.
- Cs. PÓCS Éva**
 1964 *Zagyvarékas néphite*. Népr. Köz. IX/3—4.
- RELL Lajos**
 1930 *Békéscsaba népe*. Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia.
- RÓHEIM Géza**
 1925 *Magyar néphit és népszokások*. Bp.
- TÁBORI György**
 1962 *Z povier o klokočových plodoch u Slovákov stolice Békésskej*. Slovenský národopis X/3.
- TESSEDIK Sámuel**
 1938 *Szarvasi nevezetességek*. Bp.
- UJVÁRY Zoltán**
 1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban*. Debrecen.
- VÁCLAVÍK, A.**
 1959 *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha.
- ZAYACZ Dániel—HAÁN Lajos**
 1853 *Ó és Új Nagylaknak története*. Szarvas.
- ŽILINSKY, M.**
 1872 *Dejepis Mestečka Sarvaša a opis nýnejších jeho pomerů*. Pest.

MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOK

Mielőtt a mai Magyarországon élő szlovákság települési kérdéseiről, területi elhelyezkedéséről, néprajzi képéről szólnánk, elsőként vetődik fel az a kérdés, hogy a szlovákságnak a 17. század végén megkezdődött, majd egyre nagyobb hullámokban folytatódó dél felé áramlása előtt volt-e ezen a területen számottevő szlovák lakosság. Erre nézve megbízható adataink nincsenek. FÜGEDI Erik szerint azon a területen, amelyen a 18. század folyamán szlovák falvak keletkeztek, nem találunk szlovák településre valló előzményeket. Véleménye szerint a szlovákság olyan elpusztult falvakat szállt meg, amelyekben a török hódítás előtt magyarok laktak. „Mai ismereteink szerint a Pilis hegységben a 10–12. században még élhettek szlovákok, de a 16. század elejére már ezeknek is csak a helynévanyagban maradt nyomuk.”¹ A mai Szentendrei-szigetet a 18. század elején „Tót-Falusy Sziget”-ként emlegetik,² de ez a név nyilván Kisoroszi révén ragadt a szigetre.³ Tehát a mai Magyarország területén létrejött szlovák telepek előzményeit nem előbbi szláv, illetve szlovák lakosság vonzása hozta létre, hanem azok a viszonyok, amelyek a török visszavonulása után következtek: a magyar nyelvterületeken néptelenné vált falvak, vidékek, ugyanakkor az északi szlovák nyelvterületeken a lakosság megsaporodása stb. Az új szlovák telepek kialakulásában pedig, sok egyéb tényező mellett, a magyar–szlovák néphatárban bekövetkezett változások, az úthálózat is szerepet kapott.⁴

A 17. század végétől okleveles adatok nyomán kísérhetjük figyelemmel, hogy az északi megyékből a mai Magyarország mely területére, megyéibe, helységeibe kerültek kétséget kizáróan szlovák telepések. S köztük — különösen Pozsony, Bars, Hont, Nógrád egyes szlováklakta területeiről — olyanok is voltak, akik előbb a török elől menekültek északra, ahol aztán

¹ FÜGEDI, 1966, 317.

² RADVÁNYI, 1710–1716, 16.

³ RADVÁNYI, 1710–1716, 139–140.

⁴ FÜGEDI, 1966, 317.

elszlovákosodtak. A törökök pusztításai nyomán elnéptelenedett vidékek, falvak betelepítésének a szükségességét a török is felismerte. A galgagutai parókia irattára őrzi azt a tanúvallomást, amely a község lakosainak régebbi evangélikus voltát bizonyítja. Ebben írója azt is elmondja, hogy Szulejmán császár, amikor 1543 körül Budavárát és városát elfoglalta, majd néhány évig országunk nagyobb részén uralkodott, látta, hogy minden környékbeli falu az előzőleg dúló háborúban elpusztult, s így neki semmi hasznot nem hajt, elrendelte, hogy ezeket a helységeket telepítsék be más vidékekről.⁵

A török visszavonulása nyomán — különösen a végeken — valóban elpusztult, néptelenné vált vagy rendkívül gyér falvak maradtak. Ennek szemléltetésére itt csak Nógrádból idézünk néhány adatot. Itt 1683-ban indult meg a támadás a török kiűzésére. Fülek előbb, Nógrád vára 1685-ben szabadult fel. BORÓVI József a hitélet megindulásával, a plébániák működésével összefüggésben vizsgálta a romokon kialakuló új élet kezdeteit.⁶ Munkájában az anyakönyvek kezdésének időpontjait veszi sorra. A legrégibb anyakönyvet Nógrádban a divényi parókia őrzi, amely az 1690. évvel veszi kezdetét. Időrendben a szécsényi az 1694., a kazári az 1695., a gácsi az 1696., majd a sóshartyáni az 1697. évvel kezdődik. Északon tehát Divény és Gács, keleten Kazár, délen Sóshartyán, nyugaton pedig Nagyzellő és Szécsény, ahol megvetette lábát egy-egy pap. Az ezt megelőző éveket egy 1688-ban tartott egyházlátogatás jellemzi. „Fülek-Püspöki: Templum et parochia totaliter desolata et nemine inhabitatur. In pari desolatione sunt: Szomos Uifalu, Saigo Tarján, Kis Terenye. Kazár: Templum superest vacuum, Pagus funditus exustus.”⁷

Az 1674-ben tartott egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a kazári vallási állapotok még kielégítő képet nyújtanak. A hívők két új oltárt állíttattak, egy harang a toronyban, egy a haranglábon volt elhelyezve. A plébános, Petri Miklós felszentelt pap egy jó állapotban levő, nemrég épült faházban lakott. Alig másfél évtized múlva Kazár elpusztult, kiégett falu, ahol csak az üres templom áll egymagában. Kazáron kívül lakatlan még a környéken „Homok Terenye, Egyház Tereny, Verebély” is.⁸ 1674-ben Vizslás templomának romjai is alig látszanak.⁹ Rapp nevű faluról 1688-ban azt írják, hogy: „... signantér, ahol most a rapi lakosok falujok pusztulása miatt

⁵ PRS, V. MEMORÁBILIS, 1—2. §.

⁶ BORÓVI (kézirat). 2.

⁷ BORÓVI (kézirat) 2.

⁸ BORÓVI (kézirat) 2.

⁹ BORÓVI (kézirat) 10. Lásd még SIRÁCKY, 1966, 46. Esztergom megye területén 1696-ban alig 2000 lélek volt a falvak parasztházaiban. SZABÓ, 1941, 98.

laknak.”¹⁰ 1684-ben Balassagyarmatról azt jelenti a vizitátor, hogy a városnak a nyomait sem találta.¹¹ Szentén csak három valamire való gazda volt a faluban.¹² A nádornak az volt a véleménye Nógrádról, hogy: „emberséges ember meg sem maradhat a szokott lakó helyében.”¹³ Nógrád megye a legszomorúbb képet tehát az 1680-as években nyújtotta.

Amíg a török által megszállt területeken rendkívül megfogyatkozott a magyarság száma, addig az északi vidékeken, ahol a török tartósan nem vetette meg a lábát, ahová legfeljebb csak portyázásai során jutott el egyszer-kétszer, tehát azokon, amelyek nem voltak kitéve a háborús eseményekkel együtt járó pusztításnak, a lakosság részint a természetes szaporulat, részint a földönfutóvá lett, a török elől északra menekülő magyar nemesek, polgárok és jobbágyok révén észrevehetően meggyarapodott.¹⁴ Sok magyar jobbágy keresett menedéket az északi megyékben, ahová vagy előbbi földesuraikkal mentek, vagy másikkal csatlakoztak.¹⁵ Az észak felé vándorlást gyakran a magyar földesúr is táplálta: hódoltsági területen élő népeit északi birtokaira telepítette.¹⁶ Valószínű, hogy a Nógrád megyei Kékkőtől (Modrý Kameň) északra fekvő szlovák falvakba így is kerültek magyar családnevek, amelyeknek jó része napjainkig kimutatható. Az 1700-as összeírásokban Hradistyén a Császár és a Pálos, Málnapatakán a Mézes és a Szegényi, Szinóbányán a Sárkány és a Barkács, Zelené faluban a Szűcs a Boros és a Kelemen, Uhorszká nevű községben a Fehér, a Magyar és a Hercegh nevekkel találkozunk. Nagylam (Velký Lom) községben a lakosság jelentős része ma is a Gál és a Tornynos nevet viseli. Innen északra a Balázs családnév is gyakori.

A 17. század végén a török visszavonulásával egyidőben megkezdődött azoknak a jobbágyoknak, akik előbb a török elől földesuraikkal együtt északra menekültek, visszaáramlása az elhagyott vidékekre, falvakba.¹⁷ Azonban ez a visszaáramlás nem mindig a földesúrral együtt történt, mint ahogy az északra menekülés sem. Sok jobbágy elszökött előbbi földesurától, és másikat keresett, akinél kedvezőbb letelepedési lehetőséget talált.¹⁸ BORÓVI József Kazárról megjegyzi, hogy a 17. század végén a keresztelési rovatban sok új házaspár neve jön elő, amiből arra a következtetésre jut, hogy ebben az időben — részben a szökések, részben a telepítések révén —

¹⁰ NIEDERMAN, 1942, 4.

¹¹ NAGY, 1858, 224.

¹² NIEDERMAN, 1942, 4.

¹³ NIEDERMAN, 1942.

¹⁴ SZABÓ, 1941, 93.

¹⁵ SIRÁCKY, 1966, 76.

¹⁶ SZABÓ, 1941, 89.

¹⁷ SZABÓ, 1941, 85, 89, 128. SIRÁCKY, 1966, 44.

¹⁸ SIRÁCKY, 1966, 76.

1a

1b

1c

1d

egy-egy faluban újabb és újabb rajok érkeznek. Ezzel egyidőben megindul a szlovákság dél felé áramlása is, nemcsak a közeli, hanem a távoli területekről: Árvából, Szepesből, Liptóból, majd Trencsénből, Nyitrából is. A Pest megyei Acsa községet gróf Károlyi már 1688-ban telepítette újra.¹⁹

1e

1a, 1b, 1c, 1d, 1e. Turdélius Sámuel sziráki (Nógrád m.) ág. ev. lelkész tollrajzai az általa 1712-től vezetett hármasszoros anyakönyvből. (A török háborúk alatt Szirák is néptelenné vált, s szlovák lakossága Nógrád északi vidékeiről és Zólyomból került ide.)

A Nógrád megyei Bánkót még előbb, 1680-ban, a Heves megyei Domoszlót 1696-ban,²⁰ Balassagyarmatot 1690-ben.²¹

A 17. század utolsó éveiben Nógrádban a szökött jobbágyok száma a feltűnő. A legtöbben és legkorábban Nagylamról 57, Lestről 34, Turopolyáról 28, Süllýéről 27, Parócáról 26, Brezováról 25 jobbágy szökött meg, főleg a megye déli részére.²² Az 1728. évi összeírás kétségbeejtőnek mondja a lakosság helyzetét ezekben a falvakban. Valójában ezekből egynémely község, mint pl. Nagylam, lakosságának nagy részét elvesztette, s azóta a közepes nagyságú falvak sorába sem tudott emelkedni.

FÜGEDI Erik a települések három időszakát különbözteti meg. Az elsőt 1690–1711 közé helyezi, amit egy nagyjából 1711–1740 közötti időszak követ, majd egy 1740–1780 közötti időszak fejezi be.²³ Valószínű, hogy ez az első hullám a későbbieknél jóval gyengébb volt, nyugaton csak a Duna vonaláig jutott el, azt csak kivételesen lépte át, keleten Nógrád és Hont

¹⁹ PETROV, 1928, 113.

²⁰ FÜGEDI, 1966, 317–318.

²¹ NAGY, 1858, 229–232, 234–238.

²² FÜGEDI, 1966, 315–316.

²³ FÜGEDI, 1966, 316–317.

területén zajlott, és csak néhány esetben érintette Pest és Heves megyét.²⁴ Azonban ezekre az első településekre az a jellemző, hogy a dél felé áramló szlovákság csak egy-egy elnéptelenedett falut ült meg, vagy gyér lakosságú magyar falvakba telepedett, nagyobb nyelvi szigeteket nem alkotott. Sőt, a megtelepedés sem volt végleges, mert ezekből a falvakból számos jobbágy a későbbi esztendőkből tovább vándorolt dél felé, s nemritkán vándorlásának második, harmadik állomásán telepedett le véglegesen. S például a Hont, Nógrád déli részeiből tovább települtekről már azt is alig tudjuk megállapítani, hogy milyen anyanyelvűek voltak, mert hiszen részint a szlovák többség közé került magyarok a szlovák nyelvet, a magyar többség közé került szlovákok a magyar nyelvet vették át, részint ezeken a területeken általános volt a kétnyelvűség, amely valószínűleg előbb is megvolt. RADVÁNYI a 18. század legelején Nógrádról azt írja: „A két népet s így a két nyelvet is a mi Ipoly folyónk választja el, e nyelvek is vetélkednek egymással, mert mindenki, aki nyugat felé fordul, szlovák nyelvű, a keleti részeken élőkől pedig magyar nyelvű beszédet hall, a gyakorlat azonban úgy hozta, hogy ma már többnyire keverten hallhatod a két nyelvet . . .”²⁵ Keszegről olvashatjuk, amelynek előbb magyar lakossága volt, hogy a szlovákok beáramlása már közepes nagyságú faluvá tette.²⁶

Ebben az időben, tehát a települések első időszakában a végleges megtelepedést a katonai beszállásokon, a földesurak kicserélődésén kívül az éhség, a járvány is akadályozták. RADVÁNYI a Nógrád megyei Rádról írja, hogy valaha népesebb volt, mielőtt a pestisjárvány csökkentette volna lakosainak számát.²⁷ Surány lakossága is sűrűbb volt a pestisjárvány előtt.²⁸ „Alig, hogy lenyugodtak valamennyire a háborús állapotok, máris kegyetlen éhség és súlyos pestisjárvány nehezedett erre az országrészre, e csapások súlya alatt az összes helységek pusztulásnak indultak, a lakosság kénytelen volt kivándorolni a szomszédos tartományokba: Morvaországba, Sziléziába . . .”²⁹ Losoncon 1709-ben 1300 ember halt meg pestisben.³⁰ Ezt az időszakot követte a telepítések második — tervszerű — időszaka, amely már túljutott a Duna vonalán, s kiterjedt a Hont, Nógrád és Heves megyék-

²⁴ FÜGEDI, 1966, 318.

²⁵ RADVÁNYI, 1710—1716, 17.

²⁶ RADVÁNYI, 1710—1716, 138.

²⁷ RADVÁNYI, 1710—1716, 141.

²⁸ RADVÁNYI, 1710—1716, 123.

²⁹ RADVÁNYI, 1710—1716, 55.

³⁰ VAHOT, 1851, II. 21. 1709-ben összeírták, hány 16 éven felüli dolgozó paraszt van a megyében. A szécsényi járás 67 falujában 2910, a kékkői járás 59 falujában 2994, a füleki járás 66 falujában 2626, a losonci járás 53 községében pedig 2699 az összeírt felnőtt parasztság száma. NIEDERMAN, 1942, 14. Ebben az időben többé-kevésbé már kiegyenlítődött az a számbeli eltérés, amely közvetlen a török kivonulása idején a megye legészakibb és déli részei között fennállt.

től délre eső területekre, a Duna – Tisza közére, továbbá Békésre, Csongrádra.

A török uralom alól felszabadult területek vonzását, illetve az akkori idők népvándorlását a szökött jobbágyokról készült összeírások szemléltetik legszembetűnőbben. Nógrádban 1720-ban készült összeírás szerint a megye falvaiból Heves megye 39 helységébe 126, Pest megye 73 helységébe 387, a Jászság 14 helységébe 192, Borsod megye 3 helységébe 4, Bihar megye egy falujába 1, Gömör megye 5 helységébe 5, Békés megye 3 helységébe (Gyula, Csaba, Gyoma) 72, Hont megye 11 helységébe 26, Esztergom megye 4 helységébe 7, Zemplén megye 2 helységébe 3, Komárom megye 3 helységébe 4, Csongrád megye 4 helységébe 16, Pozsony megye 6 helységébe 6, Bars megye 2 helységébe 2, Torna megye 1 helységébe 1, Nyitra megye 7 helységébe 11, Tolna megye 4 helységébe 6, Zólyom megye 4 helységébe 4, Szabolcs megye 1 helységébe 1 jobbágycsalád szökött.³¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a szám semmi esetre sem teljes és pontos, hiszen a bemondás, az emlékezet alapján történt az összeírás. Azt sem tudjuk, hogy egy-egy jobbággal együtt hány családtag hagyta el a megyét. Bár az összeírás feltünteteti a legkorábbi (40) és a legkésőbbi (1 év) elköltözés idejét, ezt sem tekinthetjük teljesen megbízhatónak. Arra pedig, hogy az elköltöztek magyarok voltak-e vagy szlovákok, csak az elköltözött falujából következtethetnénk, bár amint láttuk, ez sem lehet minden esetben mérvadó, hiszen a nyelvhatáron egy-két nemzedék alatt is megváltozhatott a nyelvi többség. Ha az elköltöztek nevét vizsgáljuk, közöttük kétségkívül legtöbb a szlovák nevű, de magyar nevéek is vannak köztük bőven. Viszont — amint azt a későbbi példák is bizonyítják — a nevekből is inkább csak a származásra következtethetünk, nem pedig egy-egy adott időpontban a nyelvi hovatartozásra. Az ugyancsak 1720-as járásonkénti összeírás szerint a megye négy járásából 1413 jobbágy hagyta el lakóhelyét,³² s ebből 326 jobbágy a megyén belül maradt.³³ A losonci járásból 221, a kékkőiből 52, a fülekiből 47 és a szécsényiből 6 jobbágy szökött a megye déli részébe. A máshová elköltöztek száma is ezekben a járásokban a legnagyobb. s köztük — bár kisebb számban — megtaláljuk a magyar falvakat is. Kazár-ról pl., amely az 1680-as évek végén még lakatlan, a füleki járás összeírása szerint 9, Vizslásról 8, Kisterenyéről 21 jobbágy keresett magának más lakóhelyet, ahol még elegendő földet, kedvezőbb letelepedési feltételeket talált. SIRÁCKY a családtagokkal együtt elköltözött, más lakóhelyet keresett

³¹ CONSCRIPTIO COLONORUM. Acta 1720, Nógrád megye Levéltára.

³² SIRÁCKY, 1966, 56.

³³ SIRÁCKY, 1966, 57. FÜGEDI, 1966, 327.

jobbágyok számát 7000-re, FÜGEDI az 1680 és 1720 között elköltözöttékét pedig 3570—3830-ra³⁴ teszi.

Az első korszak szökéseinek, illetve településeinek irányát az útvonalak is megszabták. Az első dunántúli szlovák telepek (Piliscsaba, Piliscsév) a Buda felé vezető, a Pest megyeiek (Aszód, Gödöllő, Kerepes) a Pest felé vezető út mentén — az egyik: Losonc—Balassagyarmat—Vác, a másik: Hatvan—Aszód, a harmadik: Ipolyságon keresztül — jöttek létre. Ez alól a földrajzi szabály alól az első korszakban csak a földesúri telepítés jelentett kivételt.³⁵ Természetesen ezeknek az útvonalaknak a későbbiek, tehát a második korszak szökéseiben, telepítéseiben is szerep jutott. Mindkét korszakra vonatkozólag elmondhatjuk, hogy kb. a Nyitra—Zsolna vonalától nyugatra eső területek szlováksága a Dunántúl felé, az ettől keletre eső vidékéké pedig Hont, Nógrád, Pest, Heves megyéken keresztül az Alföld felé vette útját.³⁶

A telepítések második, zömmel a kb. 1710-től az 1720-as évekig tartó szakaszában alakult ki a mai Magyarország területén, az előbb magyar nemzetiségű tájakon a három összefüggő szlovák nyelvsziget: a Dunántúl északi részén, Komárom, Esztergom és Fejér megyében, Nógrád és Pest megye területén, továbbá Békés és Csanád megyében. Később Borsod, Abaúj és Zemplén határán tűnik fel egy többkarú szlovák települési folt.³⁷ Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a szigetek a szlovákság megtelepedése idején kivétel nélkül teljesen már nem voltak néptelenek. Az 1717. évi összeírás Békéscsabán is 22 családfőt sorol fel, akik nevük után ítélve magyarok.³⁸ A települések idejében, illetve az azt követő években a Pilisben is számtalan magyarnak mondható családnévvel találkozunk. Lényegében ezen a három szlovák nyelvi szigeten is végbemegy az a folyamat, amivel Nógrádban is találkozunk, hogy a betelepülő szlovákság nyelvét számottevő magyarság is átvette, tehát a szlovák környezetben magyarok is elszlovákosodtak, s természetesen a nyelvvel együtt a szlovákság által hozott szellemi kultúrának (hit- és szokásvilágnak, népköltészetnek, népzeneinek) is hordozóivá váltak. Legalábbis a későbbi nemzedékek feltétlenül.

Természetesen, ez a folyamat nem máról holnapra, hanem több évtizeden keresztül ment végbe, s minden bizonnyal már csak a második nemzedék életében, s ennek lényegében két fázisa volt. Egyik a szlovák nyelvterület különböző vidékeiről egy-egy faluba, egy-egy összefüggő területre települt szlovákok beilleszkedése a környezetbe és új életformába; s ezzel együtt

³⁴ SIRÁCKY, 1966, 56. FÜGEDI, 1966, 527.

³⁵ FÜGEDI, 1966, 317.

³⁶ Vö. FÜGEDI, 1966, 317.

³⁷ FÜGEDI, 1966, 326. SZABÓ, 1941, 137—138.

³⁸ TIBORI, 1960, 20.

az új közösségi formák és a különböző vidékekről hozott előbbi eltérő hagyományokból az új, a többé-kevésbé egységes kialakítása. A másik a szlovákság között élő — ott talált vagy később oda került — magyar vagy más népelem beolvadása. Bár ez a folyamat lényegében a 18. század második felében végbement, azonban nem mindenütt fejeződött be. Különösen a nyelvi szigetek határain — gyakran a szigeteken belül is — a költözködések, a házasságok, a cselédvándorlások stb. révén, kisebb-nagyobb mértékben tovább is tartott. Bizonyos tényekből, többek között a prédikáció, a templomi ének, az istentisztelet nyelvére vonatkozó feljegyzésekből következtethetünk arra, hogy — ahová újabb számottevő betelepülés nem történt — az 1700-as évek második felétől a múlt század derekáig, az 1850-es, 1860-as évekig tartott az az időszak, amikor a szlovák nyelvshigeteken a vidék gazdasági rendjébe való teljes beilleszkedés után a nyelvi hovatartozásban jelentős változások sem történtek. Ennek az időszaknak pedig azután kellett bekövetkeznie, amikor a különböző vidékekről összeverődött, különböző származású, különböző nyelvű lakosság közössége az életforma, a közösségi élet egységét is kialakította. Azt azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a lakosság anyanyelvében beállott változások még egy-egy vidéken belül is eléggé differenciáltan, eltérő időben és módon mentek végbe, s ezt a következőkben is figyelemmel kísérhetjük.

A szlovák telepések második hulláma, amely nyugaton már átlépte a Duna vonalát, Veszprém megyéig jutott el, majd Somogy néhány községébe is kerültek szlovákok nagyrészt Nyitra és Pozsony megyékből.³⁹ A második hullámban érkezettek egy része, főként azok a katolikus vallásúak, akiket a pálosok vagy az esztergomi káptalan toborzott, zömmel a Pilisben telepedtek le. Származáshelyük főleg Nyugat-Szlovákia. Az innen nyugatra és délre eső vidékekre került szlovákok között azonban már találunk az elsősorban Pozsony, Nyitra és Trencsén megyéből származó katolikusok mellett — mint pl. Oroszlánban, Bokodon, Tordason és Kisapostagon — evangélikusokat is.⁴⁰ Azt nem vizsgáltuk, hogy azokban a dunántúli falvakban, amelyekbe szlovákok telepedtek, a régi lakosságból mennyi maradt meg, került vissza, vagy más vidékekről hány magyar család kerülhetett oda. A 18. század elejének anyakönyvei azonban azt bizonyítják — amire az előbbieken már többször utaltunk is —, hogy a zömmel szlovák nevű lakosság között is a legtöbb esetben találunk magyar nevéket. Piliscséven pl., ahol SIRÁCKY a Badura, a Baransky, a Bučansky, a Marciska nevéket tartja említésre érdemesnek, még találkozunk az Ipoly, a Vargha, a Ravasz, a Korpás és a Vajda nevekkel is. BÉL Mátyás szerint „Piliscsév lakói har-

³⁹ SIRÁCKY, 1966, 124. és a 45. jegyzet.

⁴⁰ BALOGH, 1902, 359, 364, 363, 359.

2. A múlt század első felében épült ház Piliscséven. (1957)

3. Pilisszentléleki zsellérház. (1960)

minc évvel ezelőtt költöztek ide Felső-Magyarország különböző részeiről. Többször szétszóródtak, egyik-másik évben elmaradtak a lakatlanná vált területről, de lassanként ismét visszatértek.⁴¹ Ugyanitt és Kesztlőcön még gyakori név volt és ma is az: a Kara. Itt — különösen a káptalan és a

4. Kőből épült pelyvás és szín Pilisszentlászlón. (1960)

pálosok által telepített falvakban — a 18. század első felében a német családok is feltűnnek. Pilisszentlászló lakossága — a canonica visitatio szerint — a múlt század elején 419 szláv és 27 germán anyanyelvű családból állt. Még nagyobb volt a német lakosság arányszáma Pilisszentkereszt községben, ahol ugyancsak a múlt század elején minden harmadik vasárnap német nyelvű ének és prédikáció volt a templomban. A német lakosság azonban a múlt század második felére már elszlávósodott. Ugyanígy találkozzunk magyar anyanyelvű családok elszlovákosodásával is.

Pilisszentlászlón, a pálosok által újraterlepített községben, az 1720-as összeírás szerint 10 magyar és 15 szlovák család volt. 1752-ben pedig a lakosság már azt kifogásolja, hogy a dunabogdányi plébános, akihez előbb tartoztak, nem tudott szlovákul, azért Szentendrére jártak a templomba, mert az ottani plébános jól beszélte a nyelvet. Számtalan példát tudnánk felsorolni arra is, hogyan cserélődik egy-egy község lakossága már a 18. század első felében. Sóskút első telepesei pl. rácoknak nevezett szerbek voltak, de a lakosságot egy járvány megritkította, sokan el is menekültek, és helyükbe később Esztergom, Komárom és Nyitra megyékből zömmel

⁴¹ BÉL, 1957, 30.

^Szlovákok települtek,⁴² s az egykori szerb telepések emlékét csak a családnevek őrzik.

Az egykori Esztergom vármegye néhány községe anyanyelvének változását, az elszlovákosodás vagy megmagyarosodás folyamatát BÉL Mátyásnak az 1730-as évek táján és HELISCHER Józsefnek az 1823–27-es években írt munkája adatai alapján is figyelemmel kísérhetjük. BÉL Mátyás szerint Kesztlőc szegény falu, vegyesen magyar és szlovák lakosokkal.⁴³ HELISCHER szerint „magyarok és tótok lakják, de az előbbieket átvették társaik szokásait és nyelvét, úgyhogy már csak nevük árulja el magyar eredetüket”.⁴⁴ Dág — BÉL szerint — „a különböző helyekről ide telepített tótok kicsiny faluja”, amelyet valószínűleg az esztergomi káptalan telepített.⁴⁵ Lakosai HELISCHER szerint is szlovákok, de akkor kicsiny falunak már nem mondható, mert a lakosság száma 83 házban és 99 családban 562.⁴⁶ Sárísáp lakosai a 18. század legelején — 1701-ben — báró Sándor Menyhért által telepített szlovákok,⁴⁷ az 1800-as évek elején „tótok és kevés német lakja, akik 137 házban és 151 családban összesen 915 lelket számlálnak”.⁴⁸ Epölön BÉL szerint legnagyobb részben szlovákok laknak, kevés magyarral keverve. Még a 17. század legvégén mindkét nemzetiség egyenlő számban szállotta meg a helységet. „A magyarok azonban helvét vallásúak voltak és a katolikusokat visszahagyva, tovább költöztek. Így akarta ugyanis ezt az esztergomi káptalan, a falu földesura.”⁴⁹ HELISCHER az epölieket már megmagyarosodott „tótok”-nak mondja, akik katolikus vallásúak, 116 családot alkotva, 101 házban laknak, és számuk 623.⁵⁰ Mogyoróst BÉL a budai apácák jelentéktelen falujának mondja, s az egész falu „mintegy huszonnégy évvel ezelőtt ide telepített tótokból áll . . .”⁵¹. HELISCHER a lakosság nyelvéről nem szól, a lakosságot azonban számba veszi: 92 házban, 104 családban 504 fő lakik.⁵²

Csolnokról elmondja BÉL, hogy Draskovics, a volt földesúr a budai apácáktól szerezte a falut. „Ekkor csak néhány magyar lakosa volt a falunak, de ő tót és német telepéseket hozott ide és annyira gyarapította a

⁴² Vö. SIRÁCKY, 1966, 122. BALOGH, 1902, 359.

⁴³ BÉL, 1957, 29. „Búza nem terem meg, a szőlő is csak sínylődik, bár egy kis da rabon szőlőt telepítettek a falu szegény lakosai.”

⁴⁴ BÉL, 54. Lélekszám ebben az időben, tehát az 1800-as évek elején 1053, akik 190 családban és 187 házban laknak. Uo. vö. még: FÜGEDI, 1966, 139–145.

⁴⁵ BÉL, 1957, 31.

⁴⁶ BÉL, 1957, 57.

⁴⁷ BÉL, 1957, 32.

⁴⁸ BÉL, 1957, 58.

⁴⁹ BÉL, 1957, 32.

⁵⁰ BÉL, 1957, 58.

⁵¹ BÉL, 1957, 37.

⁵² BÉL, 1957, 67.

falut, hogy amíg azelőtt alig néhány házikót lehetett látni a lejtőkön, most már többen vannak, mint ahánynak elegendő volna a föld.”⁵³ 1732-ben a katolikusok száma 200. HELISCHER „tótok”-kal kevert németnek mondja lakóit, akik 157 házban laknak, 170 családot alkotnak, és számuk 943.⁵⁴

A Dunántúlra telepített szlovákok — amint láttuk — nemcsak származás-helyük, hanem az itteni letelepedést követően kialakult életkörülményeik, környezetük tekintetében is eléggé differenciálódtak. S ezek az életkörülménybeli, környezetbeli — bizonyos tekintetben földrajzi — eltérések, az egyes vidékek mezőgazdaságának, állattartásának, majd később iparának különböző irányú és ütemű fejlődése, az ezzel együtt járó cselédvándorlások, munkaalkalmak következményeképpen — természetesen — különböző irányú és ütemű volt a szlovák nyelvű falvak fejlődése, úgyszintén a lakosság nyelvének változása is. Kesztlöcön pl. a lakosság az alig jelentős mezőgazdaság és állattartás mellett szinte a századfordulóig a méhészetessel, a fuvarozással és a szőlőtermeléssel egészítette ki keresetét. A mésszel, a borral a szomszédos, gyakran a távolabbi megyéket is bejárták. A méhészetés Cséven, Pilisszentkereszten is jelentős volt, de emellett — mint a többi környékbeli szlovákok — a közelebbi-távolabbi uradalmakban részes aratást vállaltak. BÉL megjegyzi a cséviekről, hogy „eljárnak másfelé szőlőmunkára és aratásra és az ott megszolgált bérrel segítenek itthoni szegénységükön”.⁵⁵

A szőlőtermelés a szlovák telepes falvakban nagyon gyorsan jellemző foglalkozásává válik a lakosságnak. Kesztlöcön — BÉL szerint — „a szőlő is csak sínylődik, bár egy kis darabon szőlőt telepítettek a falu szegény lakosai”.⁵⁶ Az epöliek a bajnai hegyet szőlővel ültetik be.⁵⁷ Csolnokon nemes és erős bortermő szőlők vannak.⁵⁸ Ha hitelesnek fogadjuk el BÉL Mátyás adatait, és azokat összevetjük a szlovák telepítések időszakában egy-egy falu régi lakosságára utaló adatokkal, arra kell következtetnünk, hogy a betelepült lakosság az előbbi szőlőművelés hagyományainak folytatójává vált. Bár az is valószínű, hogy az ide települt szlovákok egy része már előbbi lakóhelyéről is hozta magával a szőlőművelésre vonatkozó ismereteit.

⁵³ BÉL, 1957, 39.

⁵⁴ BÉL, 1957, 69. Marótról (Pilismarót) elmondja BÉL, hogy „magyarok és tótok vegyesen lakják, és keverten vannak mind a három vallás hívei is, de mindnyájuknak a dömösi plébános az előljárója”. Uo. 28. HELISCHER szerint pedig lakói magyarok. Az 1631 lélek 300 családra oszolva, 223 házban lakik, s közülük 1141 katolikus, 490 pedig református. Uo. 52. Megemlíthetjük még itt Piliscsabát is, ahol a 18. század húszas éveiben meginduló német beszivárgás következtében a szlovák többség tűnt el; vagy Csobánkát, ahol a 18. század elején még tisztán görögkeleti vallású rákok laknak, amely aztán vegyes szlovák–német–rác nyelvűvé vált. FÜGEDI, 1966, 328.

⁵⁵ BÉL, 1957, 30. Vö. még: FÜGEDI, 1966, 321.

⁵⁶ BÉL, 1957, 29.

⁵⁷ BÉL, 1957, 32.

⁵⁸ BÉL, 1957, 39.

5. Mészégető kemence Piliscséven. (1957)

6. Kisebb mészégető kemencék Pilisszentkereszt határában. (1961)

Tanulságos, hogy bár a környék erdeiben mind a mész-, mind a szén-égetésre és a hamuzsírforrásra elég fa állt rendelkezésre, csak egy üveg-hutát találunk a 18. században, amelyet a pálosok a mai Pilisszentléleken (régii nevén Huta) létesítettek, de amely a múlt század elején már nem működött. György (Gyurkovics) Ferenc szerint, aki 1876-ban született, az első telepes egy bizonyos Sztvecskó nevű ember volt, ő volt a régi Huta első lakója. A *historia domus* szerint az anyakönyv vezetését Csécsen végezték, s az anyakönyv a települést Huto néven említi, az első bejegyzéssel, amely 1717. december 21-én történt a kereszteltek rubrikájába. Itt Adamo Szokoloky név szerepel, majd 1732-ben Mihail Miger és Anna Bikhlov, 1753-ban pedig Georgiu Sztucsko nevével találkozunk, amely valószínűleg az előbb említett Sztvecskó névvel azonos. Lakóinak száma 1763–1783 között 182, az 1835-ös *canonica visitatio* szerint 263, 1896-ban pedig 378, s ezt a számot találjuk 1925-ben is. A *historia domus* elmondja, hogy a falu a 18. században a pesti pálosok birtokába került, akik a felvidékről szlovákokat telepítettek ide.

A már említett mészégetés Pilisszentléleken is számottevő volt. A múlt század 90-es éveiben — György Ferenc emlékezete szerint — kb. hat mészégető kemence volt a határban. Mészégető kemence csak azoknak a családoknak a birtokában volt, amelyeknek ökrök vagy lovaik voltak. A kemencék két-három-négy szekeresek voltak. Általában két szekér kőből egy szekér meszet égettek. Egy-egy kemence égetésében több család — általában rokonok — vett részt. A fát a téli erdei munkával keresték, s a nyári hónapokban ezt használták fel a mészégetésre. A fogattal nem rendelkezők a feles égetésben vettek részt. A zsellér bányászta ki a követ, és adta a fát, az égetés közösen történt, a fuvarozást a fogattal rendelkező család végezte. A mész fuvarozása is csak nyáron volt lehetséges, mert ősztől tavaszig az utak járhatatlanok voltak. A meszet Esztergomban pénzért árulták, a Duna bal partján, Párkányban, Muzslán, Perbetén stb. pedig búzáért cserélték. Egy tetézett véka mészért egy csapott véka búzát adtak. Pénzben egy véka mészért 40 krajcárt fizettek. A *historia domus* is a mészégetést említi elsőnek a „keresetforrások” felsorolásában, s ezután következik a fuvarozás, a gombaszedés és a falopás. A határ összes szántója 146 hold és 74 négyszögöl volt, ebből egy személyre még fél hold sem jutott. Pilisszentkereszt, ahol a lakosság száma majdnem háromszorosa a pilisszentlélekinek, sem volt jobb helyzetben, itt 320 hold körül volt a szántóföld területe, az erdő és rété kb. 280 hold. Pavlenyák Sándor (69 éves volt 1961-ben) szerint a régi öregek úgy emlegették, hogy az első telepesek itt favágók voltak, akik először kunyhókat építettek maguknak, majd később házakat az egykori kolostor köveiből. A századforduló táján a mészégetés mellett még erdő-

irtással, kosárkötéssel, kőfejtéssel foglalkoztak, a szomszédos községekbe napszámba jártak, Pestre, a kőművesek mellé. A kemencék itt is a két-három holdas, fogattal rendelkező családok tulajdonában voltak.

A szénbányászat, amelynek kezdetei ezen a vidéken a múlt század elejéig nyúlnak vissza, különösen az első világháború utáni évektől kezdve a környék több szlovák lakosságú községének is fő kereseti forrásává vált. A többi dunántúli megyében, ahol a telepéseknek több és jobb föld jutott, ahol a több községre, megyére kiterjedő uradalmi birtokokon fejlettebb volt a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés, változatosabb volt az egyes falvak lakossága anyanyelvének alakulása.

A régi Komárom, Tolna, Veszprém és Somogy szórványai jelentős mértékben az uradalmak telepítési politikájának voltak a függvényei. A múlt század derekától ezt mutatják BALOGH statisztikái is. Komárom megyében a múlt század derekán még magyar többségű Bánhida, Oroszlán és Szőlős elszlovákosodott; Tardos, Bokod szlovák többségű volt, az is maradt.⁵⁹ Fejér megyében Kis-Apostag, Sósút szlovák többsége megmaradt, Pusztazámoron, Tordason, Tárnokon jelentős mértékben csökkent a szlovák nyelvű lakosság.⁶⁰ A Tolna megyei Mözsön, a Somogy megyei Torvajon a szlovák kisebbség majdnem teljesen megmagyarosodott. Veszprém megyében Öskü, Sár, Szápár, Jásd szlovák anyanyelvű lakossága csökkent, Lajos-Komáromban a régi szlovák többséget a magyar és német többség váltotta fel,⁶¹ Csernyén a szlovák anyanyelvűek száma szaporodott.⁶²

Az a tény, hogy a pilisi és a Pilis környéki szlovák falvak lakosságában volt viszonylag a legcsekélyebb mértékű változás, kicserélődés — csak az első világháborúig a mai Szlovákia területéről volt szórványos bevándorlás —, s itt a betelepedett más nyelvű népelem is inkább elszlovákosodott, érthetővé teszi, hogy a hasonló életforma, kezdetben a számottevő gyűjtögetés, erdei munka, szőlőkapálás, mészégetés stb., majd a pesti munkalkalmak szaporodása, nemcsak elősegítette, hanem egyre gyakoribbá tette a falvak munkaképes lakosságának találkozásait. A találkozások révén — természetszerűen — mind az anyagi kultúra vonatkozásaiban, mind pedig a szellemi kultúra, a népköltészet, a népzene, a népi epika, a hit- és szokásvilág terén kialakultak az egyezések és hasonlóságok. A templomromokról, a fehér barátokról szóló mondáknak egy sajátosan pilisi változatait minden községben megtaláljuk, s ezek a török alatt elpusztult pilisi kolostorok és templomok romjaihoz fűződnek. A mondák hol Béla király, hol II. József

⁵⁹ BALOGH, 1902, 363—364.

⁶⁰ BALOGH, 1902, 359.

⁶¹ BALOGH, 1902, 345.

⁶² BALOGH, 1902, 352.

császár — vagy csak a király — lányát emlegetik, akit a papok kolostorban tartottak fogva, s a király, illetve a császár egy koldus révén értesül leánya hollétéről. A király aztán bosszúból romboltatja le, robbantatja fel a kolostort. Tudni vélnek az egykori kolostorok, templomok romjai alatt megtalált helyiségekről, azok berendezéseiről, az asztalok mellett ülő élettelen barátokról.

Pilisszentléleken a 77 éves (1960-ban) Minczér Pál a kolostorról, a halastóról és a kolostor pusztulásáról ezeket mondta:

„Egy nagy kolostor volt itt csinálva, krástyomnak mondják. Itt van nem messze, itt lehet látni innen. Itt mingyá valami negyed kilométerre a falutul volt egy nagy kolostor, ahol sok pap lakott, és azok a papok megin úgy csináltak egy nagy rekesztőt és elrekesztették a vizet és ottan halakat gyűjtötték és úgy halastót csináltak. Most vannak rétek belüle . . .”

„Én, osztenleg azt is hallottam már öregapáinktul, hogy vótak olyanok, akik gyónni jártak hozzájuk, a papokhó és oszten olyan lány, aki megteccett nekik, vagy asszon, az nem eresztették. És oszten eccer gyütt a király lánya gyónni, asse eresztették. Oszten a király kérdezte, tudakolta, hogy hol a lánya, miképp, és nem tudta rágyünni, hogy hol van a lánya. Oszten egy koldus ment arra, és a lánya oszten bevágta az ujját és úgy írt (a vérevel) egy pár sort és ledobta annak a kódnak, és hogy adja oda édesapjának . . . És oszten a kódnak fölvette és elment és odaadta. És úgy találta meg a lányát. Itt a kolostromnál. És azután oszten az történt utána, ugy tizenkét óra tájban, az összes házak, aki ott vótak klastromná, délbe tizenkét óraker lepusztútak. Úgy föl izélte őket. Úgy föl, valami fölrobbantotta. Fölrobbanta, hogy eccerre tizenkét óraker . . . romok vótak . . . mindenütt széjjel . . . És oszten a lányát ott találta meg. Hát csak tönkrementék (a papok) . . . biztosan a . . . (a király lányát is szeretni akarták) hát azír nem eresztették.”

A pilisszentkeresztli klastromról a Pavlenyák család tagjai felváltva mondták el a következőket:

A klastrom búcsújáró hely volt. II. József császár lánya is idejött gyónni. Itt aztán eltűnt. Állítólag sülyyesztő volt az oltár előtt (s onnan került a föld alá). II. József lánya az Ördöglyukban volt elzárva (ez a lyuk vezetett a kolostor föld alatt kiépített részéhez). Ott három emeleten voltak börtönök. Egyszer arra ment egy koldus és a királylány odahívta. Másnap vitt neki tollat, tintát és beadta a rácson. A királylány aztán levelet írt az apjának. A koldus a bocskorába varrta a levelet és elvitte a császárnak. A lány azt írta a levélben, hogy őt annyira meggyalázták, hogy ő már élni nem akar, de bosszulja meg őt az apja. Erre a király (hol királyt, hol császárt mondtak) katonákat rendelt oda, és azok szétlőtték a klastromot, és a lány is ott maradt. A lány hét évenként megjelenik. Egyszer felült egy gazda szeke-

rére, aki jött haza éjfélkor, és a lovak nem bírták húzni a szekeret. A lány kérte, hogy szabadítsák meg őt. (Azt is tudni vélik, hogy éjfélkor állatok jönnek: tüzet okádó vad bivaly.) A császár délben tizenkét órakor a romok helyén egy szép lányt látott, aki a fűvön feküdt. Gondolkozott, hogy felkeltse-e? De félt és emberekért ment. Mire visszament, a lány már nem volt ott. A gyerekek papot is láttak a romok helyén. Integtetett a gyerekeknek, de azok elszaladtak. Az egyik virágvasárnap az iskolás lányok virágot mentek szedni, s három papot láttak misézni. — II. József egy éjjel az egész országban egy óra alatt pusztította el a pálos barátok klastromait, a papokkal együtt. A pilisszentkeresztiek úgy tudják, hogy valaki az Ördöglyukon keresztül bejutott az egykori klastrom föld alatti részébe, amely teljesen be volt rendezve, s a barátok is ott ültek az asztalnál, de nem éltek.

Középkori vallásos képzetek, legendák élnek tovább azokban az énekelt erkölcsi célzatú, vallásos tárgyú, de már népivé vált szövegekben, amelyek hol a mise, illetve a prédikáció meghallgatását elmulasztó lány büntetéséről, hol valamelyik bibliai esemény erkölcsi tanulságáról szólnak. Változatait Piliscséven, Pilisszentléleken, Keszthőlcön, Pilisszentkereszten egyformán megtaláltuk annak a szövegnek, amely arról a lányról szól, akinek az Isten békát engedett a szájába, mert vasárnap prédikációt nem hallgatott.⁶³

Rubato, $\text{♩} = 96$

Bo - la jen - na sta - rá vdo - va,   len je - dī - nú cé - ru ma - la,
 len je - dī - nú cé - ru ma - la,   sr - deč - ňe ju mi - lu - va - la.

*Bola jenna stará vdova,
 len jedínu céru mala.
 Len jedínu céru mala,
 srdečne ju milovala.
 A ked došla už nedela,
 ber sa cerko do kostela.
 Ber sa cerko do kostela,*

Volt egy öreg özvegy
 csak egy lánya volt.
 Csak egy lánya volt,
 szívből szerette őt.
 Mikor jött a vasárnap,
 eredj lányka a templomba.
 Eredj lányka a templomba,

⁶³ Régi görögkeleti templomok falfestményein gyakori ábrázolás az ördög által megkísértett lány, akinek kígyó vagy béka nő a szájába, s attól csak akkor szabadul meg, ha bűnét meggyónja. A keszthőlci szöveg a tanulságot is levonja:

*A ví mládenci aj paňi
 že ma si berte prikladí:
 Do kostela chodívajte,
 svích rodičov postúchajte.*

És ti ifjak és szüzek,
 rólam vegyetek példát:
 a templomba járjatok
 és születekre hallgassatok.

počuješ tam kazatela.
 A ked cerka domu došla,
 mamka sa jej spítuvala,
 mamka sa jej spítuvala:
 jaká cerko kážeň bola?
 Ja sem v kostele nebola,
 ja sem kážeň nepočula.
 Lepši bolo v hostinci bit,
 s mojím milím radostí žít.
 Mamka na stol jídlo nese.
 Má céričko modlíme se,
 má céričko modlíme se.
 Čo zvarila vežer sebe,
 škarede hledím na tebe,
 škarede hledím na tebe.
 Pán Boh na ňou zázrak pustil,
 do hubi jej hada pustil,
 do hubi jej hada pustil.⁶⁴

meghallgatod ott a papot.
 Mikor a lányka haza jött,
 kérdezgette őt az anyja,
 kérdezgette őt az anyja:
 lányka, milyen volt a predikáció?
 Én a templomban nem voltam,
 én prédikációt nem hallgattam.
 Jobb volt lennem a vendéglőben,
 vígan élni az én kedvesemmel.
 Anyja az ételt asztalra teszi.
 Lányom imádkozunk,
 lányom imádkozunk.
 Amit főztél, magad edd meg,
 csúnyán nézek rád,
 csúnyán nézek rád.
 Az Úristen rá csodát hozott,
 szájába kígyót bocsátott,
 szájába kígyót bocsátott.

(Hugyec Jánosné, 44 éves, Pilisescév, 1958.)

A pilisszentkereszti változat két utolsó verse:

Pán Boh z ňeba zázrak pustil,
 žaba jej na hubu pustil.
 Ona kriči z veľkím hlasem:
 od Boha potrestaná sem.
 Tu žabu jej zažehnávali kňazi páni,
 aj z kláštera franciskáni.
 ale ona kriči len s veľkím hlasom;
 od Boha potrestaná som.

Az Úristen az égből csodát küldött,
 szájába békát küldött.
 Ő nagy hangon kiabálja:
 az Úristen megbüntetett.
 Ezt a békát a pap urak megáldották,
 és a kolostorból a ferencesek is,
 de ő csak kiabál nagy hangon:
 Megbüntetett az Úristen.

(Pavlenyák Sándorné, 66 éves, Pilisszentkereszt, 1961.)

Kesztölcön még a századforduló utáni lakodalmakban is énekelték a kánai menyegzőről szóló éneket, amelynek változatát a morva gyűjteményekben is megtaláljuk.⁶⁵ Gyakoriak a Mária-balladák, s köztük legismertebbek a kovács vak lányáról szóló verses legendák változatai. Ezeket az asszonyok a fiataloknak a fonóban, a tollfosztóban vagy karácsony estéjén énekelték. A világi tárgyú balladák közül kedvelt volt a cseh és morva gyűjteményekből is ismert Matusko tragédiája.⁶⁶ Erre a négysoros, hat szótagszámú szövegre énekelt dallamot őrzik azok a szövegek is, amelyek a töröknek eladott lányról szólnak.⁶⁷ Itt a szerelmi bánatában vízbe ugrott

⁶⁴ Morva szövegváltozat lásd: SUŠIL, 1951, 20. (18. szöveg).

⁶⁵ SUŠIL, 1951, 378. (1154. szöveg).

⁶⁶ SUŠIL, 1951, 128. (294. szöveg) ERBEN é. n. 400.

⁶⁷ SUŠIL, 1951, 136–139. (310–313. szöveg).

lányról szóló szövegek nyilván már az áttelepülés előtt keveredtek a török tárgyúakkal. A morva szövegek a hodonini, a Strážnice környéki lányt emlegetik, aki a vízbe ölte magát, más változatok szerint a Dunába esett.⁶⁸ A pilisi szövegváltozatokban a töröknek ígért lány hol a vérét ereszti, hol a Dunába ugrik. Viszont a török itt már hol a pesti, hol a váci mézeskalácsosnak írja levelét.

Az esztendő ünnepeihez fűződő szokások közül a karácsonyböjti vacsorához, illetve a feketevasárnap szalmabábu (Morena) kihordásához és a virágvasárnap zöld ággal járáshoz kapcsolódó rítusokat említjük,⁶⁹ amelyek az egykori telepések magukkal hozott hagyományait őrzik, s amelyekben mind a forma, mind a tartalom tekintetében többé-kevésbé a legutóbbi évtizedekig megmaradtak az egyező vonások. Bár itt is találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egyik-másik faluban a szalmabábu kihordása már a múlt század második felében megszűnt, és még jóval tovább élt a virágvasárnap zöld ággal járás, ami összefüggésbe hozható volt a barkával is. Pilisszentléleken már a virágvasárnap és a nagyhét jellege lépett előtérbe, amikor a lányok az aznap szedett „barká”-val jártak házról házra, és a következő szöveget énekelték:

Rubato, ♩ = 92

Iš - la pa - nen - ka Má - ri - a, ja - ko rú - ža ěer - ve - ná.
I - šel ta - ěe an - ěel pa - ňe, daj po - zdra - ve - ní tej pa - ňe.

*Išla panenka Mária,
jako ruža červená.
Išel tade aněel paňe,
dal pozdraveňi tej paňe.
Ona sa ho nalekala,
až po svatí križ bežala.
Ňelekaj sa matka Krista,
máš poroďit sina Krista.
Sina Krista po údolí,
hledali ho apoštolí.
Apoštolí, čo hledáte,
keď Krista pána ňemáte?
Mi sme Krista ňevídeli,
až ve štvrtek pri večeri.
Keď nám chleb dal a rozdával,*

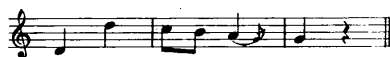
Elindult Szűz Mária,
mint egy piros rózsa.
Arra ment az Úr anygala,
üdvözölte ezt a szüzet.
Ő megijedt tőle,
s a szent keresztig futott.
Ne ijedj meg Krisztus anyja,
meg kell szülnöd fiad, Krisztust.
Fiát, Krisztust a völgyben
keresték az apostolok.
Apostolok, mit kerestek,
ha nincs meg Krisztus az uratok.
Mi Krisztust nem láttuk,
csak a csütörtöki vacsoránál,
amikor nekünk kenyeret adott és osztott,

⁶⁸ SUŠIL, 1951, 97. (100. szöveg).

⁶⁹ Vö. MANGA, 1971, 27–29.

tú svatú krv piť nám dával.
Jecte, pitte, pozor dajte,
tú svatú krv piť nám dajte.
*Haj, haj, zelení máj.*⁷⁰

a szent vért nekünk inni adta.
Egyetek, igyatok, vigyázzatok,
a szent vért nekünk inni adjátok.
Haj, haj, zöld május.

Háj, háj, ze - le - ni háj!

(Pilisszentlélek, özv. Bodó Józsefné, 59 éves, 1971.)

A magyarországi szlovák telepítésű falvak egyik sajátos típusa a régebben Hont, jelenleg Pest megyéhez tartozó Márianosztra. Az 1700-as évek legelején ezt a pánosok telepítették Nyugat-Szlovákiából. Bár a faluban azt tartották, hogy amikor a török után a pánosok visszatértek, Lengyelországból hoztak magukkal néhány családot. Az első canonica visitációt 1713-ban tartották, tehát ekkor már plébánia volt a helységben. A templom és a pános kolostor 1711–1729 között épült. Az anyakönyveket 1714-ben kezdték vezetni. 1714-ben három keresztelés történt. A szülők nevei: Petrus Ratay, Balthazar Marczal és Mathias Nemez. A következő esztendőben a Nemez, a Csizmár, a Hulyánsky, a Kolár, a Panik, a Velkopolsky és a Domaniky nevek szerepelnek. A nevükből arra következtethetünk, hogy a később egyre szaporodó szlovák vagy morva-szlovák családokat két magyar család előzi meg, és már 1715-ben, majd a későbbi években is szerepel a Velkopolsky név, ami az emlékezetet igazolja, mert ezt a nevet minden valószínűség szerint Lengyelországból ide került család viselte.

A szlovákság a régi Hont megye déli részébe — nyilván a Selmecebányától Szobig vezető úton —, nagyobb számban Ipolydamásdra, Szobra és Kóspallagra is eljutottak. Valószínűnek tartjuk, hogy Ipolydamásdra is, mint Szobra, az Észak-Hont megyei szlovák községekből kerültek telepesek. Ezekből a Közép-Szlovákiából, Észak-Hontból, Zólyomból kiindult rajokból Márianosztrára is kerültek egyedül jött férfiak vagy családok. Amíg Ipolydamásd, Szob a múlt század második felében a bevándorlások következtében megmagyarosodtak, Márianosztra megtartotta szlovák jellegét, annak ellenére, hogy 600-ról 1500-ra szaporodott a lakossága.⁷¹ A szaporodást azonban itt nem a magyar, hanem elsősorban a szlovák bevándorlók idézték elő, sőt, 1840-től nemcsak Szlovákiából, hanem Morva- és Csehországból is kerültek ide kővágók. S itt a legutóbbi évtizedekig észrevehető volt mind a nyelvjárásban, mind a szokásokban, hogy a különböző vidékekről hozott

⁷⁰ Vö. SUŠIL, 1951, 45; ERBEN é. n. 411.

⁷¹ BALOGH, 1902, 414. Szob lakossága 405-ről 2038-ra nőtt.

tradíciók nem olvadtak össze úgy, mint azokban a falvakban, amelyekbe a XVIII. század dereka után számottevő bevándorlás nem történt.

„Ahányan vannak a faluban, mind másképp beszélnek” — mondta 1961-ben a 77 éves Bahil Károlyné. Az idősebbek által énekelt népdalok egyikéről-másikáról is megjegyezte, hogy „az cseh”. A népzeneben valóban élnek a nyugat-szlovákiai, illetve a morva anyaghoz kapcsolódó változatok, azonban az esztendő ünnepeinek népi rítusai általában a középszlovák, Észak-Hont, Észak-Nógrád általunk ismert falvainak hasonló anyagával mutatnak közös vonásokat. A lucázó szöveg töredéke is a középszlovák nyelvjárást őrizte meg:

<i>Doñiesol som vám ocel,</i>	Acélt hoztam maguknak,
<i>abi sa vám hrnce, miske ňetrepali,</i>	hogy a fazekak, tálak ne törjenek,
<i>a retaze ňetrhali,</i>	és a láncok ne szakadjanak,
<i>abi vám sliepki vel'a vajce niesli,</i>	hogy a tyúkocok sok tojást tojjanak,
<i>abi sa vám ďovke povidávali.</i>	hogy a lányok férjhez menjenek.

(Márianosztra, Babiák Jánosné, 70 éves, 1961.)

A szlovákság dél felé vándorlásának második hulláma kelet felé is jóval nagyobb volt az előbbinél. A nagy Nógrád megyei népmozgásra és a korai, 17. századi telepítésekre már utaltunk. Balassagyarmat, Füle, Losonc térségében a török pusztítások már a 16. század második felében megkezdődtek, és kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1680-as évekig tartanak. Rapp (régbben Ropp) földesura, Batta Bálint írja 1595-ben: „Dominica Jubilate, az az Pünkösöd havának tizenegyedik napján, vasárnap reggel rablották el a Törökök Tatárok az Ipoly mellyékét, 18 falut megégettek. Rapot is elrablották, meg is égették, tsak két ház maradt, esment a malom. Öreg embert vittek el 8. Asszonyembert 18. Gyermeket 21.”⁷² Egy-egy elpusztult, néptelenné vált helységbe, amikor néhány csendes esztendő következett, különösen azok a földesurak, akiknek a néptelenné vagy megiritkult lakosságúvá vált vidéken is és az északabbra fekvő területeken is voltak birtokai, megkezdték a telepítéseket. Ezt igazolja a galgagutai jegyzőkönyv is.

Mikor a galgagutaiakat a vizitátor felkérte, hogy tegyenek vallomást, volt-e ott katolikus pap, 1742. február 12-én Peti Mátyás 69, Neopál János 90, Varga Istók 90 és Varga János 89 éves öreg gutai lakosok azt vallották, hogy: „. . . ebben a gutai községben, ahol ez most áll, kezdettől fogva más mind ágostai hitvallású lutheránus-evangélikus ígehirdető nem volt”. A PRS V. MEMORABILIA 2. §-a elmondja még: „Ahogy Szolimán török

⁷² MOCSÁRY, 1826, I. 196.

Császár 1543 körül Budát és városát elfoglalta, néhány évvel utána látta, hogy sok vidék az előző háború által elpusztult és neki élelmet nem szállított, azt ajánlotta, hogy nemely lakosok ezekre a helyekre menjenek és azt elfoglalják és ott lakjanak. Ez után ezekben a városokban és falvakban még a legöregebb emberek sem tudnak mást, mint evangélikus papokról és prédikátorokról . . . Néhány év múlva, mikor a török országunkból kiűzetett, megint magához jött a falu . . . Ez a 170 – 180 év története, mely alatt a hitet megtartottuk.”⁷³ Galgaguta az egykor igen forgalmas losonc – pesti út mentén feküdt, így érthető, hogy ide az észak-nógrádi falvakból kerültek telepések, akik a megmaradt magyar lakosságot töltötték fel. A szlovák lakosság a 18. század elején szaporodott. 1715-ben 6 magyar és 7 szlovák háztartást írtak össze, öt évvel később pedig már 7 magyar és 21 szlovák háztartásból állt a lakosság.⁷⁴

Természetes, hogy a 17. század folyamán újraterelített falvak közül több ismét néptelenné vált, s ezek ismételt betelepítése aztán a későbbi évtizedekben történt. Nem volt kevés azoknak a helységeknek a száma sem, amelyek ugyan elég korán néptelenné váltak, de újraterelítésükre csak a 18. század elején került sor. Ilyen volt többek között Vanyarc, amely minden valószínűség szerint már a 16. században elpusztult, s egykori templomának romjai 1746-ban még láthatók voltak.⁷⁵ Lucfalváról (Luczin) olvashatjuk, hogy a török pusztítások következtében „ . . . a falu lakosai széjjel oszlottak, úgy hogy a 17. század elején csak alacsony juhász hajlékokból állott, s ezért az első ide telepedőknek maradványai még most is batsáknak és bojtároknak hivatnak. Idővel más Vármegyebeliek is letelepedének itt, nevezetesen jöttek ide Zólyom vármegyéből . . . Thurótz Vármegyéből . . . Liptó Vármegyéből . . . Árvából . . . sőt Nógrádból is Mucsiból, akiknek maradványai most is Mucsinyiaknak neveztetnek”⁷⁶. Radványi Luczin lakosságát újonnan települtnak mondja.⁷⁷ Ugyanezt mondja Márkházáról is, továbbá Bokorról.⁷⁸ A teljesen néptelenné vált és a 18. század elején szlovákokkal újraterelített falvak a 19. század elején is őrizték nyelvüket. Ugyanakkor azonban még sok községet találunk, amelyek nyelvét MOCSÁRY hol „elegyes”-nek, hol „vegyes”-nek, tehát magyarnak és szlováknak mondja. Ilyen volt többek között Egyházasdengeleg (Dengeleg), Kozárd, Kürt, Felsőtold, Surány, Szanda, Legénd, Riba (Ipolyszög) stb.

⁷³ PRS. V. MEMORABILIA 1–2 § a galgagutai (Nógrád m.) ág. ev. parókia irattárában.

⁷⁴ PETROV, 1928, 99. SIRÁCKY, 1966, 103.

⁷⁵ MANGA, 1969, 150.

⁷⁶ MOCSÁRY, 1826, I. 269.

⁷⁷ RADVÁNYI, 1710–1714, 117.

⁷⁸ RADVÁNYI, 1710–1714, 118.

Nógrád megye 18. század eleji — az 1710-es, 1720-as évek — falvainak lakosságáról, ami a nyelvet, a származást illeti, pontos képet nem rajzolhatunk. Azt itt is tényként kell megállapítanunk, hogy a török kivonulása után nagyon számottevő népvándorlás indult meg az északi szlovák nyelvetterületekről, azonban azt is ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az új hazát, földet kereső és dél felé vonuló tömegek között — nem is kis számban — voltak olyanok, akik a török elől menekültek észak felé, a biztosabbnak látszó vidékekre, s ott aztán vagy megtartották nyelvüket, vagy pedig elszlovákosodtak. Arra vonatkozólag sem lehetnek pontos adatok — megközelítők sem —, hogy egy-egy falu régi lakosságából mennyi maradt meg, illetve mennyi költözött vissza előbbi lakhelyére. Harmadsorban azt is látnunk kell, hogy az első vagy második hullámból egy-egy faluban letelepedett lakosság gyakran nem jelentéktelen része tovább költözik, s nem ritka, hogy a harmadik, negyedik helyen telepszik meg véglegesen. Ezeknek a helyére is általában újabb bevándorlók kerültek, hol a környék valamelyik falujából, hol a szomszédos vagy a távolabbi megyékből.

Több nógrádi szlovák nyelvű községben igyekeztünk tájékozódni afelől, vajon az idősebb nemzedék az elődeik elbeszélései alapján emlékszik-e arra, vagy hallott-e arról, hogy az őseik honnan költöztek erre a vidékre, illetve jelenlegi lakóhelyükre. A legtöbb falu megkérdeztjei erre nem tudtak választ adni. S ezek főleg olyan falvak voltak, amelyeknek lakosai — feltehetően vagy bizonyíthatóan — különböző vidékekről telepedtek le egy községbe. A származás emléke elsősorban azokban a falvakban élt néhány idősebb ember emlékezetében, amelyeknek lakossága teljes egészében vagy legalábbis zömmel egy községből települt át. Szupatakon 1959-ben a 74 éves Krejcsi Pál így emlékezett:

„Lucatőről, tótul Lučatin (Besztercebánya környéke) ezt az öregektől hallottam, hogy onnan származtak. Azt már nem tudom, mikor jöttek, hát már réges-régen volt . . . Hát úgy hallottam, hogy hat család jött . . . egyik Rajky . . . , másik meg Viczián . . . , de Vicziánék többen voltak, meg osztán Gulya család . . . Ez az Institóri ez úgy nősülhetett be. Zsellérek voltak, kérem, ők foglaltak, irtottak, erdő volt, mikor idejöttek, irtottak, így foglaltak földeket és művelték. Azután kaptak jobbágytelket . . . Aki hogy bírt dolgozni, úgy kapott földet. Nagyobb család volt, jobban bírta a dolgot, akkor az több földet kapott . . . Néha előhozták, hogy hogy kerültek ide. Lehet, hogy ott is már sokan voltak (Lučatinban) . . . szűkebb hely volt, itt meg már föld elég, hát ide jöttek foglalni . . . Nagy családok voltak, nem válakoztak szét, hanem együtt éltek. Mert, ugye, kellett járni uraságoknak dolgozni. Meg hát itthon is kellett dolgozni . . . még aratásba is jártak . . . Viczián család, mindig huszonkilencen voltak. Ha szü-

letett, akkor egyik meghalt belőle, mindig csak huszonkilencen voltak . . . Már harmincra nem bírtak felszaporodni. Ezek egy házban laktak.” (Az adatközlő később az előbb felsorolt három családot még a Flinta, a Szvetlik és a Franyó családok neveivel egészítette ki.)

Nógrád megyében a szlovákság nagy része a Cserhát erdős vidékére és környékére telepedett. RADVÁNYI kéziratában gyakran olvasunk az erdőirtásról. Bánkról elmondja, „. . . új telepet alapítottak itt s éppen ezért a szántóföld javát művelik, házi szükségleteikre kiirtották s elhordták az erdőt és sok munkával igen termékenyvé tették a földet, a magasabb dombhátaikat szőlőskertek telepítésére tették alkalmassá . . .”⁷⁹. Keszegről is olvashatjuk, hogy, „. . . e telepések azonban a falu határát túlságosan szűknek találták ahhoz, hogy kenyereket megtermelhessék rajta, ezért gyökerestől kiirtottak egy erdőrészt s így nagyon is termékeny szántóföldet teremtettek maguknak, ezután szőlőtelepítéshez fogtak . . .”⁸⁰. Az agárdiakról azt írja, hogy a szőlőművelésben megelőzik a többi.⁸¹ A rádiak „csak a szőlőhegyekre bízták eddig vérüket s veritéküket”.⁸² A vanyarciak első faházait szintén az erdőirtás révén szerzett fatörzsekből építették.⁸³ Amint már eddigi példáinkból is láttuk, a szőlőtermelés nagyon gyorsan a szlovák lakosságnak is egyik jelentős foglalkozási ágává vált. A szirákiak már a 18. század elején jelentős jövedelmet húztak a borból,⁸⁴ a vanyarci bor vásárlásával a balassagyarmati jegyzőkönyvekben találkozunk.⁸⁵ Béren (Beér) — úgy látszik — később indul a szőlőtermelés: „Szőlőhegyeit nemrégiben telepítette be friss dugványokkal a lakosság, de gyümölcsét még nem élvezi . . .”⁸⁶ Néhány telepes községben elég korán kialakult foglalkozási ág lehetett a mészégetés, amelyet pl. Szupatakon a múlt században még műveltek, Vanyarcon pedig az utóbbi évtizedekig.⁸⁷

Amint a vanyarci példák is igazolják, a szlovák telepések — akár egy-egy falut szálltak meg, akár már az előbb is ott lakó, illetve oda került magyarok vagy szlovákok között kezdték az új életet — rövidesen szükségszerűen beilleszkedtek a vidék feudális termelési rendjébe. Az is valószínű, hogy nyelvi nehézségek sem voltak, már azért sem, mert a megye északi és déli falvai között gyakori volt az érintkezés, a cserekereskedelem, a fuvarozások, az arató munkások stb. révén. Az új telepések pedig, elsősorban az a

⁷⁹ RADVÁNYI, 1710—1714, 136.

⁸⁰ RADVÁNYI, 1710—1714, 138.

⁸¹ RADVÁNYI, 1710—1714, 138.

⁸² RADVÁNYI, 1710—1714, 141.

⁸³ MANGA, 1969, 150—151.

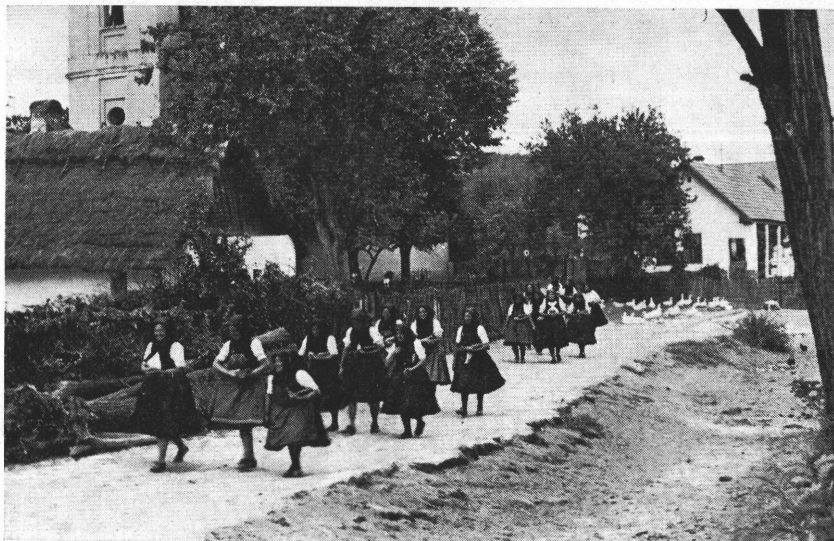
⁸⁴ RADVÁNYI, 1710—1714, 122.

⁸⁵ MANGA, 1969, 155.

⁸⁶ RADVÁNYI, 1710—1714, 122.

⁸⁷ MANGA, 1969, 157.

férfilakosság, amely a környék vagy a távolabbi vidékek magyar nyelvű lakosságával is érintkezett, valószínűleg elég korán a magyar nyelvet is megtanulta, mint ahogy a szlovákság között élő magyarok is többé-kevésbé elsajátították a szlovák nyelvet. A vegyes falvak lakossága pedig kétnyelvűvé vált. Mindez — természetesen — nem jelentette azt, hogy a szlovákság anyanyelvét feladta volna. A mindennapi egymás közötti érintkezésen

7. Felsőpetényi (Nógrád m.) asszonyok. (1955)

kívül a vallásos élet, a hit- és szokásvilág, a szórakozási alkalmak, a népdalok, a mondák stb. egyformán az anyanyelv őrzői voltak — mondhatjuk napjainkig. Sőt, ehhez az északi szlovák nyelvterülettel való későbbi kapcsolatok is újabb és újabb impulzust adtak. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egymáshoz közelebb vagy távolabb fekvő telepés falvak között is volt lehetőség az érintkezésre. Ha Nógrád megyének azokat a falvait nézzük, ahol a népi kultúra ún. hagyományos formái az utóbbi évtizedekig fennmaradtak, azt látjuk, hogy sok tekintetben bizonyos kiegyenlítődési folyamat jött létre, amely pl. a hit- és szokásvilágban⁸⁸ vagy a török háborúkra emlékeztető népdalszövegek változataiban kísérhető figyelemmel.⁸⁹

A Pest megyébe települt szlovákság jó része a Duna—Tisza közén helyezkedett el, északon Váctól nyugatra néhány községben, továbbá Csömör,

⁸⁸ MANGA, 1969, 162—166.

⁸⁹ MANGA, 1956.

Kerepes, Irsa térségében.⁹⁰ A nagyobb számú letelepedés itt is a második hullámban történt, főként Hont, Nógrád és Zólyom megye szlováklakta falvaiból. A Nógrádból szökött jobbágyokról szóló összeírás szerint Pest megyébe 387 jobbágy szökött. Amint FÜGEDI írja, a szlovák vidékekről költöztek csak a lakosság magvát alkották, mert kisebb-nagyobb számban mindenütt voltak más vidékekről jött telepesek is. A megkülönböztetés nem a származás, hanem a vallás alapján történt.⁹¹ A Pest megyei szlovák telepek zömmel az 1710-es években jöttek létre (Maglód 1710, Bénye 1715, Kiskőrös 1718, Sári 1719, Miske 1719), vagy alakultak át szlovák többségű falvakká (Irsa 1715 és Sződ 1715–20 között).⁹² Albertibe a Nógrád megyei Slatinka helység lakói mind átköltöztek, s pusztává lett.⁹³ Kerepes, Csömör, Kis- és Nagytarcsa, Ecsér stb. szlovák többségű lakossága csak az 1720-as évek után alakul ki. Maglódról SIRÁCKY megjegyzi, hogy az urbáriumokban szereplő és magyar nevű lakosok szlovákok voltak.⁹⁴ Több helységről, mint pl. Kerepes, az is megállapítható, hogy számot tevő német lakossága elszlovákosodott, sőt Rákoskeresztúrról arra is van adatunk, hogy a századforduló táján meglevő és németül beszélő családtagok lányai az előbb Csömörön, Tarcsán, Cinkotán is gyakorolt szokás végzésében a virágvasárnapi szalmabábu, a *kiszel* kivitelében is részt vettek, és együtt énekeltek a szokáshoz kapcsolódó szlovák szöveget, amely nógrádi hagyományokra utal.⁹⁵

*Kisel, kisel tavo,
na peštansko právo,
Tavo kiselína,
nuka šodrovína . . .*

.....
*Muriena, za koho si umrela ?
Za keresturské dovke
za pekné panenka umrela.
Podopri si bôčke,
na zlaté vidličke.
Milá moja laluja,
mila moja laluja.
Nevesti sa krásné,*

Kisel, kisel, távozz,
a pesti jussodra.
Távozz savanyúság,
itt a sódar (sonka) . . .

Muriena, kiért haltál meg?
A keresztúri lányokért,
a szép szüzekért halt meg.
Támaszd meg oldaladat
arany villácskán.
Kedves liliumom,
kedves liliumom.
A menyecskék szépek,

⁹⁰ Vö. FÜLEKI, 1966, 137–138.

⁹¹ FÜLEKI, 1966, 320.

⁹² FÜLEKI, 1966, 326.

⁹³ MOCSÁRY, 1826, I. 319.

⁹⁴ SIRÁCKY, 1966, 114. Nagytarcsáról elmondja, hogy az 1715. és 1720. évi összeírások magyar vezetékneveket tartalmaznak, a szlovák név kevés, s csak mint pl. a Sipeki (3 család) és a Legéndi lehetett szlovák. Uo. 113. Mi úgy véljük, hogy a Sipeki család a Nógrád megyei Sipekről, a Legéndi család pedig az ugyancsak Nógrád megyei Legénd községből került Nagytarcsára.

⁹⁵ MANGA, 1971, 23, 33. Vö. még SINKOVICSNÉ, 1958, 49–50.

*ládi majú prázdné.
Abi šati mali,
na kisel bi dali.
Ale šati nemajú,
na kiselá nedajú.
Tavo kiselina,
nuka šodrovina.*

de üres a ládájuk.
Ha lenne ruhájuk,
a kizselre adnának.
De ruhájuk nincs,
a kizselre nem adnak.
Távozz, kizsel,
Itt a sódar (sonka).

(Rákoskeresztúr, Kalina Julianna, 1967.)

Rákoskeresztúron, Kerepesen, Nagytarcsán, Csömörön és Cinkotán általában az első világháborúig tartották a másik virágvasárnapi szokást, amit Kerepesen így jelöltek: „menyasszonyt öltöztettünk”. Néhány tíz év körüli kislány, egyiket menyasszonynak öltöztették, járta sorra a falut, minden háznál elénekelték a Tótkomlósról is ismert szöveg⁹⁶ változatát, amely a szalmabábu kiviteléhez kapcsolódó szövegből is kölcsönvett részleteket. Kerepesen 1910 körül, amikor a nagyszámú bevándorlók révén a község zömmel megmagyarosodott, néhány lány a „*Kvetná nedela, kde si klúče podela . . .*” kezdetű szöveget magyarra fordította.

Soós Imre Hevesben 14 községet sorol fel, ahová főleg Gömörből, Hontból, Nógrádból települtek nagyobb számban szlovákok. Ezenkívül még kb. 30 helységet érintett több-kevesebb szlovák beköltözés, de az ott talált magyar lakosság nyelvét még időszakosan és részben sem tudták megváltoztatni, asszimilálódtak, vagy több esetben visszakerültek egykori lakóhelyükre.⁹⁷ Úgy látszik, hogy a Heves megyében letelepült szlovákok a földművelő életmódban nem illeszkedtek olyan gyorsan, mint pl. a Nógrád és a Pest megyeiek. Soós Imre szerint itt a fafeldolgozás, faeszközök készítése, fuvarozás, mészégetés, hamuzsírőzés volt legkedveltebb foglalkozásuk. A jobbágytelkeket nem szívesen vállalták, inkább arattak, nyomtattak, kaszáltak. A fafeldolgozás és a nyári idénymunka mellett a szőlőművelés nyújtott komoly kereseti forrást. Mátraalján 1736-ban a szlovák falvakban írták össze a legtöbb pálinkafőzőt.⁹⁸ Hasznos határában 1740 táján létesült a legrégebb üveghuta. A huták szlovák lakossága a 18. század második felében telepedett.⁹⁹ A tarnaszentmáriai szlovákok mészégetésre adták magukat.¹⁰⁰

A telepítések Heves megye falvaiba is több szakaszban történtek. Valószínűleg az 1690-es években kezdődtek, majd nagyobb méretűvé a 18. század második évtizedében váltak. Az összeírásokból itt sem lehet kétséget kizáróan — a 14 község esetében sem — azt megállapítani, hogy az egyes

⁹⁶ MANGA, 1956, 439.

⁹⁷ Soós, 1955, 19.

⁹⁸ Soós, 1955, 20.

⁹⁹ Soós, 1955, 38.

¹⁰⁰ Soós, 1955, 51.

községeknek ne lett volna előbbi vagy későbbi lakosságuk, amelynek száma, származása, nyelve nem állapítható meg az összeírásokból. Soós felsorolása szerint a 14 község szlovákjai főleg Hontból, Gömörből, Zólyomból és Nógrádból, továbbá Árvából és Trencsénből kerültek Hevesbe. Feltűnőnek tartjuk, hogy mind a Pest, mind a Heves megyeiek és, amint majd a későbbiek során is látjuk, a békésiek között, származáshelyként gyakran szerepel Nógrád, Hont és Zólyom megye. Ha Észak-Nógrádot valóban annyi szlovák hagyta volna el, mint amennyire forrásainkból lehetne következtetni, a falvak teljesen kiürültek volna. Nem vitás, volt ilyen is — megemlékeztünk róla —, s vannak olyan falvak, amelyek az elvándorlás következtében lakosságuk jó részét elvesztették. Azonban mindemellett arra is gondolnunk kell, hogy pl. a közeli megyékből származónak feltüntetett telepések jelentős részének már nem a jelzett helységek, illetve megyék voltak eredeti lakosai.

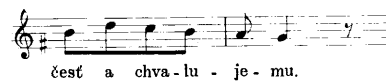
Domoszlót 1695 tavaszán ülte meg 15 Zólyom megyéből származó szlovák család, akiknek főfoglalkozásuk a szőlőtermelés és a pálinkafőzés volt, s a földművelést csak mellékesen űzték. 1720-ig Kishont megyéből még 30 család szökött át Domoszlóra, s 1720-ban és 1723-ban már innen indult egy kirajzás Békéscsabára. Ugyanakkor a csabai szlovákok közül később többen visszatelepedtek Domoszlóra. 1729—40-ben újabb 13 szlovák család telepszik le: 10 Zólyomból, 1 Árvából, 1 Rimabányáról, 1 pedig Gömörből.¹⁰¹ 1967-ben Domoszlón is végeztünk az esztendő ünnepi szokásaira vonatkozó adatgyűjtést, s ott is megtaláltuk az ún. menyasszonyjárás változatát. Az első világháború után egy ideig még szokásban volt, hogy feketevasárnap az iskolás lányok fekete ruhában sorra járták a falut. Egyik volt közülük a menyasszony, fején fátyol és zöld koszorú volt. Mindnyájan bementek a szobába, s ott az asztalnál a menyasszony „megperdült”, majd énekelték az alábbi szöveget:

Rubato, $\text{♩} = 92$

a)

Po - da - kuj - me pá - nu Bo - hu, až dá - vaj - me

čest a chva - lu - je - mu.

a) az 5. sorban így:

roé - ko ot - pra - co - val

¹⁰¹ Soós, 1955, 32—33.

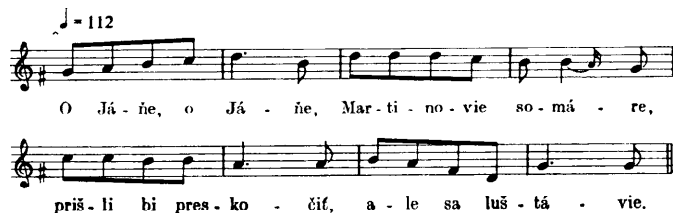
Podakujme pánu Bohu,
 až dávejme čest' a chvalu jemu.
 Z ňebe stúpiv paňi Jesse,
 a Márii sináček naroďiv.
 Tri a tricát ročko otrapracoval,
 a na svetom križi umretí mav.
 A tá krv nás vikúpila,
 zomrel ňi ho z horuciho pekla.
 Až nad jezjes veční plameň,
 zachovaj nás paňe Kriste, amen.

Köszönjük meg az Úristennek,
 s adjunk tiszteletet és dicséretet.
 Az égből szállt alá Jessze¹⁰² asszony
 és Mária fiát szült.
 Harminc és három évig munkálkodott
 és a szent kereszten kellett meghalnia.
 És ez a vér minket megváltott
 a pokol tüzéből, érettünk halt meg.
 Majd fölötté az örök láng.
 Óvj meg bennünket Krisztus Urunk. Amen.

(Domoszló, özv. Béres Bertalanné, 71 éves, 1967.)

A domoszlói szöveg változatát BEDNARIK Árvából (Nizná) közli, s leírja a szalmabábu kihordásának feketevasárnapi szokását, majd elmondja, hogy a lányok maguk közül királynőt választanak, felöltöztetik őt fehér ruhába, s amikor visszatérnek a víztől, amibe a bábút dobták, sorra járják a házakat, elöl megy a királynő (*královna*), utána a többi lányok énekelve.¹⁰³ Az énekekben voltaképpen a domoszlóinak egy némileg teljesebb változatát ismerjük fel. Árvában, amikor a szalmabábút a falun végigvitték a lányok, így énekeltek: „*Mamuriena, mamuriena, Kyselová žena, kde si prebyvala? . . .*” („Mamuriena, mamuriena, Kiszel-asszony, hol maradtál? . . .”) Domoszlón a megkérdezettek a szalmabábu kihordásának szokására már nem emlékeztek, azonban az iskolás lányok szokására azt mondták, hogy „*idú marmurieni*” (mennek a marmurienák). Tehát a szalmabábu, a Marmuriena kihordásának szokása elfelejtődött, azonban a bábu neve megőrződött, s azokra a lányokra mondták, akik a „menyasszony”-nyal járták a falut, s akik — amint Árvában is történt — a Marmurienát is kivitték a faluból.

A Szent Iván-napja (június 24) körüli tűzugrásra csak Nógrád egy-két szlovák falujában emlékeztek a legidősebb asszonyok, de a szokáshoz fűződő éneket már nem tudták, arra nem emlékeztek. Domoszlón az első világháború előtt és egy-két esetben még után is ugrálták a tüzet, amikor az alábbi szöveget énekeltek a lányok:

¹⁰² Vö. ERDÉLYI 1917, 349.

¹⁰³ BEDNARIK, 1943, 88. Vö. még SUŠIL, 1951, (150. szöveg).

*O Jáne, o Jáne
Martinovie somáre,
prišli bi preskočit,
ale sa luštávje.
O Jáne, o Jáne,
Koštalovie somáre,
prišli bi preskočit,
ale sa luštávje.
O Jáne, o Jáne,
Košúrovie somáre,
prišli bi preskočit,
ale sa luštávje.
O Jáne, o Jáne,
Brdášovie somáre,
prišli bi preskočit,
ale sa luštávje.*

*Na markazskom zámku
zabili cigánka,
ňebolo to cigánka,
ale kapitánka.
Kebi ja vedela,
kde moj milí kosí,
zaňesla bi som mu
na poludňa vodi.
Na poludňa vodi,
na večer pálenki,
že bi nezabudol
ot svojej frajerki.
Kebi ja vedela,
kde moj milí bíva,
tajšla bi som ja tam
ložički umívať.
Ložočki aj stolík,
milí moj sokolík.*

Ó János, ó János,
a Mártonék szamarai
eljöttek volna a tüzet átugrani,
de lusták.
Ó János, ó János,
a Kostyálék szamarai
eljöttek volna a tüzet átugrani,
de lusták.
Ó János, ó János,
a Kosurék szamarai
eljöttek volna a tüzet átugrani,
de lusták.
Ó János, ó János,
a Brdásék szamarai
eljöttek volna a tüzet átugrani,
de lusták.

A markazi várban
megölték a cigánylányt,
nem volt az cigánylány,
hanem kapitányné.
Ha én azt tudnám,
hogy a kedvesem hol kaszál,
vinnék neki
délben vizet.
Délben vizet,
este pálinkát,
hogy ne feledkezzék el
a szeretőjéről.
Ha én tudnám,
hogy hol lakik a szeretőm,
elmennék oda,
megmosni az ágyakat.
Az ágyakat és a székét,
én kedves sólymom (sólyommadaram).

(Domoszló, özv. Béres Bertalanné, 71 éves, 1967.)

A szlovákság dél felé áramlásának második hulláma jutott el az alföldi területekre, így Békésbe is. A főként Nógrád, Heves és Pest megyéből, illetve ezeken a megyéken keresztül dél felé tartó szlovák rajok az 1710-es évek végén kezdték a majdnem néptelen békési területeket megülni. Az errefelé áramló szlovákságnak csak egy része került ide közvetlenül eredeti lakhelyéről, másik — és valószínűleg ez volt a nagyobb — része rövidebb-hosszabb időre egy vagy több helyen már letelepedett Dél-Nógrádban, Pest vagy Heves megyében, s onnan költözött tovább dél felé. Az itt fel-

szabadult területekre nagyon jellemző FÜGEDI-Erik megállapítása, hogy szívó hatást gyakoroltak az Alföldhöz közel eső szlovákságra, mert bőven volt termékeny föld, amely művelés nélkül is felhasználható volt állattenyésztésre, művelése pedig kevesebb erőfeszítésbe került, még ha a kultúrtáj elvadulása miatt a mocsarak lecsapolása bizonyos többletmunkát jelentett is. A népesség pedig olyan ritka volt, hogy helyenként több napi járóföldre nem akadt lakott hely. „Mai ismereteink szerint Békés megyében 1720-ban négyzetkilométerenként 7, Pozsony megyében 34 lakos élt.”¹⁰⁴

Békéscsaba azonban az 1710-es években nem volt lakatlan. Mint már említettük, 1717-ben 22 családot írtak össze, s ezek magyar nevűek voltak.¹⁰⁵ 1718-ban érkeztek az első szlovák telepesek, s számukat 14 családra teszik, s 1720-ban pedig már 59 háztartást mutatnak ki.¹⁰⁶ Ugyanakkor a Nógrád megyéből szökött jobbágyokról szóló kimutatás szerint, amelyet 1720-ban készítettek, Csabára 61 jobbágy szökött, mégpedig Herencsény, Gede, Szinóbánya, Turicska, Kálno, Nagyfalva, Mlágyo, Csehbrezó, Málnapatak, Ronya, Uhrecka, Osgyin, Hradista, Berezenca, Zelené, Poltár, Garáb, Mulyad, Kisterenye, Brezova, Alsósztrégova, Miksi, Thamaly (?), Nagy-Sztracin, Bodony és Felső-Sztrégova falvaiból.¹⁰⁷ Bár ezeknek a kimutatásoknak a pontosságához kétség fér, azt mindenesetre érzékeltetik, hogy ebben a nagy mozgásban a szlovákság mellett a magyarokkal is számolnunk kell, s azzal is, hogy hol a szlovákok a magyar, hol a magyarok a szlovák többségbe olvadtak.

1745-ben Békéscsaba lakossága elérte a 2740-es lélekszámot,¹⁰⁸ annak ellenére, hogy a telepes családok közül sokan tovább vándoroltak, többek között Szarvasra is. Ebben az időben a lakosság nagy része már kétségkívül szlovák. Békéscsaba után 1722-ben Szarvas megtelepítésére kerül sor, 1723-ban pedig Mezőberénybe érkeznek az első szlovák rajok.¹⁰⁹ Azonban nem ritka, hogy — különösen Békéscsabáról — csoportok tovább vándorolnak valamelyik más békési birtokra. Így kerülnek 1731-ben Endrődre magyarok és szlovákok, 1732-ben Békésszentandrásra csabai szlovákok.¹¹⁰ GAJDÁCS szerint a Gömör, Nógrád, Nagy- és Kis-Hont megyékből származó evangélikus vallású szlovákok egyik csoportja, amely 1740 körül került Szentandrásra, majd onnan 1746-ban az előbbi földesúr, Rudnyánszky József Komló nevű pusztájára.¹¹¹ A megyén belüli vándorlások kisebb-na-

¹⁰⁴ FÜGEDI, 1966, 315.

¹⁰⁵ TIBORI, 1960, 20.

¹⁰⁶ TIBORI, 1960, 22.

¹⁰⁷ CONSCRIPTIO COLONORUM. Acta 1720, Nógrád m. Levéltár.

¹⁰⁸ HAHN, 1886, 41.

¹⁰⁹ FÜGEDI, 1966, 326. SIRÁCKY, 1966, 131, 132. KRUPA, 1970, 9. MADAY, 1960, 395.

¹¹⁰ SIRÁCKY, 1966, 135–136.

¹¹¹ GAJDÁCS, 1896, 28.

gyobb mértékben később is folytatódtak. Az északról dél felé vándorlás vagy szivárgás révén — természetesen — szomszédos megyékbe is kerültek új honfoglalók. Itt ismét a Nógrádból szökött jobbágyokról szóló összeírásra lehet hivatkozni, amely szerint 1720-ig Csongrád megye három helységébe: Szegedre Varsányból, Terényből, Lőrinciből, Csécséről, Salgótarjánból, Fülekpüspökiből, Nyitrából (észak-nógrádi falu) 10, Csongrádra Lőrinciből és Sávolyból 2, Mindszentre Panyidarócról és Lehotkáról 3 és Szentesre Panyidarócról 1 jobbágy (család) szökött. Jászságba — az összeírás szerint — 192 szökött jobbágy (család) került, részben a megye déli, akkoriban is magyar nyelvű, részben az északi rész szlovák nyelvű falvaiból. Arra aztán nincs adatunk — nem is lehet —, hogy a magyar falvakból magyarok költöztek-e, illetve szöktek-e dél felé vagy olyan szlovákok, akik előbb magyar vagy magyar többségű falvakban telepedtek le, s onnan indultak tovább a jobb életlehetőségek keresésére. Azonban a szökések, a dél felé szál-lingózások még az 1720-as, 1730-as, sőt egyre kisebb mértékben a későbbi esztendőket is jellemezték, s az északi megyékből magyarok és szlovákok nemcsak az említett, hanem más helységekbe is kerültek.

A békési szlovákok nyilván már a telepedést követő esztendőekben beilleszkedtek a vidék gazdasági rendjébe: a vizes, mocsaras, nádas mezőkön az állattartás volt a kiindulópont, s ezzel együtt a földek feltörésével a földművelés is egyre nagyobb területeket hódított meg. Egyik-másik helységben az 1760-as, 1770-es években már szőlőtermeléssel is találkozunk. A múlt század elején már jelentős a gabonatermelés, amit a SKOLKA által leírt gabonavermek is igazolnak.¹¹² KOVAČEVIČOVÁ-nak is az a véleménye, hogy az új jövevények az első évtizedek folyamán átveszik a magyarok kültelkes gazdálkodási rendszerét, viszont a hagyományos szokások közül a családi ünnepekhez — születés, házasság, halál —, valamint az esztendő évszakaihoz, ünnepeihez kapcsolódóak megmaradtak.¹¹³ Ezt igazolja KRUPA András kitűnő munkája is, amely Békéscsaba és környékének az esztendő ünnepeihez kapcsolódó szokásait, hiedelmeit mutatja be.¹¹⁴

Ha TESSEDIK Sámuelnek, GAJDÁCS Pálnak és KRUPA Andrásnak az adatait egybevetjük, azt kell látnunk, hogy — különösen az ünnepi rítusok tekintetében, éppúgy a nyelvjárásban — számtalan egyezést találunk az egykori származáshely rítusaival, hiedelmeivel — már amennyire ezt az összehasonlítást az eddigi tájékozódó adatfelvételek lehetővé teszik.¹¹⁵

¹¹² URBANCOVÁ, 1971, 197.

¹¹³ KOVAČEVIČOVÁ, 1968–1969, 231–232. HORVÁTHOVÁ, 1970, 110–138.

¹¹⁴ KRUPA, 1970.

¹¹⁵ A mai Szlovákia területéről a KRUPA Andráséhoz hasonló monográfiával nem rendelkezünk.

A Luca-napi köszöntők, amelyeknek változatait a régi Észak-Nógrád, a mai Nógrád vidékeiről ismerjük,¹¹⁶ még az első világháború utáni esztendőkből Szarvason, Tótkomlóson, továbbá Békéscsabán, Nagybánhegyesen, Csanádalbertin is szokásban voltak.¹¹⁷ Utalhatnánk még a pásztorok karácsonyi vesszőhordására,¹¹⁸ a tréfás karácsonyi köszöntőkre, a feketevasárnap napi „menyasszonyjárás”-ra¹¹⁹ stb. Itt azonban azt is látnunk kell, hogy az új környezet bizonyos rítusokat már nem konzervált. Ilyen az ugyancsak feketevasárnaphoz kapcsolódott, *Kysel* vagy *Morena* néven ismert szalma-bábu meghordozásának, majd vízbe dobásának vagy elégetésének szokása, amely a mai Nógrád, Hont, Heves és Pest megye számos magyar és szlovák községében — éppúgy a mai Szlovákia észak-nógrádi területein is — még az első világháborút követő esztendőkből is szokásban volt,¹²⁰ Békésben viszont nyoma veszett. Valószínűnek tartjuk, hogy egyházi tiltás áldozatává vált, hiszen ez tűnhetett fel leginkább a lelkészeknek, és ebben láthatták a babonák továbbélését. A szlovák népzene lényegében ma is él, szlovák népdalokat a közép nemzedéktől még mindenütt hallhatunk. Azonban ezeknek zöme az új stílusú magyar népdalok dallamaival mutat szoros rokonságot. Az archaikus dallamokból nagyon keveset találunk, s ritkák azok a szövegek is, amelyek a török háborúkra emlékeznek, s amelyeknek gazdag változatait a mai nógrádi szlovák falvakban még megtaláljuk.

A már többször említett megyékből kirajzott, zömmel evangélikus vallású szlovákok egyes csoportjai kerültek a Duna—Tisza közötti területre, így Kiskőrösre is. Voltak köztük még Nyitrából, Turócból és Pest megyéből származó telepések is.¹²¹ Nyíregyházára viszont először 1753-ban Békésből költözött 300 család. Mivel azonban Nyíregyházán, illetve határában még nagyobb lehetőségek kínálkoztak a letelepedésre, Károlyi Ferenc gróf egy szlovák származású csizmadiamestert — aki a békési szlovákok átköltözését is megszervezte — bízott meg azzal, hogy pátenlevelét a honti, a nógrádi és gömöri evangélikus gyülekezetekben felolvassa, és telepéseket toborozzon. A toborzás eredményeképpen újabb rajok érkeztek Nyíregyházára és környékére, s az itt letelepedett és jobb módba került családok kapcsolatot tartottak előbbi lakóhelyükkel, és gyakran követték őket az otthon maradt rokonok, hozzátartozók is.¹²² Ennek a csoportnak néprajzáról MÁRKUS Mihály monográfiája tájékoztat, amely — amint a könyv előszavában olvas-

¹¹⁶ Vö. MANGA, 1968, 40—51.

¹¹⁷ KRUPA, 1970, 52—59.

¹¹⁸ Vö. MANGA, 1968, 52—67. KRUPA, 1970, 100.

¹¹⁹ Vö. MANGA, 1956, 436—437. KRUPA, 1970, 142.

¹²⁰ Vö. MANGA, 1971, 19—40.

¹²¹ SIRÁCKY, 1966, 63, 117.

¹²² MÁRKUS, 1943, 14.

hatjuk — azt a célt tűzte ki, hogy a magyar népterület egy kis létszámú, de egy tömbben élő és kis területen elhelyezkedett idegen eredetű etnikai népcsoportjának az életét s ennek alakulását tegye vizsgálat tárgyává.¹²³ Itt csak azt a megállapítást kívánjuk hangsúlyozni, amit legújabb kutatásaink is igazolnak, hogy általában a szellemi és közösségi élet hagyományai a legzártabbak, legérintetlenebbek, s viszonylag ezeket érte a legkevesebb magyar hatás.

Végezetül még a magyarországi szlovákság bükki, illetve borsodi és abaúj-zempléni csoportjairól kell néhány szót ejtenünk. Borsod, Abaúj és Zemplén megyék területére a másik nagy hullámban, az 1710-es, 1720-as években kezdődött a szlovákság beáramlása, és különösen a borsodi iparosodó vidékekre folytatódott a múlt században is. Borsodban a Bükk-tetőn Újhuta, Óhuta, Répáshuta, továbbá Bükkszentkereszt, Hámor stb., a Sajó völgyében Besenyő, Szirmabesenyő, Arnót, a Szuha völgyében Alsó- és Felső-Telekes, Jákfalva, Kurityán stb. őrizte szlovák jellegét.¹²⁴ A Tokajban — többek között — Boldogkőváralja, Mogyoróska, Komlóska, Hámorhuta helységekbe települtek szlovákok.¹²⁵ Az itteni szlovákság zömében Kelet-Szlovákia területéről került ezekre a vidékekre, Szepességből, Sárosból, továbbá Zemplén, Abaúj északi részeiből és Gömörből.¹²⁶

*

Az elmondottak összefoglalásaként elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy munkánk semmi esetre sem tart igényt a teljességre, tehát nem volt célja, hogy a mai Magyarország területére került szlovákság települési viszonyainak, körülményeinek részleteit, mindazokat a helységeket, amelyekbe bizonyíthatóan vagy feltehetően a szlovák nyelvterületről szlovák anyanyelvű lakosság került, sorra vegyük. Célunk mindössze az volt, hogy részint rámutassunk a szlovák népelem jelenlétére a magyarországi néprajzi, illetve etnikai csoportok 18. századi képének alakulásában, részint, hogy érzékeltessük, melyek azok a vidékeink, ahol kutatásaink során — elsősorban a néphit és népszokás terén, a folklór jelenségekben — a népi kölcsönhatásokkal feltétlenül számolnunk kell, tehát azzal, hogy bizonyos tartalmak és formák kialakulásában, továbbélésében, gyakoriságában az ott élő más nyelvű népelemek tradícióit, hasonló jelenségeit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. S vizsgálódásainkban nem elégedhetünk meg sem a mai nyelvi hovatartozás megállapításával, sem pedig a családnevek elemzésé-

¹²³ MÁRKUS, 1943, 5.

¹²⁴ BALOGH, 1902, 496—501.

¹²⁵ SIRÁCKY, 1966, 126.

¹²⁶ PETROV, 1928, 22. ŠTOLC, 1949, 425.

vel. Példáinkból nemcsak az derül ki, hogy egy-egy község lakossága, amely a település idején kétnyelvű, nemsokára vagy elszlovákosodott vagy megmagyarosodott, hanem az is, hogy ez a folyamat a későbbi évtizedekben sem ritka. Példáinkból azt is láthatjuk, hogy a származás meghatározásához a családnév sem nyújt mindig alapot, mert — amint FÜGEDI írja — a bevándorolt az új közösségben sokszor új nevet kapott, amely legtöbbször előbbi lakóhelyének nevéből képződött. Az ösküi és békési szlovákok névsorának elemzése azt mutatja, hogy a jövevény sokszor megváltoztatta nevét. A Nógrád, Hont, Zólyom, Pozsony és Nyitra megyei jövevények a falu nevét használták fel az új név képzésére.¹²⁷ Ezért találkozunk mind a magyar, mind a szlovák lakosság körében nemcsak a szlovák, hanem a magyar helységnevekből képzett családnevekkel is, akiknek viselői éppúgy lehetek magyarok, mint szlovákok. A dél felé vándorlók között is — bizonyára nem kis számban — magyarok is voltak. A származási hely meghatározása sem a jobbágnak, sem a földesúrnak nem állt érdekében. Tanulságként ismételtén azt is levonhatjuk, amire már többször utaltunk is, hogy egy-egy részben vagy teljes egészében újratelepült község gyakran nem egy községből vagy szűkebb vidékről származó telepeseinek egy része mindig alkalmazkodott a másikhhoz, s a másik nemzedék már annak a hagyományait hordozta tovább, vagy az előbbitől többé-kevésbé eltérő, ami az új közösségben formálódott. Több példát találunk arra is, hogy egyes családok az áttelepülés után is kapcsolatot tartottak előbbi lakóhelyükön maradt rokonaikkal, volt családtagjaikkal, s e kapcsolatok révén az előbbi lakóhely hagyományai újabb ösztönzéseket kaptak.¹²⁸ Fel kell tennünk, hogy az új közösségekben is kialakultak a hagyományok aktív hordozói, akiknek különösen a mindenki által elfogadott formák kialakításában jutott döntő szerep.

¹²⁷ FÜGEDI, 1966, 326.

¹²⁸ Arra nézve is sorolhatnánk fel példákat, hogy az északi szlovák nyelvterületről lent járt idénymunkásoktól, ablakosoktól, drótosoktól stb. különböző hiedelemtörténeteket, meséket hallottak, népdalokat, egyházi népénekeket, verses legendákat stb. tanultak.

DIE UNGARNSLOWAKEN

In dieser Studie will der Verfasser eine kurze, aber möglichst vollständige Zusammenfassung von den ungarischen Verhältnissen nach dem Rückzug des Türken bieten. In diesem Zusammenhang verweist er auf die durch Verheerungen der Kriegsläufe dezimierte Zahl der Ungarn und geht dann auf die Neubesiedlung der völlig zerstörten und entvölkerten Ortschaften und Landstriche mit Slowaken ein. Im ausgehenden 17. Jahrhundert setzte gleichzeitig mit dem Rückzug des Türken der Rückstrom jener nach Süden ein, die dazumal mit ihren Gutsherrn vor dem Vormarsch des Türken nach Norden, ins slowakische Sprachgebiet ausgewichen bzw. geflüchtet waren. Zugleich begann der Ausschwarm des Slowakentums nach Süden in die schütter bevölkerten oder entvölkerten früher ungarisch besiedelten Striche im Süden Ungarns. Auffallend ist die Zahl jener slowakischen untertänigen Bauern, die ihren Grundherrschaften entflohen, weil sie hofften, ein leichteres Leben und Grund und Boden zu finden. Oft aber kam es auch vor, daß der Gutsherr einen Teil seiner hörigen Untertanen von seinen Gütern im Norden auf die südlicheren, im Krieg zerstörten Güter umsiedeln ließ. Manche Gutsherrschaften sandten Vertrauensleute nach Norden, um dort Neusiedler anwerben zu lassen.

Für die ersten Neusiedlungen war es kennzeichnend, daß die nach Süden ausschwärmenden Slowaken nur einzelne verlassenen Ortschaften oder die von Ungarn nur spärlich bewohnten Dörfer besiedelten. Ein Teil dieser Neusiedler zog später weiter nach Süden, unter ihnen bereits auch Ungarn, slowakisierte Ungarn oder magyarisierten Slowaken. Die Flucht bzw. Neusiedlung der ersten Periode war ihrer Richtung nach auch durch die Hauptverkehrswege bestimmt.

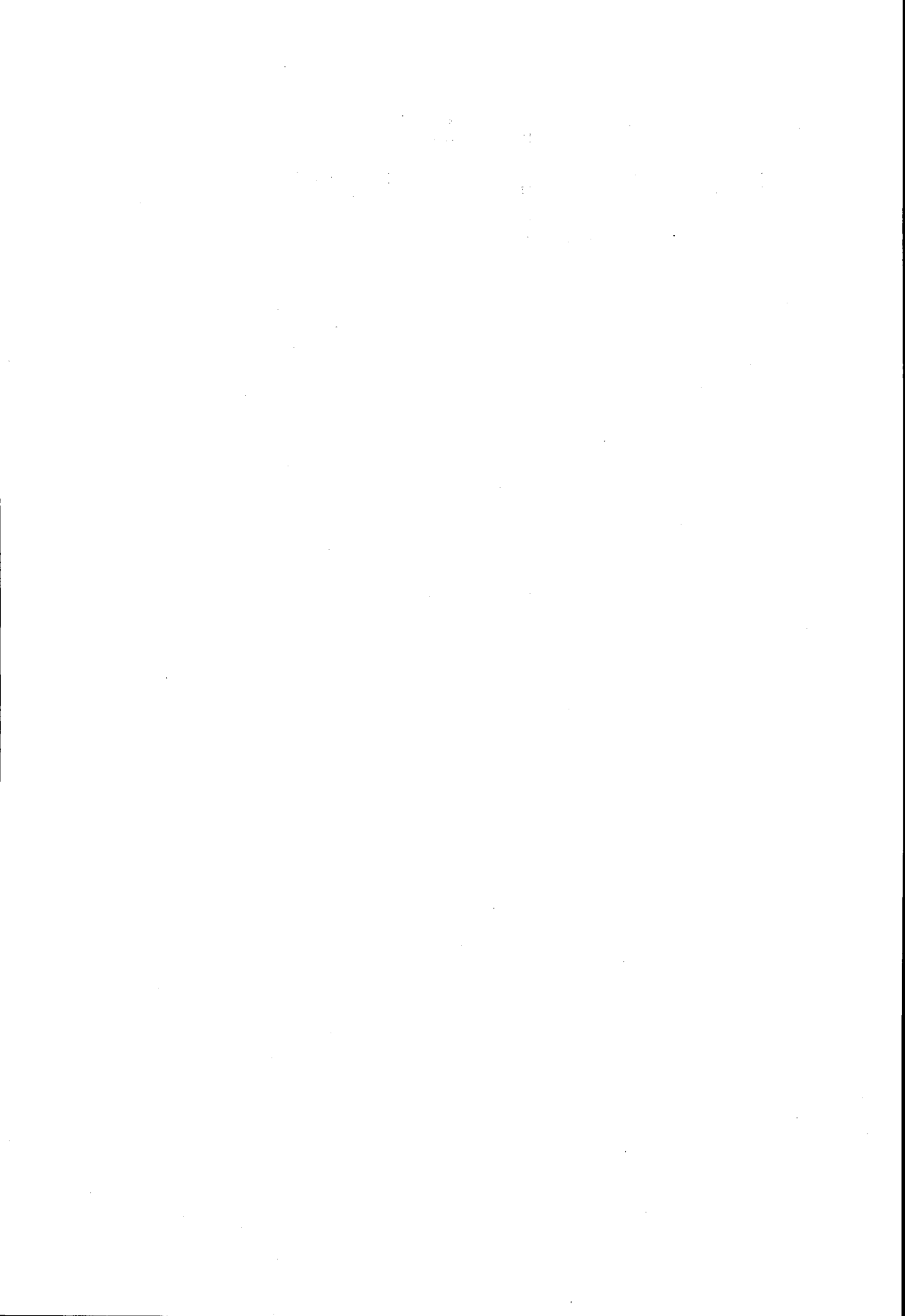
In der zweiten Phase des Neusiedlungswerks (sie hielt etwa bis in die 1710er und 1720er Jahre an) bildete sich auf dem Gebiet des heutigen Ungarn, in den früher von Ungarn bevölkerten Landstrichen folgende drei zusammenhängende Sprachinseln der Slowaken heraus: im Norden Transdanubiens (Komitate Komárom, Komorn und Fejér, Weißenburg), auf dem Gebiet der Komitate Nógrád (Neograd, Neuraden) und Pest, des weiteren in den Komitaten Békés und Csanád. Später erschien im Randgebiet der Komitate Borsod, Abaúj und Zemplén ein mehrfach verzweigter slowakischer Siedlungsleck.

Die Studie bringt auch typische Beispiele der ethnographischen Eigentümlichkeiten der Sprachinseln. Schließlich erörtert der Verfasser die Frage, welche Faktoren sich auf die Entwicklung der materiellen und geistigen Kultur der slowakischen Volksgruppen in ungarischer Umgebung auswirkten.

IRODALOM

- BALOGH Pál
1902 *A népfajok Magyarországon*. Bp.
Békés vármegye
1936 (szerk.) MÁRKUS György Bp.
- BEDNARIK, R.
1943 *Duchovná a hmotná kultura slovenského ľudu*. Turč. Sv. Martin.
- BÉL Mátyás
1957 *Észtergom vármegyéről*. Tatabánya.
- BOROVI József
é. n. *Egy nógrádmezei régi anyakönyv*.
(Kézirat, II lap)
- CHOBOT Ferenc
1915 *A váci egyházmegye történeti névtára*. I. Vác.
- ERBEN, J.
é. n. *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha.
- ERDÉLYI Zsuzsa
1971 *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben*. Ethn. 82. évf. 343—374.
- FÉNYES Elek
1847 *Magyarország leírása*. I—II. Pest.
- FÜGEDI Erik
1965 *Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn*. Studia Slavica XI. 289—239.
1966 *Zur demographischen Entwicklung vier slowakischer Dörfer im Püls-Gebirge im 18. und 19. Jh.* Studia Slavica, XII. 139—145.
1966 *Szlovák település a török alól felszabadult területen*. Agrártörténeti Szemle, VIII. 3. 313—331.
1969 *Békéscsaba újratelepítése*. Békési Élet I.
- GAJDÁCS Pál
1896 *Tótkomlós története*. Gyoma.
- GALGÓCZI Károly
1877 *Pest-Püls-Solt-Kiskun megye monographiája*. III. Bp.
- HAHN Lajos
1866 *Pamietnosti Békés-Čabánské*. Pest.
1870 *Békés vármegye hajdana*. Bp.
- HORVÁTHOVÁ EMILIA
1970. *Zviky pzi naroderní diet'at'a v Slovenskom Komlóši v Madarsku*. *Slavistika-Národopis*. Bratislava.
- HORVÁTH P.
1963 *Poddaný ľud na Slovensku v prvej polivici 18. storočia*. Bratislava.
- KARÁCSONYI János
1896 *Békés megye története*. I—III. Gyula.
- KORABINSZKY, J. M.
1786 *Geographis-historisches und Productenlexicon von Ungarn*. Pressburg.
- KOVAČEVIČOVÁ, S.
1968—1969 *Deux civilisations de même racine*. Extractum ex Ethnologia Europae. Vol. II—III.
- KRUPA András
1970 *Jeles napok a Békéscsabán és környékén élő szlovákoknál*. Békéscsaba.
- MADAY Pál
1960 *Békés megye városainak és községeinek története*. Békéscsaba.
1962 *Szarvas története*. Szarvas.
- MANGA János
1956 *Morena a jej madarskej obmeny*. Slovenský Národopis, IV.
1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Bp.
1969 *Egy magyarországi szlovák falu*. NKNT II—III.
1971 *Historisches Schichten des „Kisze“-Treibens in Ungarn*. Acta Ethn. 20.
- MÁRKUS Mihály
1943 *A bokortanyák népe*. Bp.
- MOCsÁRY Antal
1826 *Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statisztikai Esméretetése*. Pest I—IV.

- NAGY Iván
1858 *Balassa-Gyarmat. Új Magyar Múzeum*, V.
- NIEDERMAN Imre
1942 *Nógrádi élet a régi világban*. Bp.
- ONDRUS, P.
1956 *Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike*. Bratislava.
- PALUGYAI Imre
1855 *Békés, Csanád, Csongrád és Honf vármegyék leírása*, Pest.
- PETROV, A.
1928 *Príspevky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX. stoli. Praha*.
1927 *Sborník Fr. Pestyho Helység névtár — Seznam osad v Uhrách z r. 1864—65 jako pramen historickodemografických údajů o slovenských a karpatoruských osadách*. Praha.
- RADVÁNYI Ferenc
Collectana ad historiam de Nógrád. Codex XVII. Auctore Francisko Radványi Jurato Inelyti Comitatus Neogradensis Ordinaris Notaris 1710—1716. (Kézirat a balassagyarmati Palóc Múzeumban.)
- SIRÁCKY, J.
1963 *Stahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Slovenský národopis, XI.
1966 *Stahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava.
- SUŠIL, Fr.
1951 *Moravské národní písně*. Praha.
- Slováci v zahraničí*
1971 *Zborník Ústavu pre zahraničných Slovákov MŠ. (Szerk.) JÁN SIRÁCKY I.*
- SZABÓ István
1941 *A magyarság életrajza*. Bp.
- SINKOVICSné KALINA Julianna
1958 *Rákoskeresztúr*. Bp.
- SIMKÓ Gyula
1909 *Nyíregyháza és tanyáinak települése*. Kolozsvár.
- Soós Imre
1955 *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*. Eger.
- STOLC, J.
1949 *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava.
- SVEHLÁK, Sv.
1971 *Súčasný slovenský národopis a tradičná kultúra menšín. Slováci v zahraničí*. I.
- TESSEDIK Sámuel
1938 *Szarvasi nevezetességek*. Bp.
- TIBORI János
1960 *Békéscsaba története a Kőrös-kultúra idejétől a felszabadulásig*. Békéscsaba.
- URBANCOVÁ, V.
1970 *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava.
- VAHOT Imre
1851 *Losonczy Phönix*, II. Pest.
- VARŠIK, Br.
1940 *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*. Bratislava.

LEGÉNYES, VERBUNK, LASSÚ MAGYAR

(Szempontok az erdélyi férfitáncok összehasonlító kutatásához)

Az erdélyi magyar és román táncbéli kapcsolatok, kölcsönhatások vizsgálatának előfeltétele a tánc típusok pontos, sokoldalú, a regionális változatokig részletezett meghatározása. A román táncfolklorisztika az erdélyi román tánc kincs tipológiájának kidolgozásában már jelentős lépéseket tett,¹ s időszzerű, hogy az ez irányú magyar kutatás² is folytatódjék. A kölcsönhatások vizsgálata elsősorban a vegyes lakosságú vidékeken termékeny, ahol a tánc-kultúra természetszerűen mindig gazdagabb, sokrétűbb, mint a „tiszta”, érintkezésmentes területeken.³

A közép-erdélyi Mezőségeket BARTÓK és LAJTHA kutatásai óta a magyar és román népzenei és táncbéli kölcsönhatás klasszikus területeként tartjuk számon. A Mezőség elszigetelt — jórészt vegyes falvakban élő — szórvány magyarságának népi kultúrája régiesebb maradt, mint a nagyobb és egységes tömböt alkotó székelységé vagy a kalotaszegi magyarságé. Az utóbbi népcsoportok körében a magyar nyelvterület központi része felől kisugárzó újabb divátáramlatok (pl. az új népdalstílus, a népies műzene) gyors visszahangra találtak, s rohamosan terjedve szorították háttérbe a régibb vonásokat.

A mezőségi falvak többségében magyarok, románok s gyakran cigányok élnek együtt. Elkülönülésüket néhol látszólag megőrizték, legtöbb helyen azonban zene- és tánc-kultúrájuk annyira egybemosódik, hogy e bonyolult fonadékból szinte lehetetlen a „sajátos nemzeti jegyek” kihámozása. A zenész egyaránt játszik magyarnak, románnak, s megvannak a cigányok számára

¹ COSTEA, C., 1961, 1963, 1965; COSTEA, C.—GIURCHESCU, A., 1962; GIURCHESCU, A., 1959, 1967; BUCŞAN, A., 1957, 1967; BALACI, E.—BUCŞAN, A., 1969; PROCA-CIORTEA, V., 1964.

² BÁNDY Mária—VÁMSZER Géza, 1937; MOLNÁR István, 1947; MAÁ CZ László, 1958; KALLÓS Zoltán, 1964; DOMOKOS István, 1964; MARTIN György, 1965a, 1966, 1967a, 1969a, 1970a, 1970b.

³ Vö. pl. a gyimesi csángók igen gazdag és a csíki székelység jóval szerényebb tánc-repertoárját. KALLÓS Zoltán—MARTIN György, 1971; DOMOKOS István, 1964.

szóló nótái is. Nemcsak a saját falujában, hanem másutt is muzsikál. A román faluban megtanult nóta olykor a helybeli magyaroknak tetszik meg, s a dallamot újabb szálláshelyén már magyarként tartják számon. Az egy faluban élő különböző etnikumok és a szomszédos — akár azonos nemzetiségű — települések is jórészt azáltal különböznek, hogy egyazon kultúra különböző történeti rétegeit, alakzatait, fejlődési szakaszait egymáshoz képest fáziseltolódásban őrzik.⁴

A Mezőség sokrétű tánc- és zenei folklórja csak az utóbbi években kezd számunkra teljes gazdagságában feltárulni. BARTÓK e terület hangszeres tánczenéjének már különös jelentőséget tulajdonított a magyar népzene története és a népzenei kölcsönhatások szempontjából.⁵ KODÁLY gyűjtőútjai közvetlenül nem érintették ugyan ezt a területet, de LAJTHA László⁶ és JÁRDÁNYI Pál⁷ figyelmét ő terelte a Mezőség népzeneje felé. JAGAMAS János háború utáni kutatásai nyomán e vidék népzenei arculatának sajátos vonásait is megfogalmazta.⁸ A Mezőség táncéletéről eddig SÜMEGHY Vera,⁹ FARAGÓ József¹⁰ és KALLÓS Zoltán¹¹ közlései adtak hírt. A legújabb kutatások nyomán egyre inkább kirajzolódnak e hatalmas, több megyényi terület kisebb egységeinek sajátos táncbeli vonásai is, a jellemző — s néptáncaink történeti értelmezése szempontjából igen fontos — tánc típusok, valamint a magyar és román táncbeli kapcsolatok, kölcsönhatások tényei.

Az erdélyi táncfolklór legjelentősebb ágát a férfítáncok jelentik, amelyeknek éppen a Mezőségen él együtt legtöbb fajtájuk.¹² E táncok — interetnikus kapcsolataik mellett — a Kárpát-medence egyik fontos tánc történeti kérdésének tisztázását is elősegítik: a régi és új táncstílus viszonyának s az új stílus kialakulásának kérdését ugyanis leginkább ezek révén lehet megközelíteni. Gyűjtésük, kutatásuk azért is fontos, mert gyorsabban pusztulnak, mint a hagyományos párostáncok, amelyeknek divatja még eleven. Jelenlegi vizsgálatunk csupán férfítáncokra szorítkozik. Egy olyan gyakori — erre a területre általánosítható — esetet mutatunk be, amikor egy táncos egyéniség több különböző férfítánc típust ismer.¹³ Ez a

⁴ Erre utal GIURCHESCU, A., 1959, 268.

⁵ BARTÓK Béla, 1934, 23, 29; BARTÓK Béla, 1967.

⁶ LAJTHA László, 1943; 1954a, 1954b.

⁷ JÁRDÁNYI Pál, 1943.

⁸ JAGAMAS János, 1956.

⁹ SÜMEGHY Vera, 1944.

¹⁰ FARAGÓ József, 1946.

¹¹ KALLÓS Zoltán, 1964.

¹² Eddig hat erdélyi férfítánc-típus körvonalai bontakoznak ki, amelyeknek számos, egymástól elütő alfaja van. Tanulmányunkban ezek közül csupán hárommal foglalkozunk.

¹³ Ilyen vizsgálatot korábban már végeztünk egy feketelaki (Lacu) táncos anyagával, aki négyféle férfítánc-típust ismert. MARTIN György, 1970a.

vizsgálat az erdélyi táncipológia további kidolgozásához éppúgy hozzájárul, mint a magyar és román táncbéli kölcsönhatások s a vegyes lakosságú Mezőség táncinkisének kutatásához. Az összehasonlító vizsgálat kezdőlépéseként választott példasorunk elemzéséből bizonyos alapvető módszerbeli tanulságok is következnek.

A Kárpát-medence népeinek individuális jellegű, improvizatív szerkezetű férfi- és párostáncokkal teli kultúrájában az egyéniség-vizsgálat módszerének különös jelentősége van. Ezt a — folklorisztika más területein már régen használatos — módszert¹⁴ a kelet-európai összehasonlító tánc-kutatásban fokozott mértékben ajánlatos alkalmazni.¹⁵ A kölcsönhatások vizsgálatának első lépéseként is célszerű az egyéni tánckészletből kiindulni, s nem azonnal nekivágni a különböző nemzetiségű adatközlők vagy különböző román és magyar vidékek, települések anyaga összevetésének.¹⁶

E vizsgálat jogosultságát és célszerűségét az is nyomatékosan indokolja, hogy a hangszeres tánczene és a néptánc esetében sokkal nagyobb mértékű és magától értetődőbb a két nyelvűség, mint a szóbeli hagyományok ágaiban. A táncbéli „kétnyelvűség” azt jelenti, hogy a vegyes falvakban a románok s magyarok egymás mulatságaiba eljárva, magától értetődően táncolták vagy táncolják egymás táncait, még ha meg is különböztetik azt a sajátjuktól. Példákat mindkét oldalról, szinte minden vegyes lakosságú vidékről említhetünk.¹⁷

A vegyes területeken — s különösen a Mezőségen — ritkán van éles határ az együttélő nemzetiségek tánc- és zenekultúrája között, s így az egyén hagyományanyagában is szerves egységbe fonódva jelenik meg mindkét nép tánc kultúrája. Az elkülönülés többnyire inkább csak tudati, nyelvi síkon — pl. a táncnevekben, terminológiaiakban s a táncról alkotott véleményekben — jelentkezik, s ez nem is mindig a lényegre, hanem a hagyomány pillanatnyi állapotára vonatkozik. A férfitánc különböző típusait pl. olykor határozott — de gyakran egymásnak egyéneként, falvanként, etnikumonként s vidékenként is váltakozva ellentmondó — etnikus jelleggel ruházzák fel az adatközlők. Néhol románnak, másutt magyarnak vagy cigánynak tartják attól függően, hogy a helyi hagyományban éppen ki a tánc jelenlegi

¹⁴ ORTUTAY Gyula, 1940; DÉGH Linda, 1963.

¹⁵ MARTIN György, 1969b.

¹⁶ Az improvizatív, individuális táncok esetében az egy-egy típuson belüli különbség egyéneként is oly nagy lehet, hogy az összehasonlítás kezdeti fázisaiban célszerű az egyes — többféle táncot is ismerő — adatközlők anyagából kiindulni. A jelentős egyéni különbségek ugyanis nagymértékben bonyolítják az amúgy is rendkívül összetett, több szempont figyelembevételét igénylő vizsgálatot.

¹⁷ Pl. a Felső-Maros vidéki Magyarón (Aluniș), a Közép-Maros vidéki Lőrincrévén (Leorinți), a Kis-Szamos völgyi Ördöngösfűzesen (Fizeșul Gherlii), a Borsa-völgyi Bodonkúton (Vechea), a kalotaszegi Szucságon (Suceag) és Türen (Turea) ezt egyaránt tapasztalhattuk.

vagy közelmúltbeli fő hordozója. Az etnikus jelleg tehát elsősorban a táncnév anyagban, a táncterminológiákban s a táncsal kapcsolatos véleményekben tükröződik, noha legtöbbször egyazon hagyományanyag különböző fejlettségű redakcióiról van szó. A nyilvánvaló összefüggések elhomályosulásával csak a részletes elemzések mutatják, hogy végső fokon egyazon hagyomány történeti fejlődésének különböző fázisaival állunk szemben, amelyek még az egy településen belül is jelentkező egyenlőtlen kulturális fejlődés folytán fokozatosan etnikai jelleget öltöttek.

E tudati, nyelvi anyag esetenként, falvanként s néha szinte egyénekenként is külön vizsgálendő, bonyolult kérdés. Szorosan összefügg az adott közösség életének történeti fejlődésével, társadalmi, települési, nemzetiségi, vallási és kulturális viszonyainak alakulásával, és sokszor egyénekenként is differenciálódhat. A két — egy településen belüli — etnikai közösség viszonya, többsége, kisebbsége, társadalmi, vagyoni, fejlettségi szintjének különbsége s népi-nemzeti öntudatának foka, orientációja bizonyos áttételekkel kihat a táncbéli hagyományőrzésre vagy akkulturációra s asszimilációra is. Ez első fokon pedig tudati, nyelvi síkon jelentkezik, tükröződik.

A táncok etnikai hovatarozására utaló nyelvi és tudatanyag értelmezésére, vagyis az eredetet és átvételt felvető kérdések megoldására csak mindkét nép teljes anyagának, sőt e táncművelés történeti fejlődésének átfogó ismeretében kerülhet csak sor.

*

Táncpéldáink a Mezőség nyugati részéről, a Borsa-patak és a Kis-Szamos találkozásánál fekvő vegyes lakosságú Válaszútról (Răscruți) származnak.¹⁸ Egy táncos tánckészlete alapján szemléltetik a mezőiségi férfi-táncok különböző típusait. E körülhatárolható anyag a táncművelés hasonlóságait és eltéréseit áttekinthetően szemlélteti, s egyúttal a népi variálás és típusképzés módszerébe nyújt konkrét bepillantást. Vizsgálatunk arra is rámutat, hogy a táncművelés meghatározása, egymástól való elhatárolása több táncalkotó tényező együttes figyelembevételét igényli. Az egyéni változatok természetesen nem hordozhatják magukban a típusok összes

¹⁸A közölt táncpéldák adatai: *I. sz. tánc: Sűrű magyar v. Csüördögölő.* Az MTA Népzene kutató Csoport filmtárában (továbbiakban MTA Ft.) a 495. filmen a 7. sz. tánc. Zenéje: a Népzene kutató Csoport lemezarchívumában AP 4164a. *II. sz. tánc: Verbunk.* Filmen Martin Gy. tulajdonában 18/A, 7b sz. tánc. Zenéje: MTA Mgt. 1401/A. *III. sz. tánc: Lassú- v. Ritka magyar.* MTA Ft. 495. 6. sz. Zenéje: AP 4163c. — A táncokat táncolta: id. Kallós János (Dici) szül. 1903-ban, Válaszúton. Gyűjtők: ANDRÁSFALVY Bertalan, KALLÓS Zoltán, MARTIN György, PESOVÁR Ferenc. Az 1. és 3. tánc gyűjtési időpontja 1961. X., a 2. táncé 1962. A táncok zenekíséretét (az 1. és 3. táncét) Kolbász Béla 51 é. primás, Cankó Károly 63 é. brácsás, (a 2. táncét) Pusztai Sándor (Szilaj) 1895-ben sz. primás és Kalló János 1913-ban sz. brácsás szolgáltatta. Mindannyian bonchidai cigányok. A táncokat és dallamokat MARTIN György jegyezte le.

jellemvonásait. Éppen ezért a táncpéldák elemzése kapcsán átfogóan ismer-
tetjük az illető tánc típus legfőbb sajátosságait, valamint interetnikus kap-
csolatait.

I. Sűrű legényes

Magyar névváltozatai: legényes, figurás, figurázó, nyolcas, pontozó, pontozás, sűrű magyar, sűrű tempó, sűrű fogásolás, verbunk, sűrű verbunk, sebes verbunk, csürdöngölő, magyaros, magyar csürdöngölő.

Román névváltozatai: Fecioreasca, Fecioresc, Feciorește, Ficioraș, Fighuraș, Ponturi, De ponturi, Fecioreasca deasa, Feciorește des, Bărbunc, Bătuta, Sărita, De sărit, Ungurește des, Ungurește iute, Fecioresc românește.

Kísérőzeneje Mm. $\downarrow = 116-138$ tempójú, 2/4-es ütemű, „gyors-
dűvő” kontrakíséretű.¹⁹ A hangszeres, gazdagon figurált ♩ -os mozgású dal-
lamai tetrapodikus sorokból állnak, s többnyire két — néha több — zenei
periódusból épülnek fel. E kanásztánc-ardeleana típusú dallamok²⁰ jórészt
AA_vBB_v szerkezetűek.

A tánc egy- és kétütemes, főként fejlett, összetett motívumokból
épül fel. A motívumok nyolcütemes, zárt motívumsorokba, ún. „pontok”-ba
tömörülnek. A pontot alkotó négy motívumból az utolsó mindig kifejezett
zárlat. A motívumritmika, a záróritmus s a pontok felépítése alapján hatá-
rozhatjuk meg altípusait.

A sűrű legényes Erdély-szerte különböző fejlettségű altípusokban
él. Az erdélyi magyarság körében eddig három alfaját ismerjük: 1. A mező-
ségi sűrű legényesek²¹ a legegyszerűbb szerkezetűek és ritmikájúak. 2. A
Maros- és Küküllő-vidéki ún. pontozók²² jellemző pontszerkezete ABAB_v.
Ritmikailag erősen szinkópáltak, s jellemző záróritmusuk a daktilus. 3.
A kalotaszegi legényes²³ szerkezete, formakincse a legfejlettebb s leggaz-
dagabb. Pontjai ABBC szerkezetűek. Ritmusa kevésbé szinkópált, zárórit-

¹⁹ Állandó ♩ értékekben mozgó kontrakíséret. MARTIN György, 1967b, 150.

²⁰ BARTÓK Béla, 1924, LXIII; BARTÓK Béla, 1934, 19; BARTÓK Béla, 1967, I. k. 49; KODÁLY Zoltán, 1969, 62.

²¹ Eddig közölt változatok: MARTIN György, 1964, 55, györgyfalvai legényes; KAL-
LÓS Zoltán, 1964, 250, választói sűrű magyar; MARTIN György, 1970a, 2. táncpélda,
feketelaki sűrű magyar; 1970b, III. k. Ördögösfüzesi sűrű fogásolás.

²² Eddig közölt változatok: LUGOSSY Emma, 1956, 509; 1958, 48, lőrincrévi pon-
tozó; MARTIN György—PESOVÁR Ernő, 1960, 240, lőrincrévi pontozó; SZENTPÁL
Mária, 1952, 47, marosbogáti csürdöngölő; MARTIN György, 1965b, 3. táncpélda; 1966,
214; 1967b, 185, lőrincrévi pontozó; 1970b, III. k. Magyarlapádi pontozó; 1972, 3.
táncpélda: Magyarbükki pontozó.

²³ Eddig közölt változatok: MOLNÁR István, 1947, 343—364, mérai, magyarvistai
és inaktelki legényes; LUGOSSY Emma, 1954, 108—114, kiskapusi legényes; MARTIN
György, 1965a, 510, magyarvistai legényes; 1966, 217, bogártelki legényes; 1967a,
1970b, III. k. Inaktelki legényes.

musa spondeus vagy anapaestus. A román tánc kutatás által eddig meghatározott dél-erdélyi, ún. fogarasi legényes-típus²⁴ sajátosságai a 2. magyar altípussal vágnak egybe. A további kutatás ezt nyilván román viszonylatban is ki kell hogy egészítse az Erdély más részein élő alfajokkal.²⁵

Erdély peremterületein e táncfajta a zeneileg s tempóban azonos, motívikailag részben hasonló, de szerkezetileg egyszerűbb, amorfabb, archaikusabb r o k o n t í p u s o k n a k adja át helyét magyar és román viszonylatban egyaránt. A szilágysági figurázó, a bihari, szatmári, nyírségi, dél-alföldi oláhos,²⁶ a csíki, gyimesi féloláhos,²⁷ a bukovinai székely silladri az erdélyi sűrű legényes egyszerűbb magyar rokonai. A szilágysági, bihari, Aradvidéki Ardeleana, Pe picior, Lunga,²⁸ a bánáti Soroc pedig e táncfajta román rokonai Erdély peremterületein. Az alföldi cigányok ún. cigánytánca²⁹ is e fontos erdélyi táncfajta régies rokona.

A s ű r ű l e g é n y e s t V á l a s z ú t o n „sűrű magyar”-nak vagy néha „csördögölő”-nek is nevezik. A mai 60–70 év körüliek legény korában — tehát az első világháború körüli időszakban — a sűrű legényes itt még a „lassú magyar”-ral együtt (vö. a III. típussal) a „párkezdés” — a tánciklus kezdés³⁰ — funkcióját töltötte be, vagyis a párostáncok bevezetéseként szerepelt. A bevezető férfitánc tehát két részből állt: a lassú magyart követte a sűrű legényes.³¹

A táncot kísérő bonchidai — de ezúttal válaszúti igény szerint muzsikáló — zenészek a tánchoz ez alkalommal két d a l l a m o t muzsikáltak.³² Az A/dallam (ld. az I. sz. táncpéldánk első dallamát) változatait eddig főként

²⁴ Eddigi közlések: COSTEA, C., 1961, 75–102; BUCŞAN, A., 1957, 34; BUCŞAN, A. — BALACI, E., 1969, 108, 243, 274, 326, 383; MARTIN György, 1966, 215; VASILESCU, T. — TITA, S., 1969, 185.

²⁵ COSTEA, C., 1961. művében négy erdélyi férfitánc típust határoz meg. Ezek közül az 1. fogarasi legényes típus felel meg a most tárgyalt sűrű legényesnek. Erdély más részéről azonban nem hoz további példákat e típus létre, holott a közép-erdélyi románság körében is ismertek a különböző alfajai. Az általa meghatározott másik három típus (Bárbunc, Küküllő-vidéki legényes, Haidău) már nem a sűrű legényes sajátosságait viseli. Ezekre a későbbiekben utalunk.

²⁶ MARTIN György, 1965a, 484, 507; 1970b, II. k. 4–5. sz. tánc; 1971.

²⁷ MARTIN György, 1969b, 405–406; 1970b, III. k.; KALLÓS Zoltán — MARTIN György, 1971.

²⁸ COSTEA, C., 1968; TÍMÁR Sándor, 1956; MARTIN György, 1965a, 485, 509.

²⁹ MARTIN György, 1965a, 485, 508; 1970b, II. k. 7. sz. tánc.

³⁰ Tánciklus: szünetről szünetig terjedő, egyvégtében táncolt, megszakítatlan táncfolyamat. A tánc legnagyobb formai, funkcionális egysége. GIURCHESCU, A., 1959; MARTIN György, 1970c.

³¹ Másutt — pl. Kalotaszegen — a sűrű legényes önmagában szerepel, a Válaszúttal szomszédos Széken pedig a táncok sorrendje fordított: a sűrű tempót követi a ritka tempó.

³² A dallamváltás a tánc folyamán semmiféle szerkezeti változást nem okoz, mert a tánc számára csupán a dallam ritmikai típusa és tempója, nem pedig egy meghatározott melodikájú dallam a fontos.

kalotaszegi és nyugat-mezőszéki falvakból ismerjük.³³ A B/dallam (ld. az I. sz. táncpéldánk második dallamát) pedig az egyik legáltalánosabb, közhelyszerű legényes dallam (az ún. „vastaghúros”), melyet a kalotaszegi és nyugat-mezőszéki területen minden primás ismer.³⁴

Válaszúti táncosunk mindössze ötfajta motívumot alkalmazott táncában. Ez a szám a tánc 2/Maros-vidéki és 3/kalotaszegi altípusaival összehasonlítva csekély. Ezekben ugyanis egy-egy táncolás, rögtönzés alkalmával 12—15-féle különböző motívumot is alkalmaznak.³⁵ A válaszúti (mezőszéki) legényes e szűkebb, szerényebb formakészlete viszont éppen a legényes többi regionális fajtájára is jellemző motívumokból áll. A tánc motívumainak szerkezete és ritmikája feltűnően egyszerű. A három — többször ismétlődő, visszatérő — főmotívumból kettő (1., 2.) négytagú, egyenletes nyolcados ritmusú egyszerű motívum, s csupán egy a fejlettebb, összetett szerkezetű (6.), ami a záró-motívumok sajátossága (7., 8.). A Maros-vidéki és kalotaszegi legényesben viszont a fejlett, összetett motívumok dominálnak. A válaszúti legényes záró-ritmusaival (♩♩) jobbára a Maros-vidéken találkozunk, Kalotaszegen alig.

A tánc s z e r k e z e t i felépítése is egyszerű. Az AAAA_v és AAAB pontszerkezet és két különböző mozdulatípusú (figurázó, csapásolás) motívumsor állandó, ciklikus ismétlődése jellemzi, mely a legegyszerűbb, szinte kezdeti fokozat az erdélyi legényesek szerkezeti fejlődésében. A Maros-vidéki, de különösen a kalotaszegi legényesben ez a felépítési mód már háttérbe szorult. A válaszúti sűrű magyar ily módon a tánc típus legegyszerűbb mezőszéki alfaját képviseli.

I I. V e r b u n k

Magyar névváltozatai: verbunk, székely verbunk, magyar verbunk, csürdöngölő, vármegyei, magyarországi. Román névváltozatai: Bărbunc, Bătuta.

Kísérőzenéje Mm. ♩ = 140—180 tempójú, 4/4-es ütemű, feszes, egyenletes „lassú dúvó”³⁶ kontraritmusú. Kísérődallamai az újabb ver-

³³ Méra (Mera), Magyarvista (Viștea), Inaktelke (Inucu), Bánffyhunyard (Huedin), Kolozs (Cojocna).

³⁴ Méra (Mera), Magyarlóna (Luna de Sus), Bogártelke (Băgara), Inaktelke (Inucu), Bánffyhunyard (Huedin), Szék (Sic), Kolozs (Cojocna), Györgyfalva (Gheorgheni), Magyarorszávat (Suatu). Közzölt változatok: MOLNÁR István, 1947, 359; LAJTHA László, 1954a, 184; KALLÓS Zoltán, 1964, 250.

³⁵ Vö. pl. a magyarvistai legényessel: MARTIN György, 1965a, 510; és a lőrincrévi pontozóval: MARTIN György—PESOVÁR Ernő, 1960, 240.

³⁶ Állandó ♩ értékekben mozgó kontrakíséret. MARTIN György, 1967b, 147. Székelyföldön olykor „esztam”-mal is kísérik a verbunkot. Lásd az 1c dallampéldát.

bunkos-zene stíluskörébe tartoznak, ami főként a Székelyföldre jellemző.³⁷ A Közép-Maros-vidéken és Kalotaszegen e dallamokat elsősorban a lakodalmi kísérések és a lassú csárdás zenéjeként alkalmazzák.³⁸ E dallamokat a verbunkhoz — a székelységhez hasonló gyakoriságban — a mezőségi magyarok és az észak-erdélyi románok (Beszterce-Naszód m.) használják.³⁹ Az újabb verbunkdallamokban olykor a tetrapodikus és hexapodikus sorok keverednek, s a dallam gyakran többsorossá, többrészesé bővül. A feszes negyedes kíséret felett a dallam gyors nyolcados és tizenhatodos ritmusértékekben cikázik ugyan, de e gyors dallammozgáson is gyakran átüt az újabb tánczene ritmikai jellegzetessége: az éles, pontozott, alkalmazkodó ritmus. A dallamsorok és periódusok súlyos, szünetes sorzárlatokkal vagy ún. bokázó kadenciákkal végződnek.

A t á n c fél- és együtemes motívumokból épül fel. Motívumkincse a sűrű legényeshez képest egyszerűbb s csekélyebb. Egy-egy táncos mindössze 5–6 motívumból építi fel táncát. A négyütemes, zárt motívumsorok többnyire három motívumból és egy zárlatból állnak. Hat ütemes motívumsor esetén pedig öt motívumot követ a zárómotívum. A zárlat egyetlen bokázó vagy csapás, amit feszült szünet s ütemelőző követ: ♩ ♩ -, ♩ - ♩ vagy pedig ♩ ♩ ♩ ♩, illetve ♩ ♩ ♩ ♩ ritmusú bokázó kadencia. Regionális alfajai a motívumkincs és motívumritmika, valamint a zárómotívumok különbségei alapján válnak el egymástól.

Az erdélyi magyar anyagban a verbunk két altípusa ismeretes: 1. A mezőségi és kalotaszegi verbunkok⁴⁰ motivikája, koreográfiai vonásai jórészt hasonlóak a sűrű legényeshez, ugyanis tulajdonképpen a verbunk gyorsabb tempójú zenéjére alkalmazzák a sűrű legényest. A kalotaszegi és mezőségi verbunk zenéje a legényeshez hasonlóan mindig tetrapodikus dallamsorokból építkezik. 2. A székelyek verbunkja viszont eltér a sűrű legényestől, a verbunk újabb alfajának látszik, s formakincse jóval egyszerűbb.⁴¹ Dallamaiban gyakoribbak a hexapodikus sorok. A román tánctipológia a

³⁷ MOLNÁR István, 1947, 374, 377, 381, 383, 386, 400; RÉTHEI-PRIKKEL Marián, 1924, 186–188; BÁNDY Mária–VÁMSZER Géza, 1937, 103; LAJTHA László, 1955, 15, 231, 253; MARTIN György 1965a, 503.

³⁸ MNT III. B. 288. sz.; MARTIN György 1967b, 168.

³⁹ LAJTHA László 1954a, 21, 183; 1954b, 73; COSTEA, C., 1961, 163; MEDAN, V., 1968, 71–75, 135.

⁴⁰ Eddig publikált változatok: MARTIN György, 1970a, 2. táncpélda, feketelaki verbunk; MARTIN György 1965b, 4. táncpélda; 1967b, 186–187; 1970b, III. k. Mérai verbunk.

⁴¹ Eddig publikált változatok: MOLNÁR István, 1947, 371–387, 399, szentegyházfalusi, csiktaplócai, csíkpálfalvi, csíkszenttamási verbunkok; MAÁ CZ László, 1958, csüördögölő; MARTIN György, 1965b, 5–6. táncpélda, csíkdánfalvi és makfalvi verbunk; 1967b, 188, korondi verbunk; 1970b, III. k. Gyimesi huszár verbunk és sárpataki verbunk.

verbunkot egyelőre kissé elnagyoltan — kevés változat alapján — körvonalazta,⁴² s épp ezért vonásai összefolynak a közép-erdélyi sűrű legényesével. Meghatározásánál a zenei jegyek (dallamanyag, kíséretritmus) nem kaptak elég helyet, pedig ezek világosan elválasztják a sűrű legényestől. Az észak-erdélyi (Beszterce-Naszód m.) román Bărbunc a verbunk 1/mezőségi altípusához kapcsolódik. A 2/székely verbunk románok körében való használatáról eddig nincsenek adataink.

A verbunk — tempója, kísérete, zenei anyaga és motívumkincse révén — r o k o n s á g b a n áll bizonyos magyar és román gyors párostánc fajtákkal (friss csárdás, szapora, szökös, Invirtita, Bătuta, Hărtağ), amelyekben a verbunk motívumai, motívumsorai, „pontjai” jelennek meg a férfi egyéni figurázásakor.

V á l a s z ú t o n — általában a Mezőségen és Kalotaszegen — a v e r b u n k nem tartozott a táncrend általános táncai közé, mint a lassú vagy sűrű magyar. Gyors tempója miatt virtuosos, nehéz táncnak számított. Csak a kiváló, jó táncosok járták el néha, külön rendelésre a táncszünetek alkalmi, bemutató táncaként.

Itt közölt egyik d a l l a m a a Székelyföldön — főként Csíkban — a verbunk egyik leggyakoribb kísérője. A Mezőségen is sok helyütt a verbunkhoz kapcsolódik. A kalotaszegi Nádas-mentén lakodalmi kísérő vagy „hérésszes”.

A verbunk m o t í v u m k i n c s e általában mindig csekélyebb a sűrű legényesnél, s válaszúti táncosunk is mindössze négy motívumfajtából építette fel táncát. A jellegzetes motívumritmika: ♩♩♩♩♩♩ , a pontok pedig ♪♪♪♪ vagy ♪♪♪ * ritmusú bokázókkal záródnak. A motívumok egy része (6., 8.) a mezőségi legényesek és verbunkok motívumkincsével egyezik, másik részük pedig (3., 5.) a székely verbunkokban gyakori.

A pontok AAAB s z e r k e z é t e, valamint a figurázó és csapásoló motívum sor váltakozó ismétlődése a válaszúti verbunkot szerkezetileg a székely verbunkkal éppúgy rokonítja, mint a beszterce-naszódi román bərbunc-okkal s a mezőségi sűrű legényesekkel.

I I I. L a s s ú m a g y a r

N é v v á l t o z a t a i: ritka magyar, magyar, magyar tánc, ritka magyarul, kurázsi.

K í s é r ő z e n é j e Mm. $\text{♩} = 126-160$ tempójú, 4/4-es lassú „sánta dűvő” kontraritmusú.⁴³ Hosszú tetra- és hexapodikus sorokból álló, 8-

⁴² COSTEA, C., 1961, 103–114.

⁴³ LAJTHA László, 1954a, 5; MARTIN György, 1967b, 148.

Motívumkincese gazdagabb, mint a másik két férfitáncé, de a zárt, kiforrott motívumszerkezetek bizonyos felbomlása tapasztalható. A hat motívumfajta szerkezetileg is nagymértékben szétágazva variálódik, olykor amorffá válik. A motívumok mindegyike a sűrű legényesek motívumainak ritmikailag átértékelt formája. A táncmotívumok egyenletes negyedes alapritmusa olykor nyolcados aprózással vagy feles értékű összevonással gazdagodik, különösen a zárlatoknál. Igen gyakoriak a szinkópás ritmusok.

A motívumok többsége 4 és 8/4-es, de mindegyiknek előfordulnak 6/4-es, sőt néha 5/4, 7/4 és 10/4-es változatai is. A 4/4-es motívumokból álló motívumsorok szinte szabályszerűen váltakoznak a 6/4-essé bővített variánsaikkal, s ezáltal lényegében egyazon motívumok sajátos metrikai-ritmikai kétértelműséggel jelennek meg a táncfolyamatban. A pontok zárlatai ritmikailag sokfélék, s ezáltal nem oly kötött jellegűek, mint a sűrű legényes vagy a verbunk esetében. Legtöbbször nem is keltik a ritmikai zártság érzését.⁵⁰

A pont-szerkezetek közül a leggyakoribb a többi válaszüti férfitáncra is jellemző AAAB forma, de az egyéb felépítésmódok sokfélesége önmagában is utal arra, hogy a lassú magyar sokkal lazább felépítésű, szabadabb, egyénibb férfitánc fajta, mint a korábban jellemzett két társa. A figurázás és csizmacsapás ismétlődő váltakozása azonban a lassú magyarra is jellemző.

*

I. s z. t á b l á z a tunk⁵¹ összefoglalja a három táncfajta közölt válaszüti változatainak főbb zenei, ritmikai és szerkezeti sajátosságait. Ezzel a táncok összefüggéseit és különbségeit kívánjuk áttekinthetően tükrözni az összehasonlítás céljából. A válaszüti példáink kiegészítéseként II. s z. t á b l á z a tunk egy hasonló, Feketelakról származó táncsorozat sajátosságait szemlélteti. Ennek anyagát — magukat a táncokat — e tanulmány kereté-

⁵⁰ Lásd az I. sz. táblázaton A pontok záróritmusa c. rovatot. Ott esetben esik a zárlat helyére a ♪ ♪ ♪ ♪ ritmus.

⁵¹ A dallammozgás ritmusa és a Sorzáró ritmus c. rovatokban egymás alatt szereplő képletek az előforduló alternatívákra utalnak. A táncritmus c. rovatban mindazok a formulák szerepelnek, amelyeket a táncok felhasználnak. Ezek általában félmotívumok ritmusképletei (ugyanis a motívumok többsége kétütemes), amelyek közül mindig kettő kapcsolódásából képződik a teljes, hosszabb motívumok sokféle ritmusa. A megadott %-ok e ritmusfajták arányait jelölik a táncfolyamat egészében. (A záróritmusokat külön rovatban adjuk meg, ezért ezek nem szerepelnek a Táncritmus c. rovatban.) A lassú magyarnál a %-ok az augmentált ♪-es mozgású, átértékelt ritmus formulákra vonatkoznak. A zárómotívumok ritmikai vonásai külön rovatban szerepelnek. A ritmusképletek melletti zárójeles számok az előfordulás mennyiségét jelzik a közölt táncokban. Ez utal domináns vagy szórványos jellegükre. A pontok szerkezete c. rovat a motívumsorok felépítési módjait foglalja össze. Gyakoriságukra szintén a zárójeles számok utalnak.

ben nem közölhettük,⁵² de az elemzés eredményeinek idézésével némiképp kiegészül, szélesedik a táncokról alkotott eddigi képünk. A két táblázat összevetése egyúttal arra is rámutat, hogy e táncfajták kisebb területen belül s egyénenként is milyen mértékben változékonyak.

A táncok rokonságának vagy különbségének legszembetűnőbb jegyei a hasonló vagy eltérő *motívumok*. A motívumritmikai vonások egyezéseit és különbségeit a táblázatok megfelelő rovatai (Táncritmus, A pontok záróritmusa) tükrözik. III. s z. t á b l á z a tunkban a válaszüti táncos mindhárom táncában felhasznált motívumkészletét összesítve vesszük számba.⁵³ Ezáltal áttekinthetővé válik az egyes táncfajták motívumkincsének egymás közötti egyezése, rokonsága és eltérése. A nyolc motívumfajta közül egy (6. mot.) mindhárom táncfajta fontos, gyakori alkatrésze, de további öt motívum is (1., 2., 3., 5., 8. mot.) legalább két táncfajtában megjelenik.⁵⁴ A három tánc motívumkincsének rokonsága, sőt lényegi azonossága még feltűnőbb, ha nem csupán egyetlen táncos anyagával, hanem szélesebb keretekben végzünk ilyen összesítést. Itt csak kiragadott példákkal tudjuk érzékeltetni ezt az egyezést, amikor is a közölt válaszüti táncok motívumainak párhuzamait, megfeleléseit más falvak hasonló táncából is idézzük. (Lásd A táncok motívumai c. táncírás táblákat.)⁵⁵

⁵² A Válaszúttól mintegy 30 km-re keletre levő Feketelak (Lacu) községből, ugyancsak egy adatközlő előadásában rögzített három táncfajta közölve: MARTIN György, 1970a.

⁵³ A táblázatban táncenként megjelöljük, hogy az egyes motívumfajták (1–8.) variánsai melyik táncban hol találhatóak. Pl. I : 4 a közölt megfelelő tánc I. motívum-sorának 4. motívumára utal.

⁵⁴ A kiegészítő példaként említett feketelaki táncsorozatban a három táncfajta motívumegyezései, azaz a mindegyik táncfajtában felhasznált motívumok a következő képet mutatják: 15 motívum közül mindhárom táncban közös 4 motívumfajta, két táncban közös 3 motívumfajta.

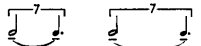
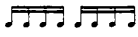

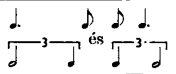
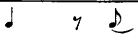
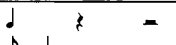
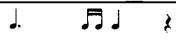

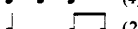

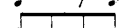

⁵⁵ A közölt motívumok származási adatai:

1. Sűrű magyar, Válaszút, IV : 1.	21. Legényes, Magyarvista.
2. Pontozó, Lőrincréve.	22. Legényes, Magyarvista.
3. Bărbunc, Sălcuța, COSTEA C., 1961, 108–110.	23. Verbunk, Válaszút, III : 1.
4. Lassú magyar, Válaszút, XI : 1.	24. Verbunk, Feketelak.
5. Sűrű magyar, Válaszút, VII : 3.	25. Lassú magyar, Válaszút, XI : 5.
6. Sűrű magyar, Feketelak.	26. Lassú magyar, Válaszút, XII : 3.
7. Verbunk, Méra.	27. Sűrű magyar, Válaszút, III : 1.
8. Lassú magyar, Válaszút, XI : 2.	28. Pontozó, Lőrincréve.
9. Lassú magyar, Válaszút, IV : 2.	29. Verbunk, Válaszút, IV : 3.
10. Legényes, Magyarvista.	30. Verbunk, Feketelak.
11. Pontozó, Lőrincréve.	31. Lassú magyar, Válaszút, VIII : 7.
12. Verbunk, Válaszút, II : 4.	32. Lassú magyar, Válaszút, V : 1.
13. Székely verbunk, Makfalva.	33. Sűrű magyar, Válaszút, II : 7.
14. Lassú magyar, Válaszút, VII : 5.	34. Legényes, Györgyfalva.
15. Lassú magyar, Válaszút, X : 4.	35. Székely verbunk, Korond.
16. Legényes, Györgyfalva.	36. Sűrű magyar, Válaszút, IX : 4.
17. Legényes, Magyarvista.	37. Legényes, Györgyfalva.
18. Verbunk, Méra.	38. Verbunk, Válaszút, II : 3.
19. Lassú magyar, Válaszút, V : 3.	39. Verbunk, Feketelak.
20. Lassú magyar, Válaszút, III : 5.	40. Lassú magyar, Feketelak.

I. A választói férfitáncok sajátosságai

	I Sűrű legényes	II Verbunk	III Lassú magyar		
Ütem, tempo	$\frac{2}{4}$ ♩ = 120	$\frac{4}{4}$ ♩ = 147	$\frac{4}{4}$ ♩ = 132-142		
Kiséretritmus					
Dallamozgás ritmusa					
Sorzáró ritmus					
Táncritmus		81,4 %	35 %		30 %
		1,2 %	-		8,5 %
		-	-		3,25 %
		-	-		4,25 %
		2,4 %	37 %		6,5 %
		-	-		2,1 %
		-	-		2,1 %
		-	2 %		6,5 %
		-	-		1 %
		-	-		1 %
		1,2 %	-	-	-
		1,2 %	-	-	-
		-	-		1 %
		-	-		1 %
	-	-		1 %	
	-	-		1 %	
A pontokzáróritmusa	 - 				

II. A feketelaki férfitáncok sajátosságai

	I Sűrű legényes	II Verbunk	III Lassú magyar
Ütem, tempo	$\frac{2}{4}$ ♩ = 120-128	$\frac{4}{4}$ ♩ = 140-160	$\frac{4}{4}$ ♩ = 140-160
Kiséretritmus			
A dallammozgás ritmusa			
Sorzáró ritmus			
Táncritmus	 68 %	50 %	 31 %
	 7,8 %	2,2 %	 12 %
	 1,4 %	2,2 %	 9 %
	 -	-	 6 %
	 1,4 %	13,6 %	 -
	 1,4 %	2,2 %	 3 %
	 1,4 %	-	 3 %
	 -	2,2 %	 3 %
	 -	-	 6 %
	 1,4 %	-	 6 %
	 1,4 %	-	-
	 1,4 %	-	-
A pontok záróritmusa	 (1) (4) (2) (1)	 (3) (1) (1) (1)	 (1) (1) (1) (2)
A pontok terjedelme	8 ütem	4 ütem	8 ütem
A pontok szerkezete	A A A B (3) A A B C (3) A B B C (1) A B C D (1)	A A A B (2) A A B C (3)	A A _v B C (1) A B B _v C (1) A B C D (2)

A motívumkincs és a pontszerkezetek összevetése azt mutatja, hogy nemcsak a táncok „szókészlete”, hanem „mondatszerkesztése” között is alapvető hasonlóság, közösség van. A nagyrészt közös vagy rokon alapelemek azonos elv szerint szerveződnek magasabb egységekbe. A táncok motívikai közössége és felépítésbeli hasonlósága azt mutatja, hogy lényegében azonos — egy töről fakadó — anyagról van szó.

III. A választói férfitáncok motívumkészlete

Motívum fajták	Sűrű legényes	Verbunk	Lassú magyar
1.	II: 1-6, IV: 1-6, VI: 1-7, X: 1-8, XI: 1-6.		X: 1.
2.	VII: 1-6.		I: 2-4, II: 1-4, IV: 1-6, VI: 1-5, VII: 1, 3, VIII: 4-6, IX: 4-6, X: 2-4, XI: 1-4, 6, XII: 1-4.
3.		I: 4, II: 4, IV: 4, V: 4, VI: 4, VIII: 4.	VII: 5.
4.			II: 5, III: 1-7, V: 2-5, IX: 1-3.
5.		III: 1-4, IV: 1-2, VII: 1-4.	I: 1, VI: 6, VII: 2, 4, VIII: 1-3, XI: 5.
6.	III: 1-3, V: 1-3, VIII: 1-3, IX: 1-3.	II: 1-2, IV: 3, V: 1-3, VI: 1-3, VIII: 1-3.	IV: 7, V: 1, 6, VIII: 7, XII: 5.
7.	II: 7, VII: 7.		
8.	III: 4, V: 4, VIII: 4, IX: 4, XI: 7.	II: 3.	

A táncok közötti különbségek — ami a népi tudatban, terminológiai megjelölésekben éppúgy határozottan jelentkezik, mint a saját összbenyomásainkban — zenei, tempóbeli és metrikai-ritmikai eltérésekből erednek. A táblázatok megfelelő rovatai mutatják, hogy a táncok e tekintetben olyan ellentétpárokat tartalmaznak, amelyek a magyar népzene és néptánc régi és új stílusa közötti alapvető metrikai-ritmikai eltéréseknek felelnek meg.⁵⁶ Ezek a következők:

Régi stílus

Új stílus

A $J = 120 - 128$ tempójú $2/4$ -es vagy $J = 132 - 160$ tempójú $4/4$ -es ütemű zenei kíséret,
A ♩ -os, gyorsdűvős vagy J -es lassú dűvős kíséretretritus,
A ♩ -os és ♩ -os vagy J -es alapritmusú dallamok,
A nem alkalmazkodó vagy pontozott, alkalmazkodó dallam-ritmika,
A ♩ -os vagy J -es alapértékekben mozgó tánc-ritmika.

A fenti ellentét-párok arra vallanak, hogy a táncok különbségei nem véletlen, irány nélküli variálódás, hanem következetes, fejlődésbeli változás eredményei. Az eltérések mögött határozott zenei és táncbeli fejlődési folya-

⁵⁶ A régi és új stílusú népdalok metrikai-ritmikai különbségeire vonatkozóan lásd BARTÓK Béla 1924, XVII, XXVI—XXIX, XXXVIII; BARTÓK Béla 1934, 5, 11, 19, 29. A régi és új táncok s zenéjük különbségeire: MARTIN György 1970b, 82, 87—88.

matok erővonalai húzódnak.⁵⁷ A táncok összehasonlítását épp ezért a régi és új stílus különbségeinek tükrében kell elvégeznünk, hogy szétágazásuk módjaira rámutathassunk, s ezáltal okaira is magyarázatot kapjunk.

A táncok közötti különbségek azonban nem egyszerűen a fent említett módon, polarizáltan, hanem bonyolultan összetett, átmeneti verziókban, inkább tendenciaszerűen jelennek meg. A régi és új vonásokat e táncok némelyike ugyanis nem tisztán, hanem ötvözve tartalmazza. Az ellentmondásos kevertség arra utal, hogy e táncok a régi és új stílus közötti átmenet fokozatainak képviselői. Különbségeik épp ezért részletes elemzést igényelnek.

A táncok összehasonlításakor a régi stílus jegyeit hordozó sűrű legényesből indulunk ki, s ehhez viszonyítjuk a többi táncot. E meggondolásunk alapja az, hogy a sűrű legényes a legszélesebb elterjedésű: Erdélyben csaknem mindenütt megtalálható, s kezdetlegesebb rokonai az egész Kárpát-medencében előfordulnak. Minden régibb táncfajta közvetlenül vagy közvetve érintkezik vele. Kísérődallamai a régies kanásztánc-ardeleana-kolomejka dallamok csoportjába tartoznak. Különböző fejlettségű regionális és etnikus altípusai egy szerves fejlődési folyamat láncszemei. Ily módon a sűrű legényes egy régi kelet-európai táncsalád legfejlettebb típusaként értékelhető.⁵⁸

A másik két — újabb vonásokat viselő — táncfajta viszont szűkebb elterjedésű, s többnyire csak regionális, etnikus megoszlásban fordul elő. Egy-egy vidék vagy népcsoport jelenti gyakoriságuk gócait, másutt szórványosak vagy teljesen hiányoznak. A verbunk és lassú magyar dallamanyaga, valamint tempója s ritmikája a sűrű legényeshez képest újabb, másodlagos képződménynek tűnik.

A táncok fő alkotó elemeit — a dallami, kísérleti és táncritmikai összetevőket — először egyenként különválasztva tekintjük át.

A d a l l a m r i t m i k a i k ü l ö n b s é g e k

A három tánc dallamainak tempókülönbsége egy sor dallamritmikai sajátosságuk eredője. A sűrű legényes (♩ = 120) gyors ♩-jai legfeljebb a pontvégi zárások pillanatában lassulnak-tágulnak ♩-dá vagy ♩-dé. A verbunk — szintén ♩-os mozgású — zenéje lényegesen gyorsabb (♩ = 140–160), s ez indokolja a ♩ értékek időnkénti használatát is. A sorzárlatoknál még rendszeres további, ♩-es kiszélesedés is történik, s ezzel együtt az új stílusú tánczene jellemző pontozott, alkalmazkodó ritmusa is megjelenik.

⁵⁷ BARTÓK Béla 1934, 19, 29; 1967, I. k. 49–50.

⁵⁸ MARTIN György 1965a, 481–87; 1966.

A gyorsulás az ütemnem változásával is együtt jár. A mérsékeltőbb sűrű legényes 2/4-es ütemeit a verbunkban már 4/4-es ütemekbe tömörült gyors dallamfigurák váltják fel. A gyorsulás a verbunkdallamokban tehát ütemösszevonást és részleges augmentációt eredményez. A lassulást jelentő augmentáció azonban még csak részletekben, tendenciaként jelentkezik, a gyors ♩-os dallammozgás még uralkodó marad.

A legényes és verbunk dallamok ritmikai különbsége arra utal, hogy az augmentáció és ütemátértékelés tulajdonképpen a gyorsulás következménye. A gyorsulás bizonyos fokán következik be az augmentáció, a ritmikai értékek összevonása, kiszélesítése. Ezzel a metrikai-ritmikai lüktetés mintegy a felére csökken, s a gyors táncdallam egyszerűbe lassúvá válik. Következő példasorunk⁵⁹ egyazon dallam különböző tempójú legényes és verbunk változatain szemlélteti azt az átalakulást, amelyben a gyorsulással párhuzamosan szorul háttérbe a ♩ értékek használata, s jut el fokozatosan a már augmentált ♩ és ♪ értékek túlnyomó alkalmazásáig.

A régi táncdallamok gyorsulásának bizonyos fokán beálló augmentálódás lehet egyik — további hasonló variánsokkal is bizonyítható — magyarázata újstílusú tánczenénk ritmikai sajátosságainak.

A lassú magyarban (♩ = 132 – 160) e gyorsulási-lassulási folyamat mintegy utolsó fázisát szemlélhetjük. A dallammozgás ♪ értékűvé szélesedve tulajdonképpen a felére lassult a sűrű legényes és a verbunk gyors ♩-jaihoz és ♩-jaihoz képest. A lassú magyar dallamaiban a negyedés mozgásérték, illetve ennek alternatívájaként megjelenő alkalmazkodó ritmus vált uralkodóvá. Ez a sűrű legényesben még alig s a verbunkban csak a záró ütemekben jelentkezett. A lassú magyar dallamai az alkalmazkodó ritmust olykor puhább triolás, máskor pedig élesebb, pontozott formában alkalmazzák.⁶⁰ A tempónak és lüktetésnek megfelelően itt már egyértelműen 4/4-es ütemekről beszélhetünk. Következő dallampéldáink⁶¹ ugyanazon dallamok sűrű

⁵⁹ A közölt dallampéldák adatai: 1a. Játszotta Antal Ferenc Árus sz. 1906, mérai cigányprímás. AP 4166e. Gyűjtők: ANDRÁSFALVY Bertalan, KALLÓS Zoltán, MARTIN György, PESOVÁR Ferenc 1961. X. Lejegyezte: MARTIN György. — 1b. LAJTHA László, 1954a, 21. A dallam transzponálva és leegyszerűsítve. — 1c. LAJTHA László, 1955, 401. A dallam transzponálva és leegyszerűsítve. — 1d. Játszotta Antal Ferenc Árus mérai cigányprímás. AP 4167f. További adatokat lásd 1a.-nál.

⁶⁰ BARTÓK Béla, 1924, XXVII; LAJTHA László, 1954a művében a „Magyar” megjelölésű dallamok.

⁶¹ A közölt dallampéldák adatai: 2a. Füttyülte Karsai Zsigmond lőrincrévei sz. (1920) péceli lakos. AP 7003e. Gyűjtő: MARTIN György 1971. A dallam ritmuskíséréte gyorsdűvő. — 2b. Játszotta Kozák Zsiga 38 é. magyarpalatkai cigányprímás. AP 6698j. Gyűjtő: KALLÓS Zoltán 1965. Lejegyezte: MARTIN György. — 3a. „Forgácskúti legényes”. Füttyülte Mátyás István Mundruc 1911. sz. magyarvistai lakos. Gyűjtő: MARTIN György 1963. XII. — 3b. „Válaszúti ritka magyar a Bálint Jóskaé”. Játszotta Pusztai Sándor (sz. 1895.) bonc hidaí cigányprímás. AP 6614d. Gyűjtők: KALLÓS Zoltán, MARTIN György, SZTANÓ Pál 1969. Lejegyezte: MARTIN György.

♩ = 120-132 *Legényes, Méra - Mera, Kolozs m.*

1a

♩ = 126-132 *Verbunk, Szék - Sic, Szolnok - Doboka m.*

1b

♩ = 144-160 *Verbunk, Körispatak, Udvarhely m.*

1c

♩ = 192 *Verbunk, Méra - Mera, Kolozs m.*

1d

1a

1b

1c

1d

1a

1b

1c

1d

1a

1b

1c

1d

1a

1b

1c

1d

1a

1b

1c

1d

legényeshez és lassú magyarhoz alkalmazott változatpárokkal szemléltetik a fentiek szerint végbement metrikai-ritmikai változásokat.

A melodikai, dallamszerkezeti értelemben vett stílusváltozásokat csak az egyes táncfajtákhoz kapcsolódó kíséredallamok összességének figyelembevételével vizsgálhatnánk, itt csupán a táncfajták általános zenei jellemzésére utalhatunk vissza. A sűrű legényes sokféle régies kanásztánc-ardeleana

$\text{♩} = 120$ *Pontozó, Lőrincréve - Leorinti, Alsó - Fehér m.*

2a
  $\text{♩} = 128$ *Magyar, Magyarpalatka - Palatca, Kolozs m.*

2b

2a

2b

2a

2b

2a

2b

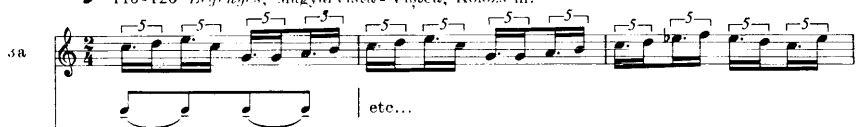
dallama a verbunk és a lassú magyar esetében kevesebb, s szerkezetileg, zeneileg újabb dallamfajttával cserélődik ki. Ezek már az újabb, kiérlelt 19. századi verbunkos és az új stílus vonásai felé közelítenek.

A kíséret különbségei

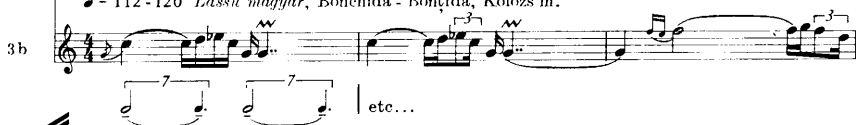
A ritmuskíséreti módok különbsége, változása igen lényeges, mert ez szolgáltatja a tánczene jellemző — s a táncra leginkább ható — alapüktetését.⁶² A három táncfajta e szempontból is jelentősen különbözik.

⁶² MARTIN György, 1967b.

♩ = 116-120 *Legényes, Magyarvista - Viștea, Kolozs m.*

3a

♩ = 112-120 *Lassú magyar, Bonchida - Bonțida, Kolozs m.*

3b

3a

3b

3a

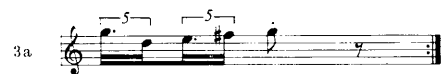
3b

3a

3b

3a

3b

3a

3b

A sűrű legényes ritmuskísérete a ♩-os ún. gyorsdűvő, amely a régibb táncfajtáinkra jellemző, s ma már csak az Alföld keleti peremén és Erdélyben használatos. A verbunk ♩-es ún. lassú dűvője ehhez képest augmentálódva lassult, s ezzel az új stílusú verbunk és lassú csárdás kíséretmódjának felel meg. Az erdélyi verbunk dallami és táncmozgása — szemben a magyarországi verbunkokkal és a lassú csárdással — azonban még nincs teljes összhangban a kíséret augmentációjával. A dallam és táncmozgás ugyanis osztja, elaprózza a lelassult, ♩-es kíséretritmust.

A lassú magyar kísérete megfelel a verbunkénak, de ennek aszimmetria felé hajló változata: az ún. sánta dűvő. Az erdélyi lassú táncok e kíséretmódjában talán a régi aszimmetrikus lassú dallamok hatása jelentkezik.⁶³ A gyorsuló tempóban ez a sántaság azonban fokozatosan kiegyenlítődik. A lassú magyar ♩-es kísérete lényegében már egybevág a dallam- és táncritmikai alapmozgással, de az aszimmetrikus sántaság a táncban nem jelentkezik, csak olykor a dallam ritmusában.

A t á n c r i t m i k a i k ü l ö n b s é g e k

A sűrű legényes egyenletes ♩-oló alapritmusának szerepe a verbunkban jelentősen csökken (Válaszút: 81,4% → 35%, Feketelak: 68% → 50%), s ezzel párhuzamosan viszont nő a ♩♩ ritmus aránya (Válaszút: 2,4% → 37%, Feketelak: 1,4% → 13%). Ez a változás a verbunk gyorsulásának a következménye, mivel a ♩ = 280 tempójú mozgás közben szükség van a pihentető ♩-es megszakításokra. A verbunkban a szinkópáltság aránya is a gyorsulás miatt csökken (Feketelak). A zárlatoknál az augmentáció rendszeressé válik: megjelennek a ♩ értékekben mozgó s gyakran szünetes bokázó kadenciák.

A lassú magyarban az augmentált ritmus már az egész táncban uralkodik, az elaprózott ♩-os ritmusok aránya elenyészően csekély (Válaszút: 4%, Feketelak: 6%). A sűrű legényessel való kapcsolat maradványa azonban a lassú tempó mellett szokatlanul jelentős szinkópáltság, ami a kifejlett késői (magyarországi) verbunkokban már végleg eltűnik. A lassú magyar zárlatokban olykor a kétszeres (♩ értékű) augmentáció is bekövetkezik, s a szinkópáltság a zárlatokat is áthatja.

A tempó- és metrikai-ritmikai változások maguk után vonják a motívum-sorok, a pontok terjedelmének változását is, az ütemszám csökkenését vagy szaporodását. A sűrű legényes 2/4-es nyolcütemes, mintegy 8 másodpercig tartó pontjainak mozgástartalma a meggyorsult verbunkban — az ütemösszevonódás miatt — 4/4-es, négyütemes, alig 7 másodperc alatt lezajló

⁶³ MARTIN György, 1968b.

egységekbe szorol össze. A lassú magyarban — az augmentálódás miatti ütemosztódás — már újra nyolc, de 4/4-es ütemből álló, 14 másodpercnyi időtartamú egységeket eredményez.

*

A tánc dallami, kíséreti és táncritmikai alapelemeinek meghatározott viszonya, kapcsolata alakítja ki az egyes táncfajták eltérő jellegét. Az összehasonlításakor tehát szükség van az alapelemek viszonyát kifejező szintetikus összevetésre is. A három legfontosabb — a fentiekben részletesen tárgyalt — s egyidejűleg megjelenő mozgásalapelem viszonyát a $\frac{d:k}{t}$ arányossággal fejezhetjük ki, melyben a d : a dallammozgás, k : a kíséret ritmus és t : a táncmozgás alapértékeit jelöli. Az összetevő alapelemek aránya

$$\text{a sűrű legényesnél } S = \frac{4d : 2k}{2t}$$

$$\text{a verbunknál } V = \frac{4d : k}{2t}$$

$$\text{a lassú magyarnál } L = \frac{d : k}{t}$$

A fenti képletek az egyes táncfajták egyidejű mozgásalapelemeinek számszerű arányait fejezik ki. A sűrű legényes esetében pl. négy dallamritmikai egységre két kontra- és két táncritmikai egység esik. A lassú magyarnál a dallami, kíséreti és táncritmikai alapértékek egybevágnak. Az egyes táncfajtákban tehát az összetevő mozgásritmikai alapelemek számszerű viszonya különbözik. Képleteink azt is kifejezik, hogy melyik tánc mely szólamai között van poliritmia vagy teljes egybevágás. A lassú magyarral szemben a sűrű legényes ritmikailag kétszólamú. A verbunknál a kontra, a tánc és dallam három különböző alapértékben (♩, ♪, ♫) mozogva hoz létre poliritmiát.

Az alapelemek közötti viszonykülönbségeket a táncok közötti tempo-eltérésekkel is ki kell egészítenünk. Ha a ♩-re vonatkozó metronomszámokat képleteinkbe helyettesítjük,⁶⁴ a táncfajták dallam-, kontra- és táncmozgási alapértékeinek tényleges sebességét is áttekinthetjük:

$$S = \frac{480d : 240k}{240t}$$

$$V = \frac{560d : 140k}{280t}$$

$$L = \frac{140d : 140k}{140t}$$

⁶⁴ Az egyszerűség kedvéért a metronomszámokat itt kerek értékekben adjuk meg, a sűrű legényesnél 120-nak, a verbunknál és a lassú magyarnál 140-nek véve.

A táncok tempója — mint az eltérő számértékekből kitűnik — jelentős mértékben különbözik. Ez azonban — az alapelemek közötti viszonykülönbségek miatt — nem egyszerűen úgy jelentkezik, hogy minden alapelemük egyforma arányban gyorsul vagy lassul.

A verbunkban a sűrű legényeshez képesti tempóváltozás az egyes alapelemekben ellentétes irányú: gyorsulási és lassulási folyamat kapcsolódik egymással. Kontrakísérete a legényeshez képest lassult (240→140), a tánc- (240→280) és dallammozgása (480→560) viszont gyorsult. Alábbi képletünk a verbunk alapelemeinek tempóbeli emelkedését vagy csökkenését fejezi ki a sűrű legényeshez képest. A nyílak iránya a lassulást vagy gyorsulást jelöli:

$$V = \frac{\overrightarrow{S + 80d} : \overleftarrow{S - 100k}}{\overrightarrow{S + 40t}}$$

A lassú magyarban pedig a verbunkhoz képest a dallam- és táncmozgás lassult, a kontramozgás sebessége azonban változatlan maradt:

$$L = \frac{\overleftarrow{V - 420d} : V_k}{\overleftarrow{V - 140t}}$$

A tempóváltozások tehát nem azonos mértékben s nem is mindig párhuzamosan érintik az összetevő alapelemeket, hanem fáziseltolódásban vagy olykor ellentétesen érvényesülnek. E kereszteződések áttekintését szolgálja alábbi táblázatunk:

	↓ 140	♪ 240	♪ 280	♪ 480	♪ 560
Sűrű legényes		kt		d	
Verbunk	k		t		d
Lassú magyar	kt				

A verbunk tánc- és dallamritmikai gyorsulása már eléri azt a felső határt, ami a legegyszerűbben az augmentálódás által — azaz fele tempóra való csökkenéssel — válhat újra reális tánc- és zenei tempóvá. A verbunk ♩ = 140-re lassult kontraritmus tükrözi ezt az átalakulást, anélkül azonban, hogy a tánc és zene lassulása is követné ezt. Ezáltal sajátos ellentét, polimetria keletkezik a kontra-, valamint a tánc- és dallammozgás között. A néptáncok esetében ritka ellentmondás utal arra, hogy az erdélyi verbunk speciális, átmeneti fázist képvisel.

Az átmenetileg megbomlott összhang a *lassú magyarban* áll helyre: a tánc és dallam is igazodik, hozzálassul — a verbunkban már megjelent — ♪-es kontraritmushoz. A tánc, dallam és kíséret ritmus lassú magyarban megjelenő viszonya, teljes, egybevágó összhangja már az új stílusú táncok (a verbunk és lassú csárdás) jellemző sajátossága.

A tempóbeli és ritmikai átalakulás szerkezeti következményei

Az augmentáció a lassú magyar motívumsoraiban jelentős terjedelmi, időtartambeli növekedést eredményez. A lassú magyar egy-egy motívumsorának időtartama 14 mp, a sűrű legényes 8 és a verbunk alig 7 mp alatt lezajló rövid pontjaival szemben.

A terjedelmi tágulással párhuzamosan a tánc szerkezet bizonyos fellazulása is bekövetkezik. A sűrű legényes és a verbunk zárt, többségükben azonos elv szerint (AAAB) felépülő pontjainak bomlását a lassú magyarban a felépítésformák szóródása, szétágazása, sokfélesége jelzi. (Lásd az I. és II. táblázat A pontok szerkezete c. rovatát.)

A pontszerkezet feloldódásának egyik eredője a motívumok szerkezeti átalakulása. A sűrű legényes és verbunk közötti — gyorsulás miatti — eltérés a motívumok szerkezetében még nem okoz lényeges változást. A lassú magyarban azonban a jelentős lassulás, a ritmikai tágulás átalakítja a motívumok zárt struktúráját. A korábbi 1- és 2-ütemes, szerkezetileg kevésbé variálódó motívumok helyett a lassú magyarban 5, 6, 7 és 10/4-es, gyakran amorf motívumvariánsok sokasága jelenik meg. Ezáltal a motívumsorok eddigi belső aránya, megkomponáltsága is változást szenved.

A szerkezeti lazulás másik oka a zárlatok szerepének, jelentőségének csökkenése. Ezt mutatja a lassú magyarban a valódi, ritmikai értelemben vett zárómotívumok háttérbe szorulása, gyakran hiánya (lásd A pontok záróritmusa c. rovatokat az I. és II. táblázatban). A lassú ♪-ekben mozgó, nyugodt, hosszú motívumsorok már feleslegessé teszik a zárómotívumok pillanatnyi pihenést és előretervezést is szolgáló, megszakító funkcióját. A lassú magyar motívumsorai — terjedelmük nélkül fogva — nem kívánják a zárlatok rímszerű összezsengését sem, mint a legényes és verbunk esetében. Ez utóbbiaknál a motívumsorok rövid időtartama miatt a zárlatok összezsengése a táncfolyamatban jól érzékelhető, s elmaradásuk határozott hiányérzetet okoz.

Szervesen összefügg az előzőkkel még az is, hogy a sűrű legényesre (s általában a régi táncainkra) jellemző tetrapodikuszopódiakok-

zatosan elveszti kizárólagos szerepét a kísérodallamokban. A sűrű legényesnél újabb erdélyi verbunk dallamokban már olykor jelentkeznek hexapodikus dallam- és motívumsorok is, a lassú magyar dallamaiban pedig egyre rendszeresebbekké válnak.⁶⁵ A négyütemes izopódia egyeduralma, kötelező szabályszerűsége a gyorsabb dallamozgású, rövid időtartamú egységekből álló, nem-augmentált táncokra és táncdallamokra jellemző.⁶⁶ A ritmikai tágulás-lassulás miatti hosszú tánc- és zenei egységek egymásutánjában a heteropódia okozta eltérő arányok kevésbé érzékelhetőek.

A ritmikai értékek kitérülése, a motívumsorok terjedelmének növekedése egyúttal a régi, zárt táncszerkezetet is szétfeszítette, s ezáltal oldottabb szerkesztésű, szabadabban szárnyaló, egyénibb struktúrájú táncformák kifejlődése felé nyitott utat. A lassú magyar az új stílusú verbunktáncok kialakulásának mintegy küszöbét jelenti, vagyis annak a régiből újba történő minőségi ugrásnak szinte a metszete, melyen túl már a valódi — a 19. századi és a mai, magyarországi értelemben vett — verbunkstílusról kell beszélnünk.

*

Összefoglalva: A három tánc — a motivikai és szerkezeti hasonlóság révén — egymással közvetlen rokonságban van. Zenei metrikai-ritmikai és tempóbeli különbségeik ugyanakkor arra vallanak, hogy egy szerves átalakulási folyamat részei. Eltéréseik tehát nem csupán egyszerű tipológiai különbségek, hanem stilisztikai, történeti értékű változások. Ez a stílusbeli átalakulás a magyar népzene és néptánc általános történeti fejlődésének legjelentősebb szakaszába: a régi és új stílus átmenetébe illeszkedik. A bemutatott férfitáncok fejlődésének kiindulópontja a régi stílus legfejlettebb típusa: a sűrű legényes. A verbunk és a lassú magyar elváltozásai (a dallamanyag kicserélődése, ill. metrikai átalakulása, a gyorsulás és augmentáció, a pontozott ritmus, a táncritmikai változások, a szerkezeti fellazulás) határozottan az új táncstílus irányába mutatnak, de még korántsem viselik maradéktalanul a már kialakult új férfitánc vonásait. A magyarországi verbunkok sajátosságai a mezőségi verbunkban még csak előkészületi fokon, tendenciaszerűen jelentkeznek, s a már csaknem verbunkszerű lassú magyar is sok vonásában — főleg motívumkincsében — megőrizte a régi férfitáncval való kapcsolatát. A mezőségi verbunk és a lassú magyar a stílus-

⁶⁵ Verbunk dallamok: 1b dallampélda; MARTIN György 1970b, 121. dallampélda. — Lassú magyar dallamok: 3b dallampélda; MARTIN György, 1970b, 116–117. dallampélda.

⁶⁶ Pl. kanásztánc, ugrós, legényes, oláhos, ardeleana, marosszéki, cigánytánc.

váltás két átmeneti fokaként több olyan, egymással kapcsolódó jelenségre mutat rá, amelyeknek az új stílusú táncok és tánczene kialakulásában fontos szerepük volt: a régi férfitánc tempójának gyorsulása vezethetett a ritmikai tágulás útján történő lassuláshoz, s a terjedelmi tágulás eredményezhette a szabadabb, lazább szerkesztésű újabb táncformák kifejlődését.

*

A különböző erdélyi férfitánc-típusokban a fejlődés egyes szakaszainak maradványait szemlélhetjük, amelyek ma már többnyire etnikus-regionális tagoltságban, szétszóródva élnek, s egymással való kapcsolatuk elhomályosult. A bemutatott példák arra hívják fel a figyelmet, hogy néhol még egy közösség vagy egyén hagyományanyagában is meg lehet olykor ragadni a fejlődési fázisok eleven kapcsolatainak a nyomait. Ezt a lehetőséget a további kutatásokban fokozott mértékben ki kell használni.

Másik tanulság az, hogy az összehasonlító tánc kutatásban célszerű nagyobb európai táncdialektusok — ez esetben a Kárpát-medence — tánc-kincsének értelmezésénél a fejlődéstörténeti szempontokat fokozott mértékben figyelembe venni, mert a ma csupán etnikusnak látszó — s önmagukban épp ezért rendszerint alig értelmezhető — különbségek mögött legtöbbször átfogóbb, nagy területekre érvényes, mélyebb fejlődéstörténeti folyamatok erővonalai húzódnak.

$\text{♩} = 140-120$

The image displays a musical score for a piece titled "Sűrű magyar I. folytatása." (Dense Hungarian I. continuation). The score is organized into two systems, each containing six numbered measures. The top staff in each system is the vocal line, written in treble clef with a key signature of one sharp (F#). The two lower staves are the piano accompaniment, written in bass clef. The score includes various musical notations such as notes, rests, dynamics, and articulation marks. The piano part features complex rhythmic patterns and chordal textures. The vocal line consists of melodic phrases with some ornamentation. The score is marked with various symbols, including diamonds and squares, which likely indicate specific performance instructions or editorial changes. The overall style is characteristic of early 20th-century Hungarian folk music arrangements.

Sűrű magyar I. folytatása.

The image displays a musical score for guitar, consisting of two systems of notation. The upper system is a standard musical staff with a treble clef, showing a melodic line with various rhythmic values and accidentals. The lower system is a guitar-specific staff, where each measure contains a fret number (e.g., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) and a corresponding chord diagram. The diagrams use 'x' to indicate muted strings and numbers to indicate fretted strings. The score is divided into two systems, each containing two staves. The first system covers measures 1 through 6, and the second system covers measures 7 through 12. The notation includes various musical symbols such as beams, slurs, and dynamic markings.

Sűrű magyar 2. folytatása.

First system of musical notation. It consists of a single staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The music is written in a complex, rhythmic style with many sixteenth and thirty-second notes. There are several measures of music, with some measures containing multiple notes. The system ends with a double bar line and the word "etc." written below it.

Second system of musical notation. It consists of a single staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The music continues from the first system. There are several measures of music, with some measures containing multiple notes. The system ends with a double bar line.

Third system of musical notation. It consists of a single staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The music continues from the second system. There are several measures of music, with some measures containing multiple notes. The system ends with a double bar line.

Fourth system of musical notation. It consists of a single staff with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The music continues from the third system. There are several measures of music, with some measures containing multiple notes. The system ends with a double bar line.

II. Verbunk.

♩ = 132 → 142

III. Lessú magyar.

Lassú magyar I. folytatása.

4. 2. 3. 4.

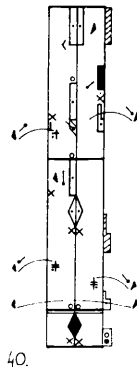
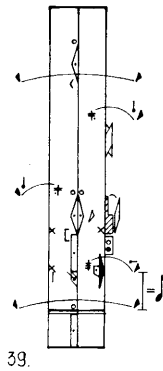
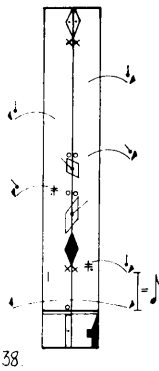
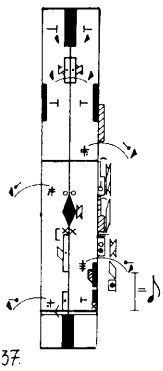
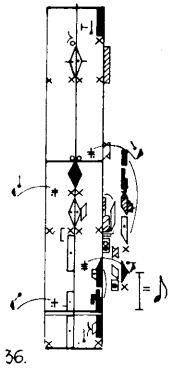
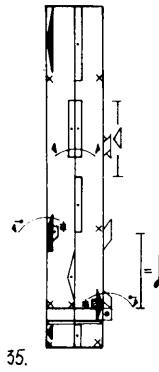
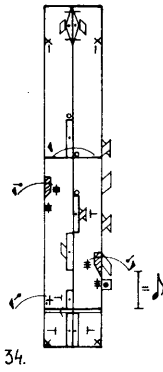
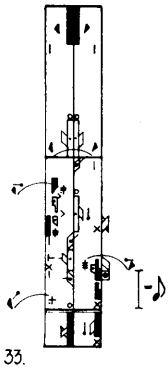
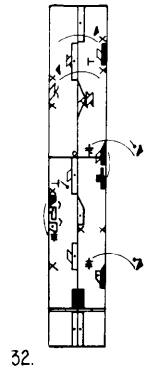
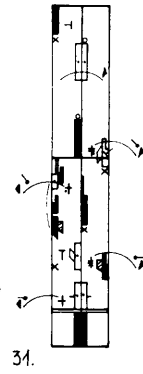
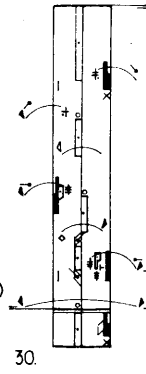
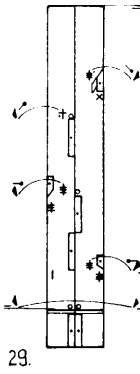
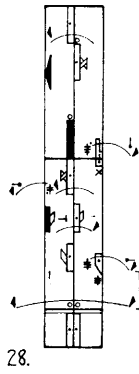
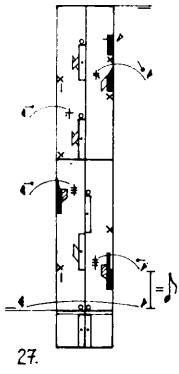
5. 6. 7. 8. 9.

10. 11. 12. 13. 14. 15.

16. 17. 18. 19. 20.

21. 22. 23. 24. 25. 26.

A táncok motívumai (1)

György Martin

BURSCHELTANZ, WERBUNGSTANZ, LANGSAMER UNGARISCHER TANZ
Gesichtspunkte zur komparativen Forschung der Männertänze in Siebenbürgen

Die Untersuchung der Beziehungen und Wechselwirkungen auf dem Gebiet der rumänischen und ungarischen Tänze hat die exakte, vielseitige, bis zu den regionalen Varianten detaillierte Bestimmung der Tanztypen zur Voraussetzung. Die bisherigen Ergebnisse der rumänischen und der ungarischen Tanzforschung bieten bei der Erarbeitung der Typologie der nationalen Tänze bereits eine entsprechende Grundlage, um die Forschungen über die Wechselbeziehungen aufzunehmen. Solche Untersuchungen sind in gemischt bevölkerten Gegenden mit reicherer Tanzkultur aussichtsreich.

Die Landschaft *Mezőség* (Cimpia Transilvaniei) im Herzen Siebenbürgens ist seit den Forschungen Bartóks und Lajthas als klassisches Gebiet der volksmusikalischen Wechselwirkungen zwischen Ungarn und Rumänen bekannt. In dieser Gegend leben mehrere Arten der Männertänze nebeneinander, die — außer den in ihnen manifestierten interethnischen Beziehungen auch bei der Klärung einer wichtigen Frage der Tanzgeschichte im Karpatenbecken förderlich sind: nämlich bei der Beantwortung der Frage nach dem Verhältnis des alten und des neuen Tanzstils, nach dem Aufkommen des neuen Stils. Die vorliegende Studie beschreibt den in der Landschaft *Mezőség* häufigen Fall, daß ein Tänzer mehrere Typen verschiedener Tänze kennt.

Bei der Untersuchung der individuell geprägten, improvisatorisch strukturierten Tanzkultur (Männer- und Paartänze) der Völker des Karpatenbeckens hat die Methode der Persönlichkeitsanalyse eine besondere Bedeutung. So erscheint es zweckmäßig, auch bei der Untersuchung der Wechselbeziehungen vom individuellen Tanzrepertoire auszugehen, reicht doch die „Zweisprachigkeit“ im Falle der Tänze viel weiter als im Falle der mündlichen Tradition. In gemischt besiedelten Gebieten zeigt sich zwischen den Tanzrepertoires der zusammenlebenden Volksgruppen keine scharfe Abgrenzung, so daß die beiden Kulturen auch im Tradition des einzelnen Tänzer in organischer Einheit erscheinen. Die Absonderung offenbart sich eher nur auf der Bewußtseins-, bzw. Sprachebene (z. B. in den Namen der Tänze, den Terminologien und den Meinungen über die Tänze). Den verschiedenen Typen des Männertanzes werden beispielshalber manchmal ganz entschiedene, einander jedoch oft widersprechende ethnische Merkmale auch von den Gewährsleuten zugeschrieben, je nachdem, wer nach der lokalen Tradition der Hauptträger dieses Tanzes ist. Die formellen und musikalischen Zusammenhänge der Tänze lassen jedoch erkennen, daß die verschiedenen Volksgruppen letztlich verschiedene Phasen der historischen Entwicklung ein und derselben Tanzkultur bewahren, die jedoch infolge der ungleichen Entwicklung allmählich einen ethnischen, regional betonten Charakter erhielten.

Die mitgeteilten Tanzbeispiele stammen aus der gemischt bewohnten Gemeinde *Válaszút* im Westen der Landschaft *Mezőség* (Răscruți, Region Klausenburg [Cluj]) und veranschaulichen aufgrund des Repertoires eines ungarischen Tänzers die verschiedenen Typen der *Mezőséger* Männertänze: so I. den schnellen Burschentanz (ung: *sűrű legényes*), II. den Werbungstanz (ung: *verbunk*) und III. den langsamen ungarischen Tanz (ung: *lassú magyar*). Diese Typen werden aufgrund ihrer formellen und musikalischen Merkmale bestimmt; der Autor teilt die ungarischen und rumänischen Namen, sowie das Verbreitungsgebiet der Tänze mit, stellt fest, welche ungarischen und rumänischen Typen einander entsprechen, wobei er auch auf die Verwandtschaft dieser Tänze außerhalb Siebenbürgens zu sprechen kommt. Der ausführli-

che Vergleich der musikalischen, formellen und strukturellen Merkmale erhellt das Verhältnis der drei Tanztypen zueinander sowie die Unterschiede und Ähnlichkeiten.

Die drei Tänze sind infolge ihrer Ähnlichkeit an Motiven und Struktur miteinander direkt verwandt. Zugleich sprechen die Unterschiede in Musik, Metrik, Rhythmik und Tempo dafür, daß sie Teile eines organischen Umbildungsprozesses sind. Die Unterschiede sind somit nicht einfach typologische Verschiedenheiten, sondern stilistische, geschichtswertige Wandlungen. Dieser Stilwandel fügt sich in die bedeutendste Periode der allgemeinen historischen Entwicklung der ungarischen Volksmusik und des ungarischen Volkstanzes, nämlich in den Übergang vom alten zum neuen Stil. Ausgangspunkt der Entwicklung der beschriebenen Männertänze ist der höchstentwickelte Typ des alten Stils in Osteuropa, der schnelle Burschentanz. Die Abwandlungen des Werbungstanzes bzw. des langsamen Ungarischen (Austausch bzw. metrische Umgestaltung des Melodienmaterials, Beschleunigung und Augmentation, punktuierter Rhythmus, tanzrhythmische Änderungen, strukturelle Lockerung) weisen entschieden in Richtung des neuen Tanzstils, ohne jedoch restlos alle Merkmale des bereits aufgekommenen Männertänze neuen Stils aufzuzeigen. Die Besonderheiten der Werbungstänze neuen Stils in Ungarn zeigen sich in den Mezőséger Werbungstänzen nur auf einer Vorbereitungsstufe als Tendenz, wie denn auch der fast schon im neuen Stil gehaltene langsame Ungarische in vieler Hinsicht, hauptsächlich im Motivrepertoire die Beziehungen zum alten Männertanz bewahrt hat. Der Mezőséger Werbungstanz und der langsame Ungarische lassen als zwei Übergangsstufen des Stilwechsels mehrere verklammerte Erscheinungen erkennen, die beim Aufkommen der Tänze und der Tanzmusik neuen Stils eine wichtige Rolle spielten: Die Beschleunigung der alten Männertänze mag zur Verlangsamung durch die rhythmische Ausweitung und diese Ausweitung des Umfangs wiederum zur Entwicklung neuerer Tanzformen von freierer, gelösterer Struktur geführt haben.

In den verschiedenen Typen des siebenbürgischen Männertanzes können wir die Überreste der einzelnen Entwicklungsphasen beobachten, die heute meistens nur mehr in ethnisch-regionaler Gliederung und Zersplitterung leben, wobei ihre Beziehungen zueinander verdunkelt sind. Die angeführten Beispiele lassen darauf aufmerksam, daß man die Spuren der lebendigen Beziehungen dieser Entwicklungsphasen manchenorts auch im Tradition einer Gemeinschaft oder einer Einzelperson manchmal noch in den Griff bekommen kann. Diese Möglichkeit sollte bei den weiteren Forschungen in erhöhtem Maße genutzt werden.

Wichtig und aufschlußreich ist die Folgerung der Studie, daß es in der komparativen Tanzforschung zweckmäßig wäre, bei der Interpretierung des Tanzrepertoires größerer europäischer Tanzdialekte — im gegebenen Fall des Tanzdialekts im Karpatenbecken — die Aspekte der Entwicklungsgeschichte mehr als bisher in Betracht zu ziehen, zeichnen sich doch hinter den heute scheinbar nur ethnisch geprägten — eben darum an sich zumeist kaum interpretierbaren — Unterschieden zumeist die Kraftlinien umfassenderer, großräumig wirksamer, tieferer entwicklungsgeschichtlicher Prozesse ab.

IRODALOM

- BALACI, E.—BUCŞAN, A.
1969 *Jocuri din Transilvania de Sud*. Braşov.
- BARTÓK Béla
1924 *A magyar népdal*. Bp.
1934 *Népzeneünk és a szomszéd népek népzeneje*. Bp.
1967 *Rumanian Folk Music*. I—III. Hague.
- BÁNDY Mária—VÁMSZER Géza
1937 *Székely táncok*. Cluj.
- BUCŞAN, A.
1957 *Jocuri din Ardealul de Sud*. Bucureşti.
1967 *Clasificarea morfologică a dansurilor populare româneşti*. Revista de Etnografie şi Folclor.
- COSTEA, C.
1961 *Jocuri fecioreşti din Ardeal*. Bucureşti.
1963 *Locul jocului fecioresc în repertoriul contemporan de dansuri populare*. Revista de Folclor.
1965 *Aspecte compositionale în jocurile de învîrtit*. Revista de Etnografie şi Folclor.
1968 *Folclor coreografic Bihor*. Oradea.
- COSTEA, C.—GIURCHESCU, A.
1962 *Haidăul*. Revista de Folclor.
- DÉGH Linda
1963 *Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény tanulságai és soron következő feladatai*. Ethn.
- DOMOKOS István
1964 *Felcsiki táncok*. Marosvásárhely.
- FARAGÓ József
1946 *A tánc a mezőségi Pusztakamaráson*. Kolozsvár.
- GIURCHESCU, A.
1959 *Despre ciclurile de joc din Ardeal*. Revista de Folclor.
1967 *Purtatele de fete de pe valea Tîrnaveilor*. Revista de Etnografie şi Folclor.
- JAGAMAS János
1956 *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien*. Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra Bp.
- JÁRDÁNYI Pál
1943 *A kidei magyarság világi zenéje*. Kolozsvár.
- KALLÓS Zoltán
1964 *Tánc hagyományok egy mezőségi faluban*. Tánc tudományi Tanulmányok 1963—64. Bp.
- KALLÓS Zoltán—MARTIN György
1971 *A gyimesi csángók táncélete és táncai*. Tánc tudományi Tanulmányok 1969—70. Bp.
- KODÁLY Zoltán
1969 *A magyar népzene*. Példatár: VARGYAS Lajos. Bp.
- LAJTHA László
1943 *Újra megtalált magyar népdaltípus*. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára 219—234. Bp.
1954a *Széki gyűjtés*. Bp.
1954b *Székpenyerűszentmártoni gyűjtés*. Bp.
1955 *Kőröspataki gyűjtés*. Bp.
- LUGOSSY Emma
1954 *39 verbunktánc*. Bp.
1956 *A táncok rendje*. A Magyar Népzene Tára III. B. Bp.
1958 *A táncok lejegyzésének módszere koreográfiai elemzés alapján*. Tánc tudományi Tanulmányok. Bp.
- MAÁ CZ László
1958 *Adalékok csúrdöngölő táncunk ismeretéhez*. Ethn.
- MARTIN György
1964 *Motívumkutatás, motívumrendszerezés. A sárközi-dunamenti táncok motívumkincse*. Bp.
1965a *East-European relations of Hungarian dance types*. In: Europa et

- Hungaria. Bp.
- 1965b *Considérations sur l'analyse des relations entre la danse et la musique de danse populaires*. Studia Musicologica.
- 1966 *Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai*. MTA I. Osztály Közleményei.
- 1967a *Kalotaszegi legényes*. Táncművészeti Értesítő 3. sz.
- 1967b *A néptánc és népi tánczene kapcsolatai*. Tánc tudományi Tanulmányok 1965—66.
- 1968a *A botoló nóta*. Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Bp.
- 1968b *Páratlan és aszimmetrikus ritmusok tánczenénkben*. Táncművészeti Értesítő 2. sz.
- 1969a *Der siebenbürgische Haiduckentanz*. Studia Musicologica.
- 1969b *Egyéni és közösségi formátípusok a népi táncalkotásban*. MTA I. Osztály Közleményei.
- 1970a *Mezőségi férfitáncok*. Táncművészeti Értesítő 2. sz.
- 1970b *Magyar táncípusok és táncdiagramok I—III*. Bp.
- 1970c *A maroszeői tánciklus*. Táncművészeti Értesítő 1. sz.
- 1971 *Adatok Tápé táncgyógyászatához (Az oláhok és a csárdás)*. Tápé története és néprajza. Tápé.
- 1972 *Relationship between melodies and dancetypes in the volume VI of Corpus Musicae Popularis Hungaricae*. Studia Musicologica.
- MARTIN György—PESOVÁR Ernő
1960 *A magyar néptánc szerkezeti elemzése*. Tánc tudományi Tanulmányok 1959—60.
- MEDAN, V.
1968 *160 melodii populare instrumentale*. Cluj.
- A Magyar Népzene Tára*
III. B. Lakodalom. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. 1956. Bp.
- MOLNÁR István
1947 *Magyar táncgyógyászatok*. Bp.
- ORTUTAY Gyula
1940 *Fedics Mihály mesél*. Bp.
- PROCA-CIORTEA, V.
1964 *Az erdélyi forgató táncok hagyományos és új formái*. Tánc tudományi Tanulmányok 1963—64.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai*. Bp.
- SENETPÁL Mária
1952 *A kultúrverseny legszebb táncai*. Bp.
- SÜMEGHY Vera
1944 *Széki táncok*. Éneklő Ifjúság 6. sz. Bp.
- TIMÁR Sándor
1956 *Zsok Kincsgyógyászatán*. Népiünk hagyományából. Bp.
- VASILESCU, T.—TITA, S.
1969 *Folclor Coreografic Românesc*. București.

AZ ANYAGI KULTÚRA ALAKULÁSA NÉHÁNY DEL-ALFÖLDI (BÁNSÁGI) MAGYAR FALUBAN*

1. Közismert tény, hogy a Közép-Duna medence déli felében az európai kontinensen páratlan etnikai viszonyok alakultak ki a török kiűzetését követő 18. században. Különösen érvényes ez a megállapítás az egykori Bánság — az ott lakó népek nyelvén Bánát — területére vonatkozóan. A Maros—Tisza köze, amikor Savoyai Eugen 1716—18. évi hadjárata nyomán felszabadult, az Alföld leggyéribben lakott, mocsaras, elvadult tája volt.¹ A háborút követően e területet T e m e s i B á n s á g néven császári koronatarományként alakították, s előbb katonai, később polgári kormányzó révén közvetlenül Bécsből irányították. A magyar rendek követelésére 1779-ben ismét visszaállították a meyerrendszert, s az alkotmányos formákat.² A merkantilista gazdaságpolitikát folytató bécsi udvar az adózó népeség számának gyors növelését külföldi, főként a Német-Római Birodalom területéről származó lakosság betelepítésével valósította meg.³ A Habsburgok a bánsági telepítések során a pénzügyi érdekek érvényesítése mellett sem feledkeztek meg azonban katolizáló törekvéseikről és a kuruc-rebellis magyarság iránti ellenszenvükről. A császári adminisztráció minden eszközzel akadályozta a magyarok betelepülését a Bánságba.⁴ Ugyanakkor zak-

* Elhangzott a Néprajzi Társaság ülésén 1968. november 20-án, Budapesten. Az előadás szövegét néhány részletében módosítottam és jegyzetekkel egészítettem ki.

¹ Az 1717. évi összeírás során 663 falut találtak a Bánságban 21 289 lakóházzal. Vö. SZENTKLÁRAY Jenő, 1909, 14.

² REIZNER János, 1895, 36; BODOR Antal, é. n. 3. A Niczky Kristóf által felállított Torontál, Temes és Krassó vármegyék mellett a Duna menti sávban továbbra is határvidéket tartottak fent, amit csak 1873-ban polgárosítottak s csatoltak hozzá a fenti vármegyékhez.

³ A kérdés igen bő irodalmából l. SZABÓ István, 1941, 146—154; Magyarország története 1526—1790. Egyetemi tankönyv, szerk. H. BALÁZS Éva—MAKKAI László, Bp., 1962, 394—397.

⁴ Ismereteink szerint egyetlen bánsági magyar falu, a vitatott Kiszombor sem vészelte át a hódoltságot (vö. KISS Mária Hortenzia, 1940, 59—60.), de a török kiűzetését követő években a Maros jobb partjáról számos faluból települtek be a Bánságba azon a címen, hogy korábban ott laktak. Az osztrák hatóság és katonaság zaklatásai miatt azonban hamarosan visszamenekültek (Vö. SZENTKLÁRAY Jenő, 1909, 35, 46, 145.).

latta, földjeikről elűzte a rablónak bélyegzett román parasztokat és pásztorokat, s nem tartotta meg a szerbeknek tett ígéreteit sem.⁵ A német telepek mellett kisebb számban még olaszok, spanyolok, franciák is kerültek a Bánságba, akik rövid idő alatt beolvadtak a németységbe. A monarchiának szinte valamennyi népét képviselték itt kisebb-nagyobb telepese csoportok. A szerbek, románok, németek mellé csehek, szlovákok, horvátok, macedónok keveredtek.⁶ A tartományi kormányzat 63 éve alatt magyarok csak szóróványosan, gyakran a magyar hatóságok, a megyei pandúrok elől szökve kerültek a Bánságba. Tömeges betelepítésük kamarai és magánföldesúri birtokokra a 18. század utolsó két évtizedében kezdődött, elsősorban a Tisza bal partján, Torontálban. A 19. század első felében keletkezett bánsági magyar telepek többsége a dohánytermesztéshez kapcsolódott. A kincstár és a magánföldesurak a nagy haszonnal értékesíthető dohány termesztésére sok magyar kertészfalut létesítettek.⁷ A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszakban a telepítések lényegében szüneteltek, de a 19. század utolsó évtizedeiben ismét számos magyar falu létesült főként Temesben és Krassó-Szörényben.⁸

A Bánság fő vonalaiban még a 18. században kialakult, s kisebb mértékben a 19. század során módosult etnikai viszonyai a 20. században sem meredtek meg. A század eleji kivándorlás, a kitelepítés, bevándorlás, állandó migráció révén különösen a jugoszláviai Vajdasághoz tartozó részén történt komolyabb változás. A két háború vihara nem hagyta érintetlenül a román

⁵ A legelőiből kifogatott lázadó román parasztokat katonasággal fegyelmezte a bánsági kormányzó az 1760-as években. Bécsi rendeletre kitelepítésük is megindult síksági falvaikból, s helyükre német parasztokat telepítettek (Vö. LŐRINCZ Péter, 1970, 33.). A szerbeket a katonai határőrvidék fokozatos felszámolásával szorította az udvar mind szűkebb területre, miáltal sokuk vándorolt vissza Szerbiába, s több ezren költöztek Oroszországba. A Dnyeper és a Bug között a század közepén „Új Szerbiát” alapítottak (Vö. SZABÓ István, 1941, 143; Magyarország története, II. Egyetemi tankönyv, 1962, 397.).

⁶ A Bánság településtörténetének gazdag irodalmából csupán néhány rendszeresebb áttekintésre törekvő, összefoglaló munkát emelhetünk ki: BODOR Antal, 1914; BUCHMANN Károly, 1936. A német telepítések történetéhez hasznos: BARÓTI Lajos, 1890, a szlovák telepítésekhez: SIRÁCKY, J. 1966. A múlt századi pozitívista magyar történetírók, PÉSTY Frigyes, ORTVAY Tivadar, SZENTKLÁRAY Jenő munkáiban, a „bánati” iskola műveiben sok hasznos adalékot találhatunk, de találkoznak tévedésekkel, s nemzeti elfogultsággal is. A marxista magyar, román, jugoszláv történettudomány közös szép feladata műveik kritikája s a terület történetének objektív feldolgozása. LŐRINCZ Péter idézett tanulmánya már ebbe az irányba mutat.

⁷ Az előző jegyzetben felsoroltak mellett l. még: GYIMESI Sándor, 1965, 163; KÁLMÁNY Lajos, 1882, II. Bevezető VII–IX; REIZNER János, 1895.

⁸ Az 1848–49. évi magyar szabadságharc bukása után „Szerb vajdaság és Temesi bánság” néven ismét különálló tartományba szervezték a Tisza–Maros szögét és Bácskát, s majd 1860-ban állították vissza a megyéket. A századvégi telepítésekhez l. BODOR Antal é. n. 63; BODOR Antal, 1907; A délmagyarországi kincstári birtokok és telepese községek múltja és jelene. Arad, 1913; Kimutatás a kincstári telepítvényekről. Bp. é. n. Újabb megvilágítása: SÁNDOR Pál 1958. 157–183.

Bánság etnikai képét sem, s természetszerű, hogy ez a kép ma is fokról fokra módosul a szocialista építés, az urbanizáció előrehaladtával.

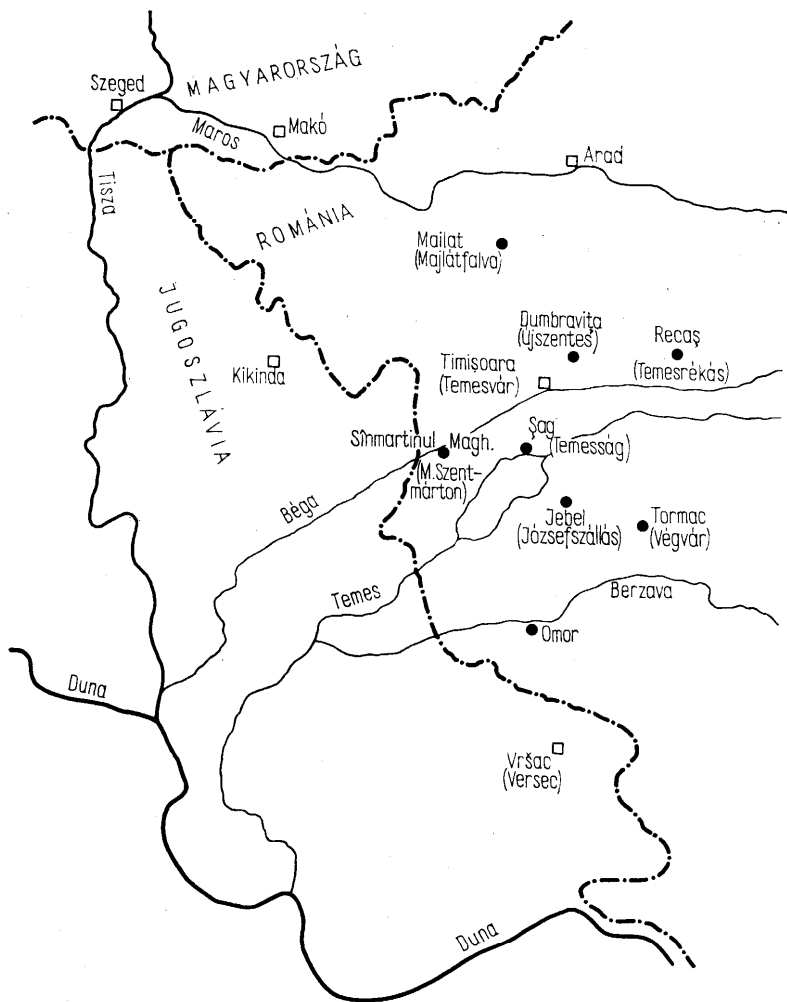
Talán szükségtelen bizonygatni, hogy a Bánság különleges etnikai viszonyai folytán olyan vizsgálati laboratóriuma lehet — mindenekeelőtt a jugoszláv és a román — etnográfának, amelynek Európában aligha találunk párját. Nemcsak az akkulturáció, a különböző etnikumok találkozásának problémái kínálkoznak itt, hiszen azokra az Új Világból már számos feldolgozást ismerünk,⁹ hanem a Bánság sajátos fekvéséből, történeti útjából következő néprajzi kérdések is felvetődnek. Jelen dolgozat ehhez a nagy munkához kíván néhány szerény adalékkal és észrevétellel hozzájárulni. Az adatfeltárás mellett figyelmünket olyan módszertani kérdések kötik le, amelyek hitünk szerint túlmutatnak a Bánságon és a néprajzi megismerés központibb feladataihoz vezetnek el bennünket.

2. Miután a Bánság történetének néhány lényeges mozzanatát felidéz-tük, szűkítsük le figyelmünket a mai Temes megyében (jud. *Timiș*, Románia) található magyar falvak etnográfiai kérdéseire. Arra nem vállalkozhatunk, hogy valamennyi falut és falurészt érintsünk — hiszen sok faluban együtt élnek román, német, magyar parasztok —, ezért mindössze 8 temesi falu magyar parasztjainak anyagi kultúráját fogjuk vizsgálni. Ezek a közösségek azonban a betelepülés idejét, módját, a lakosság származási helyét, kulturális képét tekintve talán megfelelően reprezentálják a temesi magyar parasztokat. (A vizsgált falvak földrajzi fekvését mutatja 1. térképünk.) Ez a 8 falu a Temesben élő falusi magyar népességnek lélekszámát tekintve is jelentős hányadát, kb. $\frac{1}{5}$ -öd részét képviseli.¹⁰ Mindenképpen olyan mintának látszik, amelynek alapján már általánosabb érvényű következtetésekig is elmerészkedhetünk.

Mielőtt tovább lépnénk, összegezzük azokat a települési tényeket, amelyek az egyes falvakra vonatkozólag a rendelkezésre álló irodalomból ki-hámozhatók, s amelyek az etnográfiai jelenségek értelmezéséhez rendkívül nagy segítséget jelenthetnek.

⁹ Az akkulturációs kutatások történetéhez, kialakulásához l. SMITH, R. J. 1964 Közli a legfontosabb irodalmat.

¹⁰ Pontos statisztikai adataink nincsenek. Románia Bánát tartományának lakossága 1956-ban 1 millió 196 ezer fő volt. Ugyanakkor a magyar nemzetiség a lakosság 13%-át, a német nemzetiség pedig 14,5%-át képviselte. Eszerint a tartomány magyar lakossága 156 ezer fő volt, amiből Temesre, Temesvárral együtt 100 ezer fő eshetett. Miután a 8 vizsgált község magyar lakossága együttesen kb. 10 ezer lélek, a temesi magyarság $\frac{1}{10}$ -ét, a falun élőknek kb. $\frac{1}{5}$ -ét reprezentálja. Európa II. Bp. 1968, 271. szerk. MAROSI Sándor—SÁRFALVI Béla.

1. térkép. A dolgozatban szereplő bánsági települések

A kincstár 1786-ban német telepesek számára létesítette és Rittbergnek nevezte el. A németek azonban rövidesen tovább költöztek. 1790-ben a kamara 34 elhagyott házhelyre az abaúji Havec községből költöztetett be ugyanannyi magyar családot.¹¹ 1794-ben a végleg elköltözött németek helyére Csanád, Csongrád, Békés és Heves megyéből 150 református magyar családot telepítettek be. Ezekhez kisebb, a Bánságban már korábban megtelepedett református magyar töredékek csatlakoztak (pl. Daruvárról).¹² A helyi hagyomány szerint sok család költözött be Végvárra a kunmadasasiak által alapított bácskai Ómoravicáról is.¹³ Számon tartják, hogy az alapítása óta megszakítás nélkül fennálló, homogén magyar falu sok, kisebb-nagyobb büntetés elől menekülő magyar jobbágnak adott menedéket. Önérzetesen elutasítják viszont azt az állítást, miszerint községük alapítói a szegedi Csillagbörtön lakói, feltételesen kiszabadított rabok lettek volna.¹⁴

FÉNYES szerint 1839-ben 1478, 1851-ben pedig 1834 református lakosa volt a falunak. A népesség gyors szaporodásával párhuzamosan folyt a birtokaprózódás és a társadalmi polarizálódás is. Az 1839-es 136 egész jobbágytelek 1851-ig 82-re apadt, ugyanakkor 101 féltelkes, 17 negyedtelkes gazda és 77 zsellér élt a faluban.¹⁵ A túlnépesedett községből telepítették az 1880-as években a Tolna megyei Pilst. A századfordulón sokan települtek ki Végvárról az akkor létesített Bodófalva, Szapáryfalva, Sztancsófalva bánsági községekbe, sőt az erdélyi Nagysármásra is.¹⁶ Lakosainak száma 1910-ig mégis 2884 főre duzzadt.¹⁷

Az idézett adatok azt bizonyítják, hogy Végvár magyar populációja nem egyetlen telepítési akcióval, nem ugyanabban az időpontban került a Bánságba, s származási helyét tekintve sem teljesen egységes. Meghatározónak az 1794. évi telepítés tekinthető, mert ennek során költözött be a jobbágytelkekre ültetett Körös–Tisza vidéki többség.

¹¹ Az abaúji telepesek tűzkárt szenvedett, elszegényedett emberek voltak, akiknek a kamara 3 évi adómentességet, családonként egy tehenet, lovakat stb. biztosított. Vallási hovatartozásuk nem ismeretes. Lehetséges, hogy 1791-ben őket telepítették át Daruvárra, cserébe az onnan hozott németekért (BUCHMANN Károly, 1936, 84, 88; BOROVSKY Samu, 1914, 124–125.).

¹² BUCHMANN Károly, 1936, 92; BODOR Antal, é. n. 59. A község monográfusai szerint a Körösök és a Tisza vidékén toborozták a végvári telepeseket (Vö. SZMIDA Lajos–NIKOLÉNYI István, 1901, 2.).

¹³ Ómoravicához és a bácskai nagykun telepekhez l. BODOR Antal, 1914, 24.

¹⁴ SZMIDA Lajos–NIKOLÉNYI István, 1901, 2.

¹⁵ FÉNYES Elek, 1839, IV, 350; FÉNYES Elek, 1851, III, 294.

¹⁶ SZMIDA Lajos–NIKOLÉNYI István, 1901, 71.

¹⁷ BOROVSKY Samu, 1914, 124.

O m o r (*Omor*)

A török kiűzését követő 1717. évi összeírás idején 60 lakott házat találtak a faluban. 1779-ben német családokat telepítettek ide, majd 1786-ban a kincstár újabb német telepeseket szerzett. A 18. század végén olaszokat is hozatott a rizstermesztés meghonosítása végett.¹⁸ Nincs tudomásunk arról, hogy mikor és honnan költöztek be a községbe magyarok. Annyi bizonyos, hogy még 1839 előtt, mert ekkor FÉNYES már magyar—román lakosságúnak tudja.¹⁹ A 28 jobbágytelket számláló falu birtokosa 1838-ig a kamara volt. 1910-ben a község lakossága 1499 fő, akik közül 750 magyar-, 498 német- és 226 románajkú volt.²⁰ A helyi hagyományok szerint a magyar családok jelentősebb része Észak-Bácskából, Dávodról és környékéről származik. Dávodról viszont ismeretes, hogy a kamara a 18. század közepén felvidéki magyarokkal alapította, a közeli Bátmonostor és Nagybaracska lakossága pedig somogyi és baranyai magyarokból verbuválódott.²¹

M a g y a r s z e n t m á r t o n (*Sinmartinul-Maghiar*)

A Torontál megyei Szerbszentmárton pusztáján alapította a kincstár 1806-ban, Szeged vidékén toborzott dohánykertészekből. 1839-ben 127 ház volt a pusztán, s bennük 872 lélek lakott, mind magyar dohányosok.²² A hagyomány szerint 1840-ben Szentmártonból kirajzott kertészcsaládok alapították a szomszédos Aurélházát, amelynek lakosságával ma is házassági, rokoni kapcsolatokat tartanak fenn. Kapcsolatuk jóval lazább az ugyancsak szomszédos Ótelek és Újvár magyar lakosságával. Utóbbiak ősei Heves megyéből származnak.²³ A szentmártoniak szegedi származástudata igen erős.²⁴ A lakosság — az elvándorlás következtében — fogyó tendenciát mutat, 1910-ben 781 fő volt.

¹⁸ BODOR Antal, 1914, 22; BOROVSKY Samu, 1914, 84; BUCHMANN Károly, 1936, 6 5 A rizstermesztő olasz telepekhez l. WENZEL Gusztáv, 1887, 397.

¹⁹ FÉNYES Elek, 1839, IV. 369. 1840 táján a Dercsényi család Szeged-vidékéről is telepített ide. BÁLINT Sándor szíves közlése.

²⁰ BOROVSKY Samu, 1914. 84. A magyarok és a németek római katolikus vallásúak.

²¹ BODOR Antal, 1914, 15.

²² BODOR Antal, 1914, 27; FÉNYES Elek, 1839, IV, 397.

²³ Újvárt Buttler gróf a Heves megyei Erdőtelekről hozott bérlőkkel telepítette be 1785 körül, az ótelekiek Újvárról költöztek át (Vö. BODOR Antal, 1914, 23.).

²⁴ Élénken él emlékezetükben, hogy „a futás” idején, 1849 tavaszán a szerbek elől Szegedre menekültek. A nyilván folklorizálódott hagyomány szerint a szerbek a Tisza oldadó jegén nem tudták követni őket, mert beszakadt alattuk a jég. Szeged is számon tartja a magyarszentmártoniakat (L. REIZNER János, 1895, 14 ; BÁLINT Sándor, 1968, 12—13.).

Majlátfalva (*Mailat*)

1819-ben alapította a kincstár magyar dohánykertészekből. Már FÉNYES is Szeged-vidéki származásúnak tudja őket, s 1839-ben 666 lakosról, 1851-ben pedig 903 római katolikusról tesz említést.²⁵ A későbbi források is kivétel nélkül szegedi származásúnak említik Majlátfalva népét.²⁶ A lakosság maga is szegedi eredetűnek tartja magát. Különös hangsúlyt ad ennek a ténynek egy 1879-ből származó felsorolás, miszerint a község lakossága 22 faluból verbuválódott, s ilyenformán csak nagyobb részben, s csak közvetve tekinthető szegedi eredetűnek.²⁷ Az elődeiket kibocsátó anyaközségekhez azonban továbbra is szoros kapcsolat fűzte őket. A rokoni szálak főként a torontáli Magyarcérna (Magyarcsernye) községbe vezettek. A két község házasodási kapcsolatai a köztük levő nagy távolság ellenére a 19. század folyamán végig fennmaradtak, s csak 1920-ban szakadtak meg, amikor Magyarcérna Jugoszláviához került.²⁸ A házasodási kapcsolatok alakulásához lényeges adalék, hogy az I. világháborút követően a Vingán, illetve a környező német falvakban élő magyar szórványokkal házasodtak a majlátiak. A közeli Magyarpécska lakosságával 1920 után sem kerültek rokoni viszonyba. Ez nem rajtuk, hanem a pécskaiakon múltott, akikről tudott, hogy felvidéki, palóc származásúak, de ennél is fontosabb, hogy vagyonosabbak, módosabbak a majlátiaknál. A pécskaiak megtartották korábbi házasodási köriüket.

Majlátfalva lakossága 1910-ben 2335 fő volt, egységesen katolikus magyarok.²⁹

T e m e s s á g (*Şag*)

Többynelvű nagyközség, ahol a magyarok a lakosság csekély hányadát teszik ki. 1761-ben görögkeleti románok lakták, akikhez a csanádi káptalan mint a község birtokosa 1823-ban németeket telepített. FÉNYES 1851-ben

²⁵ FÉNYES Elek, 1839, IV, 359; FÉNYES Elek, 1851, III, 60. Megemlíti, hogy a helység határa 1293 hold föld, melyet ideiglenes szerződéssel bérelnek a kincstártól, s amelyen a dohány mellett kiváló búzát termesztenek.

²⁶ BODOR Antal, 1914, 26; REIZNER János, 1895, 14.

²⁷ Származási helyeik: Hódmezővásárhely, Törökkanizsa, Mihálytelek, Nagykikinda, Magyarcérna (Csernye), Szaján, Verbica, Torontáltorda stb. (Vö. KISS János, 1879, 478.). A felsorolt torontáli helységek többsége valóban Szeged környékéről települt be.

²⁸ Magyarcérnát 1800 körül telepítette be Csekonics tábornok, Csongrád és Csanád megyei dohányosokkal. Lehetséges, hogy a Majlátfalvát alapító kertészek között a magyarcérnaiak voltak túlsúlyban.

²⁹ BOROVSKY Samu, 1914. 70. A Pécskához fűződő kapcsolatokhoz tartozik, hogy 1849 tavaszán, amikor a szomszédos Kétfél szerbjei elől a Maroson túlrá futottak, Pécska fogadta be őket. Ennek tényét rögzíti a vármegyei monográfia, de a paraszti emlékezetben is frissen él meg.

román—magyar—német falunak nevezi, s 1153 óhitű lakos mellett, 598 római katolikust említ.³⁰ A 19. század második felében számottevő eltolódások lehettek, mert 1910-ben már a németek voltak túlsúlyban a faluban; a magyarok száma 322 fő volt.³¹ A sági magyarok származási helye, betelepülésének ideje kérdéses. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy különböző bán-sági helységekből, fokról fokra szivárogtak be. Legtöbbjük szegedi eredetű telepekről jöhetett, amit a családi hagyományaik mellett ő-zó nyelvjárásuk is igazolni látszik. Nagyobb részük a Temes—Béga szabályozást végző kubikosok, ácsok leszármazottja.

J ó z s e f s z á l l á s (*Jebel*)

Széphely (*Jebel*) nagyközség határában álló magyar telep, amelyet 1868-ban a vallás- és tanulmányi alapítvány birtokán létesítettek, dohánykertész kisbérlelőkkel. Józsefszállás 1920-ig Széphely pusztája maradt, s ezért nevét hiába keressük térképen vagy népszámlálási s egyéb statisztikai rubrikákban. Józsefszállás és az ugyancsak 1868-ban a vallási alap által létesített közeli Ötvösd (régebben Eötvösfalva) szomorú példája a tervszerűtlen, félbenmaradt telepítésnek. Az 1894. évi telepítési törvény szerint 150 telep alkothatott csupán községet, s mivel e két falu alapítása 75 család (numerus, házszám) betelepítése után félben maradt, mindvégig örökös bérlőknek tekintették őket.³² BOROVSKY vármegye monográfiájában olvasható róluk: „... hiába várják mindmáig, hogy az általuk úgyszólván harmadik nemzedékben mívelt föld tulajdonukba menjen át. Temes megye legszegényebb községei ezek, mert a fölös számú örökösök kénytelenek kivándorolni a községből a terület túlterheltsége miatt”.³³ A lakosság időközben így is megduzzadt. 1910-ben Széphely nevénel 660 magyar lakost említ a statisztika, s ez a populáció tulajdonképpen Józsefszállás-pusztán élt.

A helység lakosságának származási helyei nem ismeretesek. Valószínű, hogy sok bán-sági, csongrádi, csanádi helységből verbuválódott, de köztük a Szeged-vidékieké a hangadó szerep. A helyi hagyományok a szegedi származás tudatát őrzik.

Ú j s z e n t e s (*Dumbravița*)

A községet a kincstár 1891-ben alapította a temesszentandrásai uradalomhoz tartozó, Temesvártól csak 6 kilométer távolságra fekvő Vadászerdő

³⁰ FÉNYES Elek, 1851, IV, 4.

³¹ A németek száma ugyanakkor 1335, a románoké 753 fő, az összlakosság pedig 2421 fő volt.

³² BODOR Antal, 1914, 31; BODOR Antal, é. n. 62; BUCHMANN Károly, 1936, 111; SZENTKLÁRAY Jenő, 1898, 279.

³³ BOROVSKY Samu, 1914. 163.

kiirtott részén. 1896-ban Vadászerdő néven nagyközséggé nyilvánították. Az országos helységnév-rende­zés során, a község lakosainak kívánságára az Újszentes nevet kapta. Az első telepesek ugyanis 3 család kivételével mind a Csongrád megyei Szentesről származó reformátusok voltak.³⁴ Az akció során betelepült 133 család többsége kubikos, iparos, szegény ember volt. Részben ez okozta, hogy sokan nem tudtak megragadni, s a terheket feladva, visszavándoroltak Szentesre.³⁵ Földjeiket Szentesről újabban jött telepeseknek adták el.

Az 1910. évi népszámlálás 1144 magyar-, 40 német- és 47 románajkú lakost talált a községben. Házassodási kapcsolatot az anyaváros mellett, a nagyrészt ugyancsak Szentesről települt Újmosnica reformátusaival építettek ki.³⁶ 1920 után kapcsolataik Szentes­sel szükségszerűen csökkentek, házassodási kapcsolataik Végvárral s a többi bán­szági református szór­ványal fejlődtek.

T e m e s r é k a s (Recaş)

Vegyes nemzetiségű nagyközség, járási székhely. A német-, sokác- és románajkú lakosság mellé 1899-ben telepített a kincstár 100 magyar családot, felosztva 2500 holdas erdőirtását. A telepesek egységesen 20–20 hold földet kaptak, lakóházzal együtt 7220 koronáért. 1904-ben 20 munkás telekkel (egyenként 5 kat. holdas) bővítették a telepet. A rékási magyar tele­pesek mind római katolikus vallásúak, s BODOR szerint Csanád, Temes és Torontál megyei származásúak.³⁷ A helyi származástudat viszont Szolnok, Békés és Pest megyét emeli ki. Annyi bizonyos, hogy igen heterogén eredetű magyar népesség települt itt meg. Számuk 1910-ben 1245 fő volt.³⁸

Összesítve az egyes falvokról rögzített, néprajzilag legfontosabb tényeket, azt látjuk, hogy a vizsgált közösségből 5, etnikailag zárt, homogén népességű településen él, 3 pedig más nyelvű csoportokkal együtt alkot

³⁴ BODOR Antal, 1907, 3; BUCHMANN Károly, 1936, 112.

³⁵ A kincstár a föld kat. holdját 400 korona vételáron adta. A telepes a teljes összeg 10% -ának lefizetése után 20 évre szóló hitelt kapott 8%-os kamatra. Ilyen feltételek mellett a kiosztott 3 ezer holdból kilenc család 5 holdat, 26 család 10 holdat, 28 család 15 holdat, 25 család 20 holdat, 10 család 30 holdat és 20 család 50–50 hold földet vásárolt. (Vö. BODOR Antal, 1914, 34.) 1907-ig a 133 telepes közül 31 eladta újszentesi ingatlanát, és visszaköltözött Szentesre. A távozottak helyét ismét csak szentesiek foglalták el (BODOR Antal, 1907, 7.).

³⁶ A román lakosságú Mosnica mellé 1903-ban telepítette a kincstár Újmosnicát. A telepesek nagyobb része szentesi, valamint Békés megyei, kisebb részben torontáli és temesi református magyar volt (Vö. BODOR Antal, 1914, 35; BOROVSKY Samu, 1914. 77.).

³⁷ BODOR Antal, é. n. 63; BODOR Antal, 1914, 35.

³⁸ Az összlakosság ugyanakkor 4321 fő volt, ebből német 1823, román 210, sokác 959. A németek és a sokácok, akárcsak a magyarok, római katolikus vallásúak (BOROVSKY Samu, 1914. 113–114.).

vegyes nemzetiségű községet (Omor, Temesság, Temesrékas). A 8 magyar közösségből 6 római katolikus, 2 pedig református vallású. A származási helyet tekintve 4 közösségben (Majlátfalva, Magyarszentmárton, Józsefszállás, Temesság) a szegedi magé a vezető, meghatározó szerep, egyben pedig abszolút biztos a szentesi származás. A kutatott közösségek zöme időponthoz köthető telepítési akció keretében került mai helyére, nagy csoportokban. Temesság és Omor esetében az időpont ismeretlen, s valószínű a kisebb csoportokban történő szivárgás. A telepítetető legtöbb esetben a kincstár volt, egyedül Józsefszállás alapítványi telepítés. Vizsgált falvaink között magánföldesúri kezdeményezésre települt magyarok nincsenek.

A bemutatott közösségek között csak egy (Végyvár) vezethető vissza a 18. század utolsó harmadába. Kettő a 19. század legelején, kettő a század első felében, egy a kiegyezés idején s kettő a 19. század legvégén létesült. A 8 faluból 3 tipikusan dohánykertész település (Majlátfalva, Magyarszentmárton, Józsefszállás), ahol máig kísért a bérlő múlt. A feudális jogviszony, földhasználat emlékei csak Végyváron és Omoron találhatóak meg, míg a legújabb telepítésű közösségek rögtön tulajdonosai lettek a földnek (Új-szentes, Rékas).

Tárgyunkhoz szükséges hangsúlyozni, hogy a bánági magyar telepek zöme akkor keletkezett, amikor az Alföld más tájain az újratelepülés nagyjából már befejeződött (Pest, Békés, Csongrád). A dél-alföldi magyar kolonizáció egészében véve nyugat—keleti fő irányban haladt. A bácskai telepek java része spontán módon, még a 18. században keletkezett. Ezeket időrendben követték a torontáli, majd a temesi és végül a krassó-szőrényi telepek.³⁹ Azt is látni kell, hogy a temesi magyar telepek többsége akkor keletkezett, amikor a román, szerb, német s a kisebb létszámú népi csoportok ott már lényegében kiépítették és megszilárdították településeiket.

3. A dél-alföldi, közelebről a bánági magyar közösségek anyagi műveltségét vizsgálva, három izgató kérdéskörrel találjuk magunkat szemben:

I. Hogyan illeszkedtek be a magyar közösségek az új földrajzi környezetbe, a soknyelvű népi közegbe? Hogyan alakultak az interetnikus kapcsolatok, milyen műveltségi javakat vettek át szomszédaiktól, s ők maguk mivel járultak hozzá a Bánág többi népének műveltségi állományához?⁴⁰

³⁹ EPERJESSY Kálmán, 1942, 38. Utal az észak-bácskai kirajzásokra. A tételnek nem mond ellent, hogy Temesben a 18. században Végyváron kívül már voltak kisebb magyar közösségek pl. Bakóváron, Buziáson (Vö. BUCHMANN Károly, 1936, 83.).

⁴⁰ A Bánág földrajzi areulatóról, 18. századi mocsarairól, majd csatornázásáról, kultúrtájja alakításáról sok feljegyzés maradt ránk (l. GRISELINI, Franz, 1779.). A szerb—magyar népi kapcsolatokhoz l. GUNDA Béla, 1949, 11; a szerb—román és a magyar—román kontaktushoz l. Cs. SEBESTYÉN Károly 1944, 51; a bánági románok építkezésének német kapcsolataihoz l. VUIA, Romulus, 1937, 69. A különböző népi

II. Milyen hatással volt a bánási magyar közösségek anyagi műveltségére a telepítő akarata, mennyiben jelentkezik meghatározó tényezőként a telepítés időpontja, a telepes jogállása, a telepítési előírások, jogszabályok megtartása?⁴¹

III. A bánási magyarok mit őriztek meg korábbi lakhelyükről hozott műveltségi állományukból, így pl. tárgyaikból, munkaeszközeikből, munkafogásaikból? A megőrzött kulturális jegyek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le korábbi lakóhelyükre vonatkozólag? Nyújtanak-e támpontot e jegyek akkor, ha a történeti forrásokból egy adott közösség származására nem derül fény?⁴² Az egy közösségen belül élő, különböző vidékekről származó magyar csoportok milyen mértékben integrálódtak, s a folyamat hogyan ment végbe?⁴³ A bánási magyarság mint etnikumon belüli táji csoport megindult-e a kulturális egységesülés, kiegyenlítődség útján, s meddig jutott már el ezen az úton?⁴⁴ A kérdéseket lehetne szaporítani, mert egymásból következnek, egymást szülik.

Az itt vázolt kérdéskör természetesen egyáltalán nem olyan új, miként első pillantásra látszik. A magyar néprajztudományt is régen foglalkoztatja

relációk rendszeres feltárásától, sajnos, igen távol állunk. Még a németek viszonylag fejlett kutatásában is igen komoly hiányosságok mutatkoznak (WEBER—KELLERMANN, Ingeborg, 1958.). A dél-alföldi interetnikus kapcsolatok kutatását többen sürgették (vö. BÁLINT Sándor, 1942, 75.). Ehhez azonban az összes itt élő nép etnográfiai vizsgálatának meggyorsítására lenne szükség. Jó példát mutat a szlovák etnográfia a vajdasági szlovákok körében elvégzett kutatásokkal (BEDNÁRIK, Rudolf, 1964.). Csak emlékeztetésül jegyzem meg, hogy a 19—20. század fordulója körüli években JANKÓ János, CZIRBUSZ Géza, BELLOSICS Bálint és mások jóvoltából magyar nyelven is igen értékes publikációk születtek a dél-alföldi népek néprajzáról.

⁴¹ A telepítéseket a 18. század közepétől kezdve határozott, részletes útmutatások, rendeletek, ún. „Hauptnormale”-k szabályozták (Vö. SCHNITZL Erzsébet, 1933, 13.). Az 1894-ben kiadott telepítési törvény is apró részletekig beleszólt a telepes életébe. A kinestár telepítési előírásainak jelentőségét elsőnek a település-építkezés kutatás dokumentálta.

⁴² Egyes karakterisztikus kulturális jegyek feltétlenül nyújthatnak bizonyos támpontot. Legutóbb a *markoláb* hiedelemlény vizsgálata során DIÓSZEGI Vilmos mutatott rá az általa *etnokulturális specifikumnak* nevezett jegyek településtörténeti jelentőségére, migrációs hátterére (DIÓSZEGI Vilmos, 1968.).

⁴³ Az egy településen belül élő magyar közösség heterogén összetételére jó példa Végvár, Majlátfalva, Temesrékás. A telepesek származási helyének változatosságát pontosan dokumentálva ismerjük Gombos (Bogojevo) bácskai községből. Ide 20-nál több helyről verbuválódott a lakosság, de ezek között a tolnaiak abszolút számbeli fölényben voltak (POLÁCSI János, 1942, 428—430.). Nem kétséges, hogy a kisebb töredékek hozzájuk igazodtak. Az alföldi városok és néprajzi csoportok magyarságának komplex összetételére és az ebből adódó feladatokra Tálasi István mutatott rá nyomtatékosan (TÁLASI István, 1946, 33.). A bánási magyar közösségek sorában ritka az olyan homogén származású telep, mint az újszentesi.

⁴⁴ Viszonylag gyorsan végbement a kulturális kiegyenlítődség a Jászságban, a kiskunsági és a csanádi palóc eredetű telepeken, amit azonban nem neveznénk csupán egyoldalú hasonulásnak s nem tulajdonítanánk kizárólag „az alföldi műveltség beolvastató erejének” (Vö. TÁLASI István, 1946, 3.). Elméletileg az egységesülés, kiegyenlítődség folyamata a Bánásban is a betelepedéstől kezdve megszakítatlanul tart, azonban nincs mérőeszközünk egy adott fejlődési szakasz, állapot meghatározásához.

a néprajzi csoportok, etnikai csoportok, a migrációk, telepítések útján kialakult csoportok mibenléte. Általánosabb vonatkozású kérdéseink egy részét már évtizedekkel ezelőtt megfogalmazták, s tervek készültek olyan kutatások megvalósítására, amelyek ezeknek a kérdéseknek a jó részére konkrét feleletet adtak volna.⁴⁵ Az akkulturáció kérdései például felvetődtek a Dunántúlra telepített bukovinai székelyek körében végzett gyűjtőmunkák során, de ezek a kutatások, sajnos, még nem jutottak el az anyag teljes közzétételéig.⁴⁶ Bár a néprajzi csoportok megközelítése során igen sok megvalósításra alkalmas szempont merült fel, mégsem állíthatjuk, hogy vizsgálati módszereinkkel annyit s olyan részletességgel foglalkoztunk volna, mint például a nyelvjárás-kutatók tették.⁴⁷

Tudatában vagyunk annak, hogy kérdéseink többségét a néprajzi anyagfeltárás jelenlegi szakaszában még nem lehet kielégítően megválaszolni. Igaz, a III. pontban jelzett kérdéscsoporthoz a Magyar Néprajzi Atlasz nélkülözhetetlen segédeszköz lesz majd,⁴⁸ hiszen egy időmetszetben országos áttekintést nyújt a népi kultúra táji differenciáltságáról. Nagyon hiányoznak azonban a korábbi századokról a nyelvjárás-történeszek térképeirez hasonlítható etnográfiai térképek, de még az olyan feldolgozások is, amelyek egy-egy táj kulturális állapotát kísérelnék megrajzolni pl. a 18. században.⁴⁹ Ha tudjuk, hogy Végvár populációjának zöme a Körösök vidékéről települt be a Bánságba, nem elég a Körösök vidékének 19. század végi műveltségi állapotát ismerni, de ismerni kellene a 18. század végét is.

Fölösleges lenne tovább ecsetelni a kutatás nehézségeit, mivel eleve nem azt tűztük célul, hogy az I–III. pontban körvonalazott kérdéscsoportokat megválaszoljuk — egy dolgozat erre már terjedelménél fogva sem lenne

⁴⁵ ORTUTAY Gyula a bukovinai székelyek áttelepítése idején, 1941-ben, majd 1947-ben felvázolta a csángó közösség teljes etnográfiai feltárásának tervezetét. Ott kifejtett módszertani elvei ma is időszerűek, programja máig érvényes. Leglényege, hogy a kutatás a teljes társadalmi-kulturális organizmust változásában, alakulásában figyelje meg és rögzítse. Célul tűzte a survival és revival Marót-i elméletének gyakorlati alkalmazását (ORTUTAY Gyula, 1946, 70.). A közelmúltban egy amerikai magyar közösség vizsgálata e gondolatból kiindulva született meg (DÉGH Linda, 1968–69, 103–104.).

⁴⁶ Az akkulturációval összefüggő jelenségekre szép példákat közöl az anyagi kultúra egy szektorából KISBÁN Eszter, 1963; általánosabb törvényszerűségeihez I. BARABÁS Jenő, 1963, 107. A Dunántúlhoz: ANDRÁSFALVY B. 1969.

⁴⁷ Nincs terünk a nyelvjárás csoportok találkozását, egységesülését stb. vizsgáló dialektikai munkákra kitérni. Egyetlen, a miénkhez hasonló speciális területtel, a hazai német nyelvjáráskutatás problémáival foglalkozó dolgozatot említünk: HUTTERER Miklós, 1960.

⁴⁸ A Magyar Nyelvjárások Atlasza szintén hasznos segédeszköz lesz az etnográfia számára. A hazai német nyelvjáráskutatás már a két világháború között a Német Nyelvatlasz segítségével próbálta lokalizálni a magyarországi német csoportok származási helyét (HUTTERER Miklós, 1960, 231.).

⁴⁹ A Békés megyéről készült vázlatos összegezéshez hasonlókra gondolunk (vö. BARABÁS Jenő, 1964.).

alkalmas —, hanem azt, hogy a válaszok kiérleléséhez anyagot nyújtsunk, hogy a bánási magyarság néprajzi kutatásának kérdéskörét érzékeltessük.

4. Aránylag a II. kérdéscsoport, a telepítés által közvetlen módon meghatározott kulturális jelenségek vizsgálatához rendelkezünk a legtöbb ismerettel. A telepítvényes falvak történetét feldolgozó tanulmányában GYIMESI Sándor a telepések gazdasági berendezését szabályozó jogviszonyokat, a telepítvényes típusokat már feltárta, s alapot teremtett a telepítvényesek néprajzi kutatásához.⁵⁰ A telepítvényes dohánykertészségeket, a kertészfalvak típusait, a dohányosok életmódját, munkaeszközzeit TAKÁCS Lajos kitűnő monográfiája tárta fel.⁵¹

A kertészségeket a 19. században a kincstári és a magánföldesúri birtokokon is úgynevezett *numerusok* szerint telepítették. „A *numerus* vagy telephely 16–20 kat. hold földből állott. Ebből rendszerint négy hold volt a belsőség, ezen épült a ház, és ezen volt a dohányföld is, míg a többi szántó és esetleg legelő volt.”⁵² Vizsgált falvaink közül 3 települt kimondottan kertészfaluként: Majlátfalva, Magyarszentmárton és Józsefszállás. Ezek a falvak kitűnnek szűk határukkal, a határhoz viszonyítva vagy népességükkel és kis birtokméreteikkel. A hosszú lejáratú szerződéses — kontraktuális — falvak esetében a földet a jobbágytelekhez hasonlóan osztották ki. Egy numerushoz egy hold belsőség és 24 hold szántó tartozott. A földet eladni, cserébe, zálogba vagy alhaszonbérletbe adni, illetve a fundusokat feldarabolni tilos volt. Házakat és egyéb épületeket emelhetek ugyan a kertészek, de csak a kijelölt beltelken, s a szerződés lejártával azokat tartoztak elbontani vagy becsáron az uradalomnak átengedni.⁵³

A temesi kertészfalvakban 1 *lánc*, azaz 1 katasztrális hold föld tartozott egy numerushoz, egy belső telekhez. A falvak nagyságát is numerusokban, házsámokban számolják. Szentmártonban és Józsefszálláson a szerződésben foglalt kikötések következtében a házat, beltelket, az egész bérleményt az elsősülött *gyerök* örökölte, a kisebb fiúkat pénzben elégitették ki. A lányt kiházasították egy üszővel, tehénnel, s nem kapott sem földet, sem pénzt. A beltelket azonban a megváltás után sem osztották fel a bánási magyar falvakban. Ma is szinte kizárólagos az 1 *láncos*, *egész porta*, s kevés a századforduló óta felosztott beltelek, a *fél-* vagy *negyedfundus*. A telek felosztása esetén az örökösök elkerítik a részüket, közös szérű és kert nincsen.

⁵⁰ GYIMESI Sándor, 1965.

⁵¹ TAKÁCS Lajos, 1964.

⁵² GYIMESI Sándor, 1965, 164. Említ azonban olyan eseteket is, amikor a belsőség csak 800, sőt csak 400 □-öles volt (uo. 167–168.). A numerusok váltakozó nagyságához l. még: TAKÁCS Lajos, 1964, 112. L. még BÁLINT Sándor, 1957. *numerus* címszó.

⁵³ GYIMESI Sándor, 1965, 173, 187. Kertésztelepek felosztásáról, a telepítvényesek szélnek eresztéséről l. KÁLMÁNY Lajos, 1891, III. XII–XVIII.

Régen ismert tény, hogy a bánsági falvak többségének települési képe, mindenekelőtt utcahálózata, alaprajza, telekformája a telepítő hatóságok mérnöki tervekben lefektetett akaratát tükrözi.⁵⁴ A bánsági falvak egyenes, egymást keresztező utcákkal, sakktábla mintájára épültek, függetlenül az ott lakó népek települési hagyományaitól.⁵⁵ A hagyományos formákra csak kisebb jelzésekből következtethetünk. A 18. század első felében a házhelyek, utcák kimérését még nem mérnökök, hanem tisztviselők eszközölték, s ezért a régebbi német helységek sem olyan szabályosak, mint a Mária Terézia vagy II. József idején épültek. A régebbi német falvakban az utcák görbék és keskenyek.⁵⁶ A románok pedig a 18. században a falukerítést is őrizték meg.⁵⁷ A rendezetlen falvakat is igyekeztek a hatóságok később rendezni, mint arra a település magjának rajza néha emlékeztet.⁵⁸ A magyar falvak azonban mind későn települtek, mind szabályos utcahálózatúak, (csupán Omoron és Végváron nem következetesen, topográfiai okokból). A betelepülő magyarok települési szokásaikat nem honosíthatták meg. Kétbeltelkű, kertes településre nincs adatunk.

A külterületi építkezés, a tanyarendszer viszont több temesi községben kialakult. A németek, románok, szerbek a tanyás gazdálkodást nem vezették be, a magyar falvak többsége is a faluból gazdálkodott, de négy magyar község tanyás gazdálkodást folytatott a századfordulótól kezdődően a mezőgazdaság kollektivizálásáig. Ezek voltak: Végvár, Újszentes s az általunk most nem vizsgált Mosnica és Sztancsófalva.⁵⁹ Végvár nagy határában az 1895—96-ban végrehajtott tagosítás után pár év alatt mintegy 200—210 tanya épült lakóházakkal és ólakkal.⁶⁰ A tanyát itt *szállás*nak is nevezték. Nyáron a család egy része kiköltözött a szállásra, a nagygazdák tanyáin pedig a cselédek egész éven át kint éltek.⁶¹ Újszentes határában 70—80 tanya volt. Itt századunk közepén minden harmadik-negyedik család rendelkezett tanyával. A cselédek télen is a tanyán laktak, s a jóság nagyobb részét is egész éven át ott tartották.

A temesi kertészfalvakat alapító első generáció a múlt század elején

⁵⁴ PRINZ Gyula, 1922; FODOR Ferenc, 1930; Cs. SEBESTYÉN Károly, 1944.

⁵⁵ JUGA Elemér, 1912, 35—36. a szerbek; VUIA, R. 1937, 18, 30, a románok; SZMIDA Lajos, 1902, 22, egy temesi német falu vonatkozásában említi. A nagy beltelkek következtében a falvak szétterülnek, s ezért egy utazó már 1770-ben kisebb falvak építését javasolta (Vö. SZAMOJA István, 1891, 462—463.).

⁵⁶ BARÓTI Lajos, 1890, 13.

⁵⁷ GRISELINI, E., 1780, I, 18.

⁵⁸ Vö. VUIA, R., 1937, 7. kép.

⁵⁹ BOROVSKY Samu, 1914, 163.

⁶⁰ SZMIDA Lajos—NIKOLÉNYI István, 1901, 68.

⁶¹ Sajnos, nem sikerült tisztázni, hogy a tagosítás előtt volt-e a lakótelepülés mellett gazdasági-épületekből, ólabból álló *szállás*, mint a 19. század végén néhány észak-bácskai faluban.

néhány évig földbe mélyített *putriház*akban húzta meg magát. A *putriház*-nak alig 150 cm magas vert fala volt s bogárhátú, szalma fedele.⁶² A végleges falu felépítése azonban már mérnöki tervek szerint, szigorú ellenőrzés mellett történt. A telepítő birtokos (a kincstár) nemcsak az új telep alaprajzát, telekelrendezését szabta meg, de előírta a telek beépítésének módját, az egyes épületek elhelyezését, a lakóházak méretét, sőt az építőanyagok megválasztásában is kikötésekkel élt.⁶³

A lakóházak a vizsgált nyolc falu mindegyikében kiépültek az utcára. Kiskert a házak előtt nincs. A lakóházak többsége háromosztatú első vagy: *nagy ház*, hátsó vagy *kis ház* s középen konyha *pitar*ral. A lakás végében a gangról nyíló ajtóval *kamora*, *komra*, e mögött pedig a lakóházzal egy fedél alatt álló istálló található (Omor, Józsefszállás, Majlátfalva, Magyarszentmárton, Temesrékás).⁶⁴ BOROVSZKY vármegye-monográfiája szerint Végváron is ez az elrendezés található.⁶⁵ Ezzel szemben azt találjuk, hogy a végváriak a lakóháztól külön építik az istállót. Nagygazda helyeken külön bejáratú *marhaól* és *lőistálló* is volt. Magyarmedvesen az udvar egyik szélén a szoba, konyha, kamrából álló lakóház állt, s átellenben a lakással az udvar elején volt az istálló. Újszentesen szintén a háztól külön épült az istálló.

A századfordulón a vizsgált falvakban a lakóházak leggyakoribb építőanyaga a *verett földfal* volt. Omorban a vályogot csak az I. világháború táján ismerték meg, addig kizárólag *verett fal* volt, s a házak egyharmada még ma is vertfalú. Majláton, Szentmártonban, Józsefszálláson a századfordulón még 80–90%-os volt a vert fal aránya. Szentmártonban a kerítés, a garád is vert földből készült. Tetejére *szárat* (kukoricaszár) raktak, amit *ganéval* megtapasztottak. A módosabb Végváron már túlnyomórészt vályogból építkeztek, az 1891-ben alapított Újszentesen úgyszintén. Az 1898–1900-ban felépülő rékasi telepen a mérnök csak a vályogépítkezést engedélyezte, a vertfal építését megtiltotta.

A *temesi magyarság körében* a fa- és kőépítkezés teljesen ismeretlen. Mielőtt a tekintélyes kiterjedésű síkföldi erdőket kiirtották volna, a 18. században a bánásági románok és németek még fa- és paticsházakat építettek,

⁶² A dohányosok *putriház*aihoz l. TAKÁCS Lajos, 1964, 107. Az első német gyarmatosok is gyakran építettek maguknak veremházakat (BARÓTI Lajos, 1890, 13.).

⁶³ A lakóház gyors felépítését a földesúr a kontraktusban is előírta, hogy kertészeit jobban magához kösse (TAKÁCS Lajos, 1964, 106.). A torontáli Écskán az árenda szerződés 12. pontja szerint „A' Jobbágyok házuk falait 11 lábnyi magosságra kötelesek fölépíteni, és az épületet belől másfél lábnyi magosságon föltölteni; azokon az ajtóknak egy ölnyi magosságúnak, fél ölnyi szélességűeknek; az ablakok magasságának 3 1/2, szélességének 2 1/2 lábnyiakra kell lenni”. (VEDRES István, 1817, 15.)

⁶⁴ A lakóház végébe épített, azzal közös fedél alatt levő istállók vannak a bánáti románoknál, amit Vuia német hatásnak tulajdonít (VUIA, R., 1937, 69.).

⁶⁵ BOROVSZKY Samu, 1914, 130.

sőt a templomaik is fából voltak.⁶⁶ A torontáli németek inkább szűkében voltak a fának, s a 18. században vert földből építkeztek. Úgy tűnik, a fecskerakásos fal csak a korai bánsági magyar telepeken maradt fenn.⁶⁷

Említettük, hogy beleszólt a telepítő birtokos a lakás méretezésébe is. Így aztán Rékason és Újszentesen megdöbbentően nagy lakóházakat építettek, 5 × 6 méteres szobákkal. A szobák magasságának alsó határát 260 cm-ben szabták meg.⁶⁸ A hagyományos építési módoknak, ízlésnek és igénynek csak a régibb telepítésű falvakban (Omor, Végvár) lehetett szerepük; ahol kisebbek a méretek, s a kétosztatú lakások sem ritkák.⁶⁹

A múlt század végén Majlátfalván és Szentmártonban a házak 80–90%-a felvert nádtető volt. Végváron a felvert zsúptető volt túlsúlyban, Omorban pedig a felvert *csáté* (sás). Rékason és Újszentesen a telepítés évétől kezdve – előírás szerint – cseréppel fedték a házakat.

A sok előírás, kötöttség láttán meglepő, hogy Újszentes lakói át tudták menteni az ollóágasos, szelemenes tetővázat. Mái is van szelemenes ház a faluban, mivel az olló nélküli, szarufás tetővázat csak 1925–1930 táján kezdték építeni. Az 1890–1910 közötti időben Végváron is *ollófa* tartotta a szelelement. Az I. világháború óta viszont csak szarufás tetőt építenek. A másik hat faluban emberemlékezet óta kizárólagos a szarufás tető. A szarufa neve azonban minden faluban egységesen: *horogfa*.⁷⁰ A két új telepítés kivételével a falon végigfutó gerenda neve egységesen *sárgerenda*; Újszentesen viszont *majorpang*, Rékason pedig *koszorúfa*.

A házhomlokzat teljes egységet mutat. A nyeregtető alatti *tűzvég* régebben deszkából épült, de a napsugár díszítés a szegedi eredetű telepesfalvakban sem ismeretes. Az utcára két ablak néz, amit *sarokátérral* vagy fatáblával zárnak el. Az udvar felőli oldalon a ház hosszában futó *ereszetet* (széles ereszalj) a századforduló óta általában felváltotta a vályogból épült, oszlo-

⁶⁶ BARÓTI Lajos, 1890, 15; BOROVSKY Samu, 1914, 135; SCHRAM Ferenc, 1970, 148.

⁶⁷ Torontáli németekhez l. SCHNITZL Erzsébet, 1933, 14; a kiszombori fecskerakásos fal: KISS Mária Hortenzia, 1940, 126.

⁶⁸ Újszentesről jegyezték fel: „Különösen nagy gondot okozott az, hogy házaikat a kincstár által előszabott s szigorúan megkövetelt méretek szerint, erejüket és igényeiket meghaladó fényűzéssel kellett felépíteniük. Emellett a temesvári és szomszédos községbeli kereskedők és iparosok, kik az építkezéshez szükséges anyagokat szállították, a telepesek kényszerhelyzetét kihasználva, az anyagok árát tetemesen emelték. Míg az újabb telepeken a kincstár által építtetett házak átlag 1000 koronába kerültek, addig a vadászerdőieké tizenöt évvel ezelőtt átlag 2000 koronába kerültek.” (BODOR Antal, 1907, 3.)

⁶⁹ A régi kétosztatú alföldi ház emlékei ezek (vö. TÁLASI István 1946, 27.). A 18. században a temesi németek házai is csak kétosztatúak voltak (BOROVSKY Samu, 1914, 134.).

⁷⁰ A temesi falvak tehát kiegészítik az Atlasz-mutatványból ismert *horogfa*-területet (l. Népr. Ért. 1968.), s a Bánságon belül egy szakkifejezésbeli egységesülésre engednek következtetni.

pos, zárt *gang*. A gangról ajtó nyílik az utcára. Ezt az utcai ajtós, gangos házat *bánsági*, illetve *bánáti háznak* nevezi a temesi magyarság. A régi *eresztes* házaknál a *pitart* nyáron egy ritka léces félaajtóval zárták az aprójószág elől, s ezt *rostéjnak* (rácsnak) nevezték.⁷¹

A konyha tüzelőberendezése Újszentes kivételével mindenütt az asztalszerű tűzpadka, illetve a kemence szája előtti tüzelő volt, s a konyha füstjét *szabadkémény* vezette el.⁷² Újszentesen azonban a kincstár mérnöke (Morvay Ferenc) nem engedte, hogy szabadkéményt építsenek, ezért 1891-ben már *rakott parheltet* és cylinder kéményt voltak kénytelenek építeni. A szabad tüzelő neve Végváron *kamin*,⁷³ a többi községben *tüszej*. A tüszejen általában vasháromlábos főztek *kaszrojban* vagy cserépfazékban, egyedül Majlátón emlékeznek arra, hogy a múlt század végéig láncrea függesztett *bográcsban* főztek a konyhában. A szabad kémény és a szabad konyha az I. világháború vége körül szűnt meg a temesi magyar falvakban.

A szobai tüzelő alapformája a konyhából fűtött boglyakemence, amit Végváron *fődkemencének*, Szentmártonban *banyakemencének* neveznek.⁷⁴ A sárból épített kerek búboskemencét padka vette körül. A *patka* ajtó felőli részét Szentmártonban *püffeszkedőnek* nevezik. A kemence fal felőli oldalán, a patkánál mintegy két arasszal magasabb *kuckó* volt. A búbos kemencét az I. világháború után vályogból épített, szögletes, *sifon* kemencékkel váltották fel. E mellé már nem építettek patkát, s a *kuckó* is többnyire elmaradt. A sifon kemence ma is a legelterjedtebb szobai tüzelője a temesi magyar parasztságnak. A tüzelés főleg *szárral* — a végváriak, szentesiek nyelvén *izikkel* — és szalmával történt. *Tőzeggel* csak a végváriak fűtöttek; a kertészfalvak a szántóföldre hordták szerény állatállományuk trágyáját.⁷⁵

A gazdasági épületekre térve megállapíthatjuk, hogy a csúrt nem ismerik a temesi magyarok. A takarmányt s a csépeletlen terményt kazlakban,

⁷¹ A konyhai félaajtó elnevezései az MNA térképlapja szerint határozott táji elrendezést mutatnak. Heterogén származású lakosságra következtethetünk ott, ahol ennek az objektumnak több elnevezése használatos, pl. Kiszomborban: *cserény, rostély, rács* (vö. Kiss Mária Hortenzia, 1940, 126–127.).

⁷² A bánsági román háznak 1774-ben sövényből készült kéménye volt, s tűzpadka nélkül, láncon lógó üstben főztek konyhájában (SCHRAM Ferenc, 1971, 148.). Az écskai telepeseknek szerződésben írták elő, hogy minden házon kőkéménynek kell lennie (VEDRES István, 1817, 15.).

⁷³ A kamin újabb, 19. századi fejlemény az alföldi magyar háztérületen. Értelmezéséhez l. TÁLASI István, 1946, 29; illetve GYÖRFFY István, 1909, 68 (Nagykunság); BÁLINT Sándor 1957, I. 676 (Szeged vidéke). A hajdani déli magyar háztípus elterjedtségéről és sorsáról: Cs. SEBESTYÉN Károly, 1944, 105; az alföldi ház újkori expanziójáról: TÁLASI István, 1946, 27.

⁷⁴ A bánság szerbek szobáiban is a konyhából fűthető nagy sárkemencék voltak (JUGA Elemér, 1912, 38.).

⁷⁵ A tőzegtaposás, a tőzeggel való fűtés egyébként a bánsági svábok körében is elterjedt gyakorlat volt a századfordulón.

asztagokban a szabad ég alatt tárolják. Közöséges építmény viszont a *dohánypajta*, a *supa* és a *szín*. Utóbbi kettő általában bogárhátú tetővel épül. A nyeregtetős, léces oldalú kukoricatároló góré alá általában disznóólat építenek, s a góré *kotárnak*, *kotárkának* nevezik a temesi magyarok.⁷⁶

Ennél is fontosabb a gabonátárolásra Temesben még két-három évtizede is használt szántalpas *hombár* elterjedtsége. A vizsgált községekből hatban biztosan megvolt, s Újszentes az egyetlen, ahol biztosan nem használták. Magyarszentmártonban, Végváron *kasnak* nevezték, Majlátfalván és Rékason *hambárnak*. Omorban és Józsefszálláson mindkét elnevezést ismerik, de *kasnak* csak a vesszőből fonott, *hambárnak* viszont csak a deszkából készült gabonátárolót nevezik. A szántalpas *hombár* mind a hat faluban a gazda udvarán állott. Majláton nagyobb gazdáknak 3–4 *hombárjuk* is volt. Az utolsó példányok az elmúlt 4–5 év során pusztultak el. A felfelkösár alakban behajló vesszőfalakat egyébként kívül-belül betapasztották s kívül fehérre meszelték. Nyeregtetejét náddal, sással, a húszas évektől pedig cseréppel le is fedték. A *hombár* 3,5 m hosszú, 2 m magas volt, a szemet fent öntötték bele. Tűz elől két jó ló elhúzta, négy ló pedig könnyedén elvontatta a szántalpas kast.⁷⁷

Újszentesen nem volt szántalpas *hombár*, s nem akadtam nyomára boglyaformájú gabonásnak sem. Itt viszont körte alakú, kiégetett *vermekben* tárolták a gabonát.

A *kút* a bánási magyar udvarának a közepén van, a németeknél viszont közvetlenül a gang mellett. Uralkodó a természetes villás-ágasú gémeskút. Omor az egyetlen, ahol máig igen gyakori a horoggal, azaz egy kb. 3,5 m hosszú kampós rúddal való vízhúzás.

5. Rátérve a bánási magyar parasztok agrokultúrájának néprajzi jellemzésére, vessünk előbb egy pillantást a termelést alapjában meghatározó összefüggésekre. Ilyennek kell tekintenünk a határ kiterjedtségét és a jogviszonyokat. Az 1. táblázat az egyes falvak populációja és a rendelkezésre álló földterület nagyságát mutatja be a század első évtizedében. Nagyobb határral a régi alapításúnak számító, 18. századi nem-kertész községek válnak ki környezetükből. Ilyen Végvár is, csaknem 9 ezer holdas határával,

⁷⁶ A *kotárkát* említik Magyarcsanádról (BALASSA Iván, 1960, 296.); Szegedről (Magyar tájszótár, 1893, I. 1069.); Tápérol *kadárka* (JUHÁSZ Antal, 1971, 469.); Kiszomborról *katárka* alakban (KISS Mária Hortenzia, 1940, 129.). Elterjedt az építmény és az elnevezés a bánási szerbek körében (JUGA Elemér, 1912, 37.) és a románoknál is (VUIA, R., 1937, 35.).

⁷⁷ Ezek a temesi adatok tovább szélesítik a Füzes Endre által körvonalazott elterjedtséget (Vö. FÜZES Endre, 1964, 23.). A szántalpas forma régi bánási múltját igazolja egy 1774-ből közölt rajz (SCHRAM Ferenc, 1970, 149, 1. kép). A szántalpas építmények tágabb balkáni és erdélyi kapcsolataihoz: GUNDA Béla, 1941, 40–42.

s ilyen a Bánság régi szerb, román és német községeinek zöme. A régi alapítású Szerbszentmárton határa több mint háromszorosa Magyarszentmártonnak, lakossága viszont ugyanakkor csak kétszerese volt a magyar kertészfaluénak. Majlátfalva határa alig fele a végvárinak (4400 hold), lakossága viszont erősen megközelíti Végvárét. Mindebből az következik, hogy a szűkebb határú s viszonylag népes kertészfalvakban intenzívebb gazdálkodást kellett folytatni, mint a régi, nagyhatárú falvakban. A kölcsönt, kamatot, bérleti díjat törlesztő kertész, illetve új telepítésű magyar falvak ugyanis a szabad földtulajdon bevezetése után sem voltak abban a vagyoni helyzetben, hogy földtulajdonukat vásárlás útján növelhették volna. A földvásárlás a tehetős németiség monopóliuma volt a 19. század második felében.⁷⁸

1. táblázat*

Község neve**	Lakosság száma 1910-ben	Határ kiterjedése (kat. hold) 1910-ben	Állatállomány 1911-ben			
			szarvasmarha	ló	sertés	juh
1. Végvár	2884	8827	791	748	1317	442
2. Omor	1499	4034	550	710	1059	421
3. Temesség	2421	4780	644	479	1247	864
4. Újszentes	1243	4618	450	284	1348	—
5. Temesrékas	4321	7830	978	824	1468	514
6. Majlátfalva	2335	4393	527	807	1076	—
7. Magyarszentmárton	781	1895	370	376	601	18

* A Magyar Statisztikai Közlemények 41. kötete nyomán.

** Józsefszállás adatai Jebel (Széphely) rubrikájából nem emelhetők ki.

A kertészközségek erősen specializálódtak, csaknem monokulturális gazdálkodását kikényszerítette az is, hogy határukban kaszáló, takarmánytermő rét alig volt (Majlátfalván például egy hold sem), s legelővel sem rendelkeztek. Ez a körülmény eleve meghatározta állattartásuk méreteit és irányát.⁷⁹

A Bánságban réginek számító 18. századi községek természetesen komplexebb gazdálkodást folytathattak, mivel a régi jobbágytelekhez minde-

⁷⁸ Pl. Liebling temesi német község arról volt nevezetes, hogy lakosai 1910-ig 8 szomszédos faluban vásárolták fel az eladásra kerülő földeket. Vojtek a 19. század első felében tiszta román község volt; a németek földvásárlás révén szivárogtak be, s a század végére már ők voltak többségben (SZMIDA Lajos, 1902, 13.).

⁷⁹ Legelőt a kései telepítésű falvak sem mind kaptak. „Újabbban a telepések részére megfelelő nagyságú közös legelő is adatik, s mert a vadászerdeiek ilyen nem kaptak, kérelmezték, hogy a szomszédos kincstári erdőből részükre 2–300 hold közös legelőt adjanak. Kiemelték, hogy a község fő jövedelemforrása az állattenyésztés, melynek fejlesztése legelő hiányában lehetetlen. Fáradozásuk azonban kárba veszett...” jegyezte fel BODOR Antal Újszentesről (BODOR Antal, 1907, 5.).

nütt tartozott egy meghatározott rét és legelő járandóság is.⁸⁰ A Bánság kormányzatának inkább az okozott gondot, hogy a szántóföldi gazdálkodást hogyan szélesíthetné.⁸¹ A határhasználat rendje a múlt század végi tagosításokig kötött volt. „A községek határai a nyomásos gazdálkodás céljai szerint nyertek beosztást, s csak újabban kezdenek a szabad gazdálkodási rendszerre áttérni” — írják századunk elején. „A búza és kukorica változó művelése általános itt-ott fekete ugarral, s csak újabban vesznek mesterséges takarmányt a vetésforgóba. E téren a svábok járnak elől jó példával . . . Egyes községekben, hol állami dohánytermelés van, a dohány a búza előveteménye.”⁸²

A nyomásos rendszer a kincstári kertészfalvakban is általános volt, s legtöbb helyen a három nyomást vezették be. Ugart azonban rendszerint nem hagytak. A dohányosoknak kisebb volt a jószágállománya, könnyebben tudták nélkülözni az ugart, inkább beültették dohánnyal.⁸³ A régi falvak, mint Végyvár, Omor, Temesség szintén nyomásos gazdálkodást folytattak. Végyváron 1894-ben történt a tagosítás, ami véget vetett ennek, s megnyitotta az utat a tanyás gazdálkodás bevezetéséhez.⁸⁴ Az újszentesiek kezdettől fogva tanyás váltógazdálkodást folytattak, s BODOR ebben látta gyarapodásuk titkát.⁸⁵ Magyarszentmártonban 1880—1890 között szűnt meg a nyomásos gazdálkodás. Rékason a Pest megye északi részéből származó telepesek kívánságát a békési, jászági többség leszavazta, s nem vezették be a nyomáskényszert.

A kapások közül Temesben a kukorica szerepel az első helyen. A termelt fajták közül a kerek magú *bánáti*, a *lófogú* és a *putyi* kukorica játszottak fő szerepet. A burgonya termesztése háttérben volt. Csak a kertekben termelték saját szükségletükre, a szántóföldekre nem került ki. Ültetése kizárólag kapával, fészekben történik ma is.⁸⁶

Igen nagy hagyománya van a Bánságban a zöldségtermesztő kertész-kultúrának. SZENTKLÁRAY szerint már a hódoltság idején is voltak a Bán-

⁸⁰ Temes megyében az egész jobbágytelekhez 24 hold szántó, 6 hold rét, 3 hold legelő és 1 hold beltelek tartozott. Még a negyedtelkes jobbágnak is volt a 6 hold szántó mellett 3 hold rét és 1 hold legelő járandósága (FÉNYES Elek, 1839, IV. 340.).

⁸¹ A szerbek és a románok általában szívesebben foglalkoztak állattenyésztéssel. Jellemző példa, hogy az 1778-as urbáriumban megállapított földjárandóságot a vojteki románok sokallták, s ezért „küldöttségileg kérték a temesvári elnököt, hogy nekik kevesebb földet adjon, mert ők csak marhatenyésztéssel és kereskedéssel akarnak továbbra is foglalkozni és nem érnek reá a földet megművelni; e kijelentésük nagy meglepetést szült, kérelmük azonban meghallgatva nem lett . . .” (SZMIDA Lajos, 1902, 12.).

⁸² BOROVSKY Samu, 1914, 163.

⁸³ TAKÁCS Lajos, 1964, 112—113.

⁸⁴ SZMIDA Lajos—NIKOLÉNYI István, 1901, 64.

⁸⁵ BODOR Antal, 1907, 9.

⁸⁶ BOROVSKY Samu, 1914, 167.

ságban zöldségkertész magyarok, akik a felszabadító háború idején elmenekültek ugyan, de ismét visszatértek. 1720-ban már egy sor torontáli, csanádi magyar helység foglalkozott ismét zöldségtermesztéssel és árusítással.⁸⁷ Újszentesen a kisebb gazdák — felhasználva Temesvár közelségét — zöldségtermesztésre rendezkedtek be a század elején.⁸⁸

A bányásági magyarság három kapa típust használ. *Hegyes kapa* csak Rékason és Végyváron van, ahol szőlőhöz használják. Uralkodó kapa típus a *bányási* vagy *bányásági* kapa, amit alakja után félhold kapának is neveznek. A harmadik forma szintén kerek kapa, de a félholdtól 10–15 cm-rel hosszabb. Ennek nincs külön neve. Meglepő, hogy a Szeged-vidéki, bácskai szögletes kapák Temesben ismeretlenek.

A búza vetése mind a nyolc faluban — az egész Alföldön elterjedt gyakorlat szerint — vállra vetett zsákból történt. A gabonaneműek közül a rozsot szalmájáért természetették, s az árpa is viszonylag alárendelt szerepet játszott. A fogasboronák meglepő formai változatosságával szemben — sajnos, erre nem térhetek ki — a tövisborona csak egyetlen típussal van képviselve, s elnevezése is egységesen: *tüsöktorona*. A faráma nélkül, két rúd közé szorított forma s a terminus kiegészíti az eddig ismert elterjedési területet.

A rékasiak szerint, amikor a magyarok a századfordulón betelepültek a faluba, a régibb sokác és német lakosság még sarlóval aratott. A magyarok viszont kizárólag kaszával, s példájuk nyomán néhány év alatt az őslakosság is áttért a kaszás aratásra. Az aratás műveletét az 1900-as évek elején *takarásnak* nevezték Végyváron, Újszentesen, Omoron és Szentmártonban, *aratásnak* Majláton és Ságón. Rékason a pestiek *aratásnak*, a békésiek *takarásnak* mondták.

Két mankós kaszanyelet csak a szentesiek használtak, a többiek kizárólag egy mankósat. Nyelvi egységesülés látszik a kaszamankó elnevezésében is: mindenütt *kacs*nak mondják. A pengét *lánának* nevezik a végyváriak és a szentmártoniak, a kaszakarikát *örvnek* e két falu mellett Józsefszálláson és Majláton, *köpvének* Újszentesen, *karikának* Omorban és Rékason mondják. Kaszacsapónak egyetlen vesszőt szerelnek fel, s sok esetben egy 2–3 fogú kis gereblyét is feltesznek rá. Egyébként csak Végyváron hívják *csapónak*, *csapófának*, a többi ponton mindenütt *takaró* a neve, ami szintén egységesülés eredménye lehet.

Az aratás munkaszervezete elég világosan kirajzolódik. Józsefszálláson, ahol kevés búza termett, kisgazdák voltak, akik feleségükkel kettesben

⁸⁷ SZENTKLÁRAY Jenő, 1909, 116.

⁸⁸ BODOR Antal, 1907, 11.

arattak. A többi helyen azonban az 5-ös, illetve a 6-os banda terjedt el. Rékason, Majláton, Szentmártonban az *ötös* három férfiból és két nőből állt. A férfiakra harmadnaponként került sor a kévekötésben, a másik két napon vágták a gabonát. A nők munkája egész Temesben a marokszedés volt, nevük egységesen *marokverő*. A 6-os banda Újszentesen 3 férfiből és 3 nőből állott. A férfiakhhoz hasonlóan, itt a nők váltották egymást a marokszedésben, s harmadnaponként kötélterítőként dolgoztak. (Ugyanakkor a párjuk kévekötő lett egy napra.) Ugyanezt a szisztémát találjuk Végváron is, de itt *hármasnak* nevezték, mert három férfi, illetve három pár alkotta. Omorban a hatodik egy serdülő gyermek volt, aki állandóan kötelet terített, s nem váltotta a marokverőket.

Végváron a hatos banda uraságoznál, nagygazdáknál működött, s 4 kaszás, 4 marokverő, 2 kötő férfi és 2 kötélterítő nő együttese volt. *Hatosnak* nevezték, mert 6 férfi dolgozott benne.

A marokszedés eszköze többnyire a sarló volt. Fakampót csak a rékasiak és szentmártoniak egy része használt, s ezek a kampót *kukának* nevezték. Kévekötőfát a temesi magyarság nem használt.

A kévés kezelési mód egyébként Újszentesen csak az 1910-es években terjedt el, addig *csirkézték* és *vontatózták* a gabonaneműeket. A tanyákon egyenesen a vontatóból ágyaztak, s mindjárt nyomtatták is. A többi helyen emberemlékezet óta mindig kévézték s keresztbe rakták a termést. A századfordulón *14 kévét* raktak egy keresztbe, s csak a II. világháború után kezdtek áttérni a 18 kévés keresztre. Józsefszálláson pedig a 14-esről 22-esre tértek át. A temesi magyarság ebben a vonatkozásban elmaradt az alföldi fejlődéstől.

A szemnyerésnek lényegében kizárólagos módja a *n y o m t a t á s* volt. A kézicsép teljesen ismeretlen a temesi magyarok között. A zsúpnaak szánt rozstot székhez, deszkához verve csépelele el. A nyomtatás kizárólag lóval történt, s többnyire *k ö r k ö r ö s j á r a t á s i r e n d s z e r* szerint. A nyomtatást csak az 1910 – 1920 közötti évtizedben váltotta fel a gépi cséplés. A szemtárolásban is ekkor kezdődött a változás. A szántalpas hombár, illetve gabonásverem helyett már inkább a lakóház és istálló padlásán kiterítve tárolták a gabonát.

Ejtsünk néhány szót a takarmánykészítésről és kezelésről is. A széna renden, forgatva száradt a vizsgált falvak határában. Végváron *villahegybe* húzták össze, majd *rudasba* rakták. 12 rudasból állt össze egy *vontató* (vagy *boglya*), ami egy kocsi szénának felelt meg. Lánccal körükerítve vontatózták, lóval húzatták a szénát a tanyákra Végváron és Újszentesen. De *vontatónak* nevezik a határbeli boglyát Józsefszálláson és Szentmártonban is. Itt egyébként csak 2–3 kocsi réti szénája termelt egy gazdának, s a ló

is a legelőre járt. A majlátiak, józsefszállásiai a szomszéd falvakban béreltek kaszálót, vállaltak részes kaszálást és vásároltak szénát. *Rudasfát* mind a 8 faluban használták, de a rékasiak csak szalmahordásra, szénához nem. A szénacsomó neve egységesen *rudas* (*petrencének* nem emlegetik).

Szénagyűjtéshez minden pontunkon háromágú hasított villát használtak. Nem maguk készítették a villát, hanem a krassó-szörényi *kódrányoktól*⁸⁹ vásárolták. A temesrékasiak maguk is készítették három ágú villát. Hasított négy ágú villát polyvahányásra használtak Végváron, Majláton és Szentmártonban. Minden ponton ismert a 6 vagy 8 toldott ágú, polyvahányó favilla is.

Megjegyzendő, hogy a temesi magyarság ugyanazt a gereblyét használja szénagyűjtéshez és tarlótakarításhoz. Nyele három ágú, hasított, fogainak száma 20–22. A 10–12 fogú *kisgereblyét* csak zöld takarmány összehúzásához, udvaron, kertben végzett gazoláshoz használják, szénagyűjtéshez nem.

Szőlőművelés csak a dombosabb fekvésű Végváron⁹⁰ és Temesrékason volt. Végváron *görbe késsel* húzva, Rékason kaszahegyből készített késsel taszítva metszettek. A szőlőt zsákban taposták; sokan a törkölyt sem préselték ki. Mindkét faluban a felülhajtós, középorsós prést használták, de csak 5–6 gazdának volt sajtója. Borospince a határban nem volt, s a házi pince is ritkaságszámba ment. A bort a *kamorában* tárolták. Szüreten a rékasiak használták *puttonyt*, a végváriak nem. Ők a *vedérből* egyenesen a kocsin elhelyezett *kádba*, *kasba* öntözték a szőlőt.

6. Sajátságos képet mutat a temesi magyarság állattartása. Az 1895-ben és 1911-ben végzett állatösszeírásból azonnal szembeötlik, hogy a szarvasmarha- és lóállomány csaknem egyező nagyságú volt, sőt a kertészfalvakban több lovat tartottak, mint marhát. Pl. Majláton 1895-ben 567 szarvasmarhával szemben 844 lovat, 1911-ben pedig 527 szarvasmarhát és 807 lovat tartottak. Végváron 1895-ben még több szarvasmarhát tartottak, mint lovat (778 marha, 603 ló), de 1911-ben a lovak száma már erősen megközelítette a szarvasmarhák számát.

FÉNYES Elek 1839-ben még azt írhatta a temesiekről, hogy „a szarvasmarha tenyésztés a románoknak, szerbeknek és magyaroknak legkedvesebb foglalatossága”. Megjegyzi, hogy „a’ temesi ökör és tehén termetére kisebb

⁸⁹ Román néprajzi csoport, kiváló famunkásokkal, akik faeszközökkel ellátták a síksági parasztokat.

⁹⁰ Végváron minden telekhez tartozott 1 hold szőlőföld, amit dézsma nélkül művelhetett a jobbágy. Összesen 168 *lác* (hold) szőlője volt a falunak a filoxeravész előtt, s akkoriban 30–40 akó bort szűrtek egy-egy hold terméséből, de jó években felment 60–80 akóra is (SZMIDA Lajos–NIKOLÉNYI István, 1901, 16.).

a' békésinél, csongrádinál, de zömökebb, csontosabb, 's könnyen hízó".⁹¹ Ezzel szemben GALGÓCZI Károly 1855-ben így ír: „A temesvári kerületben a bánátban nincs azon kiterjedése a marhatenyésztésnek, mint millyet az olly jó földű buja vidéken remélni lehetne. Okozza ezt azon körülmény, hogy legelő kevés van a nép kezén; sőt ezen rétek s legelők egy része is feltöretvén gabona termesztésre fordítatik . . ." Majd így folytatja: „A földes uraknál pedig a feltörhető földeknek nagyobb részt művelés alá vételén kívül a régi dohányos telepítések szorították meg az állattenyésztést, melyek most már többnyire rendszeres és pedig népes falvakká alakulva, sok földnek jutottak használatába.”⁹²

1911-ben vizsgált falvaim közül egyedül Végváron tartottak ökröt és tinót, amit igáztak is. A többi község magyarsága szarvasmarhát nem igáztott. Annyira nem, hogy nem ismerik a járom részeit, illetve az ide vonatkozó terminusokat, a marhairányító szavakat stb. A megyei összesítés szerint 1895-ben közel $\frac{2}{3}$ - részben magyar fajtát tartottak Temesben, 1911-ben viszont az $\frac{1}{4}$ - részt sem érte el. Tejtermelő szarvasmarhatartásra Újszentes rendezkedett be a század elején.⁹³

Omorban, Ságón, Rékason a románok szarvasmarhát igáztak, de ugyanott a magyarok és a németek kizárólag lóval dolgoztak. FÉNYES írja Temesről: „Lovakat itt is a' németek tartanak legtöbbit 's legjobbat, különösen szép 's magas lovakat nevelnek Szépfalun, Orczyfalván, Moraviczán 's az idevaló német lakosok egyszer'smind híres kocsisok szoktak lenni.”⁹⁴ GALGÓCZI szerint: „A nép közül a torontál megyei német helységek, úgy szintén néhány temesiek első helyen állnak a lótenyésztésre nézve az egész országban.”⁹⁵ Nos, a századfordulón a magyar sem maradt le a német mögött lótenyésztésben, sőt adatközlőim szerint „győzősebb”, erősebb lovakat neveltek, mint a németek. Szép lovak és díszes kocsik tartásában vetélkedtek egymás között a módos szerb parasztok is.⁹⁶

Az istálló elhelyezéséről már szóltunk. Annyit kell még hozzátenni, hogy a tüzelős ólnak Végváron és Újszentesen él az emléke, a többi ponton ismeretlen. Az említett két faluban színtartó állt a bejárattal szembeeső falnál, fölötte *vacok* volt, amin a béres vagy a gazda fia aludt. Az istálló

⁹¹ FÉNYES Elek, 1839, IV. 334. Egyébiránt mind a három bánsági megyében a magyar, a román és a szerb több marhát tart, mint a német (GALGÓCZI Károly, 1855, 236.).

⁹² GALGÓCZI Károly, 1855, 335.

⁹³ „A szarvasmarhákat, melyek nagy része pirostarka szimenthali fajállat, inkább tejelésre tartják. Mintegy tízezer liter tejet szállítanak Temesvárra, miért évi 1600 koronát kapnak . . ." (BODOR Antal, 1907, 10.).

⁹⁴ FÉNYES Elek, 1839, IV. 334.

⁹⁵ GALGÓCZI Károly, 1855, 320.

⁹⁶ JUGA Elemér, 1912, 24.

padlásán csak az omoriak tárolták szénát, a többi vizsgált faluban ez nem volt szokásban. Az istállóbeli rekesztéket a „szögedi” származású dohányos falvak *szalmatartónak* nevezik.

A takarmányt az újszentesiek *hátikasban*, a többiek lapos fenekű két fülű nagy *kasban*, illetve *kosárban* hordták az istállóba. A végváriak ezt a hátukra vették, a többiek kézben vitték. A szentmártoniak a szalmát *rudasfán* hordták az istállóba is. A tehénfejéshez minden ponton *fejőnek* nevezett bádogedényt használtak.⁹⁷ Végváron a *fejő* mellett él még a *sajtár* terminus is. A rúgós tehenet az omoriak fejés előtt *megebékózzák*, a józsefszállásiaiak *kalodába* fogják, a végváriak *gúzsba* teszik, a majlátiak pedig *csülköt* tesznek a jobb első lábára. A herélt lovat Végváron *herültnek*, a többi ponton *paripának* nevezik. Sajnos, nincs terünk az állathívogatók elemzésére. A csikót *csinu-csinu* szavakkal hívják a végváriak és az újszentesiek, a katolikus falvakban viszont mindenütt *mucsi-mucsi*. A kacsát *rika-rika* szóval csak Omorban hívják, csak Rékason *kács-kács*-csal, a többi ponton mindenütt a *lili-lili* hívószót használják. Példáink azt bizonyítják, hogy e szócsoport esetében nyelvi egységesülésről még nem lehet beszélni. Mivel az állathívogatók országosan elég határozott táji elrendeződést mutatnak, még egy-egy populáció származási helyének megállapításához is szolgálhatnak adalékkal.

A Bánságban a románok tartottak nagy számban juhot, s teletetésre, téli legelőre Hunyadból, Szebenből transzhumáló nyájukat is fogadtak.⁹⁸ A vizsgált 8 falu közül 4-ben a magyarok is tartottak juhot.⁹⁹ Legtöbbet a végváriak, keveset a ságiak, omoriak, józsefszállásiaiak. A juhot nyáron kerek alaprajzú, szilárd vagy mozgatható, fedetlen karámokban tartották. Az építményt a végváriak *karánynak*, a másik három faluban *akolnak* nevezik.¹⁰⁰ A fejtőhely neve Józsefszálláson *isztronga*, Végváron és Omorban *sztrunga*. A juhász nyáron ágasfás, nyeregtetős *gunyhóban*, ősszel, kosarazás esetén kerek *fabódében* húzza meg magát.¹⁰¹ A tejet kihajtáskor mindig bemérték, s 1 kg tej után 30 liter tejet kapott a gazda a fejtési idény folya-

⁹⁷ A *fejő* terminus az egész dél-alföldi magyarság körében használatos. Újabb nyelvi fejlődés eredményeképpen egységes elterjedtségi körzetet alkot.

⁹⁸ A 19. század derekán két magyar földbirtokosát kivéve, nemesített juhnyájuk nem voltak Temesben. A németek igen kevés juhot tartottak, viszont a románok és a szerbek különösen nagyban úzték a juhtenyésztést, s közönséges racka, magyar vagy cigája fajta juhokat tartottak (vö. FÉNYES Elek, 1839, IV, 334; GALGÓCZI Károly, 1855, 349.).

⁹⁹ Vö. 1. számú táblázattal. Itt jegyezzük meg, hogy Végváron az 1911. évi 442 db juhval szemben 1895-ben még 2400 db-ot írtak össze.

¹⁰⁰ A végváriaknak lehettek fedett építményei is, s azokat nevezték *akolnak*. Jobbágykori aklaikat úgy építették, hogy a farkasok ellen védelmet nyújtsanak (SZMIDA Lajos—NIKOLÉNYI István, 1901, 15.).

¹⁰¹ A kosarazást a bánsági románok, szerbek és szlovákok is gyakorolják (VUIA, R., 1964, 64—67; BEDNÁRIK, R., 1964, 82, 378.).

mán. A juhász a magyar falvakban is román ember volt, aki naponta háromszor, illetve kétszer szokta megfejni a nyáját. Omorban és Ságón a juhász dolgozta fel a tejet, és a gazdák túró, sajtot kaptak. Végváron és Józsefszálláson viszont a gazdák hazahordták a tejet s a gazdaasszony dolgozta fel.

Végvár a tiszántúli, Józsefszállás a kiskunsági tejfeldolgozási rendszert tükrözi. Végváron a fejlődésába nem tesznek köcsögöt, a tejet sertésgyomorból készített oltóval oltják be, a friss sajt neve *gomolya*, s készítenek *zsendicét* is. A sajtprés ismeretlen, *sós túró*t télire hordóban tesznek el. A füstölt sajtot nem ismerik. Ezzel szemben Józsefszálláson köcsögbe, bögrébe fejnek, az oltót borjúgyomorból készítik, s a feltört tejet *túrúscskóba* felöntik. A felforralt savó neve *savótúrú*, a friss sajté *gömölye*. Sajtot tehéntejből is készítenek, lábas, kétsrófos *sajtszéket* használnak, a lesózott túró neve: *érett túró*. A sajtot felfüstölték a szabad kéményben. Ismerik a *tarhót*.

7. Említettük, hogy szarvasmarhát — a végváriak kivételével — nem ígáztak a temesi magyarok. Ennek megfelelően szekeret is csak a végváriak használtak. Szekérnek ugyanis az egész Bánságban csak az ökör vontatású, nehéz, deszka oldalú járművet nevezik, szemben a lóvontatású, könnyebb, rácsos oldalú kocsiival. A *végvári szekér* 9 *súkk* hosszú, saroglyája egyenes fa (ha van egyáltalán), s fekete színre festik. A *kocsi* viszont két méretben használatos: 7 és 9 *súkk* hosszú, a saroglyája erősen ívelt, az oldala rácsos s rendszerint festett.

A bánági magyar kocsi — formáját tekintve — „*bánáti kocsi*” néven jól kivehető táji egységet képez. A *rövid kocsi* 7 *súkkos*, a *hosszú kocsi* 9 *súkkos*, de a 10 *súkkos* kocsi sem ritkaság. A kocsioldal sűrűn rácsos, s legtöbb esetben zöld színű. Festetlen kocsi a Bánságban nincs. Az újszentesiek a sárga kocsi kedvelik, a temesi románság pedig a vöröset szereti. A szentesiek csak 7 *súkkos* kocsi használtak egészen napjainkig, a *hosszú kocsi* eddig még nem vették át.¹⁰² Józsefszálláson viszont, talán a *lieblingi németek* példájára, három kocsiméret is volt: a 7-es *rövid kocsi*, a 9-es *fuaros kocsi* és a 11 *súkkos* *hosszú kocsi*. A majlátfalviak az ún. *dorozsmái kocsi* használták, amit Kisécsáról (Torontál m.) szereztek be. Jellemző adat, hogy a két világháború között kb. 700 kocsi volt a kétezer lelkes községben, tehát több is volt egy-egy gazdának a birtokában.

A rakoncás kocsi csak a második világháború után ismerték meg, s mivel moldvai román telepések hozták magukkal, *beszarábiai* kocsinak

¹⁰² Az anyavárosba is elkerült néhány sűrűzápos *bánáti kocsi* (CSALOG Zsolt, 1965, 16.). Csalog ugyanott említi a dél-alföldi kocsigyártó központokat s termékeik feltűnő ismertető jegeit.

nevezték el. A két rúdú kocsi ismeretlen.¹⁰³ A két kerekű személyszállító taligát csak uraságoknál, bérlőknél látták, s *atyafitagadónak* nevezik. Ekhós szekeret a két református faluban egyáltalán nem használtak, s a katolikus falvakban is csak néhány darab volt belőle. Máriaradnára szoktak *sátoros kocsin* utazni a kisasszony napi búcsúba. A *sátoros kocsi* terminus a Dél-Alföldön és a Bácskában jóformán kizárólagosan használt megjelölés.

A *kocsikast* legelőször a józsefszállásiak és szentmártoniak hagyhatták el, mert emléke is alig él körükben. A végváriak, majlátiak már csak a kocsiival egyező hosszúságú *ódalkasra* emlékeznek, amit a majlátiak kiskunsági szóhasználatnál *cserénynek* neveznek. A szentesiek, rékasiak a hátsó saroglyába is tettek kast (*faros kas*), az omoriak pedig mindkét saroglyába szoktak kast tenni. A kas korai kiszorulását siettette az a körülmény, hogy a sváboktól a Bánságban átvett kocsi rácsos, sűrű zápos oldallal, illetve deszkaoldallal volt ellátva.

Szálas termény hordásához a *hosszú kocsit vendégoldallal* szerelték fel. A rakomány lekötéséhez nyomórudat nem használtak. A kötél meghúzásához fakampót vettek igénybe, amit Újszentesen *kákónak*, Végváron *gampónak*, a többi hat ponton pedig *kukának* neveztek. Két-három évtizede kezdtek a *csigát* használni, de ez máig sem szorította ki a kampót.

Az emberi erővel történő teherhordást vizsgálva, a teherhordó módok és eszközök igen korlátozott mértékű ismerete figyelhető meg a temesi magyarságnál. Szerb hatásra általában elterjedt (Majlát és Újszentes kivételével) a kampó nélküli vízholdó rúd és szerb neve, az *abranyica*. A *vállgém* szót ma már a régi Szeged vidéki telepések sem használják.¹⁰⁴ Nem vették át viszont a románság körében széltében elterjedt¹⁰⁵ — s a sváboknál is gyakori — fejen való teherhordási módot. Teljesen ismeretlen körükben az *általvető*, ami a szomszédos románság kedvelt eszköze.

A batyuzást a Pest megyei telepések is hamar elhagyták, s nem emlékeznek rá az omoriak sem. Az újszentesi, majláti, rékasi asszonyok karon hordható *garabojt* (karkosár) használnak. A népesség származáshelyéhez lényeges lehet a *kasornya* használata, ezen a néven Végváron és *kantár* néven Omoron. A *kasornya* ugyanis a Köröstől délre ismeretlen, a *kantár* pedig északon

¹⁰³ A 18. század végén a bánási románok használtak két rúdú, négy kerekű, egylovas járművet, s azt *talikanak* nevezték (l. SCHRAM Ferenc, 1970, 149, 2. kép). Ugyanott említi, hogy a szerbek viszont kizárólag kétfogatú járművet használtak, amit *kocziának* neveztek.

¹⁰⁴ A *vállgém* terminushoz l. KÁLMÁNY Lajos, 1891, III. 113; BÁLINT Sándor, 1968, 82. Az *abranyica* általában díszesen faragott rúd, és ételhordásra is használatos volt (KISS Mária Hortenzia, 1940, 129, 163.). A vajdasági szerb *abranyicához* l. JOVANÓC, R. D., 1955.

¹⁰⁵ A bánási románok fejenhordásához l. SCHRAM Ferenc, 1970, 150, 4. kép.

és Erdélyben terjedt el. Rékason a Pest megyei telepések hamar elhagyták a kantárt. Nem ismeri a vizsgált falvak népe a hátikosarat, s a *puttonyt* is egyedül a rékasiak használják.

8. Kendermunkával — más-más ok miatt — a végváriak, a józsefszállásiai és az újszentesiek emberemlékezet óta nem foglalkoznak. Legtovább, nagyjából az I. világháborúig, a majlátiak és a szentmártoniak természetek, illetve dolgoztak fel kendert. Majlátfalván 18–20 *marok* kinyótt kendert *bugába* kötötték össze, s úgy rakták az áztató *bögébe* (gödörbe). Omorban, Rékason, Szentmártonban viszont a kendert markonként, egyesével rakták a vízbe. A kender első törése Majláton lábbal mozgatott *tupával*,¹⁰⁶ Szentmártonban pedig ugyancsak lábbal mozgatott *zúzóval* történt. (Köleshántolásra is mindkét faluban lábbal mozgatott *külüt* használtak.) A rékasiak a kendert először lábakon álló *törővályúban* sulyokkal, az omoriak pedig egy tuskón a balta fokával vagy sulyokkal törték meg. A következő munkafázisban a majlátiak és a rékasiak egy része fogazott *tilóval*, az omoriak, szentmártoniak viszont sima élű *tilóval* folytatták a munkát. Kizárólag lábbal, taposással, illetve kézzel puhították a megtilolt kendert Omoron és Rékason, rúddal forgatható nagy *morzsolón* a szentmártoniak. Ugyanezt az eszközt használták a majlátiak is *dörzsölő* néven. Rostfésülésre az egész temesi magyarság szegrózsás *gerebenyt* használt. Egyedül Rékason nevezték ezt az eszközt *kenderfűsűlőnek*.

A fonás eszköze az említett falvakban az egyszárnyas *guzsaly*, amit csak Szentmártonban neveztek *gyalogrokkának*.

A megfont fonalat egyetlen, fából faragott, karika nélküli, nagy méretű *orsóra* tekerték. Az orsót Omoron *fuszunak* nevezik. Ez az orsótípus és a *fuszu* szakkifejezés nyilvánvaló átvétele a szomszédos románságtól. A fonalegység neve Omoron *motka* vagy *motring*. A temesi magyarság általában nem foglalkozott szövással. Majláton és Szentmártonban helybenlakó takácsmester szőtt, az omoriak viszont a helybeli román asszonyoknak, szomszédaiknak adták a szőnivaló fonalat.

9. Miután az eddigiek során a település-építkezés és a termelés egyes részleteivel foglalkoztunk, az következniek, hogy a fogyasztásként felfogható táplálkozás és ruházkodás kérdéseivel folytassuk a bánsági magyar parasztok etnográfiai jellemzését. Erre azonban ezúttal nem vállalkozhatunk, noha nem kétséges, hogy a táplálkozás és a viselet szektorában másként ment végbe az új környezethez való alkalmazkodás, a kiegyenlítődség, a

¹⁰⁶ A *tupa* Szeged vidékén nem ismert, a szegedi tájszótárból hiányzik (BÁLINT Sándor, 1957.). Baranyában viszont a tárgy és a szó egyaránt elterjedt (KISS Géza, 1952, 108; Magyar tájszótár, 1897–1901, II. 817.).

hagyományörzés, mint a termelés területén, s hogy a népi műveltség e két szektorának a „mozgástörvényei” egymástól eltérők. Bizonyosra vehető, hogy a viselet és a táplálkozás — a hagyományörzés jobb lehetőségei folytán — az egyes közösségek származási helyéről például többet elárul, mint a földművelés, amit a táj adottságai mellett, a társadalmi és gazdasági törvények, konjunktúrák is meghatároznak. Az öltözködésben megnyilvánuló hagyományörzést bizonyítják a temesi magyarságról feljegyzett alábbi sorok: „... nem idomítja ruháját a vele együtt élő nemzetek viseletéhez, sem annak ruháját nem ölti magára, hanem megmarad a bácskai és tolnai viselet mellett, sőt hódít ruházatával”.¹⁰⁷

Többször beigazolódott tétel, hogy a szellemi kultúrához viszonyítva az anyagi kultúrában viszonylag kevés a konstans, a migrációt túlélő elem.¹⁰⁸ A bánási magyarság folklóráját, sajnos, igen kevésbé ismerjük,¹⁰⁹ de sok jel mutat arra, hogy szellemi kultúrájában több az eredeti lakóhelyről hozott s megőrzött elem, mint anyagi műveltségében.¹¹⁰ Utóbbiban legtöbbször arra mutathattunk rá, hogy a telepítés során, a telepítő kikötései, előírásai mennyiben és miben határozták meg egyes elemeit.

Egyes esetekben azonban a tárgyak, eszközök, termelési eljárások is vallanak a közösségnek a migrációt megelőző műveltségi állapotáról s származási helyéről. Így például Omor magyar parasztságának származásáról nincsenek írásos feljegyzések a birtokunkban. Az itt ismert *paszitázás*, a *tepszi* (tepsi), a *svartlinak* nevezett disznósajt dunántúli kapcsolatokat sejtet. A *bodag*, a *ganca*, a *görhe* viszont ilyen néven ismeretlen a Dunántúlon, de Omorban e neveken ismerik. Az ételhordó háló ismeretlen a Dunántúlon s a Körösöktől délre, de *kantár* néven használták északon. Mindezek alapján már sejthetjük, hogy az omori magyar közösség nem egységes műveltségű. Dél-dunántúli és északi elemek keverednek benne, s további részletes összehasonlítással esetleg lokalizálni lehetne a közösség alkotó részeinek migráció előtti származási helyeit. Végvár szintén rétegzett református közösség, amelyben azonban a Körös-vidéki, nagykunsági elem lehetett túlsúlyban,

¹⁰⁷ SZÓKE Endre, 1890, 8. A végvári viselethez l. SZMIDA Lajos — NIKOLÉNYI István, 1901, 69. A bánási szerbek *magyar öve* (SCHRAM Ferenc, 1970, 150.), *magyar bocskora* (JUGA Elemér, 1912, 39.) bizonyára régebbi kulturális érintkezés emléke.

¹⁰⁸ Vö. BARABÁS Jenő, 1963, 107.

¹⁰⁹ Kálmány Lajos publikált nagy gyűjteményeiben nem találunk anyagot az általunk vizsgált temesi községekből, kivéve Magyarszentmártont. Újabb közlés: VÖÖNE ZATTLER Gabriella, 1964.

¹¹⁰ Ilyen lehet a Bánágban is feljegyzett *májusfa* állítás, a tollas Luca-pogácsa, az Iván-napi tűzgrás, a lakodalmi hajnaltűztánc stb. (vö. SZÓKE Endre, 1890, 6—7.). Ismeretes volt többek között a gyermekágyas asszony áldomással egybekötött látogatása, a *paszitázás* szokása (vö. SZÓKE Endre, 1890, 4.). A *paszitázás* ezen a néven a Dunántúlon ismeretes, s bizonyára dunántúli telepések honosították meg a Bánágban.

s ez tartotta meg a vezetést. A Köröstől délre pl. *kasornyával* nem találkozunk, a végvári állattartás műszavai s a tejfeldolgozás egész rendje is nagykunságinak bizonyultak. Részletesebb összehasonlítás bizonyíthatná, hogy az etnográfának is vannak bizonyos lehetőségei a településtörténeti kérdések megoldásában. A néprajz a folklorisztikával s a nyelvjáráskutatással — egymás vizsgálati eredményeit erősítve — eredményesen működhetne együtt településtörténeti kérdések megoldásában.

Több példán láthattuk, hogy a bántási magyarok műveltségében sok dunántúli, dél-dunántúli elem őrződött meg. Ebből arra következtethetünk hogy a dél-dunántúli magyarság nagyobb szerepet játszott a bántási magyarság összetevői között, mint azt az írásos források tükrözik. A „szegedi” tudatú falvakban különösen erősen jelentkeznek dél-dunántúli elemek. Észrevételünket erősíti egy nyelvjárási tény is. A szegedinek elkönyvelt falvakban, Majlátfalván, Magyarszentmártonban, Józsefszálláson is használják a *láti*, *összezázi* stb. igealakokat. A tárgyaz igeragozás jelentő mód jelen idejének ez az alakja két területen ismeretes: Abaúj-Zemplén területén és a Dunántúl déli részén, Somogyban, Baranyában. Ez a két góc régebben nem függhetett össze területileg, s az Alföld egyes részein hallható *adi*, *láti*, *mondi* alakokat a telepítésekkel magyarázza nyelvjárástudományunk.¹¹¹ Számolhatunk azzal, hogy a bántási magyarok egy része többszakaszos migráció eredményeként került mai lakóhelyére, s időszakos, esetleg több évtizedes megállóin is sokat változott nyelvi és kulturális tekintetben egyaránt. Szeged vidéke mint migrációs állomás sok dél-dunántúli és felföldi, jászági, palócföldi magyart hasonított magához.

A bántási magyarság kétségkívül megindult a kulturális kiegyenlítődés útján. Integráció folyt s folyik az egy faluba különböző vidékekről került magyar csoportok között a falun belül. Itt — mint Rékas példája is bizonyítja — a számbeli többségben lévő csoport veszi kezébe az irányítást, s a többi hozzá igazodik. A kiegyenlítődés folyamata több generáción át tart. Bizonyos eszközök, fogások családon belül is öröklődnek, s az egységesülés ellenére is továbbélnek. Folyik egy kulturális egységesülés a különböző időben a Bántásba települt magyar falvak, falurészek vonatkozásában is. A bántási regionális, táji csoport úton van ahhoz, hogy etnokulturális csoporttá váljék. Lényegileg mindenütt megegyezik a ház és tűzhelyforma, nevében is tükrözi az egységet a „bánáti ház”, a „bánáti kapa”, a „bánáti kocsi”, a „bánáti kukorica”, „bántási” tudat is. Hasonló egységesülés nyelvjárási vonatkozásban is megfigyelhető. Számos településen, ahol

¹¹¹ BENKŐ Loránd, 1957, 103–104. Eltérő véleményt képvisel: ERDŐDI József 1956, 355.

többféle tájszólást beszélő néptöredék került együvé, napjainkig az ö-ző nyelvjárás jutott túlsúlyra.¹¹²

Az azonos táji, gazdasági, társadalmi feltételek és az intenzív interetnikus kapcsolatok révén kialakult egy etnikumokat összefogó „bánáti” tudat, s a műveltségnek is számos eleme van, amelyet — sokszor nevével együtt — minden bánági nép ismer, használ. Nyilván délszláv hatásra került a bánági magyar parasztokhoz az *abranjica*, a *szántalpas hombár*. A románból vették át a *sztrunga*, a *fuszu* kifejezést, a kenderfonó orsót s még sok mást. A *kotárka* olyan jellegzetes bánági építmény, amely minden ott lakó népnél megtalálható. Több magyar faluban használtak német községben készült ekét (pl. a varjasi *tükör ekét*), német kocsit stb. A bánági magyarság kulturális integrációját tehát az interetnikus kapcsolatokkal szoros összefüggésben kell látnunk.

A „bánatívá”, „bánágivá” válás természetesen egyik értelmében sem történt azonnal, s természetesen, hogy a folyamat más-más lépcsőjén találjuk a lassan kétszáz éves múltra visszatekintő Végvárt és a későn települt Újszentest. Az egységesedést előmozdította, hogy a temesi közösségek az I. világháború után régi kapcsolataik helyett újakat építettek.

Az akkulturáció, a műveltségi kiegyenlítődés a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok között meggyorsult. A bánági nemzetiségek közötti elzárkózás lazult, a műveltségi csere erősödött, s a különböző nyelvű közösségek kultúrájának hasonulása is gyorsult. Bárcsak a néprajzi kutatás — főként a román és a jugoszláv etnográfia — minél több részletét figyelné meg, minél több törvényszerűségét ragadná meg ennek a folyamatnak.

¹¹² Vöö István, 1969.

DIE ENTWICKLUNG DER MATERIELLEN KULTUR IN EINIGEN, UNGARISCHEN DÖRFERN DES SÜDLICHEN TIEFLANDS (BANATS)

1. Die Einführung gibt einen Überblick über die wichtigen Wendepunkte und verwaltungstechnischen Änderungen in der Geschichte des Banats im 18–19. Jahrhundert. Der Feldzug der Kaiserlichen Jahre 1716–18 vertrieb den Türken aus diesem Gebiet, und damit konnte die Urbarmachung und ökonomische Ausbeute der verwilderten sumpfigen Gegend beginnen. Dazu aber bedurfte es zahlreicher Arbeitskräfte, die hier nicht vorhanden waren, weil zeit der Türkenherrschaft und der Kriege das Land entvölkert worden war. Infolge der Siedlungspolitik der österreichischen Verwaltung bildete sich im Banat eine überaus gemischte Bevölkerung heraus. Neben Rumänen, Serben, Deutschen und Ungarn sind hier noch eine Reihe von ethnischen Splittergruppen zu finden (Bulgaren, Tschechen, Slowaken, Kroaten). Aufgrund dieser Mischbevölkerung könnte das Banat ein wahres Untersuchungslabor der Ethnologie sein, besonders im Hinblick auf die interethnischen Beziehungen und Akkulturationsprozesse. Die hier gewonnenen konkreten Lehren könnten bezüglich der Methode für die europäische Ethnologie besondere Bedeutung haben.

2. Die vorliegende Abhandlung macht am Beispiel des Bauernvolks von 8 ungarischen Dörfern des Banats (s. Kartenskizze 1) sinnfällig, welche beträchtlichen Unterschiede sich auch innerhalb einer ethnischen Gemeinschaft dieses Gebiets in bezug auf Zeit und Weise der Ansiedlung sowie der staatsrechtlichen und eigentumsrechtlichen Lage der einzelnen Gemeinschaften ergaben. Große Unterschiede zwischen den Neusiedlern zeigen sich auch bezüglich ihrer Altheimat, d. h. aus welcher Gegend, aus welchem Komitat Ungarns sie ins Banat (ung. *Bánság*) zugezogen waren, welches kulturelle Erbe sie aus der Altheimat mitgebracht hatten. Unter den 8 untersuchten Dörfern ist nur *Végyvár* (Tormac) eine ungarische Bauernsiedlung aus dem 18. Jahrhundert, alle übrigen Dörfer sind später entstandene Neusiedlungen. Zwei Dörfer sind solche vom Anfang des 19. Jahrhunderts: *Magyarszentmárton* (Simmartinul-Maghiar) und *Majlátfalva* (Mailat). In zwei Dörfern mit gemischter Bevölkerung stieg die Zahl der Ungarn besonders in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, nämlich in *Omor* und *Temesság* (*Şag*). Eine Siedlung — *Józsefszállás* (Jebel) — wurde 1868 gegründet, und zwei ungarische Siedlungen — *Újszentés* (Dumbraviţa) und *Temesrékas* — (*Recaş*) am Ende des 19. Jahrhunderts. Die Lage der untersuchten Dörfer ist auf Karte 1 ersichtlich. Sechs von den acht ungarischen Dörfern sind römisch-katholisch, zwei Gemeinden reformiert (kalvinistisch). Der Zeitpunkt der Besiedlung ist im Falle von 6 Dörfern dem Jahr nach belegt. Ein großer Teil der ungarischen Bauern kam als Tabakbauer in das Banat, und zwar im Rahmen des Siedlungswerks der Kammer. Drei von den untersuchten Dörfern verdanken ihre Gründung der am Tabakanbau höchst interessierten Kammer. In vier Dörfern gibt die Bevölkerung als Altheimat ihrer Vorfahren das Szegeder Land an, in einer Gemeinde wird *Szentés* (Komitat Csongrád, Ungarn) als Altheimat genannt. Die Altheimat der Bewohner in den übrigen Gemeinden ist unbekannt. Diese 8 Gemeinden verdeutlichen entsprechend die ursprüngliche Differenziertheit der ungarischen Bauern des Banats.

3. Der Autor präzisiert drei Gruppen von Fragen, die die ungarische Volkskunde zu lösen hat: a) Wie fügten sich die ungarischen Gemeinden nach ihrer Niederlassung in die neue geographische Umwelt und in die multinationale Umgebung ein? Wie gestalteten sich ihre interethnischen Beziehungen? Welche Kulturgüter übernahmen

sie von den Nachbarn, mit welchen trugen sie selbst zur Volkskultur des Banats bei? — b) Wie wirkte sich das Anliegen des Siedlungsherrn der ungarischen Gemeinschaften im Banat auf ihre materielle Kultur aus? Inwiefern sind Zeitpunkt der Siedlung, Rechtsstellung des Siedlers, die Beachtung der Siedlungsdirektiven und Rechtsregeln als ausschlaggebende Faktoren zu betrachten? — c) Bewahrten die Neusiedler etwas von der Kultur ihrer Altheimat? Welche Folgerungen bezüglich ihrer Altheimat sind aufgrund der überlieferten kulturellen Merkmale möglich? Lassen sich diese Kenntnisse als siedlungshistorische Fakten verwerten? Hat zwischen den ungarischen Gruppen verschiedener Herkunft die kulturelle Integrierung eingesetzt, wie weit ist dieser Integrationsprozeß fortgeschritten? Ist in ihrem Kreis eine Art „Banater“ Bewußtsein aufgekommen?

Der Autor unterstreicht, daß ein Teil dieser Fragen in der gegenwärtigen Phase der Erschließung des volkswissenschaftlichen Materials nicht hinlänglich beantwortet werden kann. Heute fehlen noch die Atlasse und landweiten Überblicke mit Erschließung der landschaftlichen Differenziertheit der Volkskultur, zumal diese in mehreren zeitlichen Querschnitten erforderlich wären. Die vorliegende Arbeit will Material zur Beantwortung der gestellten Fragen beisteuern.

4. Das Leben und die materielle Kultur der ungarischen Gemeinden des Banats wurden durch die Siedlungsdirektiven nicht in gleichem Maße beeinflußt. Die frühen ungarischen Siedlungsdörfer verfügten — wie die rumänischen, serbischen und deutschen Ortschaften — über eine große Gemarkung, so daß sie auf ihren Fluren eine komplexe Agrikultur betrieben. Dagegen hatten die im 19. Jahrhundert angesiedelten Dörfer der Tabakbauern nur eine kleine Gemarkung, sie betrieben fast ausschließlich eine Monokultur bei unentwickelter Viehzucht. Das aufgrund langfristiger Kontrakte gepachtete Land wurde unter ihnen ähnlich wie die Untertanenlöhne verteilt. Das Siedlungsbild der untersuchten Dörfer, das Straßennetz, die Größe der zum Hof gehörigen Innenparzellen spiegeln den in den Plänen der Vermessungsingenieure festgelegten Willen der Siedlungsbehörden wider. Die ungarischen Neusiedler konnten im Banat die früheren Siedlungsformen der Altheimat nicht beibehalten. Nach den Besitzregelungen und Kommassierungen entstanden im Hotter der Gemeinden Végvár und Újszentés viele Außengehöfte (Einzelhöfe, ung. tanya) mit Wohnhaus und Stall. Den meisten Neusiedlern im 19. Jahrhundert wurde vorgeschrieben, was für Häuser sie zu bauen hatten. So mußten sie z. B. in Temesrékas und Újszentés 5 × 6 Meter große Stuben mit einer Höhe von 260 cm bauen. Sie durften das Dach nur mit Ziegeln decken. Trotzdem behielten sie die herkömmliche Dachkonstruktion bei, deren Hauptelemente Firstbalken auf Scherenpaar sind. Sie behielten auch in der Stube die Feuerstelle des ungarischen Hauses im Tiefland, den kegelförmigen Lehmofen bei, und allgemein verbreitet war der offene Kamin. Zu den Häusern gehörten auch die Brandmauer an der Front, der Säulenflur und die Fensterläden. Solche Häuser nennt man „Banater Häuser“. Von den Nebengebäuden sind die Tabakdarren, die Heustadel (ung. szín, supá, pajta), und die gesondert stehenden Maisstadel (ung. kotárka, kotár), sowie die auf Kufen stehenden Kornkästen zu erwähnen.

5. Im 19. Jahrhundert war die Wirtschaft auf den Fluren der ungarischen Dörfer des Banats gebunden, d. h. es herrschte Flurzwang. Auch die Flur der Tabakbauerdörfer wurde dreigeteilt und die einzelnen Felder Jahr für Jahr mit anderen Pflanzen bebaut. Nur ließ man hier keine Schwarzbrache, sondern man baute Futtermittel an. In der Dreifelderwirtschaft war Weizen die Vorsaart des Tabaks. Erst in den 1880—90er Jahren trat die freie Wirtschaft an die Stelle der Dreierflurzwangs. Außer Weizen wurde sehr intensiv Mais gebaut, Kartoffeln dagegen nur in den Hofgärten. In Stadtnähe spezialisierten sich diese Gemeinde, z. B. Újszentés, auch auf Gemüsebau. In mehreren Dörfern wurde beim Getreide der Schwadenschnitt beibehalten, das Einbringen des Getreides ging wie des Heus vor sich (es wurden keine Garben gebunden). Desgleichen wurden die Schober des geschnittenen Korns mit Pferdévorspann abgeschleppt. Beim Auskürnen des Getreides war das Austreten mit Pferden bis ins angehende 20. Jahrhundert die ausschließliche Methode. Die Abhandlung beschreibt einen Teil der Gerätschaften und Verfahren des Ackerbaus und führt deren Benennungen an.

6. In der Viehzucht der Banater Ungarn spielte das Pferd eine überragende Rolle. Fast überall wurden Pferde als Vorspann für Fahren und Pflug gehalten, nur in Végvár wurde mit Ochsenvorspannen gewerkt. Der Rinderbestand war relativ niedrig, um

so intensiver aber die Schweinezucht. In vier der untersuchten Dörfer wurden auch Schafe gehalten. Ordnung und Fachbenennungen der Milchverarbeitung sind sehr vielfältig, so z. B. in Józsefszállás mit der bzw. denen in Kleinkumanien (Kiskunság, Ungarn) verwandt, in Végvár entsprechen diese dagegen den Verhältnissen auf der Pušta Hortobágy (Ungarn).

7. Die Banater Ungarn benutzten den Pferdewagen (ung. kocsi), und zwar in einer typischen regionalen Variante. Die Bauern nannten diese Fuhre Banater Wagen (ung. bánáti kocsi). Kennzeichnend für diese Bauernfuhre war die vielsprossige Seitenleiter, zumeist grün oder gelb bemalt. In allen Fällen waren die Seiten der Fuhre auf die dem Wagscheit aufliegenden vier Rummen gestützt, Lissenwagen wurden von den Banater Ungarn nicht benutzt. Zur Beförderung von Halmfrüchten wurden an den beiden Seiten der Fuhre starke Bäume befestigt, um die Ladefläche zu erweitern. Das Fuhrgut wurde nur mit Stricken geknebelt, niemals dagegen ein Knebelbaum benutzt. Ein typisches Gerät zum Lastentragen war die sehr gebogene Wassertrage (Tragjoch, ung. abranyica).

8. Unter den Geräten, Verfahren und Fachwörtern des Hanfwerks (Anbau und Verarbeitung) gibt es mehrere, die auf die Altheimat der ungarischen Volksgruppen im Banat hinweisen (z. B. die mit dem Fuß betätigte Hanfbreche und deren Name [ung. tupa] auf Südtransdanubien).

9. Die erschlossenen ethnographischen Fakten erhärten, daß die Wirtschaftskultur der ungarischen Dörfer des Banats an die in der Altheimat ihrer Bevölkerung stark gebunden ist. Die überlieferten Kulturmerkmale können zur Beantwortung der siedlungshistorischen Fragen benutzt werden. Zahlreiche einschlägige Fakten beweisen, daß auch Neusiedler aus Südtransdanubien an der Gründung der Dörfer beteiligt waren, die nach den schriftlichen Quellen und dem lokalen historischen Bewußtsein als Gründungen von Zuwanderern aus dem Szegeder Land gelten. Die Neusiedler kamen in diese Dörfer (z. B. nach Végvár) auch in mehreren Wellen und zu verschiedenen Zeitpunkten, so daß sich die Bauernkultur auch innerhalb eines Dorfes aus jener der verschiedenen Gruppen zusammensetzte. Der Akkulturationsprozeß innerhalb der Dörfer und unter den Ortschaften dieses Gebietes ist im Gange, und die Banater Regionalgruppe ist auf dem Wege, eine ethnokulturelle Gruppe zu werden. Eine Reihe von kulturellen Elementen und deren Bezeichnung zeigt diesen Integrationsprozeß an: Banater Haus, Banater Hacke, Banater Fuhre, Banater Mais, Banater Weizen usw. Das Banater Bewußtsein bedeutet auch die Gemeinschaft mit den Dörfern mit rumänischer, serbischer und deutscher Einwohnerschaft. Diese ethnischen Gruppen tauschen Elemente ihrer Volkskultur auch untereinander aus. So findet man z. B. den ung. kotárka genannten Maisstadel bei allen Banater Volksgruppen, so haben die dortigen Ungarn den Namen des Melkperchs der Schafe (sztrunga) ebenso den Namen der Spindel (ung. fuzsu) von den Rumänen, die Wassertrage und deren Namen (ung. abranyica), den Kornkasten auf Hufen von den Serben übernommen usw. Die eingehende Erschließung der interethnischen Beziehungen steht noch bevor, diese Aufgabe aber kann nur durch die koordinierte Arbeit von Forschern mehrerer Länder gelöst werden.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1969 *Relations interethniques en Transdanubie*. Ethnologia Europaea, II—III.
- BALASSA Iván
1960 *A magyar kukorica*. Bp.
- BÁLINT Sándor
1942 *A néprajzi kutatás délvidéki feladatai*. Délvidéki Szemle.
1957 *Szegedi szótár*. I—II. Bp.
1968 *A szegedi nép*. Bp.
- BARABÁS Jenő
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Bp.
1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Gyula.
- BARÓTI Lajos
1890 *A németek első betelepítése a Bán-ságba gr. Mercy alatt*. (klny) Bp.
- BEDNÁRIK, R.
1964 *Slováci v Juhoslávii*. Bratislava.
- BENKŐ Loránd
1957 *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BODOR Antal
1907 *Vadászerdő telepes község monográfiája*. Bp.
1914 *Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Bp.
é. n. *Temesvár és Délmagyarország*. Temesvár.
- BOROVSKY Samu
1914 *Temes vármegye és Temesvár*. Magyarország vármegyéi és városai c. sorozat. Bp.
- BUCHMANN Károly
1936 *A délmagyarországi telepítések története*, I. Bánát. Bp.
- CSALOG Zsolt
1965 *A kocsi és szekér Szentés vidékén*. NK X. 1—2.
- DÉGH Linda
1969 *Survival and Revival of European Folk Cultures in America*. Ethnologia Europaea, II—III.
- DIÓSZEGI Vilmos
1968 *A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzolásai*. NKNT I.
- EPERJESSY Kálmán
1942 *A Délvidék magyarsága*. Délvidéki Szemle, Szeged.
- ERDŐDI József
1956 *Az adi, mundi történetéhez*. MNy LII.
- FÉNYES Elek
1839 *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. IV. Pesten.
1851 *Magyarország geographiai szótára*, I—IV. Pest.
- FODOR Ferenc
1930 *A Szörénység tájrajza*. Bp.
- FÜZES ENDRE
1964 *A magyarországi szántalpas hombár*. Ethn. LXXV.
- GALGÓCZI Károly
1855 *Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bán-ság mezőgazdasági statisztikája*. Pest.
- GRISELINI, F.
1779 *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen*. I—II. Wien.
- GUNDA Béla
1941 *A Déli Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról*. Ethn. LII.
1949 *A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete*. Néprajzi tanulmányok I. szerk. ORTUTAY Gyula, Bp.
1963 *A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása*. — Műveltség és Hagyomány, V. Bp.
- GYIMESI Sándor
1965 *A telepítvényes falvak „felszabadulása”*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus ko-*

- rában 1848—1914. I. Szerk. Szabó István, Bp.
- GYÖRFFY István
1909 *A Nagykunság és környékének népies építkezése.* NÉ X.
- HUTTERER Miklós
1960 *A Dunántúli Középhegység németisége és a magyarországi német nyelvjáráskutatás problémái.* MNy LVI.
- JOVANČIĆ, R. D.
1955 *Obravnica v szremu. — Rad vojvodanszkih muzeja.* 4. Novi Sad.
- JUGA Elemér
1912 *Az aldunai mélysíki és a délmagyarországi szerek.* Bp.
- JUHÁSZ Antal (szerk.)
1971 *Tápé története és néprajza.* Tápé.
- KÁLMÁNY Lajos
1881, 1882, 1891. *Szeged népe.* I—III. Arad—Szeged.
- KISBÁN Eszter
1963 *A népi táplálkozás alakulásának problémái.* Műveltség és Hagyomány, V. Bp.
- KISS Géza
1952 *Ormánysági szótár.* Bp.
- KISS JÁNOS
1879 *Mesterműszók (Majláthfalva).* Nyr VIII.
- KISS Mária Hortenzia
1940 *Kiszombor története.* Makó.
- LÓRINC Péter
1970 *A kétarcú Szentkláray Jenő és a bánáti sovínizmus.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 4.
- ORTUTAY Gyula
1946 *A mai magyar belső vándorlás és a néprajzi kutatás.* In: Két előadás. Bp.
- POLÁCSI János
1942 *A bogojevói magyarok származási helye.* Délvidéki Szemle.
- PRINZ Gyula
1922 *Magyarország településformái.* Bp.
- REIZNER János
1895 *Szeged és Délmagyarország.* Szeged.
- SÁNDOR Pál
1958 *A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon.* Bp.
- CS. SEBESTYÉN Károly
1944 *Krassó-Szőrény vármegye parasztháza.* Kolozsvár.
- SIRÁCKY, J.
1966 *St'ahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí.* Bratislava.
- SCHRAM Ferenc
1970 *Bánáti néprajzi adatok a XVIII. századból.* Ethn. LXXXI.
- SMITH, R. J.
1964 *Az amerikai etnológusok akkulturációs kutatásai: a kialakulás és az újabb fejlemények.* Műveltség és Hagyomány, VI.
- SZABÓ István
1941 *A magyarság életrajza.* Bp.
- SZENTKLÁRAY Jenő
1879 *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig).* Temesvár.
1898 *A Csanád-egyházmegyei plébániák története.* I. Temesvár.
1909 *Mercy Claudius Florimund kormányzata a Temesi Bánságban.* Bp.
- SZMIDA Lajos—NIKOLÉNYI István
1901 *Temesvármegyei Végvár nagyközség múltja s jelene.* Temesvár
- SZMIDA Lajos
1902 *Temes megyei Vojtek nagyközség története.* Temesvár.
- SZŐKE Endre
1890 *Vonások a volt Temesi Bánság népéletéből.* A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője, Fehértemplom.
- SCHNITZL Erzsébet
1933 *Adatok Nagytószeg telepítéstörténetéhez és néprajzához.* Német Philológiai Dolgozatok, LV. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Bp.
- TÁLASI István
1946 *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái.* Az Alföldi Tudományos Intézet évkönyve, I. Szerk. BARTUCZ Lajos, Szeged.
- VEDRES István
1817 *Etska kiseded rajzolattya.* Pesten.
- VÖÖ István
1969 *A bánági nyelvjárás labiális özése.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XIII.
- VÖÖNÉ ZATTLER Gabriella
1964 *Omori néphagyományok Róza Sándorról és Petru Manturól.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, VIII.
- VUIA, R.
1937 *Le village roumain de Transylvanie et du Banat.* București.
1964 *Tipuri de păstorit la Români.* București.
- WEBER-KELLERMANN, I.
1958 *A magyarországi németek néprajzi vizsgálatának kérdéséhez.* NÉ XL.

UKRÁN SZÓRVÁNYOK A 18–19. SZÁZADBAN A MAI
MAGYARORSZÁG ÉSZAKKELETI RÉSZÉN

1. Amikor a magyar–ukrán népi, néprajzi kapcsolatok kérdése felmerül, rendszerint a Felső-Tisza vidéki magyarok és a velük szomszédos ukránok sok évszázados gazdasági és kulturális érintkezésére gondolunk. Ismeretes, hogy a magyar tudományosság az I. világháború előtt feladatának tartotta az Északkeleti-Kárpátok ukrán lakosságának tudományos megismerését is, s az ukránok történetéről, népnyelvéről, néprajzáról ebben a korszakban nagyszámú kiadvány született magyar nyelven. Az érdeklődés — érthető módon — az etnikai magra, a fő települési területekre irányult, s a peremvidék, illetve a más etnikumok közé ékelődött ukrán szórványok, szigetek kevés figyelmet kaptak.¹ HODINKA Antal, LEHOCZKY Tivadar, SZTRIPSZKY Hiador, BONKÁLÓ Sándor, SZABÓ Oreszt, VRÁBÉLY Mihály, SZÉMÁN István, ZSÁTKOVICS Kálmán és még sokan mások gyarapították a kárpátukránokra vonatkozó ismereteinket. Munkáik ma is használható, sok esetben nélkülözhetetlen források a kutatásnak. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a néprajz munkásai ebben a korszakban egész sereg ukrán népdalt, mesét, mondát jegyeztek fel. Kiderítették, hogy Mátyás király, Rákóczi, Kossuth alakja nemcsak a magyar nép mondáinak, dalainak volt az ihletője, hanem a kárpátukránokénak is.² Leírásokat közöltek az ukrán pásztoréletről, építkezési módokról, a lakásról, s közben fény derült a magyar és a kárpátukrán parasztság tárgyi hagyatékának sok közös darabjára, a két nép mindennapos gazdasági és kereskedelmi érintkezésének emlékeire is.³

A két világháború között a Kárpátalja és a kárpátukránok tudományos megismerésére irányuló magyar kutatómunka szükségszerűen beszűkült, a kiadványok, dolgozatok száma megcsappant. Ezek közül elsősorban SZABÓ István, MAKSAY Ferenc és BÉLAY Vilmos településtörténeti monográfiáit

¹ Kivételt képez VRÁBÉLY, 1891. néprajzi leírása a bácskai ukrán szokásokról. A hazai ukrán kutatásokhoz összefoglalóan vö. BONKÁLÓ, é. n. és SZABÓ, 1913.

² Vö. ORTUTAY, 1939.

³ Vö. GUNDA, 1966a, 108–110.

kell kiemelni, amelyekben Ugocsa, Szatmár és Máramaros középkori telepéltörténetére derítettek fényt.⁴ Új korszak a kutatómunkában is Kárpát-alja felszabadulásával, státusának rendeződésével kezdődött. Az új kárpátukrán tudósgárda szervezeten végzi azt a munkát, amelyhez a magyar tudományosság is számottevő előmunkálatot végzett. Az utóbbi évtizedek kutató tevékenységét legjobban LIZANEC P. M. nyelvtudós sokoldalú, gazdag munkássága példázza, de másokat is sorolhatnánk.⁵ A kutatás most érkezett abba a stádiumba, amikor a két nép tudósai egymást segítve munkálkodhatnak népeik múltjának minél alaposabb, minél teljesebb feltárásán. Ennek érdekében az eddiginél szélesebb körben kell kutatásainkat végeznünk, s a vizsgálatok célkitűzéseit, módszerét is újra kell fogalmaznunk.

Van a magyar—ukrán népi kapcsolatoknak, etnikai folyamatoknak olyan területe, ami az eddigi kutatások során nem kapott kellő figyelmet. Azokra az ukrán szórványokra, etnikai-nyelvi szigetekre gondolunk, amelyek hazánk mai területén, az északkeleti megyékben éltek a múlt századokban. Az ukrán etnikumnak ezekről a hozzánk szakadt s a magyarságba már régen beolvadt töredékeiről számos társadalomtudósunk eddig is tudott, s többen sürgették a kutatásukat. ORTUTAY Gyula 1940-ben a következő szavakkal hívta fel a figyelmet erre a feladatra: „A szabolcsi ruszinság etnikai vizsgálata és a magyarsághoz való kapcsolódásának, beolvadásának története még alig foglalkoztatta kutatóinkat. Holott hálás feladat lenne. Annyit azonban bizvást megállapíthatunk, hogy a szabolcsi ruszinság etnikai jellegének, magával hozott társadalmi művelődési vonásai jó részének megőrzése mellett nyelvileg és nemzettudatában teljesen beolvadt a magyarságba.”⁶

Sajnos, a hazánk mai területén egykor élt ukrán népesség telepéltörténete, történeti demográfiája azóta sem keltette fel történészeink érdeklődését. Pedig a néprajz és a nyelvtudomány egyre nehezebben nélkülözi a magyar—ukrán etnikai érintkezés eme fontos részletének ismeretét. Ukránológusaink terepmunkájához például elengedhetetlen az egykor ukránlakta települések ismerete. Tudniuk kell, hol remélhetnek kéziratot vagy nyomtatott ukrán és ószláv szövegeket, illetve olyan idős embereket, akik még őriznek valamit az ukrán népnyelvből. Egy-egy ukrán múltú faluban eddig is folytak már sikeres nyelvészeti vizsgálatok. Elegendő itt BALECZKY Emil Komlóskán végzett kutatásaira utalni.⁷ Bizonyos terepmunkát a deb-

⁴ Vö. SZABÓ, 1937; MAKSAY, 1940; BÉLAY, 1943.

⁵ LIZANEC, 1970. L. még ROTH munkáit.

⁶ ORTUTAY, 1940, 34. A beolvadt szabolcsi ukránság magatartására példa Fedics Mihály, a kitűnő mesemondó, illetve az ajaki nép öntudata. Uo. 34, 37.

⁷ Балецкий, Э. 1956, 1958.

receni egyetem Szláv Filológiai Tanszékének oktatói és hallgatói is végeztek, főként borsodi és dél-nyírségi falvakban. Az ukrán szórványok ismerete azonban nemcsak a szlavisták, hanem a magyar nyelv és népi kultúra kutatói számára sem közömbös. Szükségünk van az ukrán szórványok holletének, a populáció nagyságának, a beolvadás folyamatának ismeretére az északkeleti magyar nyelvjárások szókészletének elemzéséhez éppúgy, mint a Magyar Néprajzi Atlasz térképlapjainak interpretálásához.

Az elmondottak vezettek arra, hogy némi átdolgozás után közreadjam e témáról 1960-ban írt dolgozatomat, amely szerény eredményeivel használhat a néprajzi és a nyelvészeti kutatásoknak, s bizonyosra vett fogyatékoságaival talán a szakavatott történészek hozzászólását is kiváltja. Az eredeti dolgozat „Az északkelet-magyarországi ukrán lakosság demográfiája (1773–1960)” címet viselte.⁸ Mégsem merném ezt a munkát egyértelműen a történeti demográfia körébe utalni, mivel tárgyát és módszerét tekintve valahol a népiség- és településtörténet, a történeti demográfia és a néprajz határterületén mozog. Az időhatárokat is helyesebb — a forrásoknak, illetve az etnikai folyamatok lezajlásának megfelelően — a 18. század elejére és a 19. század végére tenni. Hiszen a Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs és Szatmár területére a 18. század kezdetétől betelepült ukrán szigetek a 19. század végére lényegében magyarokká váltak. Első átfogó képet nyújtó forrásunk változatlanul az 1773. évi összeíráson alapuló *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum...* c. mű. A 18. század első felére vonatkozólag viszonylag kevés, elszórta jelentkező adattal rendelkezünk. Forrásainkat ugyanis kizárólag nyomtatásban megjelent művek képezik. SZIRMAY, MAGDA, FÉNYES, CZOERNIG s mások művei mellett főként múlt századi helységnévtárakra, illetve a hivatalos magyar népszámlálások eredményeire támaszkodtunk. Az így nyert térképek és fejlődési kép ismeretében a következő lépés az lenne, hogy kéziratok levéltári források felkutatásával mélyítsük el, illetve ellenőrizzük a kapott eredményt.

Sajnos, az általunk megkísérelt vizsgálat módszertana hazánkban még meglehetősen kiforratlan. A történeti statisztika s vele a történeti demográfia csak újabban indult fejlődésnek, s még a „felfedezések korát éli”. Most veszi számba forrásait, lehetőségeit.⁹ Sajnos, a történeti demográfia a lehetőségek számbavételekor — úgy tűnik — nem gondol a populáció etnikai szempontú vizsgálatára.

⁸ A témát SULÁN Béla, a debreceni egyetem Szláv Filológiai Intézetének tanára tűzte ki. SULÁN professzor tanácsai mellett GUNDA Béla egyetemi tanár szakmai útbaigazítását, irányítását kell megköszönnöm.

⁹ KOVACSICS, 1957, 13.

Két terminológiai jellegű kérdésről kell még szólni előljáróban. Előbb a népnevek használatáról. A magyar nyelv az évszázadok során közismerten számos elnevezést használt az ukránok megjelölésére. Ennek megfelelően forrásaink is váltakozva nevezik őket *rutén*nek, *ruszinnak*, de elterjedt a *rusznyák* és az *orosz* jelző is. Főként a századforduló körül volt használatos a *kis-orosz*, a *kárpát-orosz* és a *magyar-orosz* népnév. Jelen dolgozat — a forrásokban használt megjelöléstől függetlenül — a mai magyar szóhasználatban gyökeret vert *ukrán*, *kárpátukrán* elnevezést követi. Engedményt csak a betűhív idézetek esetében tesz.

A toponímiai változásokat a lehetőség szerint feloldottuk, s párhuzamosan jelöltük a településeknek a forrásban használt s a jelenlegi elnevezését is. Különösen a teljes névváltozás eseteiben törekedtünk erre (pl. *Hugyaj*, ma *Érpatak*; *Gebe*, ma *Nyírkáta*). Az előtaggal bővült helyneveket azonban sok esetben, mikor az értelmezést, azonosítást nem akadályozza, régi formájukban adjuk (pl. *Lugos*, *Császári*, *Vasvári*).

2. Mielőtt a 18—19. század folyamán Borsod, Abaúj, Dél-Zemplén, Szabolcs és Szatmár területén élő ukrán lakosság betelepülésének és felszívódásának történetére rátérnénk, legalább két kérdést kell futólag megvizsgálnunk: 1. Éltek-e korábban ezeken a területeken ukránok? 2. Lakott helyek voltak-e korábban a 18—19. századi ukrán telephelyek a mondott megyékben, s ha igen, kik lakták?

Az első kérdéssel összefüggésben először azt szükséges megvizsgálnunk, hogy mióta élnek ukránok a Kárpát-medencében? Az e kérdésre adott válaszokat három csoportba sorolhatjuk:

a) A múlt században szinte egyeduralmat élvezett a kárpátaljai ukránok őslakosságát, autochtonságát bizonygató elmélet, amelynek hirdetői az ukrán papság képviselői voltak (ANDRELLA, BABILOVICS, LUCSKAI, BAZILOVICS, DULSKOVICS). Munkáikban az ukránok távoli múltja a magyar honfoglalást megelőző „rutén hercegség” legendájával valósággal mítosszá vált.¹⁰

b) Többen vélekedtek ANONYMUS tudósítását alapul véve úgy, hogy a kárpátukránok a honfoglaló magyarokkal együtt, a 9. század végén jöttek be a Kárpát-medencébe. A jó DÓCZY József a múlt század 30-as éveiben így írt erről: „... Velek nagy tsapat Oroszok költöztek ide, a'kik mindjárt a belépetben el váltak, a' kárpáti erdőkben maradtak, a hol most is, azok maradéki a' Rusznyákok tartózkodnak.”¹¹ BONKÁLÓ szerint a honfoglaló

¹⁰ Jó áttekintést ad ZSÁTKOVICS, 1890; l. még SZABÓ, 1937, 106; PERÉNYI, 1954, 2.

¹¹ DÓCZY, 1830, 61.

magyarsággal beköltöző ukránok az ország különböző pontjain telepedtek le, így például a nyugati határszélen levő Oroszváron.¹²

c) A bizonyítottan tekinthető történetkritikai álláspont szerint az ukránok a 13. századtól kezdődően Galíciából települtek át az Északkeleti-Kárpátokba, s fokozatosan népesítették be Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén korábban lakatlan hegyvidékeit. Elsőnek BIDERMANN képviselte ezt a nézetet,¹³ majd csatlakozott hozzá s bizonyította magyar részről HODINKA, szláv részről pedig PETROV.¹⁴ Az első, 1254-ből származó okleveles adat Leszna vidékén említi ukránokat. Néhány évtizeddel később Máramarostól Sárosig, Szepesig emlegetik az oklevelek a „volahi” nevű telepeseket s azok vajdáját.¹⁵ Ezeknek a vlach jogú ukrán pásztoroknak a betelepítése a szepesi, sárosi és zempléni krajnyán *soltészek*nek, az ungi, beregi krajnyán és a máramarosi verchovinán *kenéz*nek nevezett vállalkozók révén történt. Falvaik alapítása a kenézlevelek kiállításával kezdődött, s zömmel magánföldesúri birtokban lévő, lakatlan területeken történt.¹⁶ (Ilyen kenézlevelet LEHOCZKY csak Bereg megyéből 50-et tett közzé.) Ugocsában és Máramarosban az első ukrán telepek a 14. század közepén tűntek fel.¹⁷

A fentiekből is nyilvánvaló, de más tények is megerősítik, hogy a Magyar Alföld 9–10. századi, a magyar honfoglalást megelőző, illetve azzal egyidőben élő szláv lakossága nem lehetett ukrán. Az Ecsedi-láp vidékének középkori szláv lakossága, amelynek az emlékét egész sor helynév is megőrizte, KNIEZSA szerint nyugati- és déli-szláv lehetett.¹⁸ Ezek a szlávok azonban a középkor végére, még a török hódoltság előtt bizonyosan beolvadtak a magyarságba.

Az ukrán lakosság számbeli gyarapodása, területi terjeszkedése a 15–16. században is folytatódott. A török által veszélyeztetett alföldi és Sajó–Hernád vidéki területeken, Magyarország mai határain belül azonban ekkor még nem voltak állandó telepeik. Meggyökeresedtek viszont Gömör és Torna számos pontján. Sumjác, Telgárt és Vernár a Felső-Garam völgyében, Pohorella, Polonka, Pacsa és a Murány-vidék számos faluja ebben a korszakban ukrán volt, s csak a 18. század elején szlovákosodott el.¹⁹ Tornában

¹² BONKÁLÓ, é. n. 13. A Névtelen Jegyző tudósításait HODINKA cáfolta, mondván, hogy az Anonymus korában hazánkban élő rutének I. László uralkodása idején vándorolhattak be. Vö. HODINKA 1909, 21.

¹³ BIDERMANN, 1862.

¹⁴ HODINKA, 1909; PETROV, 1905–1914; PETROV, 1924.

¹⁵ HODINKA, 1909, 64, 73.

¹⁶ HODINKA, 1909, 75–79.

¹⁷ SZABÓ, 1937, 106–113. Első említésük Ugocsában egy 1351-ben kelt oklevélben történik. Uo. 96. BÉLAY, 1943, 75–76, 95–96. Összefoglalóan: Даже, 1967, 21–40, 67–94.

¹⁸ KNIEZSA, 1943, 38–39.

¹⁹ ILA, 1946, 153, 209, 217–220; ILA, 1969, 59–60.

szintén a 15. században született néhány vlach-rutén telep, mint Falucska és Mindszent, amelyek a 18. századra szlovákká váltak.²⁰ Abaúj és Borsod megye lakossága a 14. század végén egészében magyar volt. Azok a falvak is ismeretesek már a 13–14. században, amelyek a 18–19. században részben vagy egészben ukrán lakosságúak voltak.²¹

Miközben a török hadjáratok már az Alföldet pusztították, a Kárpátok túlsó oldaláról, a lengyel földesurak elől a 16–17. században is tömegesen települtek át ukrán parasztok az akkori Magyarország északkeleti hegyvidékére. A magyar földesurak kenézeik révén szervezeten gondoskodtak betelepítésükről a 17. század közepéig, de ezzel párhuzamosan önkéntes, spontán migrációjuk is folyt. Az erdélyi fejedelmeket adó Rákóczi-család kiterjedt birtokain különösen szívesen fogadták az ukrán jobbágyokat.²² A török háborúk miatt megfogyatkozott jobbágyi munkaerőt I. Rákóczi György ónodi, szerencsi, sárospataki uradalmaiban már 1636-ban is csak a Makovica (Sáros megye) vidékéről 6–8 hetes robotba lehajtott ukrán jobbágyokkal tudták pótolni. Ezt követően a 17. század végéig rendszeresen lejártak a Tisza mentére, sőt a Tiszántúlra is aratni, kaszálni, szőlőt munkálni.²³

A borsodi abaúji, s az alföldi tájak mindenfelé a pusztulás képét mutatták a 17. században. Azok a borsodi falvak, amelyekben a 18–19. században ukrán és szlovák lakosságot találunk, az 1548 és 1700 közötti adóösszeírások idején a legtöbb alkalommal lakatlan, puszta helyként szerepeltek.²⁴

	1548	1576	1605	1647	1673	1700
Abod	12	—	29	—	—	9
Debréte	—	—	—	—	—	4
Görömböly	—	—	—	—	—	4
H. Keresztúr	—	21	—	—	—	—
F. Zsolca	—	—	57	—	—	—
Irota	16	10	—	—	—	—
Sz. Kálló	—	18	6	—	—	—
Mucsony	—	18	7	—	16	—
Rakacza	—	22	17	5	—	8
S. Szöged	26	48	16	—	—	—
Viszló	—	9	4	—	—	—

²⁰ TÓTH—SZABÓ, 1903, 365; ERNYEY, 1904, 264.

²¹ GYÖRFFY, 1966, 57, 750–817. Nem igazolható az a feltevés, miszerint Abaúj és Borsod területén már a 14. században is lett volna szlovákkal vegyes ukrán népesség, vö. SZABÓ, 1913, 46. A vizsgált települések 15. századi említéseihöz vö. CSÁNKI, 1890, 1409, 1420, 1469, 1499 stb.

²² BONKÁLÓ, é. n. 22. A Báthoryak szintén fogadtak ukránokat a 16. században (vö. KARÁCSONYI, 1924, 20.).

²³ MAKKAI, 1954, 53, 115, 120–121, 299.

²⁴ VÖ. KOVACSICS, 1957, 406–413. Adózók száma az összeírásokban: °

A portyázó török katonaság néha végső romlásba taszított egy-egy vidéket. Abaúj megye 1640. júl. 9-én „könnyes sóhajokkal” írta Esterházy Miklós nádornak, hogy az egri törökök rácsaptak a gagyai völgyre, s itt *Alsó- és Felső-Gagyot, Ketyét és Baktát* (ma együtt: *Baktakék*) kegyetlenül elhamvasztották és néptelenné tették.²⁵ Az elpusztított csereháti (Abaúj megye) falvak a későbbiekben zömmel Sáros megyéből kaptak új lakosokat, akik között ukránok és szlovákok egyaránt lehettek.²⁶

Az abaúji Hegyközben a 17. század utolsó harmadában elszegényedési, elnéptelenedési folyamat zajlott le, amely a Rákóczi-szabadságharc leverése utáni években érte el a mélypontját. A Hegyközben helyenként már a 17. században is feltűntek szlovák és kárpátukrán telepések. Filkeháza rutén jellegét már 1680-ban említik, a nagyobb arányú telepítés a Zempléni hegységbe azonban csak a 18. század második felében indult meg.²⁷ Szabolcs és Szatmár területén — kivált az erdős Nyírségben — szintén a 17. században jelentek meg az első kárpátukrán lakosok. A század második felében a viszonylagosan túlnépesedett beregi, máramarosi hegyekből kisebb-nagyobb csoportok ereszkedtek le a síkra, ahol a háborús események miatt néhány év múlva nyomuk is alig maradt. Aki tehette, visszamenekült a török elől a hegyekbe.²⁸ A szabolcsi ukránokra az első megbízható adatnak Lippay primás 1654. évi közlését tekinthetjük, amely szerint a római egyházhoz Szepes, Sáros, Zemplén és Ung ukránsága mellett a Szabolcs megyei ukránok csatlakoztak.²⁹ Köztudott, hogy Rákóczi Ferenc kurucai között nagy számban voltak kárpátukránok, akik az 1711. évi fegyverletétel után nem tértek vissza korábbi lakhelyükre. „Számos rutén kuruc és családja a szomszédos magyar vármegyékbe, főleg Ugocsába és Szabolcsba menekült. A munkácsi uradalom 1711. évi jegyzéke sok rutén jobbágy neve mellett megjegyzi, hogy Mándokon, Pócson, Petriben stb. lakik.”³⁰

²⁵ SZABÓ, 1942, 90. A török mellett a járványok is gyakorta megtizedelték a lakosságot. Abod és Görömböly például 1710–1711-ben teljesen kihalt, lakosait a pestis vitte el (vö. BOROVSKY, 1909, 360.).

²⁶ BOROVSKY—SZIKLAY, 1896, 371. Az 1715. évi conscriptio pusztának tünteti fel Filkeházát, Büttöst, Alsó-Gagyot, Felső-Gagyot, Felső-Regmecet stb. Vö. BOROVSKY—SZIKLAY, 1896, 515—516.

²⁷ BALASSA, 1964, 17—20.

²⁸ SZABÓ, 1942, 105. Egyetlen ellenőrizhetetlen középkori betelepítésről tudunk: Ópályi a tatárjárás idején elpusztult, s ekkor ukránokat telepített ide az Ónodi Czudar család. Vö. BOROVSKY, 1907, 190.

²⁹ HODINKA, 1909, 321. A hajdúdorogi lakosság az 1660—1670-es években részben szerbekből, részben „oroszokból” állt, vö. DANKÓ, 1956, 529; l. még GUNDA, 1966, 107. A hajdúk között a délszláv elemeket helyezik túlsúlyba, bár a Báthoryak elvétele északkeletről is hoztak telepeseket (vö. CSÁSZÁR, 1932, 8.). GYÖRFFY István a török kincstári defterek alapján vizsgálta a hajdútelepek családneveit, s hasonló következtésre jutott. Dorogon 48 „rác”, 9 „orosz”, 1 román és 12 magyar családnevet talált 1572—73-ból (vö. GYÖRFFY, 1942, 143.).

³⁰ BONKÁLÓ, é. n. 29.

A fejezet élén feltett kérdésünkre végül is egyetlen mondatban válaszolhatunk. Az ukrán lakosok csak a 17—18. században tűntek fel a magyar települési területen apró foltokban, szigetekben, s településeik középkori alapítású, de a török hódoltság idején elpusztult magyar falvak helyén létrejött, szekundér jellegű telepek voltak. Ez a tény nagyban meghatározta későbbi sorsukat.

3. A 18. század hatalmas méretű telepítéseinek és önkéntes migrációinak történetét még nem ismerjük kellően. Különösen áll ez a tézis az északi területek újranevesítésére s ezzel együtt a kárpátukrán migrációra. SZABÓ István, a kérdés kitűnő ismerője, néhány évtizede még úgy vélekedett, hogy a kárpátukránság a 18. századi nagy népmozgás idején „számottevő rajzásokat nem bocsátott ki magából. Rutén foltok a 18. század végén csupán Szabolcs és Szatmár megyében, főleg e két megye déli érintkezési vidékén, Bihar megyében, legtovább pedig Bács-Bodrog megyében keletkeztek, az anyatörzstől kisebb csoportokban leszakadva, eleve népi felszívódásra ítéltén”.³¹ Látni fogjuk, hogy ez a megállapítás az 1773. évi helységnévtár és az azt feldolgozó PETROV-féle térképen alapul, s csak részben felel meg a valóságnak. Először is azzal kell kiegészíteni, hogy egy sor kisebb ukrán szórvány a Nyírségben is felszívódott már a 18. század végére, s nem szerepel PETROV térképén. Így például a 17. század végén elnéptelenedett Tiszabüdre az 1720-as években Ung és Zemplén megyéből kárpátukrán szerződéses jobbágyokat telepítettek, akiknek leszármazottai a mai görög katolikus lakosság zömét alkotják.³² A közeli Rakamazra sem svábok költöztek csupán, hanem ukránok is. Az 1741. évi megyei adóösszeírás szerint az ott élt 82 adófizető közül 11 ukrán nemzetiségű volt.³³ Szabolcs korai ukrán telepei között kell említenünk Mándokot. Ide a 17. század utolsó harmadában költöztek be, de a község ukránjairól 18—19. századi forrásaink már nem tesznek említést. Hasonló korai telep Máriapócs is, ahol már 1686 előtt volt görög katolikus parókia. Ennek közelében alakult ki a Dél-Nyírség egységes ukrán foltja, Nyírbétek, Nyírlugos, Nyírpilis környékén a 18. század első évtizedeiben. Nyírgelsére például 1710-ben, Nyírpilisre 1712-ben érkeztek ukrán jobbágyok.³⁴ Számottevő lehetett azonban a református magyar falvakba beszivárgó ukránok száma is. Ilyenek a Bodrogközben Kenézlő (itt 1793-ban parókiát is létesítettek több bodrogközi

³¹ SZABÓ, 1942, 139—140.

³² BALOGH, 1960, 85. A beköltözésük 1712—1729 között történt, vö. PAPP, é. n. 5.

³³ VERESS, 1962, 185.

³⁴ Egyházi összeírások alapján közli PAPP, é. n. 5.

leányegyházzal), Viss, Zalkod, távolabb pedig Szalmad, Szakoly, Nyírmihálydi, Királytelek, Simapuszta stb.³⁵

Szabolcs megye etnikai összetétele a 18. század folyamán tehát lényegesen módosult a betelepítések révén, de hangsúlyozni kell, hogy a népesség túlnyomó többsége továbbra is magyar maradt. Az 1779. évi canonica visitatio a vallási megoszlás felméréseivel bizonyos lehetőséget ad az etnikumok arányainak megbecsülésére is. A lakosság több mint kétharmada ekkor református volt, minden kétséget kizáróan magyar. A reformátusok után a római katolikusok, majd a görög katolikusok, lutheránusok stb. következtek.³⁶

A távolabbi alföldi ukrán szórványokat — a bácskaiak kivételével — nem ismerjük. Pedig nyilván nem Makó az egyetlen dél-alföldi település, ahová kisebb-nagyobb számban bekerültek ukránok is. Makóra 1740 körül a Nyírségből nagyobb számban telepítettek ukrán vagy legalábbis görög katolikus lakosságot, aminek emlékét az *Orosz temető*, *Nagyorosz utca*, *Kis-orosz utca*, *Orosz oskola* földrajzi nevek a mai napig fenntartották.³⁷

Sokkal lényegesebb kérdés a Borsod, Abaúj és Zemplén déli felén élő ukrán lakosság 18. századi léte, amelyről 18. század végi forrásaink nem vettek tudomást. A 19. században azonban ismét feltűnnek, s látni fogjuk, hogy semmivel sem kisebb jelentőségűek a nyírségi ukrán szórványoknál. Nemcsak a nagyszámú települési hely, hanem azok sűrűsödései, foltjai is figyelmet keltőek. Szóltunk már Gömör és Torna korai vlach-ukrán telepeiről. Ezekhez 1730 után csatlakozott a Tornahorvátiba és Barakonyba érkezett ukrán jobbagyság. Ezek révén közvetlen kapcsolat létesült a Borsod megye északi részén összefüggő tömbben élő, frissen telepített kárpátukrán lakossággal. Itt, Szendrő környékének kivételével, le a Sajó folyóig, végig a megye keleti határai mentén magyarokkal vegyesen vagy önmagukban szinte minden faluban éltek ukránok. Településeik nyugati határát a Szuha torkolata közelében, Mucsony és Szuhakálló községek képezték, s mint BIDERMANN kiemeli, nagy számban éltek a megye közepén, Miskolc vidékén is.³⁸

³⁵ PAPP, é. n. 5. Számos helyen román és szlovák telepeseikkel éltek együtt (Nyíregyháza, Nyíradony, Nyírlugos). Az 1770-es években a nyíregyházi papok a magyar mellett ukrán nyelven is prédikáltak: PAPP, é. n. 8. Nem közömbös, hogy a nyírségi román spórák az ukrán betelepülés után, a 18. század derekán, második felében keletkeztek, amikor a Nyírség nagy részén már magyarul prédikáltak a görög katolikus papok (Nyíradony, 1736, Nyíracsád, 1740, Nyírábrány, 1790, Biri 1762–67, Kállósemjén, 1850 előtt, Napkor, 1814). Vö. PAPP, é. n. 5.

³⁶ VERESS, 1962, 173.

³⁷ INCZEFI, 1970, 111.

³⁸ BIDERMANN, 1867, II. 70–71. Adatai szerint a 19. század közepén Miskolcon 800, Mucsonyban 1150, Görömbölyön 1000, Hejőcsabán, Mályin, Emődön, Felsőzsolcán 100 főnél több volt az ukrán népesség száma. Borsod megye újratelepítéséről olvashatjuk: „Nemcsak a szomszédos vármegyék szolgáltatták a beköltöző népanya-

Magyarázatul megjegyzi, hogy a tapolcai uradalom, melynek Görömböly volt a központja, 1777 óta a munkácsi püspökség birtokában volt.

Abaújban, a már említett Filkeháza mellett, a 17. században valószínűleg csak a regéci és a boldogkőváraljai uradalomban voltak kárpátukrán jobbágyok. BÉL Mátyás nyomán a kitűnő BIDERMANN is felteszi, hogy Abaúj megye egyéb területeire csak a Rákóczi-szabadságharc elbukása után kerültek ukránok nagyobb számban. Az első nagy betelepülési hullám 1730 körül zajlott le, s ekkor ülték meg Mikóháza, Kelecsény, Kány, Percse, Gadna, Gagyapáti, Felsőgagy, Abaújszolnok és Kétty (ma Baktakék) községeket teljes egészében, továbbá Fóny, Arka és Radvány (Füzér-!?) községeket részben. Ezekon kívül igen hosszú jegyzékben sorolja fel a Kassa-vidéki telepeket, amelyekre dolgozatunk már nem tér ki. A mai Magyarország területére esők közül szükséges kiemelni Füzér, Pálháza, Filkeháza, Abaújlak, Alsógagy, Gagybátor, Büttös, Garadna, Sellyeb, Abaújszántó és Pere nevét, mivel ezek a későbbi forrásokban is feltűnnek. A 19. században már nem szerepelnek, de ma is számottevő görög katolikus lakosságuk van a jegyzékben szereplő falvak közül a következőknek: Tornynosnémeti, Hernádvece, Homrogd, Monaj, Szikszó, Abaújkér, Tállya. Ezek egy részéről már BIDERMANN is megjegyezte, hogy a 19. század közepeire megmagyarosodtak.³⁹

A Zemplén megyei települési hullám 1714-ben kezdődött, és 1774-ig tartott. A déli járásokba leköltöző ukránok főként a megye északi részéből, Varannó vidékéről származtak, ahol szlovákokkal vegyesen laktak. Egy csoportjuk 1720-ban érkezett Végardóra, Sárospatak szomszédságába.⁴⁰ Egyik települési foltjuk Sátoraljaújhely és Terebes között szorosan kapcsolódik az abaúji Hegyközhöz, s feltétlenül a legrégebbi, 16–17. századi eredetű csoportjuk. Innen kiindulva a 18. században sokan átkeltek a Bodrogközbe, ahol beszivárogtak a református magyarok falvaiba, s igen hamar beolvadtak. Harmadik csoportjuk a Szerencs–Tokaj–Sárospatak vonal mentén a hegyaljai magyar városokba, falvakba húzódott be, s BIDERMANN az ottani görög katolikusok számából kiindulva jelentős számú ukrán népességet tételezett fel Tokaj, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka,

got, hanem messze országokból, idegen ajkú embereknek is nyitva állott a vármegye területe. 1697-ben értesülünk, hogy Viszló és Rakacza falvakba Lengyelországból bevándorolt lakosok telepednek: ezek voltak vármegyénk területén az első rutén lakosok. Földesuruk gr. Keglevics Ádám kérelmére két évi adómentességben részesülnek. 1736-ban magyarokkal vegyest rutének lagnak Felső-Zsolcán, tótokkal vegyest Görömbölyön, tótokkal és magyarokkal Szögeden és magukban Pálfalván.” (BOROVSKY, 1909, 358.)

³⁹ BIDERMANN, 1867, II. 70.

⁴⁰ SZIRMAY, 1804, 222.

Zsadány, Tarcal, Mád, Tállya, Erdőbénye, Tolcsva, Szerencs, Bekecs, Mezőzombor, Monok stb. helységeiben.⁴¹

Sajnos, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az északkelet-magyarországi ukrán telepítéseknek a fentiekben vázolt 18. századi körülményeit országos összeírásokkal hitelesítsük. Be kell érünk a helyi hagyományokat rögzítő szerzők (BÉL, SZIRMAY) adataival, illetve az egyházi feljegyzéseken és vármegyei összeírásokon alapuló feldolgozások anyagával. Az ország egész népességét felölelő népszámlálásokkal a 18. századból nem rendelkezünk. Az 1784–85-ben végrehajtott II. József-féle népszámlálás, a század legátfogóbb összeírása a lakosság nemzetiségi összetételére nem volt tekintettel. Az ezt megelőző *Conscriptio Animarum*, azaz lélekösszeírások (1772–1783), az ország nem-nemes lakosságát számolták össze a plébánosok és lelkészek helyszíni adatfelvétele nyomán, s az etnikai-nyelvi hovátartozás szintén nem szerepelt a kérdések között.⁴² Ezek az összeírások, a *Consignatio Animarum* és a különböző adóösszeírások általában értékes forrásai a történeti demográfiának, de alig segítenek az etnikai viszonyok felderítésében.

Szerencsére fennmaradt egy 1773-ban készült helységnévtár, amelyet négy nyelvű előszóval 1920-ban kinyomtatva közreadtak.⁴³ Mint az előszóból megtudhatjuk, az udvari kancellária a megyei hatóságokat utasította, hogy állapítsák meg az igazgatásuk alá tartozó helységek nevét az ott élő népek nyelvén, továbbá azt, hogy milyen nyelveket használnak az egyes helységekből, s milyen felekezetek vannak képviselve bennük. A megyénként, járasonként közölt táblázatok egyes rovatait jelzik ezek a kérdések, s betűsorrendben találjuk a települések nevét s a latin nyelven megadott válaszokat. A helységnévtárból a lakosság számáról, az egyes nyelveken beszélők, illetve az egyes felekezetekhez tartozók számáról nem kapunk felvilágosítást. A forrás azonban alkalmas az etnikai, nyelvi viszonyok, a nyelvhatárok hozzávetőleges meghatározásához. Forrásértékét növeli, hogy adminisztratív célok érdekében és egy olyan korban készült, amikor a nemzetiségi kérdés még nem került előtérbe.

Ezt az 1773-as Lexikont a Kárpát-medencében élő ukránokról írott nagy munkájában századunk elején PETROV már felhasználta,⁴⁴ s megállapította, hogy az eltelt időszakban a magyar–ukrán nyelvhatár lényegében változatlan maradt; a szórványok mindkét oldalon beolvadtak.

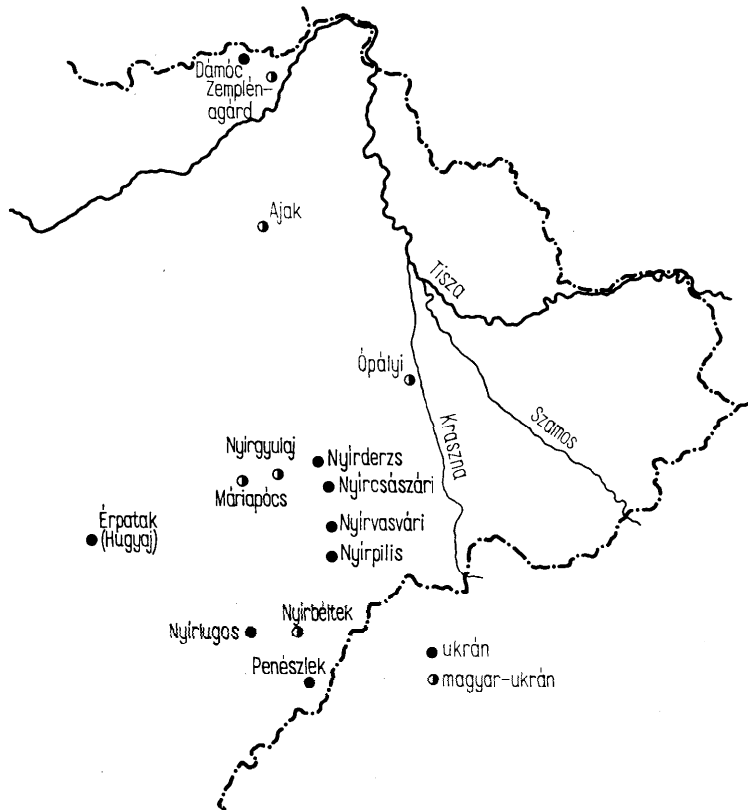
⁴¹ BIDERMAN, 1867, II. 71.

⁴² KOVACSICS, 1963, 9; FÜGEDI, 1966, 366–367.

⁴³ LEXICON . . . 1920.

⁴⁴ PETROV, 1905–1914. Sajnos, ezt a munkát csak másodkézből ismerjük.

Egy későbbi munkáját egészen a forrás teljes kiaknázásának, feldolgozásának szenteli. Vaskos kötetben ismerteti, több szempontból értékeli, különböző mutatókat állít össze, s 4 lapból álló, színes térképet mellékel. Ezen az egyes etnikumok települési vidékeit színes foltokkal ábrázolja.⁴⁵

1. Ukrán népességű települések az 1773. évi *Lexicon* adatai szerint.

A PETROV által feldolgozott helységnévtár bennünket érdeklő adataiból magunk is szerkesztettünk egy térképvázlatot (1. térkép). Ezen láthatjuk a forrás által *Ruthenica* vagy *Hungarica-Ruthenica* megjegyzéssel jelölt falvakat. Azonnal szembeötlik, hogy csupán Szabolcs, Szatmár és a Bodrogköz területén találunk pontokat, mivel a helységnévtár a korábban BIDERMANN nyomán már felsorolt borsodi, abaúji falvakat rendre görög katolikus rítusúnak, s *Slavonica*-nak veszi. (Ennek megfelelően PETROV térképén, nagy szlováknak jelzett foltokat találunk a helyükön.)

⁴⁵ PETROV, 1924. A valóságot jobban megközelítette volna a pontszerű ábrázolás.

Ennek az eredménynek az értékelésekor több magyarázó szempontot is mérlegelnünk kell:

a) A Borsod, Abaúj és Dél-Zemplén területén a 19. században kimutatott ukránság főleg Szepes, Sáros és Észak-Zemplén területéről származott, s már eredeti lakhelyén is szlovákokkal keverten élt. Az áttelepülők között is lehettek szlovákok, s az új lakóhelyre is érkezhettek másik hullámban szlovákok, akikkel keveredtek.

b) Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az adatfelvételben megmutatózó felületesség okozta az eltolódást. A borsod-abaúji népnyelv máig is használja gyűjtőfogalomként a „tót” szót a „szláv” megfelelőjeként. Feltehető, hogy nem tudtak éles különbséget tenni *ukrán, szlovák és lengyel* között. A megyei összeírók a *Slavonica* megjelölés alatt esetleg több szláv nyelvű népcsoportot is egybevehettek.

c) Végül arra is gondolnunk kell, hogy az ukrán betelepülés folyamata az adatfelvétel idejéig (1773) nem ért véget. A 18. század végi, sőt a 19. század eleji járványok (kolera, pestis) megtizedelték e megyék lakosságát, s a 19. század elején ismét kaptak ukrán lakosságot.⁴⁶

Arra a kérdésre, hogy a vizsgált területen mennyi lehetett a kárpátukrán eredetű lakosság lélekszáma, nem tudunk választ adni. Megközelítő becsléssel sem rendelkezünk.⁴⁷ Hiányos forrásaink azt sem teszik lehetővé, hogy a II. József-féle népszámlálás adataival történő összevetés révén vonjunk le következtetéseket. Számtalan buktatóval járna és téves eredményekhez vezetne a 19. század közepének népesség-statisztikai adataiból való visszakövetkeztetés is. Hiszen az elmondottakban számos olyan ukrán szórványt említettünk, amelyekről a későbbi, 19. századi forrásokban nem esik szó. Egyet azonban bizonyosra vehetünk: a 18. században sokkal nagyobb volt az északkeleti megyékbe települt kárpátukrán lakosság jelentősége, mint ahogy azt az 1773-as helységnévtár, a nyomában készült PETROV művek s SZABÓ István idézett megállapítása alapján hihettük.

4. A 19. század első felére vonatkozólag forrásaink meglehetősen hézagosak. Az 1804—1805-ös összeírás nem volt tekintettel a népesség nyelvek szerinti megoszlására.⁴⁸ Az 1828. évi jobbágy-összeírás során az adózó lakoságot vették számba, s ezúttal sem kérdezték a lakosok nyelvi és felekezeti

⁴⁶ BOROVSZKY—SZIKLAY, 1896.

⁴⁷ SCHWARTNER, 1798, I. 111. Az egyesült rutének számát 493 871 főben adja meg, de ebből nem tudjuk kivonni a szórványok lélekszámát.

⁴⁸ A kárpátukrán területek, Bereg, Ung, Ugoesa, Máramaros szaporulata a II. József-féle népszámlálás óta 1804-ig 77 ezer fővel, 37%-kal az elsők között volt az országban. Ebben az időszakban folytatódhatott a „szivárgó migráció” a síkságok felé. Vö. THIRRING, 1936, 7.

hovátartozását. Szerencsére a korszak statisztikai íróinak műveiből meríthetünk bizonyos támpontokat. Szatmár megye monográfusa, SZIRMAY Antal, ha lélekszámot nem is közöl, de a megye falvait sorra véve szól azok felekezeti viszonyairól, templomairól, közli nyelvi hovátartozásukat. A régi Szatmár témánkhoz fontos nyugati részén 10 községben mutat ki ukrán lakosságot, a korabeli szóhasználat szerint oroszoknak nevezvén őket. Ezek egyik felét már az 1773. évi helységnévtár is említi (*Penészlek, Nyírlugos, Nyírvasvári, Nyírcsászári, Nyírdersz*), másik felét azonban korábbi forrásból nem ismerjük (*Nyírparasznya, Fábánháza, Gebe* [ma *Nyírkáta*], *Hodász, Mèrk*).⁴⁹ Több esetben közli a falunévek ukrán változatát is: pl. „Gebe oroszul *Gebu*”, „Ders oroszul *Derzsu*”, „Császári oroszul *Oszari, Császáriu orosz—tót falu*”. A felsorolt szatmári falvak felében a kárpátukrán lakosság már 1810-ben is magyarokkal, illetve Mèrken svábokkal együtt élt.

MAGDA Pál, a kor kitűnő statisztikai írója, 1817-ből megbízhatónak bizonyuló összesített demográfiai adatokat közölt az országról megyei bontásban, s kitért a népesség felekezeti, nyelvi viszonyaira is. Szatmár megyéről közli, hogy „magyarosodó Tótok 5 faluban Magyarokkal vegyesen, Oroszok 10 helyen laknak, de a'kik már régtől fogva magyarul hallgatják az Isten igéjít”.⁵⁰ Ugyanis MAGDA a kárpátukránokat vagy oroszoknak, vagy orosz-tótnak nevezi, hogy megkülönböztesse a szlovákok megjelölésére használt *ceh-tótok*tól (pl. Ung és Zemplén megye leírásánál). Szabolcsról közli, hogy lakosai zömmel magyarok, csak 9 helységben laknak „orosz-tótok”, ötben románok, egyben németek és egyben szlovákok.⁵¹ Zempléni adataiból, sajnos, nem tudjuk elkülöníteni a bennünket érdeklő töredéket, s meg kell elégednünk azzal, hogy a megye északi részén a *szotáknak* nevezett kárpátukránok 149 faluban laknak. Torna megyéről műve első kiadásában csak annyit mond, hogy a magyarok mellett szlovákok, ukránok, németek is találhatóak, s csak a második, német nyelvű kiadásban közli, hogy 6 tornai faluban élnek ukránok.⁵² Abaújról mindkét kiadásban annyit jegyez meg, hogy a lakosai magyarok, szlovákok, németek s „nem kevés Orosz”. Borsodról még ennyit sem tudunk meg. Szerinte Borsodban 6 német és 4 szlovák helység kivételével mindenütt magyarok éltek.⁵³ Felekezeti statisztikájával sem érünk többet, mert a római és görög katolikusok számát egybevette.

⁴⁹ SZIRMAY, 1810, II. 19, 21, 64, 65, 80, 81, 104, 180.

⁵⁰ MAGDA, 1819, 443.

⁵¹ MAGDA, 1819, 451. Ezek a számadatok az ukrán és a román kivételével 1832-ben újra kiadott munkájában megváltoztak (vö. MAGDA, 1832, 409.).

⁵² MAGDA, 1819, 391; MAGDA, 1832, 359. Ugyanekkor 42 falu lakossága magyar, 4-ben laknak szlovákok és 1-ben németek.

⁵³ MAGDA, 1819, 396; MAGDA, 1832, 354, 363.

Szerencsénkre a 19. század második harmadában, a hivatalos népszámlálások megindulásáig terjedő időszakban adta ki legjelentősebb műveit FÉNYES Elek. Erre az időre nézve az ő népességstatisztikai adatait használja, fogadja el a tudomány. Adatait köztudottan egyházi összeírásokból, főként schematizmusokból állította össze.⁵⁴ Ezekből megállapította az egyes falvak etnikai, nyelvi összetételét, a felekezeti lélekszámokat. Több kötetes nagy műve, az 1836–1840 között megjelent „Magyarországnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota...” alapján minden eddiginél árnyaltabb képet rajzolhatunk az ukrán szórványok elhelyezkedéséről és lélekszámáról is. Az alábbiakban megyék és járássok szerinti rendben közöljük műve nyomán annak az 54 településnek az etnikai és felekezeti viszonyait, amelyben „orosz”, azaz ukrán lakosságot mutat ki:

A táblázatban szereplő települések földrajzi helyzetét mutatja a 2. térkép. A fenti lélekszámokat szükségtelen összeadni, mert FÉNYES összesített adatokat is közölt. Látni fogjuk, hogy a felekezeti lélekszámok, bár bizonyos mértékig eligazítást nyújtanak az etnikai arányok tekintetében, félre is vezethetnek. Az ukrán szórványok lélekszámát már a múlt század első

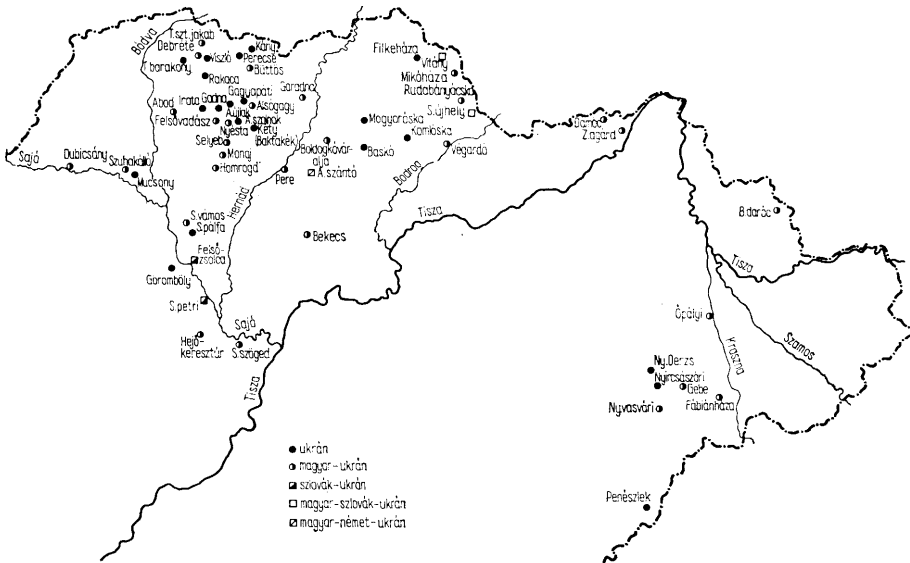
	Település neve	Etnikum	Római kat.	Gör. kat.	Ref.
Borsod megye	<i>Miskolci járás</i>				
	1. Görömböly	u	240	882	—
	2. Keresztúr (Hejő)	m—u	199	415	—
	3. Sajó-Petri	u—szl	311	496	—
	4. Sajó-Szöged	u—m	267	486	—
	5. Felső-Zsolca	u—szl	350	636	—
	<i>Szendrői járás</i>				
	6. Abod	u—m	95	699	—
	7. Debréte	m—u	92	114	—
	8. Dubicsány	m—u	100	150	—
	9. Szentjakab (Torna)	m—u	263	150	127
	10. Irota	u	31	375	—
	11. Kálló (Szuha)	m—u	84	209	57
	12. Mucsony	u	77	847	—
	13. Sajópálfalva	u	33	608	—
	14. Rakacza	u	81	569	—
	15. SajóVámos	m—u	295	477	883
16. Viszló	u	—	367	—	
17. Barakony (Torna)	u	123	254	—	

⁵⁴ FÉNYES Elek munkásságának értékeléséhez l. KOVACSICS, 1963, 11, 15, 41. A schematizmusok anyagát a plébánosoktól, lelkészekről kérdőíveken gyűjtötték be a püspökségek. Az egyházi összeírások adatanyaga e korban legalább olyan jelentős, mint az állami összeírásoké.

	Település neve	Etnikum	Római kat.	Gör. kat.	Ref.
Abaúj megye	<i>Csereháti járás</i>				
	18. GagyApáti	u	10	154	—
	19. Büttös	m—u	122	—	17
	20. AlsóGagy	u—m	48	270	—
	21. Garadna	m—u	362	110	—
	22. Kány	u	14	450	43
	23. Perecse	u	23	262	7
	<i>Szikszói járás</i>				
	24. OroszGadna	u	18	553	3
	25. Homrogd	m—u	205	382	36
	26. Ketty (Baktakék)	u	22	136	10
	27. Monaj	m—u	89	108	4
	28. Nyésta	m—u	231	124	5
	29. Sellyeb	m—u	140	237	283
	30. Szolnok (Abaúj)	u	21	440	6
	31. Újlak (Abaúj)	u	20	173	3
	32. Felső-Vadász	u—m	218	600	7
	<i>Gönczi járás</i>				
	33. Bodó-Kő-Váralja	m—u	1221	258	—
	34. Szántó	m—u—n	1727	432	825
	35. Baskó	u	87	402	—
	36. Filkeháza	u	17	304	—
	37. Komlóska	u	32	590	5
	38. Mikóháza	m—u	197	395	90
	39. Mogyoróska	u	12	287	3
	40. Pere	m—u	362	353	184
	<i>Tokaji járás</i>				
	41. Végardó	u—m	158	471	70
	42. Bekecs	m—u	312	358	—
	<i>Bodrogközi járás</i>				
	43. Damóc	m—u	57	322	—
	<i>Újhelyi járás</i>				
44. S. Újhely	m—u—szl	2401	1464	1174	
45. RudaBányácska	u—m	136	370	—	
46. Vitány	szl—u—m	215	170	37	
<i>Nyíri járás</i>					
47. Császári (Nyír-)	u	8	418	6	
48. Derzs	u	42	523	5	
49. Fábiánháza	m—u	14	508	545	
50. Gebe (Nyírkáta)	m—u	53	685	954	
51. Ó-Pályi	m—u	73	714	316	
52. Penészlek	u	13	1024	15	
53. Nyír-Vasvári	m—u	136	825	6	
<i>Bereg megye</i>					
54. Bereg-Daróc	m—u	11	210	418	

felében sem lehetett egynek venni a görög katolikusok számával. Térképünk-ről megállapíthatjuk, hogy az ukrán szórványoknak nyugaton a Sajó és a Hejő szabtak határt. (Dubicsányt azonban tévesen jelezte FÉNYES magyar-ukránnak, s 1851-ben korrigálta ezt a hibát.) Erős koncentrációást figyelhetünk meg a Csereháton, a Rakaca-patak két oldalán s a Nyírségben.

A táblázatból azonnal kiderül, hogy — meglepetésre — egyáltalán nem mutat ki ukrán lakosságot Szabolcs megye területén. Ez tudatosan történt, FÉNYES megjegyzéséből kiderül: „mivel ezek a magyar nyelvet jobban beszélik, mint a' magukét, ez okból őket a magyarokhoz számítottuk”.⁵⁵ A szatmári pontok lényegében megegyeznek SZIRMAYÉVAL, csak a vegyes lakosságúak maradtak el belőle.

2. Ukrán népességű települések FÉNYES 1836–1840-ben kiadott műve nyomán.

A további részletezés helyett vegyük szemügyre a vizsgált terület ukrán népességének, illetve görög katolikusainak lélekszámáról közölt összesítő adatait. Tárgyalt műve alapján az alábbi táblázatot állíthattuk össze az 1836–1840-es évekre vonatkozólag:

	Abauj	Borsod	Szabolcs	Szatmár	Zemplén (dél)
Ukránok	14 772	8 000	—	4 364	kb. 3 000
Görög kat.	14 772	10 904	32 523	94 955	kb. 10 000

A szatmári görög katolikusok elsöprő többségét természetesen a megye románsága tette ki. A zempléni becslésünket a járási összesítésekre alapoztuk. Ugyanis a tokaji járásban 1350 főben, a bodrogközi járásban pedig 1615 főben állapítja meg az ukránok számát. Megyei adatainkat összeadva

⁵⁵ FÉNYES, 1837, IV. 214.

mintegy 30 ezer főben lehet megadni FÉNYES nyomán a vizsgált ukrán szórványnépeség számát. Ezt a számot azonban a görög katolikusok száma alapján 5–10 ezer szabolcsi kétnyelvű ukránnal bátran megtoldhatjuk.

Eljárásunk jogosultságát igazolja az a tény, hogy újabb, 1842-ben megjelent művében maga FÉNYES is kimutatott Szabolcsban több mint 3000 ukránt.⁵⁶

	Abauj	Borsod	Szabolcs	Szatmár
Ukrán	15 121	520	3 101	4 364
Görög kat.	19 100	11 385	34 042	98 855

Járási adatok hiányában Zemplén déli járásának adatait megbecsülni nem tudjuk. A szatmári görög katolikusok számát a románság duzzasztja fel, Borsod ukrán lakosságának számát illetően pedig elírásra, sajtóhibára gyanakodunk, az 1836–40. évi adatok korrigálása mellett. Igazolja gyanúnkat a következő, 1847-ben megjelent művének megfelelő adata, miszerint ekkor 5668 főre tette a borsodi ukránok számát. E műve alapján állítottuk össze az alábbi táblázatot:⁵⁷

	Abauj	Borsod	Szabolcs	Szatmár
Ukrán	15 128	5 668	3 194	4 494
Görög kat.	18 025	12 402	36 082	101 819

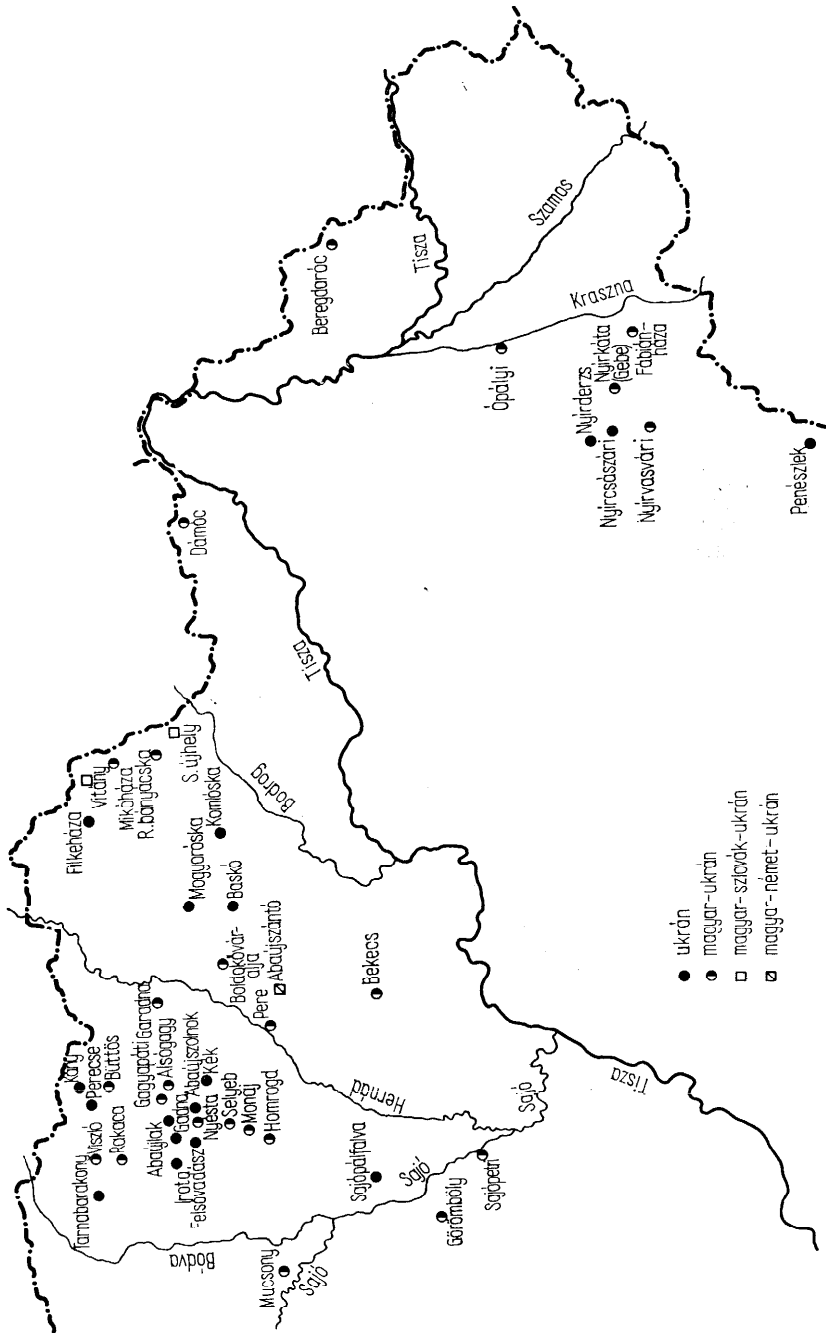
A megyei adatokat összesítve azt találjuk, hogy 1847-ben FÉNYES a fenti négy megyében együttesen 28 és fél ezer ukrán lakost mutatott ki, s ha ehhez hozzávesszük a fentiekben 3 ezerre becsült dél-zempléni ukránságot is, akkor 30 ezer fölé megy a számuk. Az 1842. évi és az 1847. évi számadatokat egybevetve látjuk, hogy a görög katolikusok száma e néhány év alatt emelkedő tendenciát mutatott — a természetes szaporodás ütemének megfelelően —, de az ukránok száma, Borsod kivételével, alig változott.

Felhasználtuk FÉNYES 1851-ben megjelent kitűnő művét, úgynevezett „geographiai szótár”-át is.⁵⁸ A részben vagy egészben ukránok által lakott települések ismételt táblázatos bemutatását helykimelés végett mellőzzük, de bemutatjuk földrajzi elhelyezkedésüket (3. térkép). Ebben a művében 44 településen említ ukránokat, azaz tízzel kevesebben, mint másfél évtizeddel korábban. A szabolcsi ukránokról e művében sem vett tudomást, s következetesen magyarnak vette őket. Elég valószínűnek tartjuk, hogy e

⁵⁶ FÉNYES, 1842, 47–48.

⁵⁷ FÉNYES, 1847, 25, 37. Mucsony és Kálló „szorgalmatos orosz lakóit” és Pálfalva „magyarul beszélni nem akaró orosz lakosait” említik Borsodból helyi birtokosok. MAGYAR GAZDA, 1845. 677.

⁵⁸ FÉNYES, 1851. I–IV. L. a falvak nevénel.

3. Ukrán népességű települések FÉNYVES 1851-ben kiadott műve nyomán.

másfél évtized alatt a már korábban is kétnyelvű szabolcsi ukránok magyarosodása folytatódott. A két időpont adatai közötti eltérést elsősorban borsodi falvak esetében tapasztaljuk. 1836-os munkájával szemben 1851-ben Abodot, Debrétét, Sajóvámost és Dubicsányt magyar falunak, Sajószögedet pedig magyar-szlováknak tüntette fel. Csak magyar lakosságot jelez Végárdón és Zemplénagárdon, csak szlovákot Szuhakállón és Felsőzsolcán. (Hiába keressük Hejőkeresztúrt és Tornaszentjakabot.)

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a 19. század derekára az északkelet-magyarországi ukrán szórványok a kétnyelvűség állapotában voltak, s nagyjából félszázra tehető azon településeknek a száma, ahol jelentősebb csoportjaik éltek. Ennek a szórvány ukránságnak a lélekszáma már ekkor is stagnált, inkább fogyott, s összességében megközelítőleg 35–40 ezer főt számlált. Az összlakosságnak azonban csekély töredékét alkotta. Így például Borsod megye közel 200 ezer lakosának 1836–40 körül mindössze 4%-át tette ki a FÉNYES által megadott 8 ezernyi ukrán. Senkit ne tévesszen meg térképvázlataink viszonylagos pontsűrűsége. Tudnunk kell, hogy egy teljes településhálózatot adó térképre vetítve az ukrán szórványok elvesznek a magyar falvak tömegében.

5. Kövessük tovább ukránjaink útját a 19. század második felében! A magyar szabadságharc elbukása után 1850 nyarán a bécsi adminisztráció katonatisztekkel és csendőrökkel kezdett népszámlálást. A magyar tartományokban 1851 nyarán befejeződő számlálás alkalmával az etnikai hovatartozást is kérdezték a lakosoktól.⁵⁹ Az összeírás főösszesítését nyomtatásban is megjelentették, s ennek alapján közli BIDERMAN az abaúji ukránok számát járasonként: a szalánci járásban 2917 fő, a forróiban 3387 fő, a szépsi járásban 2355, a tornaiban 971, a nagyidaiban 217, a megyében összesen 9847 ukrán ajkú lakos élt.⁶⁰

Az 1857. évi újabb osztrák érdekű népszámlálás anyagából ugyancsak BIDERMAN közöl értékes számadatokat megyei bontásban az ukrán szórványokról. Eszerint Borsodban 9800, Abaúj-Tornában 13 000, Szabolcsban 5430, Szatmárban pedig 13 020 ukránt számláltak.⁶¹ Ez azt jelenti, hogy összesen — Zemplén déli járásai nélkül — 41 250 ukrán lakost mutat-

⁵⁹ KOVACSICS, 1963, 11, 13. KOVACSICS szerint az 1850/51. évi népszámlálás megbízhatatlan eredményeket hozott. Az 1857-es számlálásnál a nemzetiségi hovatartozást nem kérdezték, mert „akkor ezt a kérdést nem tudták megnyugtatóan megoldani”. Ezzel szemben azt látjuk, hogy az osztrák számlálások adatai összhangban állnak az ukrán szórványok tekintetében FÉNYES közléseivel.

⁶⁰ BIDERMAN, 1862, I. 3.

⁶¹ BIDERMAN, 1862, I. 2.

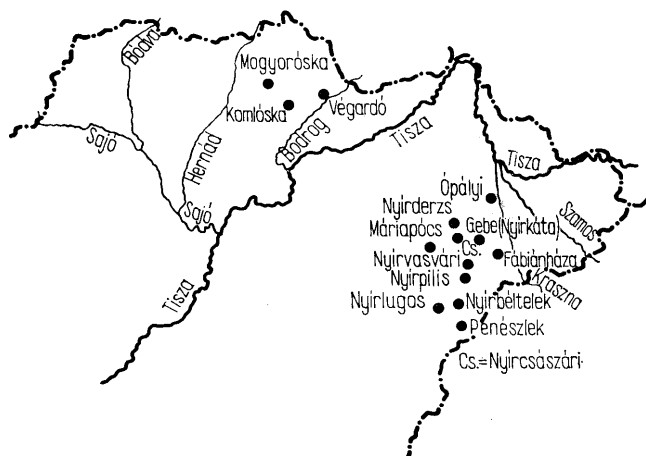
tak ki az általunk vizsgált területen. Összevetve ezt FÉNYES számadataival, megállapíthatjuk, hogy nagyobb ellentmondás nincsen közöttük, támogatják egymás hitelét mind az egyes megyék, mind az összesítés tekintetében. Teljesen megbízhatónak az osztrákok népszámlálásai sem tekinthetők, hiszen például az abaúji ukránok 1851. és 1857. között aligha gyarapodtak 3153 fővel, ami azt jelenti, hogy valamelyik osztrák összeírásba hiba csúszott.

Értékes ismereteket nyújtanak a témához az osztrák etnográfiai térképek is. A korszak legértékesebb etnikai térképének CZOERNIG 1 : 864 000 méretarányú, minden falut feltüntető, színezéssel és vonalazással egyaránt élő térképét ítéljük.⁶² Ezen azonnal szembetűnik a dél-nyírségi ukrán folt Nyírderzs, Nyírcászári, Nyírvasvári, Nyírpilis környékén. E körül egy nagyobb körzetben ukrán kisebbséget tüntet fel Ópályi, Fábiánháza, Nyírpapasznya, Gebe stb. vidékén s egy erős beszüremlést a magyar többségű Ajak, Anarcs, Nyírlövő, Tornyospálca térségében a Nyírség északi részén. Az eddigiektől eltérően Penészleket románnak veszi, ami nyilvánvaló tévedés. Ukrán kisebbséget jelez viszont Tiszabüdön, amiről a 19. századi forrásaink nem tesznek említést. Szabályos foltot képeznek az ukrán szórványok a CZOERNIG-féle térképen Torna, Borsod és Abaúj határvidékén, Horváti, Kány, Viszló, Perecse, Büttös, Orosz-Gadna, Abaújszolnok, Gagyapáti központokkal. FÉNYESTől eltérően szlováknak jelzi Garadnát, Abaújlakot, Nyéstát. A Zempléni-hegységben ukránnak jelzi Boldogkőváralját, Mogyoróskát, Komlóskát, Filkeházát, Mikóházát. Szlováknak veszi viszont Füzért, Füzérkomlóst, Végardót, mind ukrán kisebbséggel, akárcsak Görömbölyt és Sajópetrit. A Sajó mentén ukránnak jelzi Mucsonyt, Sajópálfalvát, magyarnak veszi Felsőzsolcát, Sajóvámost, Szerencset, Bekecset, Arnótot, de mindnél jelez ukrán kisebbséget s itt-ott szlovákot is. Megállapíthatjuk, hogy a CZOERNIG térképén jelzett ukrán szórványok egészükben véve — csekély ingadozással — egyeznek a FÉNYES művei alapján rajzolt térképvázzatokkal. A mellékelt szöveges magyarázatban olyan helyeken is említ ukránokat a kitűnő osztrák tudós, ahonnan korábban nem jelezték őket: Nagydobos, Pusztaterem (Szatmár), Nyírcsaholy, Hajdúdorog, Csobád (Abaúj), Sajóőrös, Telekes (Borsod m.).⁶³ Az Osztrák - Magyar Monarchia etnográfiai viszonyairól írott nagy művében CZOERNIG nem részletezi a szórvány ukránság kérdéseit, csak annyit említ, hogy Szabolcsban 9, Szatmárban pedig 10 faluban található. Ezekről s az abaúji, borsodi, zempléni ukrán szórványokról — ez utóbbiak számát nem adja

⁶² CZOERNIG, 1855.

⁶³ CZOERNIG, 1855, 33.

meg — megjegyzi, hogy nyelvükben már túlnyomórészt elmagyarosodtak.⁶⁴ Az 1858. évi HORNYÁNSZKY-féle helységnévtár⁶⁵ alig tér el a vizsgált helységekre vonatkozó adataiban FÉNYES 1851. évi „geographiai szótárától” (vö. összesítő táblázat). A szabolcsi ukránokról hasonló módon nem szól. Összesen 46 faluban tüntet fel ukrán lakosságot. Eltér tőle abban, hogy Abodot, Szuhakállót, Sajószögedet szlováknak, Debrétét, Sajóvámot pedig magyarnak veszi.

4. Az ukrán lakosság elhelyezkedése az 1863-as helységnévtár adatai szerint (B.R.A.P.)

Nagyot változik az 1863-ban B. R. A. P. jelttel kiadott helységnévtár alapján rajzolható kép.⁶⁶ Ez mindössze 14 községben mutat ki ukrán lakosságot (vö. 4. térkép). Sajátos, hogy a Tisza bal partján többet találunk (11 falu), mint 1851-ben, ezzel szemben északon 3 falura olvadt le korábbi nagy számuk. Az összesítő táblázatban ellenőrizhető, hogy az 1851-ben ukránnak jelzett borsodi, abaúji pontokon (23 helyen) igen gyakran szlovák lakosságot tüntetett fel az 1863-as helynévtár. Arról viszont nincsen tudomásunk, hogy időközben szlovák kolonizáció zajlott volna le ezeken a területeken. Az ingadozás oka nyilván másban rejlik.

Figyelemre méltó tény, hogy FÉNYES 1867-ben kiadott statisztikai munkájában számottevő ukrán lakosságot említ Abaújban: a szikszói járásban

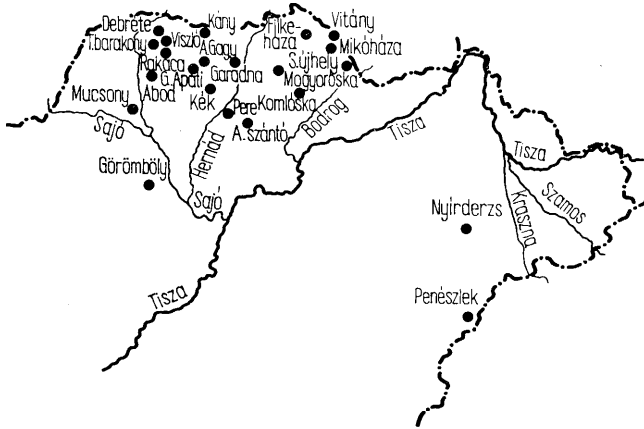
⁶⁴ CZOERNIG, 1857, III. 147–148. „Nur in den Ebenen des Szabolcser, Bihar, Abaújvárer, Zempliner und anderer Komitate, wo die Ruthenen sporadisch lebten, wurden sie in sprachlicher Hinsicht grossentheils magyarisiert, und man erkennt sie fast nur mehr an der römisch-griechischen Religion.”

⁶⁵ HORNYÁNSZKY, 1858.

⁶⁶ B. R. A. P., 1863.

4014 főt, a szántói járásban 3219 főt,⁶⁷ ami mindenképpen ellentmond a 4. térkép forrásának. Az 1863. évi adatokat érdemes egybevetni az 1878. évi helységnévtár adataival is⁶⁸ (vö. összesítő táblázatban). Különösen élesen feltárulnak az eltérések, ha az utóbbi nyomán készített 5. térképet összehasonlítjuk a 4. térképpel. Két homlokegyenest ellentétes kép tárul eléink. 1878-ban ugyanis a 22 ukrán lakosságú település közül csak kettőt találunk a Tiszántúlon, ezzel szemben 20-at Borsod-Abaúj-Zemplénben.

5. Az ukrán lakosság elhelyezkedése az 1878-as helységnévtár adatai nyomán. (KOLLERFFY)

Azt tapasztaljuk, hogy a FÉNYES nyomán megrajzolt térképeknek a Tisza bal parti felével az 1863. évi, a Tisza jobb parti felével pedig az 1878. évi helységnévtár alapján rajzolt térkép vázlat mutat egyezéseket. Az eddigiektől eltér az utóbbi abban, hogy szlovák – magyar falunak jelzi Baskót, Nyírlugost és Nyírbéteket.

6. A kiegyezés évében felállított Magyar Statisztikai Hivatal az első országos népszámlálást 1869-ben bonyolította le. Ez alkalommal az adatfelvétel megtervezésénél nem gondoltak a lakosság anyanyelvi és nemzetiségi megoszlásának vizsgálatára.⁶⁹ KELETI Károly utólag végzett ilyen számításokat a tanköteles gyermekek anyanyelvi megoszlását véve alapul. Eszerint 1869-ben Abaújban 4816, Borsodban 3335, Tornában 862, Szabolcsban

⁶⁷ FÉNYES, 1867.

⁶⁸ KOLLERFFY, 1878.

⁶⁹ A magyar népszámlálások kérdőíveinek fejlődéséhez lásd Kovácsics, 1963, 34. Megjegyezzük, hogy a felekezeti hovatartozás 1949-ig szerepelt a kérdések között, a nemzetiségi hovatartozás csak 1941-ben tűnt fel, s 1880 óta kérdezik a népesség anyanyelvét.

1301, Szatmárban 2356 ukrán nyelvű lakos élt.⁷⁰ Községi bontásban, sajnos, nem állnak a rendelkezésünkre adatok. Az összegzett adatokból pedig azt emelhetjük ki, hogy a vizsgált terület ukrán lakossága 1851 óta — tehát nem egészen két évtized alatt — egyharmadára csökkent le.

A következő, 1880. évi népszámlálás során kérdezték a lakosok anyanyelvét is, s a kapott eredményeket községi összesítésben is megtaláljuk. Nézzük azonban előbb a vármegyei összesítéseket. Ezek szerint a népszámlálás Abaújban 547, Borsodban 455, Szabolcsban 1698, Szatmárban 885 ukrán anyanyelvű lakost talált.⁷¹ Emelkedést egyedül Szabolcsban tapasztalunk, a többi megyében zuhant a számuk, s összességükben az 1869. évi lélekszámnak legfeljebb 25 %-át mutatták ki 1880-ban.

1880-ban a következő falvakban találtak ukránokat 50 főnél nagyobb számban:

Helység	Ukránok száma	Összlakosság
1. Rakaca	413	684
2. Kány	182	285
3. Orosz-Gadna	261	382
4. Nyírlugos	471	1830
5. Nyírpilis	465	885
6. Penészlek	321	1123
7. Nyírvasvári	153	980
8. Máriapócs	78	1544
9. Nyírbétek	50	1435
10. Nyíradony	109	2986
11. Nyíracsád	157	1921

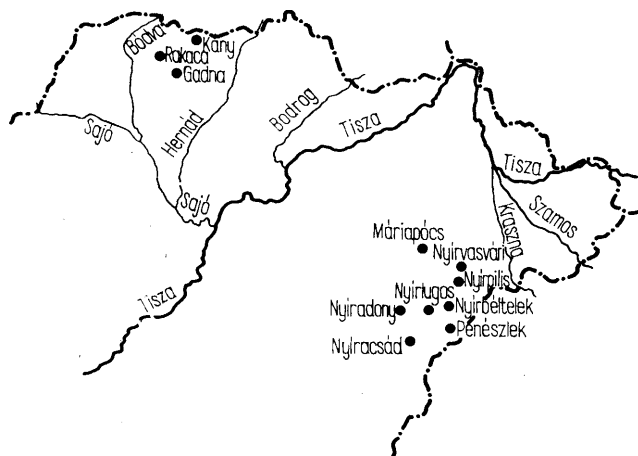
A táblázatban szereplő falvak elhelyezkedését mutatja be a 6. térkép. A népszámlálás szolgál néhány meglepetéssel. Legjellemzőbb Komlóska esete, ahol 14-en vallották az ukránt anyanyelvüknek, ezzel szemben 461-en vallották a szlovákot. Az észak-borsodi és abaúji falvak jó részében szintén az volt a helyzet, hogy a vizsgált szláv lakosság maga is bizonytalankodott nyelvi hovatartozásában, s korábban ukránnak jelzett csoportok szlováknak vallották magukat. Gyorsuló ütemben folytatódott körükben a magyarosodás folyamata is, amit természetesnek kell tekintenünk, hiszen már 2—3 nemzedékkal korábban, a 19. század első felében is a kétnyelvűség állapotában léteztek.

Az 1890. évi népszámlálás új keletű ukrán szórványokat mutatott ki a városokban, például Budapesten 116 főt, akiknek eredeti lakóhelyét nem ismerjük. Az 1880. évinél mintegy 400 fővel többet mutatott ki Szatmár

⁷⁰ KELETI, 1871, 362—363.

⁷¹ Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp., 1882. Hiv. Stat. Közl.

megyében. A kötet összeállítói ezt azzal indokolták, hogy a szlovák és ukrán népesség között nehéz éles határvonalat vonni, s 1880-ban sok ukránt szlováknak írtak össze, viszont 1890-ben ezek egy részét ismét ukránnak vették.⁷² Abaújban és Borsodban is történhetek 1880-ban hasonló hibák, de ezeket 1890-ben sem korrigálták, sőt itt az ukránok száma további apadást mutatott. Abaújban egyedül Szolnokon mutattak ki másfélszáz ukránt, akik itt a népesség 43 %-át tették ki.⁷³

6. A nagyobb ukrán nyelvű csoportok lakhelyei az 1880-as népszámlálás nyomán. (50 főt meghaladó csoportok)

A századfordulóra a vizsgált ukrán szórványok felszívódásának két évszázados folyamata utolsó stádiumába érkezett. Az 1900. évi népszámlálás adataiból nyilvánvalóvá válik, hogy egyetlen megyében sem voltak már nagyobb csoportok. Az összeírók több ukránt találtak a városokban, mint a falvakban. A városokba költöztek főként férfiakból álltak, s bizonyára nem a szórványokról, hanem közvetlenül a Kárpátaljáról származtak. Budapesten 133, Kassán 48 ukránt találtak, ezzel szemben Borsod megyében csak 16-ot. Az 1900. évi népszámlálás az egész vizsgált területen mintegy 600 – 700 ukránt talált mindössze. Kisebb csoportok voltak Irotán, Viszlón, Abaújszolnokon, Pénészleken. A 19. század végi magyar népszámlálások adataiból állítottuk össze az alábbi táblázatot:⁷⁴

⁷² Magyar Statisztikai Közlemények, 1896, új folyam I, 123.

⁷³ BOROVSKY—SZIKLAY, 1896, 374.

⁷⁴ Magyar Statisztikai Közlemények, 1896, új folyam I, 123. Itt jegyzem meg, hogy az 1900. évi népszámlálás anyagának közlése során több esetben hibás, ellentétes adatok láttak napvilágot, lényeges eltéréseket azonban nem találunk. Például Abaújban 212, Borsodban 72, Szabolcsban 156, Szatmárban 45 ukránt is említenek. Vö. Magyar Statisztikai Közlemények, 1902. Az 1900. évi népszámlálás I. 211, 225, 309, 321. L. még BALOGH, 1902, 499, 521, 563, 889.

Megye	1880	1890	1900
	fő		
Abaúj-Torna	526	249	208
Borsod	472	348	16
Szabolcs	1170	596	154
Szatmár	881	1300	230

Az 1910. évi népszámlálás jelentősebb változást nem hozott a korábbiakhoz képest. Ekkor Abaújban 168, Borsodban 18, Szabolcsban 194, Szatmárban 81, Miskolcon 156, Debrecenben 21 ukrán nyelvű lakos élt. A miskolci ukránok származáshelyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy zömmel munkát vállaló férfiak voltak köztük. Falvakban kisebb csoportok éltek: Kányon 33 fő, Perecsén 63 fő, Nyírbélteken 36, Máriapócsen 25 fő.⁷⁵ Az 1920. évi népszámlálás váratlanul több ukránt talált, mint az 1910. évi. Országos összlétszámuk ugyanis 1133-ról 1500-ra ugrott. A növekedés abból adódott, hogy egy kis Zemplén megyei község, Komlóska, görög katolikus lakossága ismét ukrán anyanyelvűnek vallotta magát.⁷⁶ A komlóskaiak 1880-ban szlováknak, 1890-ben ukránnak, majd 1900-ban és 1910-ben magyarnak vallották magukat, 1920-ban azonban a falu 715 lakosából 653 vétetett fel ukrán anyanyelvűnek. Ugyanekkor Kányon a 211 lakosból 42 vallotta anyanyelvének az ukránt. Az ukrán anyanyelvűek 1920. évi összlétszámának csak $\frac{3}{5}$ -öd része élt vizsgált területünkön, $\frac{2}{5}$ -öd része az országban szétszórtan. Egyedül Budapesten 247-en voltak közülük.

Az 1930. évi népszámlálás demográfiai kötetének előszava írja: „Az anyanyelv szerint való megoszlást feltűntető adatok közül a ruthén anyanyelvűek kimutatását ezúttal a ruthének csekély számára való tekintettel elhagytuk . . .”⁷⁷ Ezzel a hazai ukrán szórványok létének utolsó fél évszázados stádiuma is lezárult. Az ukrán anyanyelvűek lélekszáma 1869 óta évtizedről évtizedre apadt, s a századfordulón már elhanyagolhatóan kevésnek látszott. Mégsem hanyagolhattuk el, mert meg akartuk mutatni a nyelvsváltás demográfiai folyamatát s azt, hogy hol tartották magukat legszívósabban ezek a kis közösségek. Azt találtuk, hogy Komlóska mellett Kány, Perecse, Rakaca, Irota, Viszló, Gadna, Abaújszolnok, Nyírbéltek, Penészlek, Máriapócs, Nyíracsad, Nyíradony azok a helyek, ahol a mai 70–80 éves emberek egy része anyanyelvként elsajátíthatta az ukránt, s ahol nyelvük vizsgálatára még remény lehet.

Hangsúlyozni kell, hogy az ukrán szórványok egy része, különösen a borsodiak és az abaújiak, nem a megmagyarosodás miatt hiányzik a 19.

⁷⁵ Magyar Statisztikai Közlemények, 1912, 42. kötet, 22–23.

⁷⁶ Magyar Statisztikai Közlemények, 1923, 69. kötet, 10.

⁷⁷ Magyar Statisztikai Közlemények, 1932, 83. kötet, III.

század utolsó harmadának népszámlálási összeírásából, hanem azért, mert szlováknak vették fel őket. Így például az 1900. évi népszámlálás Abaúji csereháti járásában a lakosság 15,75 %-át, a szikszói járásban 5,5 %-át, Borsod megye szendrői járásában 5,5 %-át, a miskolci járásban pedig 10,75 %-át szlováknak mutatta.⁷⁸ BALOGH Pál az abaúji és borsodi görög katolikus lakosságot nagy részében megmagyarosodott, kisebb részében elszlovákosodott ukránnak tekintette. E két megyében 1900-ban 18 ezer magyar anyanyelvű és 8 ezer szlovák anyanyelvűnek felvett görög katolikust számoltak össze.⁷⁹ Szláv filológusok feladata lenne annak megállapítása, hogy ez a 8 ezer görög katolikus, feltehetően szlávajkú ember a szlovák vagy az ukrán nyelvet beszélte ezen a területen 1900-ban. Rajtuk kívül más nem döntheti el, hogy ezeket a borsod-abaúji falvakat valóban elszlovákosodott ukránok lakták-e, s jogosult-e a különböző összeírások, statisztikák közreadóinak bizonytalankodása e falvak anyanyelvi hovatartozását illetően. További kérdés, hogy miképpen s mikor történt az ukrán–szlovák nyelv-váltás, vagy egyszerűen keveredésről volt szó s azon belül bizonyos eltolódásokról, amit kisebb beszívargás is okozhatott.

Az ukrán–szlovák nyelvhatár kérdésében két ellentétes vélemény áll egymással szemben. Az egyik szerint Sáros, Szepes, Zemplén, Ung területén ukrán falvak tömegestől vették át a szlovák nyelvet, s ezáltal az ukrán–szlovák nyelvhatár a 18–19. század folyamán észrevehetően keletre toldott.⁸⁰ A másik nézet szerint a szlovák–ukrán nyelvhatár nem módosult az évszázadok során. Ezt a véleményt képviselte, a már említett PETROV mellett, TOMASIVSZKIJ is. A kitűnő ukrán szerző, miután külön munkát szentelt BALOGH Pál 1902-ben kiadott demográfiai műve és az 1900. évi magyar népszámlálás bírálatának,⁸¹ megszerkesztette a történelmi Magyarország ukrán népességének etnográfiai térképét.⁸² E művéről SZTRIPSZKY Hiador közölt — tanulmánynak is beillő — recenziót.⁸³ TOMASIVSZKIJ mindkét munkájában nagy figyelmet szentel a görög katolikus vallás és az ukrán-ság kapcsolatának, s több helyütt kifejti, hogy a görög katolikus szlovákok és magyarok elődei ukránok voltak.⁸⁴ Ez a tézis nem nélkülöz minden alapot, s vizsgálataira még visszatérünk. Állítása ellenére máshol kifejti, hogy a

⁷⁸ Vö. BALOGH, 1902, 112.

⁷⁹ BALOGH, 1902, 113.

⁸⁰ BALOGH, 1902, 329, 563; PODHRADSKY, 1922, 13.

⁸¹ TOMASIVSZKIJ, é. n.

⁸² TOMASIVSZKIJ, 1910. Munkáját H NATJUK buzdítására a pétervári tudományos akadémia támogatásával végezte. Térképe 1 : 300 000-es méretben készült, s az egyes etnikumokat színekkel ábrázolja. Minden község neve mellett szám áll, amely az ott lakó ukránok %-os számát jelzi, s a községek nagyságát grafikailag is érzékelteti.

⁸³ SZTRIPSZKY, 1910.

⁸⁴ TOMASIVSZKIJ, é. n. 32–33; TOMASIVSZKIJ, 1910, 36–40.

17–18. században egyes vidékeken olyan nagymérvű volt az ukrán betelepítés, hogy az „oroszlás” a többi fölött elhatalmasodva szlovákokat is beolvasztott, s hogy a szlovák–ukrán nyelvhatár évszázadok hosszú során át semmit sem változott. Kifejti, hogy midőn a 13–14. században megindult az ukrán kolonizáció, a mai nyelvhatár környékén, például a ribnicei völgyben (Ung megye), már szlovákok éltek. Itt az ukránok a kezdetek óta szlovákok közé telepedtek, átvették ezek nyelvét, de kibővítették annak lexikális részét ukrán elemekkel.⁸⁵

A fenti vélemények azt a tanulságot nyújtják, hogy rendkívül összetett kérdéskörrel van dolgunk, s a végleges válasz kialakítása elsősorban a szlávista történészek és filológusok feladata. Úgy véljük, hogy a 18–19. században Borsod, Abaúj és Dél-Zemplén területén élő szláv lakosság etnikai hovatartozása nem dönthető el a fenti kérdéskomplexumtól függetlenül, attól elkülönítve. Az a tény, hogy SIRÁCKY az általunk vizsgált borsod-abaúji falvak túlnyomó többségét meg sem említette a szlovák kolonizációk történetéről írott nagy művében,⁸⁶ bizonyára azt jelzi, hogy múlt századi szláv népességüket nem szlováknak, hanem ukránnak tekintette. Nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni a lengyel eredetű népesség részvételét a fenti csoportokban, bár a vizsgált területen a Szögliget melletti Derenken kívül, más lengyel lakosságú faluról nincsen tudomásunk. Alapos helytörténeti, településtörténeti vizsgálatok nélkül aligha lehet nyugvópontra vinni a vizsgált szlávajkú, többségében ukrán eredetű népesség nyelvének és paraszti kultúrájának kérdéseit sem.

TOMASIVSZKIJ vitatta az 1900. évi népszámlálás adatainak a helyességét, és feltételezte, hogy a szabolcs-szatmári ukránok lélekszáma a valóságban ötszörösen meghaladta a statisztikában megadott számot.⁸⁷ Lehetséges, hogy kritikai észrevétele jogosult volt — hét évtizeddel később nehéz lenne eldönteni —, de feltevésének igaza esetén is a szabolcsi ukránok száma alatta marad az egyezernek. Nem változtat tehát azon a tényen, hogy 1900-ban már végső perceiket élték ezek a szórványok. Ezt megelőzőleg 100–150 éven át léteztek a kétnyelvűség állapotában, s elérkeztek a nyelvváltás záró forduló-pontjához. Ezt a hosszú időn át érlelődő fordulatot számos tényező segítette. A századforduló Magyarországa gyors ütemben kapitalizálódott, ami nem hagyta érintetlenül a viszonylag elzártan élő ukránokat sem. Legalább ekkora jelentőségű volt számukra az egyházuk szervezetében beálló változás is.

⁸⁵ TOMASIVSZKIJ, 1910, 27; SZTRIPSZKY, 1910, 267.

⁸⁶ SIRÁCKY, 1966, 100, 125–127.

⁸⁷ TOMASIVSZKIJ, 1910, 38.

7. Az ukrán szórványok történetének, keletkezésének, fennmaradásának, majd beolvadásának lényeges kérdését hagynánk figyelmen kívül, ha nemoznánk a görög katolikus egyház, vallás és papság szerepéről e csoportok életében. Láttuk, hogy a 19. század derekáig a nemzetiségi, anyanyelvi statisztikák egyházi összeírásokon alapultak, s ezekben a magyarországi ukrán lakosságot gyakorta egynek vették a görög katolikussággal; és megfordítva. BRAUN Róbert még néhány évtizeddel ezelőtt is a felekezeti statisztikát ajánlotta a népszámlálások alapján készített nemzetiségi statisztika ellenőrzésére.⁸⁸ Láttuk azonban, hogy a felekezeti statisztikák már a múlt század első felében sem bizonyultak teljesen alkalmasnak az ukrán szórványok népességének a megállapítására, gyakran vezettek félreértésekhez. FÉNYES is tévedett, amikor az abaúji görög katolikusságot egészében ukránnak vette, de abban is, hogy a szabolcsi magyarul beszélő vagy kétnyelvű ukránokat magyarnak tekintette.

Az ukrán szórványok lélekszámát már a 18. században sem lehetett volna azonosnak venni a vizsgált terület görög katolikus lakosságának lélekszámával, hiszen nem elhanyagolható számban voltak már akkor is görög katolikus magyarok, szlovákok és a Nyírségben román szórványok is. Nem fogadható el maradéktalanul az az állítás sem, miszerint a görög katolikus magyarok és szlovákok elődei egészében ukrán eredetűek voltak. A hajdúsági görög katolikusság példáján láttuk, hogy ennek a népességnek a magja délszláv eredetű volt,⁸⁹ amihez görög katolikus magyarok, ukránok, románok csatlakoztak. A magyar görög katolikus népesség egészéről is elmondható, hogy több etnikum szórványaiból tevődött össze,⁹⁰ bár nem kétséges, hogy ezek között a 18. század végén az ukránok voltak legnagyobb számban.

Miként ítéljük meg a görög katolikus egyház és vallás szerepét a nyelváltásban? Tudnunk kell, hogy ezen egyház megszervezése a munkácsi görög keleti bazilita kolostorból indult ki, amely a 15. század legvégén püspökséggé vált.⁹¹ A görögkeleti kárpátukrán papság egyik fele (Ung, Zemplén, Sáros, Szepes, Szabolcs) 1646-ban elfogadta az uniót, azaz csatlakozott a római egyházhoz szervezetileg, s elfogadott bizonyos változtatásokat a liturgiában. Innen számítjuk a görög katolikus vallás létrejöttét. Az ukránok másik fele továbbra is görögkeleti hiten maradt 1735-ig, s

⁸⁸ BRAUN, 1933, 187.

⁸⁹ Vö. 29. jegyzet. A hajdú városok „rácz” lakosaihoz l. még: HODINKA, 1909, 230–231. — „Thurzó György 1616. júl. 4-én kelt oklevelével Dorogot végül is a Dely Száva kapitánysága alatt katonáskodó rácz hajdúknak adományozta . . .” (Vö. RÁCZ, 1969, 122.) Nem érdektelen, hogy még a Rétközben, Kótajon is laktak szerbek (vö. KISS, 1961, 233.).

⁹⁰ KARÁCSONYI, 1924, 22.

⁹¹ POLYÁNSZKY, 1897. A kárpátukránok korábban a przemysli görög keleti püspökség joghatósága alá tartoztak.

időközben katolikus és görögkeleti püspöke is volt párhuzamosan a kárpát-ukránáságnak. A munkácsi püspökséget 1771-ben kanonizálta XIV. Kelemen pápa, majd e nagy terjedelmű egyházmegyéből 1821-ben kihalított területen felállították az eperjesi görög katolikus egyházmegyét. Ez utóbbi joghatósága alá rendelték Sáros, Szepes, Gömör, Borsod és Zemplén megyét.⁹² Az unió, a katolizálás természetesen magyar- és szlovákjuk papok közreműködésével történt. Időközben a magyar és megmagyarosodott hívek száma olyan rohamosan nőtt, hogy 1804 táján már magyar nyelvre is lefordították a szláv misét. A hívek kívánságának megfelelően maguk a görög katolikus püspökök, Bacsinszky András, Pócsi Elek is támogatták az egyházi magyar nyelv terjedését, s 1840 körül a magyar vidékek görög katolikus lelkészei közül többen már teljesen magyarul miséztek.⁹³ A szláv liturgia — mint arra KНИЕZSA is figyelmeztet — önmagában nem jelentett megtartó erőt, nem akadályozta meg a nyelvváltást.⁹⁴ A szláv liturgia feladását jelentette, hogy 1866-ban Hajdúdorogon országos kongresszust tartottak, amelyen 51 görög katolikus hitközség nevében határozták el, hogy egy görög katolikus magyar püspökség felállításáért folyamodnak a királyhoz. Ennek eredményeképpen az uralkodó 1873-ban engedélyezte, hogy Hajdúdorogon a magyarjuk görög katolikusság számára püspöki helynökséget állítsanak fel. Az önálló hajdúdorogi püspökség 1912-ben jött létre.⁹⁵

Az ukrán szórványok beolvadását tehát megkönnyítette az a körülmény, hogy a 17. század derekától Rómához, a katolikus egyházhoz csatlakoztak. Igen jelentős ténynek kell felfogni, hogy már a 17–18. században is volt olyan magyarjuk görög katolikus népesség, amelyhez az ukrán csoportok egyházilag közvetlenül kötődhettek. Az ettől függetlenül is bizonyára bekövetkező nyelvi folyamatokat ez a kapcsolat kétségkívül gyorsította. A nyelvi, etnikai változásokat a görög katolikus papság gyorsan követte, s mindig időben eszközölt egyházszerkezeti és liturgiai változásokat. Ezek bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy a 19. század utolsó harmadában a kétnyelvű csoportok is rohamosan átváltottak a magyar nyelvre.

A görög katolikusság körében nagy vonzereje volt a máriapócsi kegyhelynek, búcsújáró helynek. Amióta az egri püspök rendeletére Máriapócs templomában 1715-ben kiállították a „könnyező” Mária-képet, évről évre növekvő számban zarándokoltak oda a görög katolikus hívők ezrei.⁹⁶ A Kárpátok hegyeiből, 4–5 napi járóföldről is érkeztek kisebb-nagyobb

⁹² BONKÁLÓ, é. n. 143; HODINKA, 1909, 320.

⁹³ SZABÓ, 1913, 290.

⁹⁴ KНИЕZSA, 1932, 29–30.

⁹⁵ SZABÓ, 1913, 292; BONKÁLÓ, é. n. 143.

⁹⁶ PAPP, é. n. 7.

csoportokban ukránok, szlovákok, s itt találkoztak a Nyírség és a Hajdúság magyarajkú görög katolikus népével. Nem zárhatjuk ki, hogy a búcsúba érkező ukránok egyike-másika ottragadt a Nyírségben.

A görög katolikusok száma századunk elején rohamosan emelkedett országosan: 1910-ben 165 238 fő, 1920-ban. 175 247 fő, 1930-ban 201 093 fő volt. Az országos számnak több mint háromnegyed része vizsgált területünkön élt. Szabolcsban 1930-ban a görög katolikusok már 20 %-kal részesedtek az össznépességen belül, 10 %-nál nagyobb volt a részesedésük Abaúj, Zemplén és Szatmár megyében is. Figyelmet érdemel, hogy Borsodban és Abaújban századunk első harmadában a görög katolikusok száma fogyott, rovásukra a római katolikusság terjeszkedett. A hazai görög katolikusság tehát olyan korszakban ért el számottevő természetes szaporodást, amikor már egészében magyar volt, saját püspökséggel rendelkezett, s a különböző etnikumú szórvány csoportoknak már csak az emléke élt.

A magyar nyelvű misézés, liturgia múlt századi elterjedése ellenére a görög katolikus *cerkók* (templomok) és parókiák némelyikében lehet még találni cirill betűs egyházi könyveket, pravoszláv relikviákat s olyan kéziratokat, tárgyakat, amelyek esetleg egykori ukrán lakosok nyomára vezethetnek bennünket.

8. A számba vett forrásokból elénk rajzolódott a 18–19. századi ukrán szórványok képe, amely azonban sok helyen homályos, ellentmondásos maradt, s amelyen a részletek kidolgozatlanok. Kétséget mégsem hagy afelől, hogy egy országrész, Északkelet-Magyarország újkori népességtörténetének megismeréséhez visz közelebb bennünket. Önmagában az a tény, hogy a 18–19. században félszáznál több faluban éltek, s a statisztikák ingadozó adatai szerint több tízezres nagyságrendű tömeget képeztek az ukránok, igazolja a történeti kutatómunka jogosultságát, és munkára kötelezi a kutatásban érdekelt tudományszakokat (szlavisztika, nyelvjárás-kutatás, etnográfia, folklorisztika, településtörténet stb.).

A néprajz számára az etnikai folyamatok vizsgálata mindig és mindenhol elsőrendű feladatot jelentett. Napjainkban különösen a szovjet kutatásokból meríthetünk elvi és gyakorlati ösztönzést. Az etnosz és az etnoszociális szervezet fogalmainak meghatározása, értelmezése és gyakorlati alkalmazása ma különösen sok vitát vált ki a szovjet néprajztudományban.⁹⁷ E vitákban a történeti szempontok is helyet kapnak, viszont az etnikus folyamatok feltárására, elemzésére irányuló konkrét kutatások — úgy tűnik — egyoldalúan a napjainkban, a jelenben végbemenő mozgásra irányulnak.⁹⁸

⁹⁷ BROMLEJ, 1971, 470–479.

⁹⁸ Vö. GANCKAJA—TYERENTYEVA, 1971, 259–265; GROZDOVA, 1971, 457–466.

E folyamatok felderítése, törvényszerűségeinek megismerése azonban akkor érhető el igazán, ha kiegészül történeti vizsgálatokkal, nagyrészt lezárult, befejeződött etnikus átalakulások elemzésével. Erre mutatott példát TÁLASI István a magyarországi kunok etnikai, nyelvi, kulturális beolvadásának hosszú, hétszáz éves történetét elemezvén.⁹⁹ Hasonló tanulságokkal szolgál az ukrán szórványok története is. Az etnikai beolvadás döntő mozzanata, a nyelvváltás a 19. század második felében megtörtént, de a teljes nyelvi és kulturális hasonulás esetükben máig sem fejeződött be. A nyelvcseréhez is mintegy 150–200 évre volt szükség, s ez a tény igazolja a perspektivikus-történeti látásmód szükségét. A nyelvváltás megtörténte sem jelenti, hogy a magyar köznyelvre áttérő ukrán csoportok nyelvében nem maradtak grammatikai sajátosságok, fordulatok elődeik nyelvéből. Az emberi életnek, a cselekvéseknek és a tárgyi világnak vannak olyan rejtett zugai, ahol szavak is fennmaradtak, s beépültek e csoportok magyar nyelvébe. Ezek a voltaképpeni reliktum szavak ma magyar tájnyelvi szókként mutatkoznak.

Általánosítható tanulságnak látszik, hogy a feudalizmus századaiban az etnikai szórványok századokon át fennmaradhattak még kompakt, egynyelvű etnikai-nyelvi közegbe ékelten is. Az etnikai folyamatok mozgása tehát lassú volt, s érvényesült bennük a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye. Talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy hasonló helyzetekben az etnikai folyamatok a középkorban sem játszódtak le gyorsabban, mint a 18–19. században. Az etnikai folyamatoknak azonban számos alaphelyzete lehetséges, s a konkrét vizsgálat sohasem mulasztható el. Külön tanulmányokat igényelne, hogy megvizsgáljuk a korszak többi etnikai szórványának viselkedését Magyarországon, kimutatva a viselkedésüket meghatározó, befolyásoló okokat, s a különböző csoportok, alaphelyzetek összehasonlítása révén vonjunk le további következtetéseket. Példaként egy-két kérdés: Mi okozta, hogy a kevesebb, elszigeteltebb, kisebb lélekszámú német szórványok tovább tartották magukat az ukránoknál a vizsgált területen (Rátka, Hercegfalva, Károlyfalva)? Hogyan viselkedtek a különböző szórványok kevert nemzetiségű, soknyelvű közegben (pl. Bánság)?

Szorosan az ukrán etnosz töredékeinél, szórványainál maradva, néhány sürgős kutatási feladatra kívánatos még utalni. Első helyen a névtani vizsgálatokat kell említeni. Ezen belül is különösen sürgető a teljes helynévanyag összegyűjtése. A földrajzi neveket nemcsak az élő hagyományokból, a ma élők emlékezetéből, hanem a levéltárakból is ki kell bányászni. Hasonlóan fontos a családnevek, a ragadványnevek, az utónevek vizsgálata a

⁹⁹ TÁLASI, 1971, 485–490.

jelenben s az anyakönyvek felhasználásával a múltban is. Hiszen olyan falvakban is találkozhat a kutató ukrán hangzású családnevekkel, amelyek dolgozatunk térképein, táblázataiban, felsorolásaiban nem szerepelnek. Saját terepmunkánkból említhetjük példának Szögligetet (Abaúj-Torna), ahol sok család viseli a Bubenko, a Burinda, a Bobaly nevet vagy Fóny községet (Abaúj m.), ahol a Jacenko, Melega stb. családnevek igen elterjedtek. Az etnográfus és a népryelvkuató ma még kb. húsz településen találhat olyan idős személyeket, akik valamilyen fokon beszélik apáik nyelvét, akiknek a tudata mélyén gyermekkorukban tanult szavak, mondókák, imádságok stb. lappanganak. Főként lexikális anyagot lehet tőlük nehézség nélkül felvenni. (Az anyagi kultúra egyes ágairól készült kérdőívek megkönnyítik ezt a munkát.) 1969 őszén végzett terepkutatásaink során anyanyelvi válaszokat kaptunk kérdéseinkre egy-egy tárgy nevét illetően Irotán, Kányban, Rakacán, Abaújszolnokon, Gadnán, Sajópálfalván. Kívánatos lenne ukrán szógyűjtemény, tájszótár összeállítása is a magyar tájszógyűjtemények mintájára.

Említettük, hogy a nyelvi hasonulás, beolvadás folyamatát nem tartjuk még tökéletesen befejezettnek. Még kevésbé tarthatjuk lezártnak az etno-kulturális hasonulást. A Zempléni-hegység népének tárgyi és szellemi műveltségében már eddig is egész sor jelenséget mutattak ki, amelyek az Északkeleti-Kárpátok népi kultúrájához vezetnek bennünket.¹⁰⁰ A folklórban különösen a családi élet és az ünnepek szokásai, a vallási élet szokásai és az ehhez kapcsolódó táplálkozás vizsgálata járna szép eredménnyel, bár a népköltészet is sok meglepetést tartogathat (gyermekmondókák). A néphit és a népi gyógyítás szintén olyan mély rétegeit alkotja a népi műveltségnek, amelyeket a nyelvváltás aligha érintett. Az összegyűjtött népryelvi és etnográfiai anyag interpretálására azonban csak akkor vállalkozhatunk a siker reményében, ha egybevetésre alkalmas anyag áll rendelkezésünkre centrális kárpátukrán területekről, lehetőleg a Kárpátok mindkét oldaláról. Ehhez ukrán és magyar szakemberek egybehangolt munkájára lenne szükség. A további kutatómunkát azonban főként a magyar történészek könnyíthetnék meg, ha feldolgoznák az északkeleti megyék településtörténetét. Égetően szükségesek lennének az alapos helytörténeti, birtoktörténeti, gazdaságtörténeti monográfiák is, amelyek a lakosság etnikai kérdéseire is tekintettel volnának.

¹⁰⁰ Vö. BALASSA, 1964; GUNDA, 1966b. A hegység parasztságának kultúrája, kulturális kapcsolatainak részletei bontakoznak ki a debreceni egyetem Néprajzi Intézetében született tanulmányokból (Ikvai, Ferenczi, Ujváry, Szabadfalvi, Flórián, Paládi-Kovács és mások munkái).

Táblázat

Község neve	1773	1836-40	1851	1858	1863	1878	1910
1. Abod	szl	u-m	m	szl	szl	m-u	m-szl
2. Agárd (Zemplén)	m-u	m-u	m	m-szl	m	m	m
3. Ajak	u-m	m	m	m	m	m	m
4. Apáti (Gagy)	szl	u	u	u	m-szl	m-u	m
5. Ardó (Vég)	m	u-m	m	u	u	m	m-szl
6. Bányácska (Ruda)	szl	u-m	u	m-u	szl	m-u	szl-m
7. Barakony	szl	u	u	u	m	szl-m	m
8. Baskó	m	u	u	u	m	m	m
9. Bekecs	m-u	m-u	m-u	m-u	u	m-szl	m-u
10. Bélték (Nyír)	m-u	m	m	m	m-szl	m	m
11. Büttös	szl	m-u	m-u	m-u	m-u-szl	m	m
12. Császári (Nyír)	u	u	u	u	m	m	m
13. Damóc	u	m-u	m-u	m-u	m	m	m
14. Daróc (Bereg)	m	m-u	m-u	m-u	m	m	m
15. Debréte	m	m-u	m	m	m	m-u	m
16. Derzs (Nyír)	u	u	u	u	m-u	m-u	m
17. Dubicsány	m	m-u	m	u	m	m	m
18. Fábíánháza	m	m-u	m-u	m-u	m-u	m	m
19. Filkeháza	szl	u	u	u	szl-m	m	m
20. Gadna (Orosz)	szl	u	u	u	szl-m	m-u	m
21. Nagy (Alsó)	szl	u-m	u-m	m-u	szl-m	m-u	m
22. Garadna	szl	m-u	m-u	m-u	m	m-u	m
23. Gebe (ma Nyírkáta)	szl	u	m-u	m-u	m-u	m-u	m
24. Görömböly	m	u	m	m	m-szl	m	m
25. Gyulaj	m-u	m	m	m	m	m	m
26. Homrög	m	m-u	m-u	m-u	m	m	m
27. Hugyaj (ma Érpatak)	u	m	m	m	m	m	m-szl
28. Irota	szl	u	u	u	szl	m	m
29. Kálló (Szuha)	szl	m-u	szl	szl-m	m	szl	m-u
30. Kány	szl	u	u	u	m-szl	m-u	m
31. Kék (Kety, Baktakék)	szl	u	u	u	szl-m	u	m
32. Keresztúr (Hejő)	szl	m-u	-	m-u	szl-m	m	m
33. Komlóska	szl	u	u	u	m-u	u-m	(1920-ban ukrán)

34. Lugos (Nyír)	u	m-u	m-szl	m-szl	u-m	m-szl	m
35. Mikóháza	szl	u	u	m-u	szl-m	m-u	m-szl
36. Mogyoróská	-	m-u	m-u	u	m-u	u-m	m
37. Monaj	szl	u	u-m	m-u	m-szl	m-u	m
38. Mucsony	m	m-u	m-u	m-u	m	m	m
39. Nyésta	szl	u	u	u	m-szl	m	m-szl
40. Páfalva (Sajó)	m-u	m-u	m-u	m-u	m-u	m-u	m
41. Pályi (O.)	u	u	u	u	m-u	m-u	m
42. Penészlek	u	u	u	m-u	m	m-u	m
43. Pere	m	m-u	u	u	m	m	m-u
44. Percecse	szl	u	u-m	u	m	m	m
45. Petri (Sajó-Lád-)	szl	u-szl	m	m	m-u	m	m
46. Pilis (Nyír)	u	m	m	m	m-u	m	m
47. Pócs (Mária)	m-u	u	m-u	m-u	u-m	m-u	m-szl-u
48. Rakacza	szl	m-u	m-szl	m-u	m	m	m-szl
49. Selyeb	m	u	m-u	m-u	m	m	m-u
50. Surány (Bereg)	m	m-u	m-szl	m-u	m	m	m
51. Szántó (Abaúj)	m	m-u-n	m-u-n	m-u-n	m	m-n-u	m
52. Szentjakab (Torna)	-	m-u	-	-	-	-	-
53. Szolnok (Abaúj)	szl	u	u	u	szl-m	m	m
54. Szögéd (Sajó)	m	u-m	m-szl	u	m-szl	m	m
55. Vadász (Felső)	szl	u-m	u	m	szl-m	m	m
56. Vámos (Sajó)	m	u	m-u	m-u	m	m-u	m-szl
57. Viszló	szl	szl-u-m	szl-u	szl-u	m-szl	szl-u-m	m
58. Vitény	m	m-u	m-u	m-u	m-szl	m	m
59. Váralja (Boldogkő-)	szl	m-u	m-u	m-u	szl-m	-	m
60. Vasvári (Nyír)	u	m-u	m-u	m-u	m-u	m-szl-u	m-szl-n
61. Újhely (Sátoralja-)	m	m-u-szl	u	u	m-szl	m	m
62. Újlak (Aba-)	-	u	u	u	m-szl	m	m
63. Zsolca (Felső-)	szl	u-szl	szl	szl	m-szl	m-szl	m

UKRAINISCHE STREUSIEDLUNGEN DES 18–19. JAHRHUNDERTS IM
NORDOSTEN DES HEUTIGEN UNGARN

1. Über die Geschichte, Ethnographie und Volkssprache der Ukrainer in Altungarn liegt auf ungarisch eine reiche Literatur vor. Im Dunkel blieb jedoch die Geschichte, Volkskunde und Sprache der ukrainischen Streusiedlungen, die es im 18–19. Jahrhundert auf dem Gebiet des heutigen Ungarn gab. Die vorliegende Arbeit will über die Entstehung, die Topographie, die Bevölkerungszahl und schließlich das Verschwinden dieser ethnischen und sprachlichen Streusiedlungen einen allgemeinen Überblick bieten. Als Quellen dienten in erster Linie lokalhistorische und statistische Werke, die Bände über die amtlichen Volkszählungen. Die weitere Präzisierung von Details, die in dieser Arbeit innerhalb des allgemeinen Bilds nur angedeutet werden, bleibt Aufgabe der Archivforschungen.

2. Über die Anfänge der karpatoukrainischen Geschichte gibt es bekanntlich mehrere gegensätzliche Meinungen. Als erwiesen kann heute gelten, daß die Ukrainer seit dem angehenden 13. Jahrhundert von Osten her in die früher unbewohnten Gebiete der Nordostkarpaten zuwanderten, die sich im Besitz verschiedener Grundherrschaften befanden (in ansehnlicher Zahl blieben Kontrakte erhalten, in denen die Gutsherrschaften Siedlungsunternehmer, Siedlungsvögte [ung. kenéz, soltész] beauftragten, Siedler anzuwerben und Dörfer zu gründen). Als um die Mitte des 16. Jahrhunderts die Herzlande Altungarns vom Türken besetzt wurden, dezimierten die Kriegsläufe die ungarische Bevölkerung dieser Landstriche. Die Gutsherren warben schon im 16–17. Jahrhundert fallweise in die entvölkerten Dörfer Untertanen aus den Nordostkarpaten zu Saisonarbeiten (Schnitt, Mahd, Rebbau) an und versuchten sich auch mit Siedlungen. Das größte Siedlungswerk war im untersuchten Gebiet die Ansiedlung der Heiducken (ung. hajdú) genannten ungarischen Bauernkrieger am Anfang des 17. Jahrhunderts. Ukrainische Untertanen ließen sich in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in einigen Dörfern der Komitate Abaúj und Szabolcs nieder. Franz II. Fürst Rákóczi hatte in seinen Heeren zeit des ungarischen Freiheitskampfes am Anfang des 18. Jahrhunderts auch viele ukrainische Untertanen, von denen sich viele nach der Niederwerfung des Kampfes in den ungarischen bzw. entvölkerten Dörfern des untersuchten Gebietes niederließen.

3. An der großen Kolonisationsbewegung, die sich im 18. Jahrhundert in Altungarn (im sog. historischen Ungarn) entfaltete, waren auch die Ukrainer beteiligt. Zu dieser Zeit entstanden nicht nur die ukrainischen Streusiedlungen in der heutigen Vojvodina (Jugoslawien), sondern auch eine Reihe von Streukolonien in den Komitaten Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs und Sathmar (Szatmár). Leider sind im Ortsverzeichnis von 1773 nur die ukrainischen Siedler im Szabolcser und Sathmarer Land und auch diese mangelhaft ausgewiesen. Dieses Quellenwerk, das über die damaligen ethnischen Verhältnisse das einzige umfassende Bild bietet, wurde von A. PETROV bearbeitet, ohne daß er auf seiner Karte und in seinen Annotationen die Irrtümer des Originalwerks behoben hätte. (Aufgrund der Daten des Quellenwerks von 1773 wurde die Kartenskizze 1 dieser Studie erstellt.) Ein glaubwürdiges Bild erhalten wir aus Bidermanns Arbeit, der auch die nördlicher gelegenen ukrainischen Siedlungen ohne Fehl aufzählt.

4. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts wurde in Ungarn keine landweite Volkszählung vorgenommen, die auch die ethnischen und sprachlichen Verhältnisse in

Betracht gezogen hätte. So haben wir über diese Periode nur Streubelege zur Hand. Aus SZIRMAYS Monographie geht der Name der 10 Dörfer im Sathmarer Land hervor, in denen Ukrainer lebten, ihre Zahl aber ist nicht angegeben. Aus den Arbeiten MAGDAS wissen wir nur, in wieviel Dörfern der einzelnen Komitate Ukrainer lebten, jedoch werden die Namen der Ortschaften nicht angegeben. Ausführlichere Kenntnisse vermittelt uns nur das 1836–40 erschienene große Werk von FÉNYES (vgl. Kartenskizze 2.). Aufgrund der statistischen Daten über die Glaubenszugehörigkeit nahm er im untersuchten Gebiet in 54 Dörfern ukrainische Einwohner an. Überraschenderweise wies er im Szabolcser Land überhaupt keine Ukrainer aus und begründete das damit, daß die Szabolcser Ukrainer besser ungarisch als ukrainisch sprächen. Nach den Angaben von FÉNYES lebten im untersuchten Gebiet Ungarns um 1840 rund 30 000 Ukrainer. Nehmen wir an, daß im Szabolcser Land weitere 5000–10 000 Ukrainer lebten, die FÉNYES nicht in Betracht gezogen hatte, so können wir die Zahl der Ukrainer mit 35 000–40 000 ansetzen (in seinem späteren, 1842 erschienenen Werk wies FÉNYES im Komitat Szabolcs 3000 Ukrainer aus.). Die Daten eines weiteren Buches von FÉNYES, erschienen 1847, führen zu einer ähnlichen Gesamtziffer, insofern er die Zahl der Ukrainer in Abaúj mit 15 128, in Borsod mit 5668, in Szabolcs mit 3194 und in Sathmar mit 4494 angibt. Zählt man die etwa 3000 Ukrainer der beiden südlichen Kreise des Zempléner Landes hinzu, steigt die Gesamtzahl der Ukrainer auf über 30 000. In seinem Ortsnamenregister von 1851 korrigierte FÉNYES seine früheren Fehler zum Teil (s. Kartenskizze 3). Im untersuchten Gebiet Ungarns bildeten die Ukrainer einen geringen Bruchteil der Gesamtbevölkerung. Das Borsoder Land zählte beispielsweise 1836–40 knapp 200 000 Einwohner. Zur selben Zeit gab es hier 8000 Ukrainer, also 4 Prozent der Gesamtbevölkerung des Komitats. Die Kartenskizzen der vorliegenden Arbeit zeigen nicht das gesamte Siedlungsnetz, so daß die relativ dichte Punktstreuung die Leser nicht irreführen sollte.

5. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts führte die österreichische Regierung in Ungarn zwei Volkszählungen durch: 1851–52 und 1857. In beiden Fällen wurden die Einwohner auch nach ihrer nationalen Zugehörigkeit befragt. Die nach Komitaten zusammengefaßten Daten kennen wir aufgrund der Arbeiten von RIDERMANN. Die österreichische Verwaltung wies 1857 an Ukrainern in Borsod 9800, in Abaúj-Torna 13 000, in Szabolcs 5430, in Sathmar 13 020, insgesamt (ohne die südlichen Kreise von Zemplén) 41 250 Ukrainer aus. Diese Zahlen entsprechen annähernd den früheren Angaben von FÉNYES. Es ist nicht unwesentlich, daß zwischen den beiden österreichischen Zählungen beträchtliche Abweichungen bestehen, so daß man auch diese nicht als völlig zuverlässig nehmen kann. Die Daten der österreichischen Zählungen spiegelt auch CZOERNIGS Karte wider. Die Ortsregister der Zeit bieten dagegen völlig widersprechende Daten. (Zum Vergleich s. die Kartenskizzen 3 und 4.) Das österreichisch orientierte Ortsregister von 1863 nennt im Komitat Abaúj einzig die Bewohner des Dorfes Mogyoróska Ukrainer. Dagegen weist die 1867er Statistik von FÉNYES im Kreis Szikszó des Komitats Abaúj 4014, im Kreis Szántó 3219 Ukrainer aus.

6. Die alle zehn Jahre vorgenommenen amtlichen Volkszählungen in Ungarn begannen 1869. Damals wurde die Bevölkerung nach ihrer Muttersprache noch nicht befragt. Aufgrund der muttersprachlichen Zugehörigkeit der schulpflichtigen Kinder stellte K. KELETI nachträgliche Berechnungen an. Seinen Angaben nach lebten damals in Abaúj 4816 Ukrainer, in Borsod 3335, in Torna 862, in Szabolcs 1301, in Sathmar 2356. Das ergibt in den angeführten Komitaten eine Gesamtziffer von 12 670 Ukrainern. Von da an ging die Zahl der Ukrainer bis zum Ende des 19. Jahrhunderts im hier untersuchten Gebiet Ungarns rapide zurück. 1880 gab es nur mehr in 11 Gemeinden ukrainische Gruppen, deren Gesamtzahl jeweils über 50 lag. Am Anfang des 20. Jahrhunderts gingen die ukrainischen Streusiedlungen auf eine verschwindend geringe Ziffer zurück. Beachtenswert ist, daß die ukrainischen Dörfer von Borsod, Abaúj und Zemplén bei den Zählungen von 1880 bis 1910 nicht als ungarische, sondern als slowakische ausgewiesen wurden, weshalb P. BALOGH ihre Einwohner als slowakisierte Ukrainer betrachtete. Diese Frage hätte jedoch ein Sprachwissenschaftler entscheiden müssen, nicht aber die mit der Zählung beauftragten Beamten.

7. Die ukrainische Bevölkerung im untersuchten Gebiet Ungarn war überwiegend griechisch-katholisch, aber nicht alle griechisch-katholischen Glaubens waren zugleich ukrainischer Herkunft. In diesem Teil Ungarns hatte die griechisch-katholische Kirche auch viele Gläubige unter den Ungarn sowie den magyarisierten Serben und Rumänen.

Im Komitat Szabolcs benutzten die griechisch-katholischen Pfarrer schon um die Mitte des 19. Jahrhunderts in der Liturgie das Ungarische. Die kirchenslawische Liturgie war schon 1804 ins Ungarische übersetzt worden. Auch organisatorisch kam es zur Absonderung der ungarischen griechischen Katholiken. Seit dem Jahre 1843 hatten sie in Hajdúdorog einen eigenen Präses, und seit 1812 einen Bischof. Somit wurde der Sprachwechsel in den ukrainischen Streusiedlungen durch die Kirche nicht erschwert, sondern gefördert.

8. Die Geschichte der ukrainischen Streusiedlungen beweist den überaus langwierigen Ablauf ethnischer Prozesse. Bei einer verstreuten Volksgruppe, die zwischen die Massen eines fremden Volkstums eingeklemt war und deren Angehörige zumeist in gemischten Siedlungen lebten, dauerte der Sprachwechsel nahezu 200 Jahre. Die ethnokulturelle Assimilation aber ist bis heute noch nicht abgeschlossen, so daß sich in dieser Hinsicht der Ethnographie und der Linguistik schöne Aufgaben bieten.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1964 *Földművelés a Hegyközben*. Bp.
- Балецкий, Э.
1956 *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии*. *Studia Slavica* II. Bp.
- 1958 *Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии*. *Studia Slavica* IV. Bp.
- BALOGH István
1960 *Ólaskertek nyomai a Tisza mentén*. NK V. 1.
- BALOGH Pál
1902 *A népfajok Magyarországon*. Bp.
- BÉLAY Vilmos
1943 *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. századig*. Bp.
- BIDERMAN, H. I.
1862, 1867. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*. I—II. Innsbruck.
- BONKÁLÓ Sándor
é. n. *A rutének (ruszinok)*. Bp.
1915 *A szlávok*. Bp.
- BOROVSKY Samu—SZIKLAY János (szerk.)
1896 *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Bp.
- BOROVSKY Samu (szerk.)
1900 *Zemplén vármegye*. Bp.
1907 *Szatmár vármegye*. Bp.
1909 *Borsod vármegye története*. I. Bp.
- BRAUN Róbert
1933 *Nemzetiségi statisztika*. Századunk, VIII.
- B. R. A. P.
1863 *Magyarország helységnévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával*... Pest.
- BROMLEJ, Ju. V.
1971 *Etnosz és etnoszociális szervezet*. NKNT V—VI.
- CSÁNKI Dezső
1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. Bp.
- CSAPLOVICS, J.
1821 *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn*. I—II. Wien.
- CSÁSZÁR Edit
1932 *A hajdúság kialakulása és fejlődése*. Debrecen.
- CZOERNIG, K. F.
1855 *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie*. Wien.
1855, 1857 *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*. I—III. Wien.
- DANKÓ Imre
1956 *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete*. Ethn. LXVII.
- Деже, Л.
1967 *Очерки по истории Закарпатских Говоров*. Bp.
- DÓCZY József
1830 *Európa tekintete*. IX. Bécsben.
- DVORZÁK János
é. n. *Magyarország helységnévtára*. Bp.
- ERNYÉY József
1904 *Oláh vagy valach?* Ethn. XV.
- FÉNYES Elek
1836—1840 *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt iartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Pesten.
1842—1843 *Magyarország statistikája*. I—III. Pest.
1847 *Magyarország leírása*. Pesten.
1851 *Magyarország geographiai szótára*. I—IV. Pesten.
1867 *A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint*. Pest.
- FÜGEDI Erik
1966 *A 18. századi lélekösszeírások története*. Demográfia, IX.

- GANCKAJA, O. A.—TYERENTYEVA, L. H.
1971 *Etnikus folyamatok és a család.* NKNT V—VI.
- GROZDOVA, I. N.
1971 *Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében.* NKNT V—VI.
- GUNDA Béla
1966a *Etnografické vzťahy medzi Ukrajinici a Maďary.* — Sborník Družby Pěti Bratrských Univerzít. Praha.
1966b *Ethnographica Carpathica.* Bp.
- GYÖRFFY György
1966 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Bp.
- GYÖRFFY István
1942 *A hajdúk eredete.* — Magyar nép — magyar föld. Bp.
- HODINKA Antal
1909 *A munkácsi görög katolikus püspökség története.* Bp.
- HORNYÁNSZKY, V.
1857—1864 *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn.* Pest.
- ILA Bálint
1944, 1946, 1969 *Gömör megye.* II, III, IV. Bp.
- INCZEFI Géza
1970 *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján.)* Bp.
- KARÁCSONYI János
1924 *A görög katolikus magyarok eredete.* Bp.
- KELETI Károly
1871 *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából.* Pest.
1881 *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Értekezések a társadalmi tudományok köréből.* VII/2. Bp.
- KISS Lajos
1961 *Régi Rétköz.* Bp.
- KNIEZSA István
1932 *A szlávok.* Bp.
1943 *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei.* Debrecen.
- KOLLERFFY Mihály
1878 *A magyar korona országainak helységnevtára.* Bp.
- KOVACSICS József (szerk.)
1957 *A történeti statisztika forrásai.* Bp.
1963 *Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. Magyarország történeti demográfiaja.* Bp.
- Lexicon locorum*
1920 — *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Bp.
- LIZANEC, P. M.
1970 *Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. (A Kárpáton túli ukrán nyelvjárások alapján.)* Uzshorod.
- MAGDA Pál
1819 *Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása.* Pest.
1832 *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze.* Leipzig.
- MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648).* Bp.
- MAKSAY Ferenc
1940 *A középkori Szatmár megye.* Bp.
- ORTUTAY Gyula
1939 *Rákóczi két népe.* Bp.
1940 *Fedics Mihály mesél.* ÜMNGy I. Bp.
- PAPP György
é. n. *Szabolcsi görög katolikus parochiák. Kny a Vármegyei Szociográfia „Szabolcs vármegye” c. kötetéből.*
- PÁPAI Béla
1963 *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867). Magyarország történeti demográfiaja (szerk. Kovacsics József).* Bp.
- PERÉNYI József
1954 *A ruszinok történetének vázlata.* Bp.
- PETROV, A.
1905—1914 *Материалы для истории угорской руси I—VII.* Petrograd.
1924 *Národopisná mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773.* Praha.
- PODHRADESKÝ György
1922 *A Felföld nemzetiségi viszonyai.* Föld és Ember II.
- POLYÁNSZKY Gyula
1897 *A görög katolikusok Zemplén vármegyéjében. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.* III. Sátoraljaújhely.
- RÁCZ István
1969 *A hajdúk a XVII. században.*

- Magyar Történeti Tanulmányok
II. Debrecen.
- SCHWARTNER, M.
1798 *Statistik des Königreichs Ungarn.*
I—II. Pest.
- SIRÁCKY, J.
1966 *St'ahovanie Slovákov na Dolnú
zem v 18. a 19. storočí.* Bratislava.
- SZABÓ István
1937 *Ugocsa megye.* Bp.
1942 *A magyarság életrajza.* Bp.
- SZABÓ Oreszt
1913 *A magyar oroszokról. (Ruthének)*
Bp.
- SZIRMAJ Antal
1804 *Notitia historica comitatus Zemp-
leniensis.* Buda.
1809—1810 *Szathmár vármegye fekvése,
történeti és polgári esmérte.* I—II.
Budán.
- SZTRIPSZKY Híador
1910 *A magyarországi ruténség nép-
rajzi térképe (Etnografična karta
Uhorskoji Rusi.)* NÉ XI.
- TÁLASI István
1971 *Hozzászólás Bromlej, Ju. V. refe-
rátumához.* NKNT V—VI.
- THIRING Gusztáv
1936 *Az 1804. évi népösszeírás. Statisz-
tikai Szemle, XIV. 1.*
1938 *Magyarország népessége II. Jó-
zsef korában.* Bp.
- TOMASIVSZKIJ, Sz.
é. n. *Uhorski Rusini vsvüllü mad'arskoj
urjádovoj statistiki.* Kiev.
1910 *Etnografična karta Uhorskoji Ru-
sí.* S. Peterburg.
- TÓTH-SZABÓ Pál
1903 *Torna megye régi oláh telepei.*
Ethn. XIV.
- VERESS Miklós
1962 *Szabolcs megye népességi viszó-
nyai a 18. században.* Történeti
Statisztikai Évkönyv 1961—
1962. Bp.
- VRÁBÉLY Mihály
1891 *A bácskai ruthénekről.* Ethn. II.
- ZSATKOVICS Kálmán
1890 *A magyarországi oroszok történet-
írása.* Századok, XXIV.

MAGYARORSZÁG DÉLSZLÁV NEMZETISÉGEI

A hazai délszlávok eredetével és történetével több kutató (UNYI Bernárdin, PÁVEL Ágoston, POPOVIĆ J. Dušan, HODINKA Antal, BARANYAI Tivadar stb.) foglalkozott, de egyetlen összefoglaló történeti vagy néprajzi dolgozat sem készült.¹ A délszláv népcsoportok történetére és néprajzára a megyei monográfiákban találjuk a legtöbb adatot. Ennek az irodalomnak a nagyobb része történelmi, kisebb része néprajzi adatokat tartalmaz. A történelmi dolgozatok szerzői általában megelégedtek az adott etnikai csoport általános megnevezésével (pl. bunyevác, sokác), és nem törekedtek közelebbi meghatározásra. Igen gyakori sajnós, hogy a „rác” elnevezést használják, amely pontatlansága miatt sok zavart okoz. A néprajzi vonatkozású dolgozatok leíró jelleggel készültek.

A hazai délszlávok nemzetiségi hovatartozás szerint horvátnak, szerbnek vagy pedig szlovénnek vallják magukat. Számuk a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének a becslése szerint: 94 700 horvát, 7000 szerb és 5500 szlovén, összesen 107 200 fő. Etnikailag az alábbi csoportjait találjuk:

1. HORVÁTOK

- I. **Bun y e v á c o k.** Egy etnikai csoportot alkotnak, lakóhelyük: Baja, Bácsalmás, Csávoly, Csikéria, Felsőszentiván, Gara, Katymár, Vaskút és Mátételek.
- II. **S o k á c o k.** Négy etnikai csoportjuk ismert:
  - a) Bácskai sokácok: Hercegszántó (a többi falu Jugoszláviához tartozik).
  - b) Mohácsi sokácok: Mohács és Mohácsi-sziget.

¹ UROSEVICs Danilo, 1969. 83–105. A magyarországi délszlávok története című könyvében „A sokácok és bosnyákok” fejezetet „A Pécs környéki bosnyákok népviselete” című szakdolgozatomból másolta át, hivatkozás nélkül. Csupán az általam használt hivatkozásokat jelzi.

c) Falusi sokácok: Nagykozár, Magyarsarlós, Lothárd, Birján, Olasz, Belvárdgyula, Monyoród, Versend, Lánycsók, Töttös, Erdősmárok, Maráza, Kátoly.

d) Dráva menti sokácok: Kásád, Alsószentmárton és Beremend. (Lásd a baranyai háromszöget.)

III. B o s n y á k o k: Áta, Kökény, Németi, Pécsudvard, Pogány, Szalánta, Szemely, Szökéd és Szőke.

IV. E g y é b h o r v á t c s o p o r t o k:

a) Dráva menti horvátok I.: Drávasztára, Révfalu, Drávakeresztúr, Felsőszentmárton, Lakócsa, Potony, Szentborbás, Tótújfalu.

b) Dráva menti horvátok II.: Berzence, Bélavár, Vízvár, Heresznye, Babócsa, Bolhó, Tarony.

c) Somogyi horvátok: Tótszentpál, Táská, Buzsák (megmagyarosodva).

d) Muraközi horvátok: Murakeresztúr, Tótszentmárton, Tótszerdahely, Semjénháza, Petrivente, Fityeháza, Légrádhegy, Belezna, Molnári.

e) Nyugati — gradiscei horvátok I.: Narda, Horvátzsidány, Peresznye, Ólmod, Felsőcsatár, Szentpéterfa, Horvátlövő.

f) Nyugati — gradiscei horvátok II.: Bezenye, Fertőhomok, Hidegség, Horvátkimle, Kopháza, Und.

V. R á c - h o r v á t o k: Bátya, Dusnok, Érd, Ercsi, Tököl.

2. SZLOVÉNOK

Alsószölnök, Apátistvánfalva, Felsőszölnök, Kétvölgy, Rábatótfalu, Szakonyfalva, Orfalu, Őriszentpéter.

3. SZERBEK

a) Mohács és térsége: Mohács, Lippó, Illocska, Magyarbóly, Villány, Somberek, Sárok, Erdősmecske, Medina, Borjád, Nagybudmér.

b) Békés — Csongrád: Deszk, Szőreg, Újszentiván, Magyarcsanád, Battonya.

c) Pest és környéke: Budakalász, Csobánka, Lórév, Ráckeve, Százhalombatta, Szentendre, Tököl, Szigetcsép (Budapest).

Az etnikai csoportok elnevezésénél a nép által használt megkülönböztetést és földrajzi elhelyezkedésüket vettük figyelembe. Az etnikus jegyek ismeretetésére ez alkalommal nem térünk ki.

Az eredetükről és betelepedésükről kialakult nézeteket, a hazai és a jugoszláv irodalom alapján, két csoportba oszthatjuk. A kutatók egy része azt igyekszik bizonyítani, hogy a délszlávok — köztük elsősorban a sokácok és a Dráva menti horvátok — honfoglaláskor itt talált szláv őslakoságnak a

egyenes utódjai lennének, akik hazánk déli: Baranya, Somogy, Zala és Bácska területeire a 6–7. században telepednek le.² A másik csoport azt állítja, hogy honfoglalás után (10–16. sz.), a török hódoltságot megelőzően az említett ország déli területein nincsenek délszláv települések.

Mindkét nézetet a nyelvi és okleveles emlékeink összegyűjtése alapján így nem fogadhatjuk el. A szlávok az egykori Pannónia területén, valamint a Duna–Tisza közén, az első feljegyzések szerint az 5. sz. első felében már megjelennek.³ A nagy népvándorlás, amellyel a délszlávok nagy tömege betelepült, a 6. sz. vége felé vagy a 7. sz. első felében ment végbe.⁴ A mai Dunántúl déli megyéit két szláv testvérnép foglalja el. A szlovénok *A magyar honfoglalás kútfoi* című mű szerint „lassan már a 6. században megszállták a tőlük manapság is lakta vidéket”.⁵ A szlovénokat és a horvátokat elválasztó határvonalat pontosan nem ismerjük, feltehető, hogy a mai Zala és Somogy megye találkozásánál kereshető. A Dunántúl nyugati csücskében élő szlovénoknak a magyarság megjelenésekor már állami és egyházi szervezetük van.⁶ Pribina hercegség (840) néven ismert, amelyen később fia, Kocelj (861–874) uralkodott.⁷ Területileg magába foglalta Dunántúl déli részét. Északi határa: Répce, Marcal, Bakony, Koppány, Sárvíz és Duna árterületének irányában húzódott.⁸ A Dunántúl délkeleti részén élő horvátok a magyarok megjelenése előtt szlovén tartományhoz tartoztak, míg a Duna–Tisza közén élő szlávok (szerbek) a bolgár birodalomnak az alattvalói voltak.⁹

A magyarság megjelenésével a délszlávok délre történő lehúzóda nem ment minde ellenállás nélkül. Bajor püspökök a pápának írt levelei szerint 900-ban, Kocelj egykori Pannóniájából¹⁰ a Dráván túli területekre menekült a szlávság nagy tömege a magyarság elől.¹¹ Feltehető, hogy a szervezett katonai ellenállás a hercegség szlovén lakta vidékén nagyobb volt. A 9. század vége felé, Tomisláv dalmát herceg vezetésével csak véres harcok árán sikerült a horvátoknak a magyarok terjeszkedését a Dráva felső szakaszánál megállítaniuk és a kalandozásoknak véget vetniük.¹² Másképpen alakult a helyzet a Duna–Tisza közén és a Dunántúl keleti részén, ahol a magyarok

² PAVIČIĆ, S. 1953, 7–10.

³ *Historija naroda Jugoslavije* I., 1953, 66.

⁴ PAVIČIĆ, S. 1953, 7.

⁵ *A Magyar Honfoglalás Kútfoi*, 1900, 328.

⁶ KNIEZSA István, 1938, 428.

⁷ *Historija naroda Jugoslavije* I., 1953, 125.

⁸ HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, 1935. I. 83.

⁹ *Historija naroda Jugoslavije* I., 1953, 245–254.; HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, 1935. I. 79–81.

¹⁰ SIŠIĆ, F., 1962, 121.

¹¹ ČRNJA, Z., 1965, 121.

¹² ČRNJA, Z., 1965, 114.

településeit a kedvezőbb földrajzi viszonyok következtében jóval délebbre találjuk. A magyarok letelepedésével a 9–10. században a délszlávok által lakott terület nyugaton a Dráva mellé, míg keleten a Zselicség, Mecsek és Sárköz vonaláig szorult vissza. Korábbi útjukat számos helynév jelzi, amely a 11. században már csak szórványként jelentkezik. Az Árpád-házi királyok ideje alatt sűrűen lakott településeket találunk: Kanizsa és a Kis-Balaton patakjainak környékén, Külső-Somogyban — különösen a Kapos, Koppány, Sió és Balaton felső részén húzódó völgyek mentén, valamint a Zselicségben, a Mecsektől délre és keletre, a Duna és a Dráva által közrefogott mocsaras és dombos térségben. A Duna mentén két nagyobb települési folt mutatható ki: Baja környékén és a Dunát–Tiszát összekötő csatorna csücskétől délre.¹³

A helynevek világosan bizonyítják, hogy ezekben a falvakban a magyarság megjelenését követő évszázadokban a délszlávok és a magyarok vegyesen vagy egymás mellett laktak. A nevek megmaradása is ennek tulajdonítható, hiszen a magyaroknak a névadáshoz megvolt a maguk szókinccse és nem volt szükségük azt a szlávoktól kölcsönözni. Itt maradásukhoz hozzájárult az a politikai viszony, amely a magyarok és a déli szomszédjaik között kialakult. A krónikások megemlítik, hogy a szerbek részt vettek a ménfői (1044) csatában, később Pozsony (1051) védelmében.¹⁴ Az Árpádok ideje alatt ez a baráti kapcsolat a két uralkodóház között II. Béla idején még szorosabb lett: ő ugyanis feleségül vette István főzsupán Ilona nevű leányát.¹⁵ Kálmán és a 12 vezető horvát nemzetség között 1102-ben megkötött egyezmény értelmében a két királyságnak egyazon uralkodója lett.¹⁶ IV. Bélának nemcsak a tatárok ellen, hanem az Ottokárral vívott harcban is segítséget nyújtottak.¹⁷ A tatárok elől védelmet nyújtó Samibor lakóinak a király nemesi oklevelet adományozott.¹⁸ Katalin nevű unokája I. Uros szerb király fiához ment nőül.¹⁹ A délszlávok megmaradásához a Dunántúl déli területein — állandó átszivárgásuk Horvátországból és Szlavóniából — a gazdasági okok mellett a fenti tényezők is nagyban hozzájárultak.

Az Árpád-kori oklevelek szerint szláv földbirtokosok, adószedők és jobbágyok megtalálhatók: 1266-ig Beszen nevű falu (Pogány és Nagypárad között feküdt) szlavón hercegség birtoka volt. 1241 előtt a baranyai adószedők között egy Lippo nevű egyént találunk. 1296-ban a várjobbágyként

¹³ KNEZSA István, 1938, 423–433.

¹⁴ JUGA Velimir, 1913, 9.

¹⁵ JUGA Velimir, 1913. 10.

¹⁶ ŠIŠIĆ, F. 1962. 145–146.

¹⁷ JUGA Velimir, 1913, 10.

¹⁸ A samibori múzeum őrzi IV. Béla adományozó oklevelét (erről ott-tartózkodásom idején volt alkalmam meggyőződni).

¹⁹ JUGA Velimir, 1913. 10.

emlegetett Iváni Jovánka, János, Jakab és Demeter nevű gyermekeiről tesz említést az oklevél.²⁰ 1285-ben Baranya közéletében Budmir nevű család játszott szerepet.²¹ A nemesek névsora között 1290-ben Bogdán nevűeket találunk, aki ket1328 – 31-ben királyi emberekként említene.²² Ez a néhány adat jól jelzi, hogy a délszlávok tömeges délre való lehúzóódása a már említett területeken a 11. sz. második felében megszűnt. Sokan közülük a magyarok szolgálatában álltak és itt maradtak. A szórványként megmaradt és magyarsággal körülvevett délszláv lakosság Baranya, Somogy és Zala északi térségében egy-két évszázad alatt asszimilálódik.

A horvátok nagyobb betelepüléséről a 13. század elejéről csak Zselicségből van adatunk.²³ Ezenkívül a pécsi és a pécsváradi oklevél jövevényekről tesz említést.²⁴ 1333-ból ránk maradt okirat megemlíti Mohács lakóit, azt mondja: „hospites de villa Mohach”, azaz: a mohácsi jövevények.²⁵ Eredetüket a szerző nem említi, de feltételezhető, hogy azok délről jöttek.

A honfoglalást átélte és itt maradt délszláv lakosság kimutatására csak a nyelvészek tettek kísérletet;²⁶ a régészet az emlékek feltárásával adós maradt. A nyelv történeti rétegét kutatva PAVIČIĆ az archaikus emlékek mellett, a jellegzetes nyelvjárások kialakulásában nem veszi észre, hogy igen nagy szerepet játszanak a 14–17. század közötti migrációk. NÉMETH Béla szerint a Tót nevű falvak ama települések közé tartoztak, ahol a szlávosság összeszorult és legtovább megmaradt, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a szláv eredetű helynevek egy részét sem. Beolvadásuk a nagy délszláv migrációk idején történt.

„A szerbek vándorlása hazánk felé IV. László idejében indult el, amikor a Drina és a (1286–1290) Morava közt elterülő bánágot és Boszniát IV. László sógora – Drágutin István szerb király – kerítette hatalmába.”²⁷ A legrégebbi szerb települést Csepel szigetén találjuk, amelynek lakóit 1404-ben telepítették le.²⁸

A délszlávok tömeges bevándorlása hazánk területeire három különböző időszakban ment végbe. A betelepülésre vonatkozó első megegyezés Magyarország és Szerbia között a nikápolyi esata (1396) után jött létre, amikor Zsigmond király felismerte, hogy a török hódítás nemcsak a délszláv népekre jelent veszélyt, hanem a magyaroknak is. A megegyezésben, amely 1403 vagy

²⁰ GYÖRFFY György, 1963, 284–336.

²¹ GYÖRFFY György, 1963, 290.

²² GYÖRFFY György, 1963, 287.

²³ KNIEZSA István, 1938, 430.

²⁴ GYÖRFFY György, 1963, 256–264.

²⁵ FÖLKER József, 1900, 15.

²⁶ PAVIČIĆ, S., 1953, 7–10.

²⁷ ÚNYI Bernárdin, 1947, 46.

²⁸ SZALAY László, 1861, 143.

1404 elején jött létre, Zsigmond király István despotának a török kérdésben szabad kezet adott, ugyanakkor megtette Becse és Becskerek földesurává és megajándékozta Mocsva, Belgrád és Tulubác helységekkel, 1404-ben pedig Torontál megye főispánjává nevezte ki.²⁹ A török sikeres balkáni terjeszkedése arra kényszerítette Magyarország akkori vezetőit, hogy az ország déli határait a megerősítés mellett kiterjesszék. 1433-ban Brankovics György Belgrád és környékét átadta a magyar királynak, és helyébe a következő javakat kapta: Becsét, Világost, Zalánkeményt, Tokajt, Böszörményt, Túrt, Debrecent, Szatmárt, Varsányt, Regécet, Munkácsot, Tályát és egy budai házat.³⁰ A szerb, horvát és bosnyák vazallusoknak a magyar koronához kötődő érdekeltségének ezt a módját a korábbi századokban is megtaláljuk.

A szövetség létrejötte világosan igazolja, hogy az első betelepülők között ott találjuk a volt uralkodó családokat, azok hozzátartozóit, alattvalóit, harcosait, akik a török elől menekülve személyüket és vagyonukat igyekeztek megvédeni, de velük egyidőben jelentős számú jobbágynépesség is letelepült. A 14. század második felében a szerbek településeit megtaláljuk a Duna bal partjától, míg a horvátok átjövetele a Drávánál erőteljesebb lett. Nagy Lajos 1366-ban kéri a bosnyák ferenceseket, hogy a meghódított déli végekre hittérítőket küldjenek.³¹ XI. Gergely pápa 1376-ban a bosnyák ferences rendtartományhoz írt levelében megengedi, hogy működésüket kiszélesítsék Magyarország három egyházmegyéjére: a pécsire, a kalocsaira és a csanádira. Indok: „mivelhogy az itt élő szlávok nyelvét a magyar papság nem érti, éppen ezért lelkileg nem gondolhatja”.³² 1386-ban Orbán pápa elismerését fejezte ki Nagy Lajos királynak, hogy a pécsi, kalocsai és csanádi püspökkel egyetértve támogatta a ferencesek eredményes hittérítő munkáját.³³

A tömeges migrációk megindulnak Szerbia elestével, majd Bosznia-Hercegovina szétesésével még erősebben folytatódnak. 1421 után Brankovics Györggyel számos szerb földbirtokos és mintegy 80 000 személy kap bebocsátási engedélyt hazánk déli területeire.³⁴ Letelepedésükre az egykori ferencesek tevékenysége enged következtetni. 1420-ban kiadott pápai engedély alapján épül fel Tolna megyében, Ozorán, a ferencesek zárdája,³⁵ 1422-ben pedig Kusolyon (Szilágy m.) — azzal a reménnyel, hogy a „schiz-

²⁹ KOSAVAC, M., 1932, 14.

³⁰ SZAMOTA István, 1892, 81.

³¹ FERMEDZSIN, I., 1890, 9.

³² UNYI Bernárdin, 1947, 40.

³³ UNYI Bernárdin, 1947, 49.

³⁴ BUCHMANN Károly, 1936, 7.

³⁵ FERMEDZSIN, I., 1890, 16.

maticus” jobbágyokat római katolikus vallásra térítik.³⁶ 1437-ben Szerém, Bodrog és Bács megyében annyi volt az óhitű szerb és bosnyák eretnek,³⁷ hogy IV. Ince pápa inkvizítort akart kiküldeni, de azt Magyarország akkori helyzete nem engedte meg, mert az állandó török betörések következtében a magyar lakosság északra húzódott. Ezért a déli határok megvédésére letelepített délszlávok megbolygatását nem merték kockáztatni.³⁸ Amikor Murád szultán 1439-ben elfoglalta Szendrő (Smederovo) várát, a környék szerb lakossága közül több száz család hazánkban talál menedéket.³⁹ A török által végbevitt pusztítások Krassó és Keve megyékben arra kényszerítik a délszlávokat, hogy otthonaikat elhagyják, és Magyarországra, a Duna mentén északra húzódnak. I. Albert király engedélyével a Csepel-szigetre is eljutottak.⁴⁰ I. Ulászló az érkező szerb jövevényeket jogokkal és szabadalmakkal ajándékozta meg.⁴¹ 1428-ban megkötött béke értelmében a török megtartotta Ništ, Kruševácot és Golubácot. Lakói, akik nem akarnak a török uralom alatt élni, Magyarországra költöznek, és részben Csepel-szigeten, részben pedig Szentendrén telepednek le.⁴² Kiváltságos levelüket Zsigmond király 1428-ban megerősíti.⁴³ Mátyás király privilégiumukban a visszaköltözés reményében megtartja őket.⁴⁴ Az oklevelekből világosan kivehető, hogy a magyar királyok a korábban letelepültek jogait is elismerték.

Brankovics István, Gregorievics János és Birini Pál vezetése alatt 1459-ben a menekülő szerbek újabb tömege kap bebocsátási engedélyt.⁴⁵ 1465-ben Brankovics Zmaj–Vuk vezetése alatt több ezer család menekül a török elől, és kap menedéket Szerémben, Bácskában és Csongrád megyében.⁴⁶ Kinizsi Pál 1481-ben Brankovics Vukkal kötött megállapodása értelmében⁴⁷ seregével behatol Krušocig, és 50 000 menekültet hoz Magyarországra,⁴⁸ akik közül sokan beálltak Mátyás király fekete seregébe.⁴⁹ A délszlávoknak a déli végekre való betelepítését különösen Mátyás király szorgalmazta. 1483. január 12-t követő négy év alatt 200 000 főnyi szerb került át a török határmenti területekre.⁵⁰ A Kapisztrán-órség Szeged-alsóváros tagjai

³⁶ KARÁCSONYI János, 1924, II. 314.

³⁷ ŠIMUNOVIĆ, R., 1932, 14–23.

³⁸ BUCHMANN Károly, 1936, 6.

³⁹ BUCHMANN Károly, 1936, 7.

⁴⁰ BUCHMANN Károly, 1936, 7.

⁴¹ BUCHMANN Károly, 1936, 7.

⁴² DÁVID György, 1947, 53.

⁴³ CVIJIĆ, J., 1924, 11.

⁴⁴ SZALAY László, 1861, 143.

⁴⁵ BUCHMANN Károly, 1936, 8.

⁴⁶ HORNYIK János, 1868, 531.

⁴⁷ PAVLOVIĆ S., é. n. [1887] 41.

⁴⁸ ÚNYI Bernárdin, 1947, 47.

⁴⁹ PAVLOVIĆ, S., é. n. [1887] 41.

⁵⁰ CVIJIĆ, J., 1924, 13.

között 1480-ban több bosnyák rendtagot találunk, ami a környéken katolikus délszlávokra mutat.⁵¹ A magyar országgyűlés 1481-ben hozott törvényerejű rendeletében a görögkeleti vallású délszlávokat felmentik a római katolikus papság számára szedett tized alól, hogy a betelepülésüket ezzel is elősegítsék.⁵²

II. Ulászlónak és fiának az uralkodása alatt, 1509–1526 között, százezerre becsülik azoknak a számát, akik több hullámban érkeznek, egy részük Maxim metropolita és Monasterly vezetése alatt.⁵³ A tragikus kimenetelű mohácsi csata előtt II. Lajos utasítja Keglevics Pétert, hogy Grozdenovity Tamás, Antal és Varjacsity György menekülteket Bela Stena birtokaira helyezze el, mert fegyverforgatókként igen hasznosak lehetnek.⁵⁴ Siklós és környékét II. Ulászló 1508-ban Stilyánovics István despotának ajándékozta, aki a Morava folyó mellékéről a magával hozott népét hét évig kormányozta.⁵⁵ TORDINÁC szerint Pécsen már voltak bosnyákok a török Magyarországon való megjelenése előtt is.⁵⁶ Bejövetelük II. Lajos uralkodásának az idejére esik. A király és Tomori Pál meghívására 1525-ben jön be Bakity Pál öt testvérével, majd később Bozsity Radity és Monasterlija Péter. Valamennyien sok családot és 10 000 harcost hoznak magukkal. A harcmezőn esett el Bozsity Radity, az ő vezetésével vettek részt a szerbek a mohácsi csatában.⁵⁷ Siklós szomszédságában, Villány mellett fekvő Perecske pusztán 1515-ben jelennek meg a bosnyák ferencesek, és elkezdik a délszláv hívők lelki gondozását.⁵⁸ Az ország középső részébe és Baranyába befogadott jövevények nagy tömege Szerbiából és Bosznia-Hercegovinából való volt. Többségük görögkeleti vallású. Bácskában néhány római katolikus család már 1437-ben megtalálható, míg Baranyában számuk jóval nagyobb volt.⁵⁹

A horvátok áttelepítésének az elindítója Magyarország nyugati megyéibe, a 16. sz. első két évtizedében, a törökök gyakran ismétlődő horvátországi betörései, a lakosság zaklatása, elhurcoltatása és kirablásai voltak.⁶⁰ Áttelepítésüket 1522–1579 között a horvátországi főurak szorgalmazták, akiknek Magyarországon is voltak birtokaik: Zrínyiek, Frangepánok, Batthyányak, Erdődiak és Nádasdyak.⁶¹ II. Lajos 1524. május 17-én keltezett levelében

⁵¹ UNYI Bernárdin, 1947, 62.

⁵² Ivić, A., 1909, 9.

⁵³ BUCHMANN Károly, 1936, 8.

⁵⁴ CVIJIĆ, J., 1924, 13.

⁵⁵ VÁRADY Antal, 1896, 104.

⁵⁶ TORDINÁC, N., é. n. [1887] 1–10.

⁵⁷ PAVLOVIĆ, S., é. n. 46.

⁵⁸ KARÁCSONYI János, 1924, II. 314.

⁵⁹ BUKINAC, B. Fra., 1940, 41.

⁶⁰ THALLOCY Lajos és HODINKA Antal, 1903, I. 327.

⁶¹ KÓVÁGÓ László, 1964, 38.

engedélyezi Batthyány Ferencnek, hogy Enying és Battyán nevű birtokain a menekült horvát jobbágyok házat és gazdasági épületeket építsenek maguknak, és megvédésüket az ellenséggel szemben szükségesnek tartja.⁶² „A XVI. században Vas megyében 54, Sopron megyében 51, Moson megyében 4, Zala megyében 2, Győr megyében 2, Alsó-Ausztriában 54, Pozsony és Morvaországban 20 faluba települt különböző becslések szerint mintegy 60–100 ezer horvát.”⁶³ Az ország nyugati részében a horvátok mellett szerbek bevándorlásáról is tudunk, akik Bakics Pál 1529-es felhívására jönnek be, és Győr, Komárom, Pozsony, Szombathely és Sellye környékén szóródtak szét.⁶⁴

A török elől menekülő délszlávok tömeges befogadásához a 15. században a tatárdúlás is hozzájárult, amikor egyes megyék lakosságának 15–45 %-a kipusztult. A természetes szaporulat mellett a népesség növekedése az idegen betelepülőkkel együtt a 14. század vége felé csak részben egészül ki.⁶⁵ A kipusztult falvak nagy foltokat alkottak, és alkalmasaknak bizonyultak egy-egy érkező csoport befogadására. A délszlávok idejövetelét mindkét nép a közös veszély jegyében szorgalmazta. A déli végekről északra húzódó magyarok helyét a szerbek, horvátok és bosnyákok abban a reményben foglalták el, hogy itt tartózkodásuk csak ideglenes. Amikor a török Magyarország középső részét megszállta, végleges felszabadulásuk reménytelen maradt.

Beköltözésük a hódoltság ideje alatt sem szűnt meg, amikor a kipusztult vagy az elmenekült falvak lakóinak helyébe a török kényszerrel vagy az önként szolgálatukba szegődő martalócokat és jobbágyokat telepíti be. A helyőrség tagjai között számos délszláv fegyverforgatót találunk, akik családjukat is magukkal hozzák. A bajai török katonák névsora között 1542-ben szerbek vannak.⁶⁶ 1543-ban Esztergomba 1058,⁶⁷ 1552-ben Duna-szekesőre 41, Dombóra 25,⁶⁸ Bajára 1557-ben 38,⁶⁹ Siklósra 600, Pécsre 450,⁷⁰ Szigetvárra 100,⁷¹ Bajára 1559-ben 52, 1568-ban 78, 1577-ben 44 martalóc költözik.⁷² Állandó martalóctelegek az alábbi helységekből voltak: Babócsa, Battyán, Bátaszék, Berzence, Békés, Boksán, Buda, Csanád, Csatföld, Csák,

⁶² THALLOCI Lajos és HODINKA Antal, 1903, I. 327.

⁶³ KÓVÁGÓ László, 1964, 38.

⁶⁴ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben: VII. Magyarország II.* 621.

⁶⁵ GYÖRFFY György, 1963, 53.

⁶⁶ ŠIMUNOVIĆ, R., 1932, 14–23.

⁶⁷ POPOVIĆ, J. D., 1963, 207.

⁶⁸ POPOVIĆ, J. D., 1932, 19.

⁶⁹ ŠIMUNOVIĆ, R., 1932, 14–23.

⁷⁰ VÁRADY Antal, 1896, 105.

⁷¹ POPOVIĆ, J. D., 1932, 19.

⁷² ŠIMUNOVIĆ, R., 1932, 14–23.

Csekerd, Csongrád, Dombó, Dombóvár, Döbröcköz, Drégely, Endrek, Endröd, Erdőhely, Esztergom, Földvár, Görösgal, Gyula, Hatvan, Jenő, Kalocsa, Kanizsa, Kaposvár, Karád, Karkmáz, Koppány, Lak, Lippó, Mohács, Nádasd, Nógrád, Paks, Pest, Pécs, Pincehely, Salgó, Segesd, Simontornya, Szabadka, Szarvas, Szeged, Szekszárd, Szentmiklós, Szécseny, Székesfehérvár, Szigetvár, Szolnok, Tarcsa, Temesvár, Vác, Várad, Versec, Világos, Visegrád, Zsámbék stb.⁷³ A helyőrség ellátása címén Siklós környékére 3600, míg Pécs közelébe 2700 délszláv telepedett török parancsra.⁷⁴ Az új jövevények nagy többsége Boszniából jött bosnyák és sokác lehetett.

Az erőszakos telepítéseken kívül a török kedvezmények biztosításával is csalogatta őket. Az 1537-es szabadkai rendház feljegyzései között Szlavóniából és Dalmáciából jött római katolikus lakosságot találunk.⁷⁵ Megjelenésüket Bácskában az új helynevek is jelzik. 1543-tól megtaláljuk Plavna és Obrovac falvakat. Ilyen nevű helységek Dalmáciában is találhatóak.⁷⁶ Lakói bunyevácok, illetve dalmaták voltak, miként egykor nevezték őket.

Tolna megyében a 14. század közepén számuk már jelentős lehetett. 1541-ben a budai pasa engedélyt ad Szigeti Imre prédikátornak Tolnán, hogy az új vallás igéjét szláv nyelven hirdesse.⁷⁷ Tamásiban az 1542-es dikajegyzék szerint szláv zsellérek vannak.⁷⁸ Tolna mezővárosában 1553-as adózási közlő 15 délszláv.⁷⁹ Bátaszék város határa 1565-ben 16 telek kivételével mind „rác” és török használatban állt.⁸⁰ A különböző magyar vállalkozók helyét a megyében 1540-ben délszlávok töltik be.⁸¹ Kolostorukat Grábocon 1587-ben építik fel. Szerzetesei évszázadokon át több megyére kiterjedő munkát végeztek.⁸² Az 1543-as érseki dézsmalajstrom elszlávosított neveiből megtudjuk, hogy szerbek a Duna–Tisza közén az alábbi falvakban laktak: Veresegyháza, Sebesegyháza, Zombor, Pálegyháza, Szegedegyháza, Vastorok, Péterrév és Boldogasszonyfalva. 1572-ben megtaláljuk őket: Kelebiában, Tompán, Ludason, Borsosban, Mátyusházán, Mélykúton, Ivánka-pusztán, később Titelben és Zentán.⁸³

Egykori útjukat a török defterek csak részben jelzik. A baranyai adózók között 1554-ben több mint száz olyan személynevet találunk,⁸⁴ amelyhez

⁷³ POPOVIĆ, J. D., 1963, 207.

⁷⁴ BARANYAI Tivadar, 1942, 191.

⁷⁵ BUKINAC, B. Fra., 1940, 41.

⁷⁶ BUKINAC, B. Fra., 1940, 41.

⁷⁷ Ifj. SZAKÁLY Ferenc, 1969, 31.

⁷⁸ Ifj. SZAKÁLY Ferenc, 1969, 31.

⁷⁹ KÁLDY–NAGY Gyula, 1962, 579–601.

⁸⁰ Ifj. SZAKÁLY Ferenc, 1969, 29.

⁸¹ Ifj. SZAKÁLY Ferenc, 1969, 47.

⁸² RADONIČ, J., 1950, 91.

⁸³ UNYI Bernárdin, 1947, 58.

⁸⁴ KÁLDY–NAGY Gyula, 1960, 1–141.

nem fér kétség, hogy viselőjük délszláv volt. A horvátok által ma is lakott Dráva mentén egy-egy faluban tömegesen felbukkanó nevek arra engednek következtetni, hogy itt egységes és többségükben délszláv nyelvet beszélő falvakat alkottak. A délszláv nevek nagy részét vegyesen és igen elszórtan találjuk. A tömegesen előforduló Tót neveket az összeírás fordítója figyelmen kívül hagyta. CZIRFUSZ János a mai sokácok egyenes elődeit látja bennük.⁸⁵ Ez az állítása azonban magyarázatra szorul, mert a sokácok között ma is megtalálható *Tót* vezetéknév csak részben hozható kapcsolatba a délszlávokkal. A 292 helységben előforduló Tót név összetartozó foltjának kialakulását csak Szlavóniából vagy azon keresztül érkező és a tömegesen letelepült lakóival hozható kapcsolatba, akik között nemcsak délszlávok lehettek, hanem magyarok is. Nevüket a „Tótországna” nevezett Szlavóniáról kapták. A magyarok és a délszlávok pontos arányát nem ismerjük, többségük azonban délszláv lehetett, mert családonként szétszórtan sohasem települtek le. Beköltözésük Boszniából Dubica eleste (1538 – 1540) után történt, amikor a sokácok előzönlöttek Szlavóniát, Bácskát és Baranyát.⁸⁶ A megye betelepítését a török a 16. sz. második felében változatlanul szorgalmazta: 1570-ben Izsép, Darázs, Csanó és Töttös helységek népesülnek be szerbekkel és sokácokkal.⁸⁷ Az újonnan érkezőket csábította az elvadult földek korlátlan hasznosítása és a vallási engedmények.⁸⁸ A jövevények elkülönülése igen korán megindult. Baranyában Ráday nevű földbirtokosról van tudomásunk.⁸⁹

A 16. sz. első felében a déli megyék és a Duna mentének erőteljes benépesítése mellett délszláv szórványokat találunk az Alföld legészakibb részén is. A hatvani szandzsák adózói között 1550-ben közel 50 délszláv és török hangzású nevet találunk.⁹⁰ Budát elfoglalása után szerb és bosnyák kereskedők lepik el.⁹¹

A török által megszállt országrészen a lakosságnak aránylag szabad mozgása volt. Esztergom és Visegrád visszafoglalása után a bécsi udvar az elnéptelenedett falvak benépesítését határozza el.⁹² A magyarok mellett 1598-ban vezetőikkel és papjaikkal kötött megállapodás értelmében erre a vidékre jelentős számú szerb költözik: Aranyosról, Árokhátiról, Bajánkiról, Birkedről, Borottról, Borsódról, Halmásról, Istorocról, Ivánkáról, Jankóról,

⁸⁵ CZIRFUSZ János, 1957. PÁVIČIĆ adatait baranyai délszlávok között található Tót nevekkal egészíti ki.

⁸⁶ IVANOVIĆ, I., 1899, 23.

⁸⁷ POPOVIĆ, J. D., 1932, 26.

⁸⁸ POPOVIĆ, J. D., 1932, 26–30.

⁸⁹ POPOVIĆ, J. D., 1932, 26–30.

⁹⁰ FEKETE Lajos, 1968, 1–89.

⁹¹ FEKETE Lajos és KÁLDY-NAGY Gyula, 1962, 5–610.

⁹² TAKÁTS Sándor, 1903, 533.

Katymárról, Kelebiáról, Kispatalomról, Kotokhátiról, Körtvélyesről, Kunbajáról, Lengyelből, Mádról, Mátéhátáról, Mélykútról, Monostorról, Nagygerincről, Rémáról, Sáriról, Sebesegyhátiról, Sideről, Szentesről, Szentivánról, Szentpálról, Temerdekhátról, Toothátiról, Továnkútról, Vámtelekről, Zobatiról,⁹³ Tataházáról, Vaskútról és Bajáról stb.⁹⁴ Ivić szerint az áttelepülők bajai, szabadkai és zombori náhije 39 helységéből valók voltak — számuk elérte a 15 000 főt.⁹⁵ Elvándorlásuk adóengedményben keresendő. A megállapodás értelmében minden család „egy forint és ötven pénzt”, míg a nőtlen, egy forint adót fizetett.⁹⁶ Ez az összeg jóval alacsonyabb volt, mint amennyit a töröknek adóztak. Az elnéptelenedett falvak helyébe UNYI Bernárdin szerint a török bunyevác lakosságot hoz. Az első bunyevác plébánia Baján 1600 körül jön létre.⁹⁷

A Magyarországra költözött délszlávok helyzetéről a 17. században legtöbb feljegyzés a különböző útleírásokból, egyházi levelekből és vizitációkból maradt ránk. „1625-ben a jezsuiták Ivkovics Tamás bosnyák püspöktől kapott felhatalmazással megkezdték Pécsét és a Pécsvárad felé eső községekben s máshol még katolikusnak megmaradt híveknek lelki gondozását.”⁹⁸ A jezsuita Talini Jakab 1630-ban arról tudósít bennünket, hogy Bácska északnyugati részében, Baja háromszögében, a Duna bal partján és Baranya mocsaras területein római katolikus bunyevácok és sokácok élnek.⁹⁹ Masarek Péter látogatásaiból megtudjuk, hogy Bácskában a délszlávok (beleértve Bodrog megyét is) 1632-ben 400 falut számláltak, ezekből 30-ban bunyevácok és sokácok, a többiben szerbek laktak.¹⁰⁰ Baranyából, Pécsről és Mohácsról tesz említést. Pécsét a 600 janicsár ház mellett szerbek és katolikus bosnyák horvátok élnek. A katolikusok két kereskedő kolóniát alkottak — boszniait és dubrovnikit. Lelkipásztoruk boszniai ferences volt. Mohácson a szerbek mellett jelentős számú sokácságot talált, akiknek Matkovity Simon, olovói ferences viselte a gondját.¹⁰¹ A balatoni egyházi látogatása is megerősíti, hogy a horvátok a Dráva bal partjától Zala és Somogy megyén át a Balatonig laktak, 32 plébániát bírtak számos faluval.¹⁰² A hívek lelki gondozását a pécsi és a veszprémi püspökség helyett Zágráb látta el. Horvát papokat találunk Barcson, Csurgón, Kanizsán, Lentiben, Nagyatádon,

⁹³ TAKÁTS Sándor, 1903, 535—536.

⁹⁴ RAPCSÁNYI Jakab, 1934, 515—516.

⁹⁵ IVIĆ, A., 1929, 355—358.

⁹⁶ TAKÁTS Sándor, 1903, 515—516.

⁹⁷ UNYI Bernárdin, 1947, 59.

⁹⁸ UNYI Bernárdin, 1947, 68.

⁹⁹ RADONIĆ, J., 1950, 79.

¹⁰⁰ RADONIĆ, J., 1950, 89—90.

¹⁰¹ RADONIĆ, J., 1950, 86.

¹⁰² PEHM József, 1934, 286.

Szigetváron stb.¹⁰³ De hasonló volt a helyzet a nyugati horvátoknál is. 1635-ben Sopron és környékén tesz egyházi látogatást Marnavics Tomkó János boszniai püspök.¹⁰⁴ 1612-ben Vaicas Szava vezetése alatt szerbek egy csoportja Győr város káptalan földjén talál menedéket, amely a róluk elnevezett Rácváros néven lett ismert.¹⁰⁵

A délszlávok bejövetelének harmadik időszaka 1687–1690-es évekre esik, amikor a császári seregek kiverik a törököt az ország déli területeiről, és Stipa, Velces és Prizniáig betörnek,¹⁰⁶ a török pedig visszafoglalta Belgrádot — a keresztény csapatok elhagyták a Balkánt. A török kiűzését a Balkánról az akkori hadvezetőség csak úgy látta sikeresnek, ha a harcot a délszláv népek felkelése is támogatja. Ezért a birodalmi kancellária 1690. április 6-án és augusztus 27-én kiadott felhívásában a délszláv népeket támogatására szólította fel, azt ígérvén, ha a hadjárat török győzelemmel járna, I. Lipót megengedi, hogy a török bosszúja elől hazánkba költözzenek át.¹⁰⁷ A második felhívást megelőzően, augusztus 21-én keltezett oklevél tartalmazza azokat a megállapodásokat, amelyeket Diakovics Ézsias jencei püspök kötött I. Lipóttal.¹⁰⁸ A császár engedélyezi a régi jogok gyakorlását: biztosítja vallásuk szabadságát, egyházi és világi vezetőket maguk közül választhatnak, az általuk megválasztott érsek püspököket szentelhet fel, templomokat építhet, egész népének vallási életét irányíthatja.¹⁰⁹ Világi vezetőnek a szerbek alvajdává Monasterlij Jánost nevezték ki, aki a „hadügyekre vonatkozó utasításait közvetlen a bécsi udvari haditanácstól nyerte, s hatásköre nem a városok és erdőkben letelepült, hanem pusztákon, avagy az alföldi nyílt községekben tanyázók katonai ügyeire terjedt ki”.¹¹⁰

A balkáni vereség után a hadjáratot támogató szerb nép felszabadulása változatlan maradt. A török bosszújától félve, Csarnojevics Arsen ipeki pátriárka vezetésével tömegesen hagyják el ősi lakhelyeiket, 37–40 ezer család, egyesek szerint 200 000, mások szerint 500 000 lélekszámmal jönnek Magyarországra, és kapnak itt menedéket.¹¹¹ A hazájukat elhagyó szerbek POPOVIĆ J. Dusán szerint Bácskánál és Eszéknél jöttek át Magyarországra, majd útjukat a Duna mindkét oldalán Buda és az ország nyugati, keleti része felé folytatták. Eszéknél mintegy 60–70 ezres tömeg jött át. A me-

¹⁰³ PEHM József, 1934, 286. NÉMETH Béla, 1903, 203.

¹⁰⁴ GALLA Ferenc, 1940, 133.

¹⁰⁵ Győr Vármegye, é. n. 337.

¹⁰⁶ *Historija naroda Jugoslavije*, 1953, 432.

¹⁰⁷ HODINKA Antal, 1943, 67.

¹⁰⁸ DUDÁS Gyula, 1896, 41–42.

¹⁰⁹ HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula, 1935, IV. 258.

¹¹⁰ DUDÁS Gyula, 1896, 43.

¹¹¹ BARANYAI Tivadar, 1942, 189–200. POPOVIĆ, J. D. 1954, 178–198.

nekültek legnagyobb része Ó-Szerbiából és Metohijéből való.¹¹² Arad, Baranya, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Fejér, Győr, Heves, Komárom, Pest, Szerém, Tolna stb. megyékben találnak otthonra.¹¹³ 1693-ban szám szerint legtöbb szerb — 24 ezer fő — Szentendrén és környékén található. Ebből az akkori jelentések szerint Szentendrén 12 000 fő élt, akiknek 300 hajójuk volt. Buda előtt 6000 fő, míg a többiek a környék falvaiban laktak.¹¹⁴

Érkezésük után a letelepedés körül hamarosan vita támadt, mert az udvar az ígért feltételeket nem tartotta be: nem engedik be őket a városba,¹¹⁵ ugyanakkor a görögkeleti vallású délszlávokat arra kényszerítik, hogy római katolikus vallásra térjenek át, papjaiknak megtiltják, hogy a híveiket látogathassák.¹¹⁶ 1695 tavaszán a bécsi udvar úgy döntött, hogy a szerbeket áttelepítik a Duna—Tisza közti déli határfői területre. Az udvari haditanács elé hivatott Csarnojevics érsek és Monasterlij alvajda a szerbek részére Szlavóniát és Kunságot kérte,¹¹⁷ továbbá, hogy a hazájukba történő visszatérésig közvetlenül csak a császárnak legyenek alárendelve és ne a megyéknek és a földesuraknak.¹¹⁸ A haditanács május 21-én keltezett levelében haladéktalanul megparancsolja, hogy a szerbek a kijelölt helyre költözzenek át, amelynek csak a falun letelepültek tettek eleget, míg a városban élők és polgári életre áttért részük meg sem mozdult.¹¹⁹

A szerbek tömeges bejövetele mellett ott találjuk a boszniai katolikus bosnyákokat, illetve a bunyevácok és a sokácok egy részét, akiket a háborús veszély és több évszázados török sanyargatások mellett a Boszniában 1686-ban uralkodó éhínség és az azt követő pestis arra kényszerített, hogy maguknak új menedéket keressenek.¹²⁰ Sipárics Antal 1696-os római jelentésében írja, hogy Boszniából eddig 100 ezer lélek költözött ki¹²¹ a török alól felszabadult területekre. Vándorlási útjukat Szlavónia kivételével a Duna mindkét oldalán, különösen Baranyában, Bácskában — kisebb mértékben a Balaton partjaitól északra és délen találjuk. Többségük a török alatt bejött római katolikus bosnyákok vagy szerbek mellé telepedtek le. Vezetőik ferences rendi barátok voltak, akik szintén aktívan részt vettek a törökellenes felkelésben. Menekülésük során magukkal hozzák a fojnicaí, szutjes-

¹¹² POPOVIĆ, J. D., 1954, 178—198.

¹¹³ *Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képekben.* VII. Magyarország II. 1891, 621.

¹¹⁴ IVIĆ, A., 1928, 32.

¹¹⁵ HODINKA Antal, 1943, 6.

¹¹⁶ PANDUROVIĆ, V., 1928, 117.

¹¹⁷ DUDÁS Gyula, 1896, 43—44.

¹¹⁸ IVIĆ, A., 1928, 32—33.

¹¹⁹ DUDÁS Gyula, 1896, 44.

¹²⁰ UNYI Bernárdin, 1947, 71.

¹²¹ UNYI Bernárdin, 1947, 74.

kai, olovói, szrebrenicai, kresevói, viszokói, rámai, alsótuzlai és modricai zárdákhoz tartozó híveiket.¹²²

1686-ban „megint sok bosnyák” költözött Budára, s ezek a Vízivárosban telepednek meg. De megtaláljuk őket Tökölön, Ercsiben, Ozorán, Pincehelyen, Kis- és Nagyszékelyen, Dunaföldváron stb.¹²³ Papjaik: Tökölön Milics István (1681), Ercsiben Bullaics Márk (1687), Dunaföldváron Beantics Pál (1702).¹²⁴ Miksa bajor választófejedelem 1687. július 9-én a bécsi udvarhoz írt levelében kérelmezi,¹²⁵ hogy Markovics és Vidákovics vezérek által török területről hozott 5000 főnyi csoport részére Szegeden, Szabadkán és Baján palánkot, lakhelyet és a megélhetéshez szükséges föld elfoglalását engedélyezze.¹²⁶ „A bunyevácok ekkori letelepedése azon ígélet alapján történt, hogy német vezetés alatt harcolni fognak a török ellen, s az általuk lakott területet fegyveresen fogják védeni.”¹²⁷ A határórként letelepített bunyevácok legnagyobb része Boszniából, kisebb része Dalmáciából való volt.¹²⁸ A bajaiak többsége Dolna Tuzla vidékéről jött.¹²⁹

A baranyai sokácok és bosnyákok bevándorlását Radonay M. Ignác pécsi püspök (1686–1703) szorgalmazta,¹³⁰ hogy részint a visszaszerzett és munkaerő hiányával küszködő püspöki és káptalani birtokokat megerősítse, részint a katolikusok számát az újonnan érkezőkkel növelje. Számuk a TABA István által biztosnak vélt adat szerint: 1538 családból csak 391 jött 1686 után. A 89 lakta délszláv faluból 35 új telepítés.¹³¹ Mohácson letelepült 140 szrebrenicai család.¹³² A Dráva menti horvát községek lakossága is kiegészült.¹³³ A sokác és bosnyák bevándorlók utolsó csoportja Pécs környékére 1714-ben Ogulin és Brinija helységeiből érkezett.¹³⁴ A Veszprém megye Szent-István helységére a pannonthalmi főapát 1699-ben hoz horvátokat.¹³⁵

Alig fogtak hozzá az új otthonok építéséhez, amikor Baranyában a görögkeleti vallású délszlávokat egyesülésre szólítja fel a pécsi püspökség. El nem fogadás esetén úgy döntenek, hogy a megyéből kitoloncolják őket.¹³⁶ A vallási problémák mellett a nehéz földesúri terheket és a katonai szolgálá-

¹²² UNYI Bernárdin, 1947, 65–66.

¹²³ KARÁCSONYI János, 1923–1924, II. 379.

¹²⁴ KARÁCSONYI János, 1923–1924, II. 367.

¹²⁵ MEZNERICS Jenő, 1938, 7.

¹²⁶ RAPCSÁNYI Jakab, 1934, 35.

¹²⁷ UNYI Bernárdin, 1947, 80.

¹²⁸ BUKINAC, B. Fra., 1940, 44.

¹²⁹ RAPCSÁNYI Jakab, 1934, 35.

¹³⁰ UNYI Bernárdin, 1947, 77.

¹³¹ TABA István, 1941, 43.

¹³² UNYI Bernárdin, 1947, 75.

¹³³ UNYI Bernárdin, 1947, 77.

¹³⁴ PAVIČIĆ, S., 1953, 136.

¹³⁵ Győr Vármegye, é. n. 346.

¹³⁶ HÓDINKA Antal, 1943, 67.

latot kell viselniük, amely általános elégedetlenséghez vezetett, és 1703-ban a Baranya, Tolna és Somogy megyére kiterjedt felkelésben csúcspontot ért el.¹³⁷ A felkelés nem volt szervezett, csupán a megesett sérelmek orvosolását keresték. Vezetőik: Ignyó Lánycsokról, Simon Döbröcközből, Kulasev Simon Szulyosból, Bozso kapitány Szigetvárról és Vuk Mindszentből.¹³⁸

A Rákóczi-féle szabadságharc megnyeréséhez ezek a körülmények nagyban hozzájárulhattak volna. Rákóczi a délszlávokhoz intézett felhívásában világosan megmondja, hogy milyen segítséget kér tőlük, és annak ellenében mit biztosít.¹³⁹ A felkelés támogatására a baranyai, bácskai és szerémi délszlávok hajlandóságot mutattak. Küldöttségük 1704. január 13-án Sümegen köt szövetséget Károlyi Sándorral. A megegyezés szerint 5000 fegyverest ígérnek.¹⁴⁰ A délszlávoknak a szabadságharctól való távolmaradása sok más körülmény mellett Zánó György és Sándor László dunántúli hadjárataival is magyarázható, akik feldúlják Fejér, Tolna, Baranya megye délszláv falvait, és Pécsre érve (1704. II. 1.), Haas szerint 800,¹⁴¹ Popović J. Dusán szerint 1400 pécsi bosnyákot és szerbet, köztük néhány németet ölnek le.¹⁴² HORNYÁK a kurucok bosszúhadjáratát az Alföldön azzal magyarázza, hogy Rákóczinak a Sümegen megkötött szövetségről nem volt tudomása. Ettől kezdve a délszlávok megnyerése a fejedelem részéről a különböző közbenjárások kérésére sem járt eredménnyel.¹⁴³ A kölcsönös gyűlölet egyik okozója a délszlávok előjogaiban keresendő, amelyek az ország vezetésére jogosult magyar nemességet és lakosságát mélyen sértették.¹⁴⁴ Ugyanakkor a felkelés a délszlávoknak csak a magyar jobbágyok helyzetének a szintjét tudta felajánlani, ami nem bizonyult annyira kívánatosnak, hogy ügyében fegyvert fogjanak.¹⁴⁵

A németiség bevándorlásának idején, 1720–1730 között, utolsónak népesül be szerbekkel Borjád.¹⁴⁶ Ugyanebben az időben költöztetik át a bolyi „rácokat” Töttösre. Boly felveszi Németboly nevét, Töttösből Ráctöttös lett.¹⁴⁷ A lakóhely változtatása gyakori jelenség. A legnagyobb elkeseredést az unió erőszakos végrehajtása és a földesúri alárendeltség okozta, amelynek az orvosolása a sok panasz ellenére sem történt meg. Ezért nagyon

¹³⁷ POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 59.

¹³⁸ POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 59.

¹³⁹ HORNYÁK János, 1868, 540.

¹⁴⁰ PANDUROVIĆ, V., 1928, 118.

¹⁴¹ HAAS Mihály, 1845, 272.

¹⁴² POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 63.

¹⁴³ POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 65.

¹⁴⁴ POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 60.

¹⁴⁵ POPOVIĆ, J. D., 1963, II. 60.

¹⁴⁶ KOSAVAC, M., 1932, 42.

¹⁴⁷ NÉMETH Béla, 1900, 89.

sokan úgy döntenek, hogy kiköltöznek Ukrajnába, míg kis részük a török által megszállt hazájába tér vissza. Az első csoport 1712-ben érkezik Ukrajnába.¹⁴⁸ A legnagyobb tömeg, közel 200 000 fő, az 1737–1753-as évek között vándorol ki és két kolóniát; *N o v a S r b i j a* és *S l a v e n o s r b i j a* — hoznak létre.¹⁴⁹ Többségük a Maros, Tisza menti területről és Szlavóniából ment ki, de jelentős azoknak a száma, akik a Duna mentéről (pl. Dunaföldvárról 140 fő), Bánságból, Bács-Bodrog és Baranya megyéből kerestek maguknak új hazát.¹⁵⁰

A római katolikus egyházon belül is összeütközésre került a sor a magyar és a horvát papság között. 1749-ben Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházmegyéjének visszaszerzése címén „hajdúkkal vereti ki a horvát papokat” Zala és Somogy megyéből.¹⁵¹ Indoknak felhossa, hogy ezek a plébániák a hódoltságot megelőzően is a veszprémi püspökséghez tartoztak. Önkényeskedésénél figyelmen kívül hagyta a horvát papok bejövetelének a körülményeit és a horvát nép közötti tevékenységüknek a szükségszerűségét. A helytartótanács túlkapásuktól félve, utasítja Bíró Mártont, hogy a jövőben az erőszaktól tartózkodjék, de az a földesurakra és a megyékre támaszkodva nem tartja be.¹⁵² A bécsi udvarnak ez a következetlensége a horvátság erőszakos asszimilálását készítette elő.¹⁵³

A hazánkban élő délszlávok horvát és szerb etnikai csoportjait semmiképpen sem tekinthetjük a honfoglaláskor itt talált szlávok egyenes utódainak, hanem jövevényeknek, akik a történelem különböző évszázadai alatt jöttek be önként, hívásra vagy kényszerből, és egy szűk őslakosságra települtek le, amely a nagy migrációk során teljesen felszívódott.

A mai etnikai csoportok több történeti rétegből alakultak ki. Különösen vonatkozik ez a Duna – Tisza közére és a Baranyában található délszlávokra, ahol a gyakori helyváltoztatáson túl az egymás mellé vagy egy azon helyre történő letelepedésen, a vallás megváltoztatásán kívül, az új környezet is hozzájárult az etnikai kép kialakulásához. Valamennyi etnikai csoport magán viseli volt szűkebb hazájának a jegyeit is. Néhány adat arra enged következtetni, hogy az egyes etnikai elnevezések már a hódoltságot megelőzően is ismertek voltak. A *b u n y e v á c* névvel Baranyában az 1550-es török adóösszeírásban találkozunk először.¹⁵⁴ A *s o k á c* nép nevéből 1616-ban a budai Ali pasához írt levél tesz említést.¹⁵⁵ A somogyi délszlávok

¹⁴⁸ PETROVIĆ, S., 1879, 72.

¹⁴⁹ ČVIJIĆ, J., 1923, 6.

¹⁵⁰ ČVIJIĆ, J., 1923, 37–49.

¹⁵¹ PEHM József, 1934, 281.

¹⁵² PEHM József, 1934, 284.

¹⁵³ PEHM József, 1934, 300.

¹⁵⁴ MANDIĆ, M., 1967, 17.

¹⁵⁵ NEDIĆ, M. Fra., é. n. 72.

egy része sokác etnikai csoporthoz tartozott.¹⁵⁶ Az egykori etnikai határokat nem ismerjük. Azok tisztázása a délszláv néprajzkutatás szempontjából igen hasznos lenne, mert pl. nem tudjuk pontosan, hogy a „dalmaták” és bunyevácok alatt minden időben ugyanaz a népcsoport értendő-e? Az egykori életmódjuk két különböző, de egymáshoz igen közel álló népről tanúskodik. De fontos a különböző horvát, szerb, bosnyák és szlovén kultúrelemek értékelése miatt is. Felismerésük csak a múltjuk tisztázásával lehetséges. Történetük teljes megírása nemcsak a néprajz tudományának nyújtana nagy segítséget, hanem hozzájárulna a nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldásához is.

¹⁵⁶ IVANOVIĆ, I., 1899, 23.

György Sarosácz

UNGARNS SÜDSLAWISCHE VOLKSGRUPPEN

Die Südslawen in Ungarn bekennen sich ihrer Nationalität nach als Kroaten, Serben oder Slowenen. Schätzungsweise leben in Ungarn 94 700 Kroaten, 7000 Serben und 5500 Slowenen, insgesamt also 107 200 Südslawen. Ethnisch lassen sich folgenden südslawische Volksgruppen unterscheiden: 1. Bunewazen (bunjevác); 2. Schokazen (sokác) (diese siedeln in der Batschka, im Mohácses Land, verstreut auf verschiedene Dörfer und in der Drauniederung); 3. Bosniaken (bosnyák); 4. Kroaten (horvát) (ihre Gruppe I und II in der Drauniederung, Schomodei [Somogy] und im Murwinkel sowie die westliche Gruppe I und II von Gradisce); 5. Slowenen (szlovén); 6. Serben (szerb). (Mohácses Land, Budapest und Umgebung, Komitat Békéser und Csongrád); 7. Raizen (rác)-Kroaten.

Über die Geschichte und die Entstehung der südslawischen Volksgruppen in Ungarn wurde bisher keine einzige Studie erstellt. Die meisten ungarischen Autoren nennen die Ungarnsüdslawen im allgemeinen „Raizen“, was schon wegen seiner Ungenauigkeit viele Irrtümer verursacht. Über den Zuzug der Südslawen gibt es im großen und ganzen zwei Ansichten: einmal die Meinung, daß sie als Ureinwohner zu betrachten seien, sodann die Ansicht, sie wären als freiwillig, zwangsweise oder gerufene Zuzügler zu betrachten.

In den südlichen Strichen des heutigen Ungarn ließen sich die Südslawen im 6. und im angehenden 7. Jahrhundert nieder. Zeit des Auftauchens der Ungarn im Karpatenbecken verlief die nördliche Grenze des südslawischen Siedlungsbereiches entlang des Plattensees, von da über Kalocsa in Richtung Csongrád. Mit der Landnahme der Magyaren wurde diese Siedlungsgrenze auf die Linie Drau-Mecsekgebirge zurückgedrängt. Zahlreiche Ortsnamen verweisen auf slawische Neusiedlungen im 10–13. Jahrhundert. Ihre Zahl war jedoch wegen ihres Rückzugs nach Süden und infolge der Assimilation nicht groß. Viele Südslawen standen im Dienst von Ungarn und stiegen in den Adelsstand auf.

Es ist den Beziehungen der ungarischen Herrscher aus dem Hause der Arpaden zu den serbischen, bosniakischen und kroatischen Königen zuzuschreiben, daß das Einsickern der Südslawen nach Norden hin im 11. Jahrhundert aufs neue einsetzte. Die erste Vereinbarung über ihren Zuzug datiert von 1403 oder 1404, als König Sigismund der Luxemburger erkannte, daß der Vormarsch der türkischen Eroberer nicht nur die Südslawen, sondern auch Ungarn gefährdete. Mit der Ausdehnung der ungarischen Südgrenzen erhielten mehrerer Serbische Herren auch in ungarischen Landen Güter.

Nach der Eroberung Serbiens, sodann Bosniens und der Herzegowina durch den Türken brach eine Flut von südslawischen Zuwanderern in die südlichen Komitate Ungarns ein. Die älteste serbische Siedlung liegt auf der Csepeler Insel. Ihre Einwohner ließen sich hier 1404 nieder. Die ungarischen Könige förderten die Zuwanderung der Südslawen, um dadurch die Verteidigung der südlichen Grenzstriche ihre Reiches zu verstärken. Besonders König Matthias Corvinus unterstützte diese Neusiedlungen. Unter seiner Herrschaft erhielten mehrere hunderttausend Südslawen in Ungarn Zuflucht. Ihre Siedlungen lagen 1515 – außer den südlichen Grenzlanden – im Sze-geder Land, in der Branau (Baranya), Tolnau (Tolna) Batschka und entlang der Donau bis hinauf nach Komorn.

Die Ansiedlung der westlichen Kroaten wurde 1520—79 von jenen kroatischen Magnaten gefördert, die auch in Ungarn Güter hatten. Schätzungsweise ließen sich damals 60 000—100 000 in 189 Dörfern nieder.

Die Zuwanderung der Kroaten hielt auch zeit der türkischen Besetzung der ungarischen Herzlande an. Damals zogen sie in die zerstörten oder entvölkerten Dörfer zu, sei es von den Türken gezwungen oder als den Türken aus freiem Entschluß dienstbare Freischärler und Untertanen. Der Türke versuchte außer den Zwangssiedlungen Neusiedler auch durch Vergünstigungen anzuwerben. Neben den griechisch-orthodoxen gab es auch römisch-katholische Zuwanderer. Ihre Siedlungen in Ungarn sind in den einstigen türkischen Steuerlisten und Reisebeschreibungen bezeugt.

Die dritte Phase der Zuwanderung von Südslawen fiel in die Jahre 1687—90, als die kaiserlichen Heere auf dem Balkan weit vorstießen, der Türke aber schließlich Belgrad zurückerobern konnte. Die kaiserliche Kriegsführung sah die Vertreibung des Türken vom Balkan nur dadurch gewährleistet, falls die Operationen der kaiserlichen Heere durch die Erhebung der südslawischen Völker unterstützt wurde. Die Südslawen, die den Balkanfeldzug der Kaiserlichen unterstützten, fürchteten die Rache des Türken. Darum verließen die Serben, an die 37 000—40 000 Familien unter der Führung des Ipeker Patriarchen ARSEN ČARNOJEVIĆ, die Schokazen und Bunewazen unter der Führung von Franziskanern ihre alten Wohnsitze und fanden Zuflucht in Ungarn, in den Komitaten Branau, Tolnau, Schomodei, Raab (Győr), Weißenburg (Fejér), Batsch-Bodrog, Csanád, Arad, Heves usw.

Um die Neusiedlung entbrannten alsbald heftige Auseinandersetzungen, weil sich der Wiener Hof nicht an die getroffenen Vereinbarungen hielt. Außerdem wurden die Serben und die griechisch-orthodoxen Bosniaken gezwungen, zum römisch-katholischen Glauben überzutreten. Schließlich hatte die Unzufriedenheit zur Folge, daß ein Teil der neuen Zuwanderer in die türkisch besetzte Heimat zurückkehrte, ein anderer aber 1737—53 in das Zarenreich abwanderte und dort in der Ukraine die Kolonien Nova Srbija und Slavono Srbija gründete. Diese Siedlungen waren auf den Karten des vorigen Jahrhunderts ausgewiesen.

Die Südslawen in Ungarn lassen sich keineswegs als die Nachkommen der zeit der ungarischen Landnahme hier lebenden Slawen bezeichnen. Sie sind Zuwanderer, die in verschiedenen Perioden der ungarischen Geschichte zuzogen und auf ein schwaches Substrat der Urbevölkerung siedelten. Die heutigen Volksgruppen der Südslawen sind aus verschiedenen historischen Schichten hervorgegangen. Alle ethnischen Gruppen wurden neben den besonderen Merkmalen ihrer engeren Altheimat durch die ökonomischen und sozialen Verhältnisse in der Neuheimat, in der neuen Umgebung geprägt. Der ethnische Bestand der Gruppen von Schokazen und Bunewazen ist schon für die zweite Hälfte des 16. Jahrhunderts anzunehmen. Die historischen Forschungen über diese Volksgruppen könnten die südslawische und die ungarische Volkskunde durch viele wertvolle Aufschlüsse bereichern.

IRODALOM

- A Magyar**
 1900 *A Magyar Honfoglalás Kútjói*. Bp.
Az Osztrák
 1891 *Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képekben*, VII. Magyarország II. Bp.
- BARANYAI Tivadar**
 1942 *Adatok a Baranya megyei rácok történetéhez*. Dunántúli Szemle, Szombathely.
- BUCHMANN Károly**
 1936 *A dél-magyarországi telepítések története*. Bp.
- BUKINAC, B. Fra.**
 1940 *De activitate franciscanorum in migrationibus populii croatici saeculis XVI. et XVII. Pars dissertationis ad Lauream in S. Theologia obtinendam exaratae*. Zagreb.
- ČRNJA, Z.**
 1965 *Kulturna historija Hrvatske*. Zagreb.
- CVJIJIĆ, J.**
 1924 *Uskočke seobe i slavenska Pokrajina. Naselje i poreklo stanovništva*. Srpski etnografski zbornik XXX. Beograd.
- CZIRFUSZ János**
 1957 *A baranyai sokácok eredete*. A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Pécs.
- DÁVID György**
 1947 *A magyarországi szerbek településtörténete*. Tiszatáj.
- DUDÁS Gyula**
 1896 *A magyarországi szerbek szereplésének története 1526—1711*. Bp.
- FEKETE Lajos**
 1968 *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászsági Füzetek 4. Jászberény.
- FERMEDZSIN, I.**
 1890 *Cranica observantis provinciane Bosnae argentinae*. Starine XXII. Zagreb.
- FÖLKER József**
 1900 *Mohács története*. Mohács.
- GALLA Ferenc**
 1940 *Marnavics Tomkó boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Bp.
- GYÖRFFY György**
 1963a *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. A—Cs. Bp.
 1963b *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. Magyarország történeti demográfiaja. Bp.
- HAAS Mihály**
 1845 *Baranya Földirati, Statisticai és Historija Történeti Tekintetben*. Pécs.
 1953 *Historija naroda Jugoslavije*. Zagreb.
- HODINKA Antal**
 1943 *Az ipeki pátriárka Magyarországra való állandó letelepedésre adománylevelet kért I. Lipót királytól*. Pannonia Könyvtár 67. Pécs.
- HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula**
 1935 *Magyar történet*. I—IV. Bp.
- HORNYIK János**
 1868 *A rácok ellenforradalma 1703—1704*. Századok. Bp.
- IVÁNOVIĆ, I.**
 1899 *Bunjevci i Šokci u Bačkoj, Baranji i Lici*. Beograd.
- IVIĆ, A.**
 1909 *Iz istorije Srba u Ugarskoj*. Novi Sad.
 1928 *Nevolja Srba u Ugarskoj posle doseljenja*. Letopis, Novi Sad.
 1929 *Seoba Srba iz Bäcke u okolinu Ostrogon 1598*. Letopis, Novi Sad. Knjiga 313.
- JUGA Velimir**
 1913 *A magyar szent korona országában élő szerbek*. Bp.

- KARÁCSONYI János**
1923—1924 *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I., II., III. Bp.
- KÁLDY-NAGY Gyula**
1962 *Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékben.* Agrárt. Szemle.
1960 *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103. sz. Bp.
- KNIEZSA István**
1938 *Magyarország népei a XI. században.* Szent István Emlékkönyv. Bp.
- KOSAVAC, M.**
1932 *Srpska pravoslavna karlovačka po podacima od 1905. godine.* Beograd.
- KÖVÁGÓ László**
1964 *A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben.* Bp.
- MANDIĆ, M.**
1967 *Mjesto Ivana Petreša u bunjevačkij prozi.* Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Bp.
- MEZNERICS Jenő**
1938 *Bunjevacok.* Bp.
- NEDIĆ, M. Fra.**
Stanje redodržave Bosne Srebrne. Zagreb.
- NÉMETH Béla**
1900 *Német-Bóly.* Pécs.
1903 *Szigetvár története.* Pécs.
- PANDUROVIĆ, V.**
1928 *Prilozi brojnom kretanju srpskog naroda u Baranji.* Glasnik istoričkog društva. Sremski Karlovci.
- PAVIČIĆ, S.**
1953 *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govor u Slavoniji.* Zagreb.
- PAVLOVIĆ, S.**
é. n. *Srbi u Ugarskoj.*
- PEHM József**
1934 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora.* A Veszprémi Egyházmegye Múltjából. 2. Zalaegerszeg.
- PETROVIĆ, S.**
1879 *Srbi u Rusiji.* Letopis.
- POPOVIĆ, J. D.**
1963 *Srbi u Vojvodini.* I., II., III. Novi Sad.
1932 *Stanovništvo Baranje krajem XVII. veka.* Glasnik istoriskog društva. Novi Sad.
1954 *Velika Seoba.* Novi Sad.
- RADONIĆ, J.**
1950 *Rimska kurija i južnoslavenske zemlje od XVI do XIX veka.* Beograd.
- RAPCSÁNYI Jakab**
1934 *Baja és Bács-Bodrog vármegye községei.* Bp.
- ŠIŠIĆ, F.**
1962 *Pregled povijesti hrvatskog naroda.* Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, R.**
1932 *Srbi u Baji.* Glasnik istoriskog društva. Novi Sad.
- ifj. SZAKÁLY Ferenc**
1969 *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566).* Tanulmányok Tolna megye történetéből II. Szekszárd.
- SZALAY László**
1861 *Szerb telepek jogviszonya az államhoz.* Pest.
- SZAMOTA István**
1892 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten.* Nagy-Becskerek.
- TABA István**
1941 *Baranya megye népessége a XVII. század végén.* Pécs.
- THALLOCCZY Lajos és HODINKA Antal**
1903 *A horvát véghelyek levéltára.* I. Bp.
- TAKÁTS Sándor**
1903 *Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén.* Századok. Bp.
- TORDINAC, N.**
é. n. [1887] *Rukopis. Sveučilišna biblioteka Zagreb, R 3982/VII—1.*
- UNYI Bernárdin**
1947 *Sokácok — bunjevacok és a bosnyák ferencesek története.* Bp.
- UROSEVIC, Danilo**
1969 *A magyarországi délszlávok története.* Bp.
- VÁRADY Antal**
1896 *Baranya múltja és jelenje.* Pécs.

TURKAJÁRÁS AZ ERDÉLYI ÉS A MAGYARORSZÁGI
ROMÁNOK KÖRÉBEN

A Kárpát-medence népeinek állatmaszkos szokásai közül a népi színjátszás vizsgálata során különösen előtérbe kerülnek azok a játékok — szövevényes kutatási kérdéseik miatt —, amelyekben kecskét, illetőleg kecskéhez hasonló állatot jelenítenek meg. Ebbe a körbe tartozik a *turca*, *turoň*, *turica* néven ismert állatmaszk. A kecske-maszk széles körű elterjedése az európai néphagyományban és az antik játékokban való előfordulása a kontinuitás, a kapcsolatok, a párhuzamok, a különböző változatok összefüggésében számos olyan kérdést vet fel, amelyre a választ csak igen beható kutatás nyomán kaphatjuk meg. A vizsgálatokhoz néhány alapvető kérdés felvetése, előrevetítése szükséges. Jelen közleményünkben nincs lehetőségünk széles alapokra helyezni a kecske, ill. a *turka* kérdéskört. Mindenekelőtt kitérőt témánknak megfelelően a magyarországi románoknak, illetőleg tágabb értelemben azoknak a román közösségeknek a *turka*, ill. kecske-maszkos szokásait mutatjuk be, amelyek közvetlenebb kapcsolatban állottak a magyar nyelvi zónákkal.

Az első világháború előtti Magyarország területén élő románság népi kultúrája iránt már a múlt század közepétől megnyilvánult az érdeklődés, és nagyszámú magyar nyelvű kiadvány foglalkozik mind szellemi, mind tárgyi kultúrájukkal. A jelentős közlemények anyaga csak részben vagy egyáltalában nem került a román kutatás vérkeringésébe. A bőséges magyar nyelvű anyag komoly lehetőséget kínál a különböző román területekkel való összehasonlításra.

1. A román turkajárás szokását már egy 1783-ban kelt magyar alispáni rendelet említi. Hunyad megye alispánja rendeletében a turkajárás szokását rendszabályozza, amelyben olvasható, hogy „következnek azok a Napok, a' mellyekben az oláh Nemzet . . .” turkával jár. Ezek a napok a görögkeleti naptár szerinti karácsonyra vonatkoznak. A rendelet szerint Hunyad

megyében 1783-tól a turkajáráshoz szolgabírói engedélyt kellett kérni.¹ Hasonlóan hatósági engedélyhez volt kötve a karácsonyi *curka*-szokás megtartása Arad megyében is. Ez utóbbi megyéből e század elején a szokás tiltása, az engedély meg nem adása, ill. körülményes megszerzése miatt a hagyomány háttérbe szorulásáról, feledésbe menéséről kapunk hírt.² A szokás tiltásának minden bizonnyal az volt az oka, hogy a résztvevők az italozás hatása alatt garázdálkodtak, verekedtek, s a turkajáráshoz gyakran halálos összetűzéssel végződött.³ A szokásról a múlt század elején (1827) Bihar megye esküdtje, Kovács Imre rövid leírást ad *Bihar Vármegye Szalonthai Járása Statistikai és Topographiai esmérete* c. kéziratos munkájában, amelynek az anyagát FÉNYES Elek 1839-ben tette közzé: „Leg első mulatsága a köz Oláhnak a Turkával (: Törökkel :) való járkálás, egy botra tudni illik, mellynek feje gólya fej formára vagyon faragva, úgy hogy a Madár-ór alsó része egy lenyúló sineg rántásával kinyitódhatik, és ismét lármás kelepeléssel letsattanhatik, valami tarka matériából készült lepedőt kötöznek, mellybe egy jó testes legény bele burkolódva mindenféle forgásokat és ugrásokat követ el, a dobnak ütése vagy duda hangja mellett, a gója száját a le nyúló sineg által tactus szerént tsattogtatván, — ezen figurát nevezik Turkának, és ezt nagy vigassággal követik a helység uttzáin végig.”⁴

A turkajáráshoz szokásának népszerűségét a korai adatok jól mutatják. A hazai románok népi kultúrájával foglalkozó közleményekben, a múlt század végétől kezdődően, alapos leírásokat olvashatunk a szokásról. MOLDOVÁN Gergely írja, hogy a román turkajáráshoz, illetőleg turka-táncoltatáshoz Erdély minden részében ismeretes volt.⁵ A Hunyad megyei turkajárásról SCHMIDT Tibolt,⁶ az Arad megyeiről CZÁRÁN Gyula,⁷ az Alsófehér megyeiről MOLDOVÁN Gergely,⁸ a Szolnok-Doboka megyeiről SEMAYER Vilibáld⁹ nyújt részletes leírást. A közlemények természetesen egy-egy megyében csak néhány román község turkajáráására terjednek ki és bizonyos általánosítással

¹ SCHMIDT Tibolt, 1910, 104—105.

² KOLLÁROV Mózés István, 1912, 451.; vö. CZÁRÁN Gyula, 1901, 221.

³ SCHMIDT Tibolt, 1910, 104.

⁴ FÉNYES Elek, 1839, 52—53.; A kéziratot újabban közzétette: SCHRAM Ferenc, 1962. Feltűnő, hogy FÉNYES Elek *turka* helyett *furkat* ír. A turkajáráshoz Kétegyháza-ról (Békés m.) már 1770-ből van adat. Egy kétegyházi jobbágy említi vallomásában: „Annakelőtte ép testtel és egész erővel voltam, sőt sok helyen nem találtatott annakelőtte olyan turkás, mint én. Próbáltam ugyan azolta is egyszer valami szemlaci emberekkel egy estve a turkásságot, de korántsem úgy, mint annakelőtte, . . . nem lévén semmi erőm.” IMPLÓM József, 1971, 78.

⁵ MOLDOVÁN Gergely, 1899, 959.

⁶ SCHMIDT Tibolt, 1910, 102—117.

⁷ CZÁRÁN Gyula, 1901, 221—225.

⁸ MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958—959.

⁹ SEMAYER Vilibáld, 1902, 97—109.

a többi román közösség ide vonatkozó hagyományára. Külön megemlítjük még OROSZ Endrének az apahidai (Kolozs m.),¹⁰ SEMAYER Vilibáldnak a rézbányai (Bihar m.)¹¹ turkajárásról való leírását. Mindezekon kívül a következőkben számos közlésre, adatra teszünk még utalást.

A román turkajárás a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódik. Ezt az időpontot tekinthetjük általánosnak. Néhány helyen, mint pl. Magyardécsén és Szamosújváron húshagyókedden, Apahidán újévkor jártak a turkások. A húshagyókeddre való eltolódás bizonyíthatóan csak a protestáns vidéken következett be.¹² Az újévi turkajárás részint még a karácsonyi ünnepkörhöz tartozik, részint a karácsony ünneplésének egyházi-naptári eltolódásából magyarázható. A román turka állatmaszkos szokásnak a karácsonyi időponthoz való kapcsolódását rendkívül fontos hangsúlyoznunk, mivel az európai párhuzamok megvonásakor ennek determináló jelentősége van.

A szokás központi alakja az állatmaszkba öltözött szereplő, a *turka* ~ *turca*, ill. *curka* ~ *turca*. A maszk legfontosabb kelléke a többnyire fából készített állatfej. A fej alsó része — az állat állkapcsa — zsinór segítségével mozgatható. A megfigyelők az állatmaszkot rendszerint szarvasfejhez hasonlítják.¹³ Némelyek azonban csak hosszúkás, vége felé keskenyedő gólyacsőrszerű állatfejről írnak.¹⁴ A maszk megfelelő állattal való azonosításában mutatózó eltérések a szokás értelmezésében zavarokat okoztak. A probléma a turka szóból is ered, amelyet különbözőképpen magyaráztak.

A turkafej egy botra van erősítve, amely azonban nem látható, mivel a nyaki résztől az állatot megjelenítő szereplővel együtt valamilyen lepel, kendőkből vagy háziszóttos szőnyegekből összevarrt takaró borítja be. A turka „ruhájára” különböző szalagokat, díszeket, csengőket erősítenek. A turkafejen többnyire szarvak is vannak, amelyek végeit szalaggal kötik át, arra rézkarikákat, gyöngyszemeket stb. fűznek, s általában egy vagy több csengőt a fejrészhez is rögzítenek.¹⁵ Úgy gondolom, hogy a részletező leírásnál a turkamasztkot jobban bemutatják a közölt képek. (1. kép.)

Az állatmaszk ismertetésénél utalnunk kell egy — az összefüggések vizsgálatában feltehetően nem lényegtelen — formai különbségre. A takaró alatt tartózkodó szereplő egyes változatokban egyenesen áll. Az állatmaszkot a boton maga előtt fejmagasságban tartja, és így úgy tűnik, mintha az

¹⁰ OROSZ Endre, 1911, 304—305.

¹¹ SEMAYER Vilibáld, 1903, 23—29.

¹² SEMAYER Vilibáld, 1902, 101.

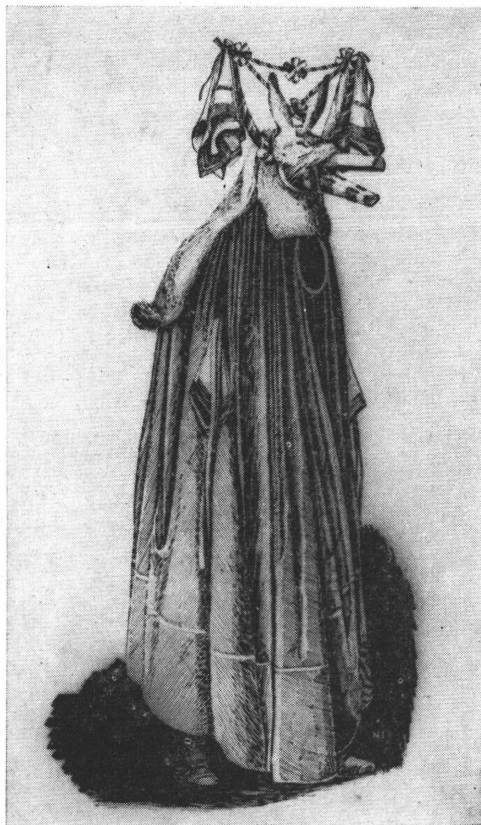
¹³ L. pl. MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958. MOLDOVÁN Gergely, 1901. 431, 432.; CZÁRÁN Gyula, 1901, 222.; KOLLÁROV Mózés István, 1912. 453.

¹⁴ Pl. OROSZ Endre, 1911, 304—305.; SCHMIDT Tibolt, 1910, 107.; MATUSKA Lászlóné, 1900, 30.

¹⁵ SCHMIDT Tibolt, 1910, 109—110.; MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958.; KOLLÁROV Mózés István, 1912, 453.

utánzott állat is felegyenesedve két lábon állna. Más változat szerint a játékos derekát megdöntve előre hajlik, a nyélre támaszkodik és ebben a helyzetben egy, mind a négy lábán álló állat benyomását kelti.

A turkajárásban részt vevők száma változó. Az Arad megyei Somoskeszin,

1. kép. Turkamaszk. Arad megye.
CZÁRÁN Gy. után.

Halmágyon 18 vagy 24 tagú a csoport, a bihari Rézbányán viszont csupán 6 legény vesz részt egy turkás csoportban.¹⁶ A vizsgálat szempontjából nem annyira a személyek száma, hanem a csoportban részt vevő funkciót viselő szereplők alakja a fontos. A szokás központi szereplője a turka, aki lényegében az egyetlen maszkos alak, amint előbb leírtuk. Mind a turka, mind a többi szereplő kiválasztása a karácsonyt megelőző egy-két héttel, esetleg egy hónappal korábban történik. A résztvevők általában legények. Ritkábban nős férfiak is gyakorolják a szokást.

A turkát alakító szereplő kiválasztása rendszerint nagy körültekintéssel történik. Részint azért, mert ez a szerep ügyes, tréfára, mókázásra, játékra termett személyt kíván, részint pedig azért, mert nem mindig válalkoznak szívesen ennek a szerepnek az alakítására. Sok helyen él az a hiedelem, hogy a turkát

alakítótól a szerencse eltávozik, „jó angyala” hat hétre elhagyja, és az ördög hatalmába kerül. Mivel „tisztátalan” lélek van benne, farsangig nem mehet a templomba. Néhol úgy vélik, hogy egy fél évig tart, amíg a gonosz hatalom erejétől megszabadul.¹⁷ Mindezek fontos tényezők az állatmaszk eredeti funkciójának, ősi értelmének a megállapításához.

¹⁶ CZÁRÁN Gyula, 1901, 221.; SEMAYER Vilibáld, 1903, 23.

¹⁷ MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958.; SCHMIDT Tibolt, 1910, 107.; KOLLÁROV Mózses István, 1912, 454.

A többi szereplő rendszerint köznapi ruhába öltözve vesz részt a szokásban. Alsófehér megyében egy legény a csoport vezetője, a *birău* (bíró), aki nek az a feladata, hogy rendet tartson. A *crășmar* (kocsmáros) ételről, italról gondoskodik. A *cai*-nak (ló) nevezett legények a kapott ajándékokat viszik. A *vornic* (vőfély) minden házban köszöntőt mond a család tagjaira. Nem hiányzik a csoportból a zenész sem, a dobos, a furulyás, ill. a hegedűs.¹⁸ A Hunyad megyei Bózesen a turka *gazdája* önálló szereplőként jelenik meg.¹⁹ A Kolozs megyei Apahidán egy maszkos *mutu* (néma) szereplője van a mintegy nyolc fős turkás csoportnak. Bajuszos álarc takarja a fejét. Kezében fafejszét tart. Derekán egy vaskolomp és egy varjú lóg.²⁰ A bihari Rézbányán *bejelentő*, *bekéreztető* is tartozik a csoporthoz, akit *Laufer*nek neveznek.²¹

A házak előtt megálló, ill. oda betért turkások tevékenységét két különböző mozzanatra bonthatjuk. Az elsőbe a *colinda*-éneklés, a másodikba a turka tánca, játéka tartozik. Néhol a turka az éneklés közben ugrál, táncol, ill. különböző tréfás cselekedetével szórakoztatja a jelenlevőket. Olykor, ha a résztvevők a ház ablaka alatt énekelnek, a turka az udvarba megy, és „rendet csinál”. A turka tánca jó lehetőséget nyújt a szórakozásra. Tánc közben magasra ugrik, leguggol, csőrét csattogtatja, csipkedi, ijesztgeti az asszonyokat és a gyermekeket.²²

A turkaszokás kolindái különösen szépek, változatosak s igen gyakran terjedelmesek. A bózesi (Hunyad m.) résztvevők kilenc kolindával készülnek a turkajárásra. Más-más szövegű kolindát énekelnek a papnál, a bírónál, a leányos háznál stb.²³ CZÁRÁN Gyula nyomán az Arad megyei Somoskesziből mutatunk be egy kolindát, amely a hagyomány funkciójára vet fényt:²⁴

<i>Pe cel rît cu flori frumoase,</i>	<i>Azon a szép virágos réten</i>
<i>Domnul Domnu nostru!</i>	<i>Urunk, istenünk!</i>
<i>Ce stîină de oi s'aleagă.</i>	<i>Micsoda juhkarám támad.</i>
<i>Domnul Domnu nostru!</i>	<i>Urunk, istenünk!</i>
<i>Da la oi cine-i păstor?</i>	<i>Hát a juhoknak ki a pásztora?</i>
<i>Da păstoru-i Dumnezeu,</i>	<i>A pásztor az úristen,</i>
<i>Cu-un topor încolțurat,</i>	<i>Egy szögletes baltával,</i>
<i>Cu flueră 'nferecat.</i>	<i>Egy vasalt furulyával.</i>
<i>Da 'n flueră așa zice,</i>	<i>Furulyája úgy szólalt meg,</i>

¹⁸ MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958.

¹⁹ SCHMIDT Tibolt, 1910, 107.

²⁰ OROSZ Endre, 1911, 303.

²¹ A *Laufer* szó a Rézbányára települt német bányászoktól származik. SEMAYER Vilibáld, 1903, 23–25.

²² CZÁRÁN Gyula, 1901, 224–225.; SEMAYER Vilibáld, 1903, 23–25.; MOLDOVÁN Gergely, 1899, 958.

²³ SCHMIDT Tibolt, 1910, 110–111.

²⁴ CZÁRÁN Gyula, 1901, 223.; MOLDOVÁN Gergely, 1913, 301.

*Toate oile ar plinge.
 Num' o oaie peste oaie,
 Ea din grai așa graia:
 „Domnu nost și dragu nost,
 Scoăte-ne din iarn' afară,
 Că noi bine te-om cinsti,
 La Sîn-Giorgi cu miel frumos,
 La Ispas ți-om da noi caș.
 Domnul Domnu nostru!”*

*Hogy minden juh sirna.
 Csak egy vezérürü,
 A vezérürü mondja:
 „Urunk, drága urunk,
 Vezess ki bennünket a télből,
 Mert mi jól megbecsülünk,
 Szent Györgykor szép bárányt,
 Áldozcsütörtökön meg sajtot adunk . . .
 Urunk, istenünk!”*

Az énekekben világos kifejezését találjuk a téltől való szabadulás gondolatának, és számos más mozzanatban, amelyek e szokáskörben felbukkannak, a hagyomány lényegét fedhetjük fel.²⁵ Ilyen pl. a bózesi hagyományban a turka megölése. A turkajárás befejezésekor egy legény vaktöltésű pisztolylyal lelövi a turkát. Az elterül a földön. Egy legény *pópán*nak öltözik. Egy másik *pópánét* alakítva ráborul és siratja. A pap a temetéshez készülődik, amikor azonban megtudja, hogy *pogány* fekszik előtte, vonakodik, s végül „beszenteli a halottat”. Létrára fektetik, hazaviszik, megülik halotti torát, azaz utolsó mulatással befejezik az azévi turkajárást.²⁶

A meghalás, elmúlás és temetés motívuma a szokást a tél–tavaszi hagyomány tágabb körébe kapcsolja.^{26a}

2. Az erdélyi román turkajárás főbb mozzanatainak ismertetése után a szokást a magyarországi románok köréből való recens példák nyomán mutatom be.

A Bihar és a Békés megyei román közösségekben a karácsonyi turkajárás szokását általánosan ismertnek tekinthetjük. Ma már többnyire csak az idősebbek emlékezete őrzi az egykori turkajárás hagyományát. Különösen a vegyes lakosságú községekben, ahol a román közösségek kisebbségben éltek, a szokás hamarabb került háttérbe, mint az egységes román lakosságú falvakban. A turkajárás népszerűségét a Bihar megyei románok körében jól mutatja az a múlt század eleji lejegyzés, amelyre a bevezetőben már hivatkoztam.²⁷ A következőkben a Békés megyei Méhkeréken²⁸ és a Hajdú-

²⁵ Vö. FERENCZI Imre—UJVÁRY Zoltán, 1962, 130 kk.

²⁶ SCHMIDT Tibolt, 1910, 108–109.; A megölési, lelövési mozzanathoz l. FRAZER, J. G., 1928, 440 kk.

^{26a} FERENCZI Imre—UJVÁRY Zoltán, 1962, 130–131.

²⁷ L. a 4. sz. jegyzetet.

²⁸ Méhkeréknek a múlt század derekán mintegy 2500 lakosa volt. FÉNYES Elek, 1851, III. 79.; Ez a századfordulóra lecsappant 1500 főre. Magyarország vármegyéi és városai (Szerk: BOROVSZKY Samu), Bp. 1901, 113.; 1950-ig Bihar megyéhez tartozott, majd Békés megyéhez kapcsolták. Jelenleg a lakosság száma meghaladja a 2200 főt. Az anyagot helyszíni kutatás nyomán mutatom be. Itt is köszönetet mondok Ruzsa János szíves segítségéért.

Bihar megyei Körösszakálon²⁹ ismeretes turkajárás változatát írom le. Méhkeréken turkajárás utoljára 1946-ban volt. Maga a turka az ún. nemzetiségi napok alkalmával táncos színpadi jelenetekben az utóbbi évekig megjelent. Egy ilyen jelenetről készült fényképet mutatok be, amelyen a turka a színpadon táncoló leányok között látható. Az 1946–47. évi turkajárás szereplői a szokás lefolyásáról részletes tájékoztatást nyújtottak, ill.

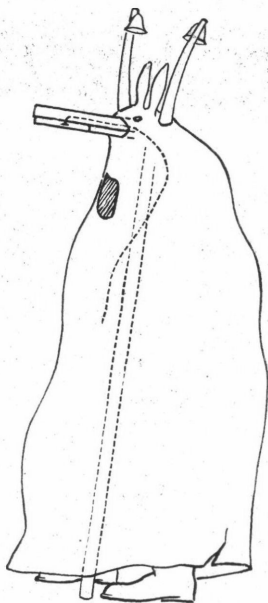
2. kép. Turkamaszkos játékos. Méhkerék. Békés megye. A turka egy nemzetiségi nap alkalmával táncos jelenetben szerepel

azok az idősebb férfiak, akik a szokásnak egykor gyakori szereplői voltak. A turkajárás kitűnő szervezője Czirle János volt. Az utolsó alkalommal is ő tanította be a szöveget, ill. irányította a szokás résztvevőit. A szöveg pontosan megőrződött Csothya József 72 éves kőműves emlékezetében. Az ő elmondása nyomán közlöm a kolindákat. (2. kép.)

²⁹ Körösszakál, korábban Szakál, a múlt század közepén 716 lakosú település. Ebből 574 román. FÉNYES Elek, 1851, IV. 53.; A századfordulón a lakosság száma: 840. Magyarország vármegyéi és városai (Szerk.: BOROVSKY Samu), Bp. 1901, 144. Napjainkra a lélekszám 1500-ra emelkedett. A turkajárásról Szakadátí Hermína jegyezte fel a közölt anyagot. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára, Nr. 412.

A méhkeréki turkajárás szereplői: *turka*, *bíró*, *kisbíró*, *kolindáló*k, *kanca*, *dobos* és *hegedűs*.

A *turka* öltözete a már fentebb leírt román példákhoz hasonló. Az alakoskodó legényt többnyire bordó lepel borítja. Egészen a földig ér, s így a játékost teljesen eltakarja. Az öltözet a felső, nyaki résznél a fából faragott fejhez van erősítve. A játékos szemmagasságának vonalában a ruházaton

3. kép. A méhkeréki turkajelmez sematikus rajza

4. kép. Capra-maszk. Tomești. Vaslui megye. ADĂSCĂLIȚEI, V. gyűjteményéből

egy kerek nyílást vágnak azért, hogy a beburkolt szereplő láthasson, s így megfelelően tudjon mozogni. A turkamaszk fából készül. Formáját az ábra és a fénykép jól mutatja. Az állkapocs alsó része zsinórral mozgatható. Ezt játék közben a szereplő csattogtatja. A koponyarészhez nyúlóbórból fület erősítenek. A két fa szarvra csengőt s szalagokat tesznek. (3., 4. kép.) A turka csak a kolinda-szövegek elhangzása után lép a házba. A kolinda-énekek vége felé a dobos és a hegedűs halkán játszani kezd, s a turka táncmozdulatokkal megy be a szobába, és egy élénk ütemű sajátos dallamra járja a táncot. A tánc befejezésekor a turkát megajándékozzák kolbásszal, kaláccsal. Rendszerint a szájára teszik az ajándékot. A turka a *kancának* nevezett szereplőnek nyújtja át, az ő feladata az ajándékok összeszedése. A *kanca* a kapott naturáliákat egy zsákba helyezi, s a turkajárás befejezése után egymás kö-

zött szétesztják. 1946—47 telén a turkajárás résztvevői pénzt is kaptak. A *kisbíró* a csoport előtt halad, és a bekérető szerepét látja el. Engedélyt kér a gazdától vagy a gazdasszonytól a házba való belépésre és a kolinda előadására. A *bíró* a turkás csoportnak a vezetője. A *bíró* és a *kolindálók* együtt lépnek a szobába. Ez utóbbiak kezdik az éneket. A *bíró* önálló szöveget mond, miután a kolindások befejezték a szerepüket. Mint említettem, a dobos, a hegedűs, a kanca és a turka csak a kolinda elhangzása után megy be a házba. Valójában így két egymástól formailag is elkülönülő része van a szokásnak.

A következőkben a kolinda szövegeket mutatom be román nyelven és magyar fordításban.

COLINDĂTORI (mindegyik sort ismételve):

*Bun gând ai gândit, doamne,
Oaspăţ ce ne-ai făcut, doamne,
Căţi ai chemat, invitat, doamne,
Toţi au şi venit, doamne,
Numai n-a venit, doamne,
Sfântul Sfânt-Nicoară, doamne,
Că a zăbovit, doamne,
Toată marea trecînd, doamne,
Că şi-a întălnit, doamne,
Noiă corabili pline de suflete, doamne,
Şi le-a petrecut, doamne,
Cele mai bune, drepte, doamne,
Pe sub mîna dreaptă, doamne,
Pe uşa de rai, doamne,
Cele mai greşite, doamne,
Pe sub mîna stîngă, doamne,
Pe uşa de iad, doamne,
— Şi vine repede cînd poate, doamne,
Cu căluşul alb, alb şi spumat, doamne,
Negru de-asudat, doamne,
— Hai, corinde, doamne sfinte!*

(A kolindát a *Că a zăbovit, doamne* kezdetű sortól megismételik)

BIRĂU:

*Hei, feciori, feciori!
Bine-aţi stat, de-aţi colindat.
Şi jupînul gazdă bine s-a gătat:
De-o lună, de-o săptămînă
Mai vîrtos pe-asta zi bună.
Jupînul gazdă se luară pe aici,
Pe sub perete,*

Cu căciulă într-o ureche.
 Merge-n grajd și luară trei cai fișincai
 Se duce-n câmpul lui Ierusalim.
 Răstoarnă breazdă neagră!
 Samănă grâu roșu.
 În paie ca trestia, bobul ca mazărea.
 Apoi l-a secerat:
 Se da hopu-bocu și s-a făcut rupu.
 Din răzor în cruce.
 Din cruce în car, și l-a dus acasă,
 Î-l îmblăți și-l învîrti.
 Greblă Gheorghe î-l grebla,
 Netereu Ianoș î-l netera,
 Hădărog Petru î-l strîngea,
 Vînturească Marișca în vînt î-l arunca,
 Și doamne, mîndru î-l făcea!
 În sac î-l băga,
 La moară î-l ducea,
 Gazdăriță pîine albă făcea.

KOLINDÁLÓK (mindegyik sort ismételve):

Jó gondolatot gondoltál, uram,
 Hogy fogadásunkról gondoskodtál, uram,
 Ahányat meghívtál, elvártál, uram,
 Mindannyian eljöttek, uram,
 Csak egy nem jött el, uram,
 A szent életű Szent Miklós, uram,
 Mert sok időbe telt, uram,
 Az egész tengeren átaljönni, uram,
 Mert a tengeren találkozott, uram,
 Kilenc hajóval, lelkekkel megrakva, uram,
 Ezeket átalbocsátotta, uram,
 A jobbakat, igazakat, uram,
 Jobb keze alatt a mennyország ajtaján, uram,
 És a bűnös lelkeket, uram,
 Bal keze alatt a pokol ajtaján, uram,
 Aztán, ha tud, jön sebesen, uram,
 Fehér lovával, fehér tajtékosan, uram,
 Feketén a tajtéktól, uram,
 Jer, kolinda, szent uram!

(A kolindát a *Mert sok időbe telt, uram*, kezdetű sortól újra kezdik s egyszer megismétlik).

BÍRÓ:

Hej, legények, legények!
 Szép volt, ahogy szóltatok, kolindálatok.

*És a gazduram is jól felkészült erre az alkalomra:
 Egy hónapja, egy hete, de leginkább ezen a szép napon.
 Gazduram e falak közül elindult,
 A sapkája félreecsapva.
 Bement az istállóba,
 Onnan kivezetett három ficánkoló lovat.
 Elment Jeruzsálem határába.
 Fekete barázdát eregetett!
 Piros búzát vetett,
 Szalmája, mint a nád, szeme mint a borsó.
 Aztán learatta:
 Tette-vette és meglett a kéve.
 Kévéből csinált keresztet,
 Szekérre tette és hazavitte.
 Kinyomtatta, megforgatta.
 Gereblye György meggereblyélte,
 Fésüs János megfésülte.
 Cséphadaró Péter összeszedte.
 Szeles Mariska megszelelte.
 Istenem, de széppé tette!
 Aztán zsákba mérte, a malomba vitte.
 A gazdasszony fehér kenyeret sütött belőle.*

A körösszakáli turkajárás a méhkerékihez hasonlóan a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódik. A szokás gyakran a böjt kezdetéig elhúzódik. A turka-maszok lényegében azonos a fentebb bemutatottal. A fából készült állatfejet egy embermagasságú rúdra erősítik. A fa szarvra csengőket, szalagokat tesznek. Nyúl vagy rókafelet szegeznek a fejre. Az állkapocs zsineggel mozgatható. A turkát alakító legényt piros lepellel borítják be, amelyen szemmagasságban nyílást vágnak. A kolindaszöveg elmondása után megy be a turka a házba. Vele lépnek be a zenészek és a *kaluserek*. A turka először a szobában jellegzetes mozdulatokkal körbejár. Csattogtatja az állkapcsát. Keresi, hogy mit tett neki a gazda vagy a gazdasszony az asztalra, a mesztergerendára vagy más helyre. Az asztalra helyezett pénzt a turka a szájával ügyesen próbálja felvenni. A gerendára tett kalácsot és kolbászt szintén a szájával veszi le. A turka ügyessége mindig elismerést vált ki a nézőkből. Figyelemre méltó, hogy a turkát évenként más-más személynek kell alakítania. A hagyomány szerint, a lányok közül, aki elsőként látja meg a turkát, az megy férjhez leghamarabb.

A körösszakáli turkajárás szereplői között fontos a *bíró* alakja. Házról házra járva ő lép be elsőként a szobába, és kéri a gazdát, hogy engedje meg a kolindálást és a turka bemenetelét. Lényegében a *bíró*nak nevezett játékos a *bekérető* szerepét is alakítja. A kolindálás tekintetében döntő szerepük van a *kolindáló* legényeknek, akik a szobába való belépés után megkezdik az

éneket. Ő utánuk a *bíró* mondja el a kolindát. Ezt követően a zenészek ját-
szanak hangszereiken, és a turka is hozzákezd játékához.

A turkajárás résztvevői a karácsonyt megelőző időben egy meghatározott
helyen esténként próbákat tartottak. A kolindálást megelőző napon, a
második világháború előtti időben, a bíróhoz vagy a jegyzőhöz mentek, és
engedélyt kértek arra, hogy a faluban házról házra járhassanak. Mindenütt
szívesen látták őket. A kolindálás, ill. a turka játéka után a gazda pálinká-
val, borral kínálja őket. Ha a házban férjhez menendő leány van, a kolin-
dálók megtáncoltatják. A gazda és családja a turkás csoportot a kapuig
kíséri. Megköszönik nekik, hogy megjelenésükkel, énekeikkel és játékukkal
megtisztelték a házukat.

A körösszakáli kolinda szövegét az alábbiakban ismertetem román és
magyar nyelven.

COLINDATORII:

*Bun gând și-ai gândit, doamne,
Dus toți și-au făcut
Cît oră c-a temat
Toți c-au vînit
Numa n-o vînit
Sfîntul Sinicoara
Că s-au zăbăvit
Că s-au întălnit
Nouă corabii
Plîne dă suflete
Cele mai greșele
Că le-au petrecut
Pă su mîna stînga,
Cele mai ghirepte
Pă su mîna dreaptă
Napoî d-aș cota
Vînînd ce puțînd
Un căluțu-i alb
Albu-i d-a spumat
Negru-i d-a sudat
Corîndemis, doamne.*

BIRĂU:

*Hai feciori, feciori!
Bine ați cîntat și ați corîndat.
Da jupînul gazda
Bîn-o stat și s-o gătat*

KOLINDÁLÓK:

*Jót gondoltál ki, uram,
Mind elmentek és elintézték
Hány órája már, hogy meghívták
Mind eljöttek
Csak Szent Miklós
Nem jött el
Mivel elkésett
Mivel találkozott
A kilenc hajóval
Lélekkal telve
A legbűnösebbeket
A bal keze alatt
Bocsátotta el
A legigazabbakat
A jobb keze alatt
Visszafelé jövet
Jöttek, ahogy tudtak
Egy fehér lovacskával
Fehér volt a habtól
Fekete volt az izzadságtól
Kolindálva, uram.*

BÍRÓ:

*Gyertek legények, legények!
Jól énekeltek és kolindáltatok.
A ház ura, a gazda
Jól állt és készülődött is*

D-o luna, d-o săptămînă
Mai virtos p-asta zi bună
C-au dar mîndru și frumos
Din pelița lui Christos.
Dar nouă nu ni să-mpare
Cum s-o gătat jupînul gazda
Da bine c-o făcut
Așa luare pã su pãrete
Cu șepcuța n-co urete
C-o pîpa dă spumă-n gură
Și bagă brîncă-n buzunar
Scosară o ață dă lînă
C-a acie fusă mai dînd-o mînă
Prînsă tri cai fițivai
Să duce pe la toți fini d-sale
Pe la Hadăre Petru
Pă la Grebla Gheorghî
Pă la Firizeanu Ioan
Și pe la Vinturească Marișca
Și-i cheamă la secerat
Grebla Gheorghe da hopu-tropu
Și face snopu
Firizeanu Ioan lua snopu
Și-l purta și face crucile
Hadăre Petru și cu Vinturească
Marișca
Îl făceau gata
Atunci s-o dus toți fini d-sale
Și jupînul gazdă și zic
Jupînul nost, ai gata secere
Ar trebui și purtat
Și-n cie zi pînă-n zua
S-o prins da purtat
S-o băgat în arie.
Atunci Hadăre Petru îîntoarce în
arie
Grebla Gheorghe în ghînți îl lua
Și Vinturească Marișca în limba-l lua
În vînt îl arunca
Și pica curat
Cum d-o Sfînt l-o dat
Firizeanu Ioan face din cote
Și doamne, mîndru-l alege
Atunci jupînul gazda
O umplut saci dă grîu
So dus la moară
S-o dus la găzdoaie fărîna
Și să ghețe pe zua d-astăz

Egy hónapja, egy hete
Főképpen erre a jó napra
Hisz van neki bőven
A Krisztus bőréből.
De ránk nem tartozik,
Hogy készült fel a ház ura, a gazda
Jól tette, hogy így tette
Elindult a fal mellől
Sapkával a fülén
Tajtékpipával a szájában
És kezét a zsebébe dugva
Gyapjúszálat vett ki
Mert az volt inkább kéznél
Három ficánkoló lovat fogott
Elmegy valamennyi komájához
Cséphadaró Péterhez
Gereblye Györgyhöz
Fűrész Jánoshoz
És Szelelő Mariskához,
Hogy aratásra hívja őket
Gereblye György nekiindul
És lendülettel kévét köt
Fűrész János a kévét fogja
S keresztet rak belőlük
Cséphadaró Péter és Szelelő
Mariska
Befejezték
Ezután a komái mind elindultak
A ház urához, a gazdához és mondták:
Gazduram, kész az aratás
El is kellene szállítani
És másnap korán reggel
Elkezdtek hordani
A szérűbe vitték.
Akkor Cséphadaró Péter megforgatja
a szérűben
Gereblye György a fogai közé veszi
És Szelelő Mariska a nyelvére veszi
A szélbe szórja
És tisztán esik vissza
Ahogy az Úristen adta
Fűrész János könyökölve
Szépen kiválogatja
Ezután a ház ura, a gazda
Megtölti a zsákokat búzával
Elment a malomba
Hazavitte a lisztet a háziasszonynak,
Hogy még ma készítse el

*Atunci zice gazda căsi
Așteptați, flămânzi
Că, și voi căpătați.*

*Ekkor a ház gazdája mondja
Várjatok éhesek
Mert ti is kaptok.*

A méhkeréki és a körösszakáli turkajárás szokása között, miként a fentiekből kitűnt, alig van eltérés. Lényegében főbb vonásaikban megegyeznek a többi erdélyi román változatokkal is. A turka-maszk, az állatot alakító személy öltözete esetenként legfeljebb csekély egyéni, alkalmi változást mutat. Jól megfigyelhető, hogy a turkajárás két különálló részből áll. Mind tartalmi, mind formai tekintetben észlelhető a különbség. Az első, kevésbé dramatikus részben az alkalomhoz illő sajátos kolindaszövegeket adnak elő. Ezek vallásos tartalmú, legendaszerű történetek. A második részben a *bíró* alakítója a vetés, az aratás eseményét mondja el rendkívül finom, lírai hangvételű szavakkal.

A bihari és a békési románok ma már lényegében csak emlékezetből rekonstruálható karácsonyi kecskemaszkos szokásában felfedhetjük mindazokat a szálakat, amelyek összekötik az erdélyi román hagyománnyal. Az általánosabb érvényű összefüggések megvonásához látnunk kell a távolabbi román párhuzamokat is.

3. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy a román néphagyományban a turka típusú állatmaszkoknak több váltzata ismeretes. Az elnevezésben is eltérések mutatkoznak. Különösen három hasonló állatmaszk vonható egy csoportba. A román néprajzi szakirodalomban funkcionális, formai stb. tekintetben különálló maszkokként szerepelnek. Az ide tartozó alakok az állatot utánzó maszk formájával kerülnek egy körbe. A maszk, miként a turkaálarc leírásánál láttuk, olyan faálarc, amelynek az álla mozgatható. Az állrészt lehet hosszúkás, hegyesen előrenyúló, lehet rövid, tömpe alakú. A forma szerint a megnevezett állatra aligha lehet következtetni. Önmagában ez is figyelmeztet arra, hogy ezeket az állatmaszkokat ne csupán az elnevezés alapján vizsgáljuk. Ugyanakkor azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a terminológiai különbségek — mint majd látjuk — a területi elterjedtségre jól rámutatnak, és ennek nyomán a hagyománybeli különbségek az egyes elterjedtségi zónákban jól körülhatárolhatók.

A turka típusú állatmaszkos alakoskodó jelölésére a román nyelvterületen a *turca* elnevezésen kívül elsősorban a *capra* és a *brezaia* fordul elő. A funkcionális vizsgálatok során más állatmaszkot is, mint pl. a *cerbult*, többnyire szintén ebbe a körbe vonták a kutatók.³⁰ A különböző néven ismert

³⁰ A kutatók utalnak arra, hogy a *brezaia*-nak *kecske*-, *róka*-, *gólya*- vagy *darufeje* van. POP, Mihai, 1965, 320. Ennek az alakoskodónak a nem egyértelmű megjelölése, ill. a különböző állattal való azonosítása minden bizonnyal helyi sajátosságokból adódik, és az állatmaszk funkcionális megítélését döntően nem érinti.

azonos, ill. hasonló állatmaszkok közötti összefüggésre az egyes állatalakoskodók szerepének a játékokban, jelenetekben és együttesen a kapcsolódó szokásokban való vizsgálata nyújt magyarázatot.

Az eddigi kutatások eredményének fényében úgy tűnik, hogy a román néphagyományban az az állatmaszkos alakoskodó, amelyet a fentiekben turka néven írtunk le, az esetlegességtől, a szórványos példáktól eltekintve elsősorban Erdély területén és a magyarországi románok körében ismeretes. Hangsúlyoznunk kell, hogy az alakoskodónak a szokásban elfoglalt szerepe alapján vonatkoztatjuk ezt a turka típusú állatmaszkoknak erre a variáncsoportjára. Az erdélyi és a magyarországi román néphagyományban a turka állatmaszkos alakoskodó a karácsonyi—újévi kolindálás fontos szereplője. Olyannyira, hogy maga a vallásos tartalmat hordozó szokás az állatmaszkokról kapta a nevét. A turka a kolindaszövegek elmondása után lép színre, és ugyancsak hangsúlyoznunk kell, hogy a szokásokban mint egyetlen állatmaszkos alak, központi helyet foglal el. Valójában az idetartozó hagyománykörnek a turka a fő alakja, a főszereplője.

A román népi színjátékokról írt kitűnő tanulmányában VRABIE Gheorghe a turkajárásban a szokás záró aktusára helyezi a hangsúlyt, és abban a drámai mozzanatokra fordítva a figyelmet, a következő fontosabb részeket emeli ki: 1. A turca lakomája karácsony harmadnapján, amely alkalommal mindkét oldalán egy-egy leány ül. Utolsó táncá után a turca a maszkot leveszi. 2. A turca halála. Újév napján a turkajárás résztvevői előtt a turca ismét táncol, majd a *moșul de turcă* (a turkajárás öregnek nevezett szereplője) lelövi. 3. Megülük a turca halotti torát. Ezen a lakomán a „meghalt” turca helyét üresen hagyják.³¹

A szokás eme mozzanatai jól igazolják, hogy a turka típusú állatmaszkos jelenetekben az idetartozó változatokat külön kell választani, és a figyelmet az állatmaszkra, ill. az általa megjelenített állatra kell irányítani. A szokás egyes elemei a funkcionális vizsgálatok során különböző magyarázatokra nyújtottak lehetőséget.

A számos értelmezés, eltérő eredmények ismertetésére és értékelésére most nem térünk ki. A rendkívül szövevényes, szerteágazó kérdéskörből csak utalok arra, hogy a turca állatmaszkos alakot a napkultusszal hozták kapcsolatba és e magyarázat során a szarvassal, a farkassal mint a solaris istenségek megszemélyesítőivel.³² Azokat a játékokat, amelyekben a turca a moșsal (öreg ember) szerepel, a halottkultusz körébe kapcsolják.³³ A

³¹ VRABIE, Gheorghe, 1957; VULCĂNESCU, Romulus, 1970. 137 kk.

³² MANGIUCA, Simeon, 1890, 201 kk.; Vö.: SEBESTYÉN Gyula, 1902, 205 kk.

³³ FLEGONT Olga, 1966, 122 kk.; TITKIN H. szótárában olvasható a *capra*val (kecske) kapcsolatban: „Art Spiel bei der Todtenwache, wobei sich ein Bursche als Ziege verkleidet.” Rumänisch-deutsches Wörterbuch, I. Bukarest, 1903. 283.

turkajátékot azonban többnyire ősi termékenységí rítusnak tekintik a kutatók, amely magyarázathoz a *turcanak* a szántást jelképező szokással — *pluguşor* — való kapcsolata adja az alapot.³⁴

Úgy gondolom, hogy a kérdéskör lényeges pontja a *turcanak* a *capraval*, tehát a kecskével való kapcsolata. Utaltam arra, hogy a nagy területen elterjedt *capra*-maszk formájában azonos a *turca*-maszkkal. A *capra* egyértelműen a háziállatot jelöli, amíg a *turca* a néphagyomány szerint pontosan meg nem határozható állatra vonatkozik, s az értelmezésében a kutatók is különböző véleményeket képviselnek.

A román nyelvterületen a *capra*-maszk Moldvában igen elterjedt. Az új-évi felvonulós szokásoknak rendkívül kedvelt alakja. A játékoknak többnyire nagyszámú — gyakran harminc — résztvevője van. A kecske kíséretében vonuló szereplők felöltöznek különböző állatmaszkba, mint pl. *medve*, *farkas*, *róka*, *daru*, *kakas*, *páva*, *ló*; és igen változatos antropomorf maszkba, mint pl. *öregember*, *öregasszony*, *cigány*, *görög*, *kozák*, *kereskedő*, *szertes*, *zsandár*, *katona*, *menyasszony* stb. A helységen végigvonulnak, s a házak előtt megállva köszöntőt mondanak. Az esetek többségében a csoport vezetője, aki nem visel maszkot, mondja el a köszöntőt. A köszöntő befejezése után a csoport tagjai a kecskét körbe fogják, s az a kör közepén táncol, gyakran a medvével együtt. Groteszk táncukon és mozdulataikon a nézők jól szórakoznak. A kecske játéka apró, egy helyben való ugrásokból, fordulatokból, hullámszerű lehajlásokból áll, miközben a faállkapcsot csattogtatja. A többi szereplő rigmusok kiáltásával, tánccal szintén bekapcsolódik a kecske játékába. A cigány alakoskodó jósol, a kereskedő árulja portékáját, mások bővíszkednek, ugrálnak, fára, kerítésre másznak stb. A szereplők a játékukért és a köszöntőért a gazdától és a nézőktől pénzt kapnak.³⁵ (5. kép.)

A turka típusú állatmaszkok közötti főbb hasonlóságok és különbségek megvonásához szükséges még a román néphagyományból a *brezaia* bemutatása. A *brezaia*-játék Munténiában ismeretes, a Kárpátok és a Duna közötti román nyelvterületen. Fentebb utaltam arra, hogy a *brezaia*-maszk formájában megegyezik a *turca*-maszkkal. A *brezaia*t alakító legény fából készült maszkja gyakran kecskéhez, farkashoz, gólyához hasonlítható. A faálarc éppen úgy, mint a *turca*- vagy a *capra*-maszknál, két részből áll. Az alsó rész zsinórral mozgatható. A játékos különböző színű kis szőnyegekkel, ágytakaróval vagy kendőfélével borítja be magát. Lábára a térden alul csengőket köt. Hasonlóan csengők vannak a famaszkból kinyúló, virággal díszített, zarvat utánzó két faágan is. Kolindáló csapattal jár karácsonykor. A szokás

³⁴ POP, Mihai—ERETESCU, Constantin, 1967, 165—166.

³⁵ JULA N., 1968, 10 kk.

jellegzetes alakja még a *moș* (öreg), amelyre a *turca*val kapcsolatban utalunk. Mindketten néma játékosok. A kolindálás alatt ugrálnak, a kísérő gyermekeket ijesztgetik. A csoport tagjainak tánca alatt pénzt szednek a nézőktől. Az a hiedelem, hogy a *brezaia* az ördöggel kerül kapcsolatba. Az

5. kép. *Capra*-maszk. Heci. Jași megye. ADĂSCĂLIȚEI, V. gyűjteményéből

alakítója hét évig nem léphet be a templomba. Megemlíthető még a *iapa* (kanca) nevet viselő alakoskodó, aki tarisznyát visz magával, hogy abba rakja a kapott naturáliákat.³⁶

A *turca*, *capra* és a *brezaia* maszkja lényegében egyezik, és a formai hasonlóság alapján kézenfekvőnek tűnik a három alak azonosítása. Ennek nyomán pedig az erdélyi és a magyarországi román *turca* ~ *turka* moldvai és munténiai kapcsolatainak a megállapítása. Úgy látom azonban, hogy a különbség lényegesen több, mint a hasonlóság, és a három maszkos alak között a kapcsolat funkcionális szempontból kevésbé egyértelmű.

Az erdélyi és a magyarországi román *turca* ~ *turka* maszkos alakoskodó szereplése szorosan a karácsonyi kolindáláshoz fűződik. A szokásban mint állatmaszkos alak egyedül áll. A kolindáló szövegek jelentős részben vallásos tartalmúak, azonban a hangsúly nem ezeken van, hanem a karácsonyi vonatkozásokkal összefüggésbe nem hozható *turca* alakoskodón és a vele kapcsolatos cselekvéseken. A szokást eltiltó rendelkezések nyilvánvalóan elsősorban a turkajárásra és nem a kolindálásra vonatkoztak. A *turca* szóval jelölt állat, ha az eddigi idevonatkozó eredményeket elfogadjuk, egy ősi

³⁶ VULPESCO, Michel, 1927, 30 kk.

állatfajtához tartozik, és ősszláv, indogermán kapcsolat, eredet tehető fel.³⁷ A *turca* megölése, halála és feltámadása pedig a szokásnak rendkívül széles körű, sokrétű, a hajdani kultuszok irányába ható problémáit tárja elénk.

A moldvai *capra*, miként fentebb könnyen megállapítható volt, és amiként neve is kifejezi, egészen egyértelműen a *kecskére* vonatkozik.³⁸ Ez azonban — úgy tűnik — nem csupán megnevezésbeli különbség a *turcaval*, illetve a *brezaival* szemben. A famaszki hasonlósága kétségtelen. Azonban meg kell említeni, hogy a moldovai játékokban a *capra* nem minden esetben „két lábon álló” állat, azaz a maszkot a játékos nem egyenesen állva tartja fejmagasságban, hanem előrehajolva, „négykézlábon állva” igyekszik az állatot, a kecskét megjeleníteni. Továbbá a változatok zömében a *capra* nagyszámú teriomorf és antropomorf maszkos alakoskodóval szerepel együtt. Ennél a szokás funkciója világosabb, egyértelműbb a másik kettőnél. Az ún. termékenységi mozzanatokon kívül a pusztán szórakoztatás igénye, a bohózat jellege lép előtérbe.

A munténiai *brezaianak* több olyan vonatkozása van, amely a maszkos alakot a *turcahoz* hasonlóan a hajdani kultuszok tágabb körébe vonja be. Különösen a *moşsal* való összefüggésből tűnik ez ki. A halottkultusz emlékei kerülnek itt elsősorban előtérbe.³⁹ A *turca* egyes változataiban a szokásnak a lezáró, a halotti tört jelképező részében a halott részére üresen hagyott hely is ugyanarra a kapcsolatra mutat.

A turka típusú állatmaszkokkal összefüggésben úgy látjuk, hogy bár a formai hasonlóságok, egyezések feltűnőek, de részben az elnevezésbeli, különösképpen azonban a funkcionális különbségek a formális kapcsolat tényénél távolabb mutatnak. A *turca* és a *capra* maszkot, a formai hasonlóságok ellenére is, a vizsgálat egy bizonyos pontján külön kell választanunk,⁴⁰ annak ellenére, hogy a kecskemaszk is a legarchaikusabb állatmaszkok közé tartozik.⁴¹ További-problémákat vet fel a *turca* a szláv *turoň*, *turoň*, *turica* állatmaszkokkal való összefüggésben és az etimológiai kérdések tekintetében.⁴² Az erdélyi és a magyarországi román *turca* ~ *turka* pedig a magyar

³⁷ Vö. MACHEK, V., 1957, 543.

³⁸ A moldvai *capra* játékokhoz l. ADĂSCĂLITEI Vasile, 1968, 1969.

³⁹ Vö. FLEGONT Olga, 1966.; MOSZYŃSKI Kazimierz, 1939, 997, 999.; SCHNEEWEIS Edmund, 1961, 127.

⁴⁰ MAIS Adolf, 1955, 224.

⁴¹ ПРОПН B. Ё. 1963. 111.; MOSZYŃSKI Kazimierz, 1939, 997.; PROKOSCH-KURATH Gertrud, 1949, 456.

⁴² Vö. MACHEK V., 1957, 543.; SCHNEEWEIS Edmund, 1961, 127.; HORVÁTHOVÁ Emília, 1968, 135–137. Újabban figyelmet keltő összefüggés: JEŘÁBEK Richard, 1971, 116–117.; L. még: FERENCZI Imre–UJVÁRY Zoltán, 1962, 131.; UJVÁRY ZOLTÁN, 1967, 169–183.; A folklór terén kevésbé tájékozottak aligha tudják áttekinteni a turka-kecske maszkos játékok problémakörét. Felületesség éppen akkor jelentkezik, ha egyes szerzők a szokás tanulmányokat csak nagyvonalúan futják át. Vö.: DÁVID Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete. In: Hajdúdorog története (Szerk.:

kecskemaszkos szokásokkal,⁴³ a román *brezaia* a bolgár *brezaia*val,⁴⁴ a moldovai *capra*-maszkok egyes változatai az orosz *koza*-maszkokkal való kapcsolat, összefüggés kérdéseit is felveti.

Mindezek azonban a kérdéskör vizsgálatának szélesebb alapokra való helyezését igénylik.

KOMORÓCZY György). Debrecen, 1970, 77. 44. j. A hajdúdorogi kecskemaszkos szokással kapcsolatban azt hangsúlyozom, hogy *szláv*, nem pedig azt, hogy kizárólag *délszláv* eredetű. Lehetségesnek tartom, hogy a rutén telepések kultúrájának az emléke, bár hajlok a meggyőzőbben bizonyítható délszláv kapcsolatra. UJVÁRY Zoltán, 1967.

⁴³ Vö. DÖMÖTÖR Tekla, 1940, 240.; 1968, 22.; A pásztorjátékkal összefüggésben vö. VARGYAS Lajos, 1948, 182.

⁴⁴ Vö. VAKARELSKI Christo, 1969, 131—132.

Zoltán Ujváry

TURCA-SPIEL BEI DEN RUMÄNEN IN SIEBENBÜRGEN UND IN UNGARN

Bei der Untersuchung der Volksspielkunst treten von den Tiermaskenbräuchen der Völker des Karpatenbeckens besonders diejenigen Spiele in den Vordergrund, in denen eine Ziege, bzw. ein ziegenähnliches Tier dargestellt werden. Zu diesem Kreis gehört auch die Tiermaske, welche unter den Namen *turca*, *turoñ*, *turica* bekannt ist. Die ausgedehnte Verbreitung der Ziegenmaske in der europäischen Volkstradition, ihr Vorkommen in den antiken Spielen werfen bezüglich der Kontinuität, der Verbindungen und Parallelen sowie der verschiedenen Varianten zahlreiche Probleme auf, die man erst nach eingehenden Untersuchungen beantworten kann. In Verbindung mit den *turca*-Tiermasken findet man in der ethnologischen Literatur die unterschiedlichsten Erklärungen. Die Benennungen der *turca*-Tiermasken (*turca*, *capra*, *brezaia*) in der rumänischen Volkstradition, sowie die Grenzen ihrer Verbreitung geben den Untersuchungen eine besondere Richtung. Der unter dem Namen *turca* bekannte Brauch ist in Siebenbürgen, bzw. unter den auf ungarischem Sprachgebiet lebenden Rumänen in weitem Kreise bekannt. Die Studie fasst das in ungarischer Sprache erschienene Material in den wichtigen Zügen zusammen und der Verfasser veröffentlicht außerdem seine eigene neuere Lokalsammlung. Im dritten Teil des Artikels weist er auf die Zusammenhänge zwischen den einzelnen *turca*-Masken sowie auf einige Forschungsprobleme hin.

Die Zentralgestalt des *turca*-Spiels ist eine in Tiermaske gekleidete Person, die *turca* oder *curca* genannt wird. Das wichtigste Requisit der Maske ist ein, meist aus Holz gefertigter Tierkopf. Der untere Teil des Kopfes kann mittels einer Schnur bewegt werden. Der Kopf ist an einem Stock befestigt, dieser aber ist nicht zu sehen, weil er bereits am Hals, zusammen mit der das Tier darstellenden Person, mit einer Hülle bzw. mit einer aus Tüchern oder aus hausgewebten Teppichen zusammengefügten Decke bedeckt wird. Darauf werden verschiedene Bänder, Zierate und Klingeln befestigt. Auf dem Kopf befinden sich meistens auch Hörner, deren Spitzen mit Bändern umbunden sind, die mit Kupferringeln und Perlen bezogen werden. Die Person unter der Decke steht in einigen Varianten des Spieles gerade. Sie hält die Tiermaske auf dem Stock vor sich und es scheint, als ob auch das nachgeahmte Tier sich aufrichtend auf zwei Beinen stände. Bei anderen Varianten beugt sich die darstellende Person nach vorne und so erweckt er den Eindruck eines auf vier Beinen stehenden Tieres.

Die Auswahl der die *turca* darstellenden Person geschieht mit großer Umsicht einige Wochen vor Weihnachten. Die Rolle verlangt eine geschickte, für Spaß und Tanz geschaffene Person. Im allgemeinen nimmt man die Gestaltung dieser Rolle nicht gerne an. Es hält sich nämlich der Glauben, daß das Glück die die *turca* darstellende Person verläßt und sie in die Macht des Teufels gerät. Im *turca*-Spiel ist die Zahl der Beteiligten veränderlich. Wir wissen von Gruppen zwischen 6 und 24 Männern. Vom Gesichtspunkt der Untersuchung ist nicht die Zahl der Personen, sondern die an der Gruppe teilnehmenden funktionstragenden Spieler wichtig.

Das *turca*-Spiel besteht im wesentlichen aus zwei verschiedenen Momenten. Zum ersten gehört der *colinda*-Gesang und zum zweiten der *turca*-Tanz und das Spiel. Die *colinda*-Gesänge sind besonders schön, abwechslungsreich und oft sehr lang. Im Dorf

Bózes (Komitat Hunyad) kannten die Teilnehmer neun *colinda*-Texte. Sie sangen einen anderen Text beim Pfarrer, beim Richter und beim Mädchenhaus usw. Der *turca* tanzt dann während des Singens, gewöhnlich aber nach dem *colinda*. Er springt herum, bzw. unterhält die Zuschauer durch seine spaßigen Handlungen. Während des Tanzes springt er in die Höhe, kauert sich hin, klappert mit seinem Schnabel, kneift und erschreckt die Frauen und die Kinder. Besonders beachtenswert sind die Varianten des Spiels, in denen der *turca* getötet wird. So z.B. bei der letzten Gelegenheit im Dorf Bózes (Komitat Hunyad) schoß ein Bursche mit einer unscharf geladenen Pistole den *turca* nieder. Er streckte sich auf der Erde aus. Zwei Burschen, einer als Pfarrer, der andere als Pfarrersfrau gekleidet, standen über ihm. Die Pfarrersfrau beweinte den *turca*. Der Pfarrer wollte ihn nicht beerdigen, weil der Tote eine „Heide“ war. Schließlich segnete er den *turca* doch ein und gemeinsam begingen sie das Totenmahl.

Die Tötung, der Tod und die Auferstehung des *turcas* zeigen uns die außerordentlich weitverbreiteten, vielfältigen und die Wirkung der ehemaligen Kulte bewahrenden Probleme des Brauches. Was die Frage der Funktion dieses Spieles anbetrifft, muß darauf hingewiesen werden, daß in einigen Varianten dieser *colinda*-Gesänge das Andenken der Frühlings- und Sommerriten weiterlebt. Darin kommt der Gedanke der Befreiung vom Winter klar zum Ausdruck. Einige Forscher brachten die *turca*-Maskengestalten mit dem Sonnenkult in Zusammenhang. Andere dagegen zählten sie zum Kreis des Totenkults. Die meisten Forscher betrachten das *turca*-Spiel jedoch als Fruchtbarkeitsritus.

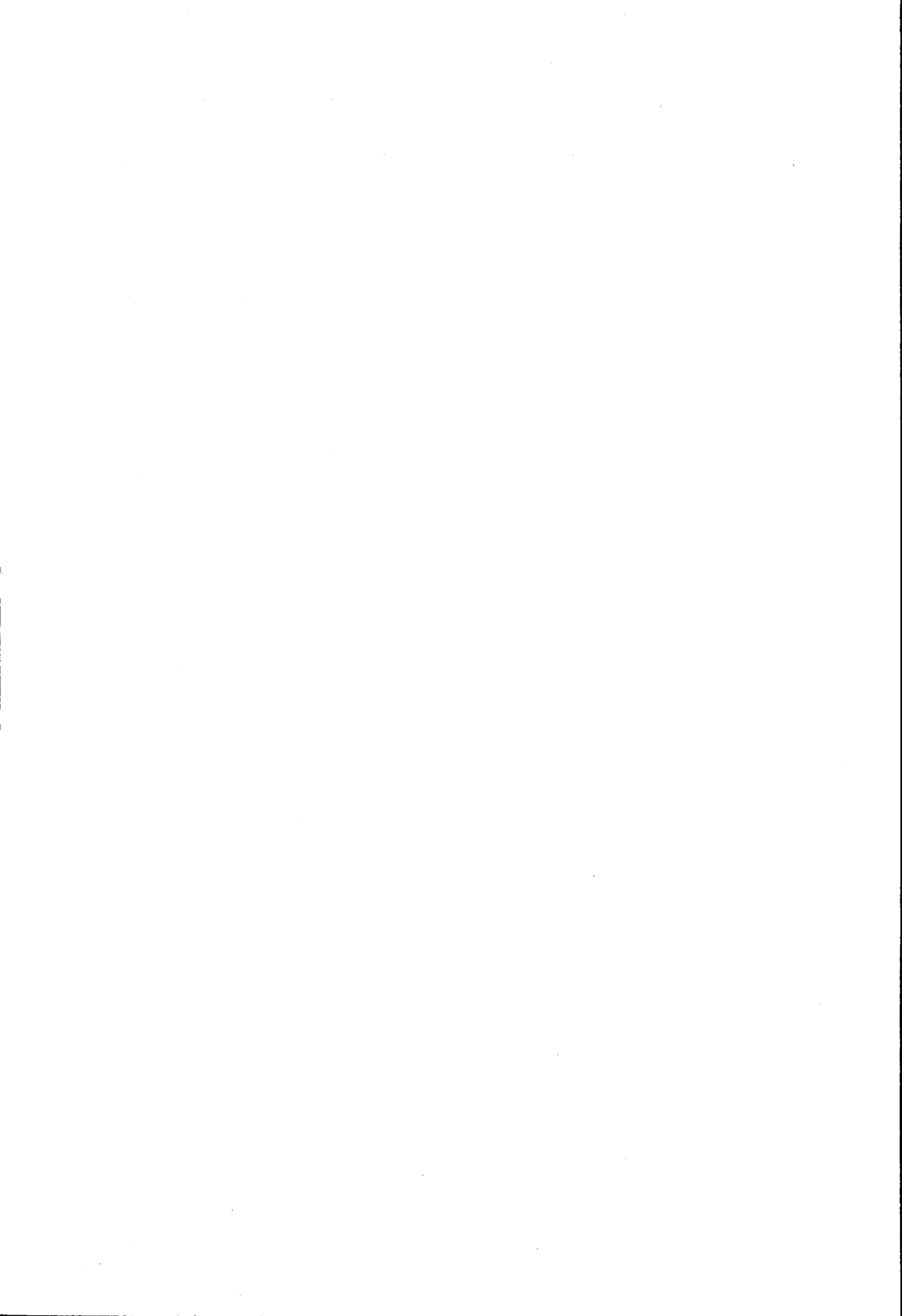
Ein wesentlicher Punkt des *turca*-Traditionskreises ist — und nicht nur im rumänischen Material — die Untersuchung der Verbindung der *turca* mit der *capra* (Ziege) und mit der *brezaia*. Die Masken der *turca*, der *capra*, bzw. *brezaia* gleichen im wesentlichen einander. Auf Grund der Ähnlichkeiten in der Form scheint die Identifizierung der drei Gestalten auf der Hand zu liegen. Der Verfasser ist jedoch der Meinung, daß der Unterschied zwischen ihnen wesentlich größer ist, als die Ähnlichkeit, und die Verbindung zwischen den drei Maskengestalten vom funktionellen Gesichtspunkt aus weniger eindeutig ist. Der Zusammenhang der *turca* mit den slawischen Tiermasken *turoň*, *turoň*, *turica* bzw. die einschlägige etymologische Untersuchung werfen weitere Probleme auf. Es muß noch untersucht werden, wie das rumänische *turca*-Spiel in Siebenbürgen und in Ungarn mit den ungarischen Ziegenmaskenbräuchen, die rumänische *brezaia* mit der bulgarischen *brezaia*, und einige Varianten der moldauschen *capra*-Masken mit den russischen *koza*-Masken in Verbindung stehen.

IRODALOM

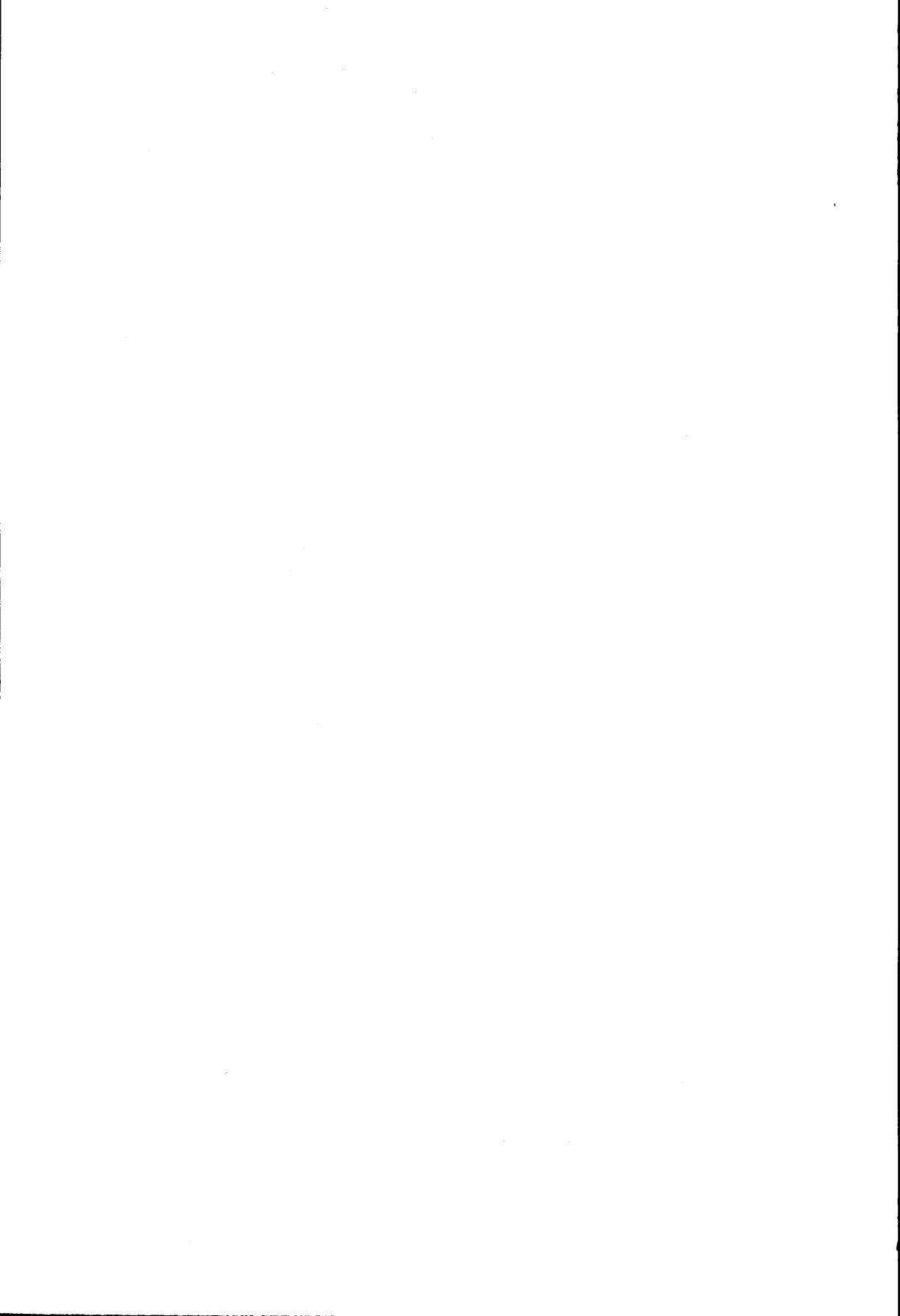
- ADÁSCĂLIŢEI, V.
 1968 *Teatru folkloric din Judeţele Bacău si Neamţ*. Bacău.
- 1969 *Teatru folkloric din Judeţul Iaşi*. Iaşi.
- CZÁRAN Gyula
 1901 *Aradmegyei kolindálás és turkátáncoltatás*. Ethn. XII. 221—225.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1940 *Állatalakoskodások a magyar népszokásokban*. Ethn. LI. 235—241.
- 1968 *Masken in Ungarn*. In: *Masken und Maskenbrauchtum Ost- und Südosteuropa* (Red.: WILDHABER, Robert) Basel, 16—35.
- FERENCZI Imre—UJVÁRY Zoltán
 1962 *Farsangi dramatikusan játékok Szatmárban*. Műveltség és Hagyomány, IV.
- FÉNYES Elek
 1839 *Magyar Országnek, s a hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben*. Pesten.
- 1851 *Magyarország geographiai szótára*, I—IV. Pesten.
- FLEGONT, O.
 1966 *The Moş in the Romanian Popular Theatrical Art*. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, III. 119—131.
- FRAZER, J. G.
 1928 *Der goldene Zweig*. Leipzig.
- HORVÁTHOVÁ, E.
 1968 *Maskenbrauchtum in der Slowakei*. In: *Masken und Maskenbrauchtum aus Ost- und Südosteuropa* (Red.: WILDHABER Robert), Basel, 135—141.
- IMPLÓM József
 1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez*, II. Békéscsaba.
- JERÁBEK, R.
 1971 *Objíždkový obyčej „chytání Kuru-cú” v Bojkovicích v 18. století*. Lidová tradice, Praha, 111—124.
- JULA, N.—MĂNĂSTIREANU, V.
 1968 *Tradiţii şi obiceiuri româneşti*, Bucureşti.
- KOLLÁROV Mózes István
 1912 *Arad város és Arad megye román népe*. In: *Arad vármegye és Arad szab. kir. város monographiája*, III/1. (Szerk.: SOMOGYI Gyula). Arad, 419—463.
- MACHEK, V.
 1957 *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- MAIS, A.
 1955 *Die Tiergestalten im polnischen Brauchtum*. In: *Masken in Mitteleuropa* (Red.: SCHMIDT, Leopold), Wien, 221—235.
- MANGIUCA, S.
 1890 *Dako-romanische Sprach- und Geschichtsforschung*, I. Oravicza.
- MATUSKA Lászlóné
 1900 *Krassószörényi lakodalmi szokások*. Ethn. XI. 26—31.
- MOLDOVÁN Gergely
 1899 *Alsófehér vármegye román népe*. In: *Alsófehér vármegye monographiája*, I. 2. Alsófehér vármegye néprajza. Nagy-Enyed, 725—1048.
- 1901 *A románok*. In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képpen*, Budapest, 409—432.
- 1913 *A magyarországi románok*. Bp.
- MOSZYŃSKI, K.
 1939 *Kultura ludowa Słowian*. II. Kraków.
- OROSZ Endre
 1911 *Oláh turkajálás Apahidán*. Ethn. XXII. 304—305.
- POP, M.
 1965 *Bräuche, Gesang und Spiel zu Neujahr in der heutigen rumänischen*

- Folklore*. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Berlin, 314—321.
- POP, M.—ERETESCU, C.
1967 *Die Masken im rumänischen Brauchtum*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, LXIII. 162—176.
- PROKOSCH—KURATH, G.
1949 *Goat Dance*. In: Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend. New York.
- Пропп В. Й.
1963 Русские аграрные праздники. Ленинград.
- SCHMIDT Tibolt
1910 *A turkajárás Hunyad megyében*. Népr. Ért. XI. 102—117.
- SCHNEEWEIS, E.
1961 *Serbokroatische Volkskunde*. Erster Teil. Volksglaube und Volksbrauch. Berlin.
- SCHRAM Ferenc
1962 *Két XIX. század eleji kézirat*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai (Szerk.: DANKÓ Imre), Nr. 39. Gyula.
- SEBESTYÉN Gyula
1902 *A regösök*. Bp.
- SEMAYER Vilibáld
1902 *Turkajárás Szolnok-Dobokában*. Népr. Ért. III. 97—109.
1903 *A rézbányai turkajárás*. Népr. Ért. IV. 23—29.
- UJVÁRY Zoltán
1967 *Un masque d'animal d'origine slave dans les coutumes populaires de la Hongrie Orientale*. Slavica, VII. 169—183.
- VAKARELSKI, Christo
1969 *Jeux et coutumes théâtrales chez les Bulgares*. Ethnologia Slavica, I. 121—141.
- VARGYAS Lajos
1948 *Mimos-elemek a magyar betlehemes játéokban*. Antiquitas Hungarica, II. 1—2. 177—184.
- VRABIE, Gheorghe
1957 *Teatrul popular românesc*. Studii și cercetări de istorie literară și folklor, 485—562.
- VULCĂNESCU, Romulus
1970 *Măștiile populare*. București.
- VULPESCO, Michel
1927 *Les Coutumes Roumaines Périodiques*. Paris.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szigyártó Györgyné — Műszaki szerkesztő: Merkly László
Terjedelem: 36,4 (A/5) ív — AK 226 k 7376
73.74369 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Voigt Vilmos

A FOLKLÓR ALKOTÁSOK
ELEMZÉSE

Voigt Vilmos művében két törekvés egyesül: a műalkotás-elemzés tudományos módszerének és a folklór rendszeres esztétikájának kiépítése. A szerző a folklór műfajainak és egyes alkotásainak műfajelméleti rendszerét adja, ugyanakkor a különböző interpretációs irányzatok módszereinek bemutatására is sor kerül. Így a könyv képet ad az összehasonlító folklorisztika variáns-elmélet és műfajkutatás, valamint a kommunikáció-elmélet és más objektív elemző eljárások alkalmazásának módozatairól és eredményeiről.

Az elméleti kérdések tárgyalása után a műfajok vizsgálata következik. A kötet zömét az egyes prózai vagy verses alkotások különböző vonásainak bemutatása teszi ki. Végül a stílus és a művészi módszer kategóriáit tárgyalja a kötet, amelynek érdeme, hogy egybekapcsolja a legmodernebb kutatási módszereket a folklorisztika hagyományos témáival, és mindezt az esztétika, valamint az irodalomelmélet összefüggésében értékeli.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 78,— Ft

